KRITIKA MRAČNOG UMA

Zlatko Kramarić

Izdavač
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Za izdavača
Ivan Trojan

Recenzent
prof. dr. sc. Josip Vrbošić
prof. dr. sc. Kristina Peternai Andrić

Korektura

Grafičko oblikovanje i tisak
Krešendo, Osijek

© Autori i Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji drugi način reproducirati bez nakladnikova pismenog dopuštenja.

ISBN 978-953-314-151-0

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu
Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 150408090.

Zlatko Kramarić

KRITIKA MRAČNOG UMA

(ili o etici krivnje)

FILOZOFSKI FAKULTET

Osijek, 2021.

U spomen A. G. Matošu

UVODNE NAPOMENE

Pod mirom lipe, u idili trave,
Leži grabancijaš, stari, slavni đak.
Uokolo duše stego strah i mrak...

Uskoro, 5. veljače 2021. godine, navršit ću 65 godina života. Od 1978. godine radim na osječkoj univerzi.[1] Ako je u pitanju samo radni staž, onda sam

[1] *Te 1978. godine izabran sam za asistenta makedonistike na ondašnjem Pedagoškom fakultetu, ali s napomenom da ću početi raditi tek od 1. rujna sljedeće godine. Naime, treba znati da je PF status fakulteta dobio tek godinu dana ranije, a kako se moj kolegij mogao slušati tek u petom, zimskom semestru, uprava PF-a donijela je jedno, u najmanju ruku, neobično rješenje: bio sam primljen, ali s odgodom! Srećom, taj smo jaz uspjeli premostiti tako što smo dobili posao u mojoj bivšoj gimnaziji, koja je, u međuvremenu, postala Centar za usmjereno obrazovanje „Braća Ribar". To preimenovanje jedne poznate gimnazije u neki bezlični centar obrazovanja rezultat je one iznimno radikalne reforme školstva, koju je, u ime partije, proveo profesor sociologije Stipe Šuvar, ondašnji ministar prosvjete u Vladi SR Hrvatske. Nema nikakve dvojbe da su 70-e godine godine restaljinizacije jugoslavenskog društva (slom „hrvatskog proljeća", pad „srpskih liberala", militarizacija svakodnevnog života...), pa je onda posvema razumljivo što se iz ideoloških razloga željelo iz našeg tada relativno suvislog i solidnog školskog sustava potpuno izbrisati svaku ideju građanskog, gimnazijskog obrazovanja. Tih se godina prilično nespretno inzistiralo na povezivanju obrazovnog i proizvodnog procesa. U tu inače racionalnu ideju povezivanja obrazovnog i proizvodnog procesa gimnazije se nikako nisu uklapale. One su predstavljale nepotrebni višak, ostatak prevladanog građanskog društva, jednom riječju, predstavljale su čistu i nepotrebnu apstrakciju. Uostalom, kao i svim revolucionarima, ni S. Šuvaru, ni jedna tradicija, pa tako i ona u obrazovanju, nije značila apsolutno ništa. I on je mislio da svijet počinje tek njegovim djelovanjem. Ne znam što je S. Šuvar mislio o političkom i inom djelovanju jednog Ivana Mažuranića ili jednoga Ise Kršnjavija, ali je očito da do njihovih reformi hrvatskog školstva nije držao previše. A i jedan i drugi učili su od ondašnjih najboljih svjetskih umova, od takvih kao što su Herder, Humboldt, Kant... I dalje sam uvjeren da su neki elementi njihovih vizija obrazovanja i u ovim (postmodernim) vremenima aktualni.*
Osječka gimnazija bila je jedna od najstarijih gimnazija u ondašnjoj državi, koju su Austrijanci formirali još početkom 18. stoljeća, a između ostalih ta je gimnazija dala dvojicu svjetski poznatih kemičara, dvojicu nobelovaca, Lavoslava Ružičku i Vladimira Preloga. Ružička je bio profesor, a Prelog učenik te gimnazije. I, onda se neki danas žale kako se u našim školama uvijek nedovoljno učilo o prirodnim znanostima. (Nažalost, u tom ideologiziranom svijetu, gdje je sukladno učenju Karla Marxa ekonomska baza sve, a nadgradnja tek odraz te baze, ovaj herostatski projekt inače simpatičnog profesora sociologije sela, nekonvencionalnog političara, konzistentnog ljevičara, imao je veliki broj nekritičkih sljedbenika, a upravo je PF bio jedno od najtvrđih ideoloških uporišta tom suludom, nedovoljno osmišljenom projektu reforme školstva. Te smo nesretne likove usput spomenuli u jednom intervjuu za osječki omladinski časopis „Ten", gdje smo onako an passant spomenuli da se radi o likovima koji su očito zalutali na fakultet, jer tom svijetu organski ne pripadaju, niti išta suvislo pišu, a još manje razmišljaju o tome što pišu, i da nam uopće nije jasno postoji li neka ozbiljnija razlika između funkcioniranja mjesnih zajednica i našega fakulteta. Na jednom od sljedećih sastanaka Znanstveno-nastavnog vijeća, u prilično konfuznoj formi, bez pisanog traga, više kao

trenutačno jedan od najdugovječnijih profesora koji još uvijek u kontinuitetu radi na toj ustanovi.[2] Stari, dobri akademski običaji nalažu da profesoru koji

usmena predaja, zaključeno je da u povijesti fakulteta nitko nije na tako uvredljiv način govorio o fakultetu na kojem taj nezahvalnik ostvaruje sva svoja radna prava. Onaj dio koji se odnosi na obveze vjerojatno se sam po sebi predmnijevao, jer se trebao svoditi na neumjereno hvaljenje mudrosti vodećih ljudi fakulteta. Neki, pak, drugi taj su zaključak preveli na svima razumljiv, narodski jezik, pa je u njihovu prijevodu to značilo da „pljujem u tanjur iz kojeg i sam jedem", što je, prema njihovu vladajućem mišljenju, predstavljalo krajnje nepristojnu gestu s moje strane. Bilo je i onih koji su ultimativno tražili da budem kažnjen za taj neprimjereni javni istup. Ovdje, prije svega, treba imati na umu da se radi o vremenima u kojima naše političke i akademske javnosti još uvijek nisu bile baš nešto previše senzibilizirane o mogućnosti javnog prakticiranja ideja vezanih uz građanska i ina prava. To su vremena kada teme poput slobode govora nisu na dnevnom redu Partije, tim više, što su u pozitivnim zakonskim aktima predviđene oštre sankcije za sve one koji su skloni nekontroliranim oblicima govorenja. U ondašnjem se društvu moralo paziti što se može, a što, pak, nije dopušteno reći.)

U nekim drugim vremenima i, u nekim drugim društvima, najvjerojatnije bih tu slobodnu godinu proveo na nekom dodatnom studijskom usavršavanju, ali zbog proklamirane politike štednje moj ulazak u akademski svijet bio je prolongiran. Sve to događa se u vremenu kada je J. B. T. još živ i upravo zahvaljujući *toj biološkoj činjenici građani socijalističke Jugoslavije mogli su još jedno vrijeme živjeti svoje posljednje dane relativne političko-ekonomske idile: radnička su odmarališta puna, živi se na kredit, inflacija je visoka, ali i pored toga redovito se ide u Trst i Tursku, nešto kasnije i u Leibniz, u Austriju, po kavu, po deterdžente, po traperice, po odjeću, parfeme, toaletni papir, tehničke proizvode, videorekordere…, troši se puno više nego što se zaradi, a od J. B. T. ondašnje partijske elite uredno kriju loše vijesti, nitko mu se ne usudi reći da koncept radničkog samoupravljanja ne daje onakve rezultate kakvi su se očekivali, a i neke druge do tada neupitne vrijednosti dovode se polako u pitanje. Doduše, koncepti poput nesvrstanosti, bratstva-jedinstva, unikatne vojne doktrine, narodnooslobodilačke borbe počet će se propitivati koju godinu kasnije, poslije smrti J. B. T.… Moglo bi se, iz današnje perspektive reći, da su svi čekali njegovu smrt, jer nitko nije imao hrabrosti reći starom čovjeku da će svi njegovi ideali umrijeti zajedno s njime. Imam neki čudni dojam da je i on sam te bolne činjenice bio itekako svjestan.*

[2] *Negdje početkom 90-ih godina PF promijenio je ime u Filozofski fakultet/FF, a početkom 2009. godine, zbog nekih statusnih i inih nejasnoća, odlučio sam napustiti FF, ali ne i osječku univerzu. (A, da mi odustajanje od nekih projekata uopće nije strano pokazao sam već u proljeće 1993. godine kada sam dao ostavku na mjesto prorektora za nastavu na Sveučilištu J. J. Strossmayera. Jednostavno, unutar Senata osjećao sam se kao „strano tijelo"/virus i najelegantnije rješenje tog neodrživog stanja bila je moja ostavka. Svoju karijeru na sveučilištu želio sam završiti kao rektor, pa sam se 2017. kandidirao za tu funkciju. Većina članova Senata nije se prepoznala u mojoj viziji osječke univerze. Moguće je da ih je moje inzistiranje na aktivizmu kao poželjnom i obećavajućem pogledu na svijet dodatno uplašilo. I zbog toga im ništa ne zamjeram. U demokratskom su društvu svi pristupi legitimni!) Naime, nekako u to vrijeme, uz logističku i inu potporu nekoliko jednako ambicioznih kolega, neki od njih radili su na drugim hrvatskim akademskim institucijama, aktivno sam sudjelovao u osnivanju Odjela za kulturologiju pri Sveučilištu J. J. Strossmayera. Desetak godina poslije doći će do spajanja tog Odjela i Akademije za umjetnost. Isprva nismo bili nešto previše sretni tim administrativnim činom, čak smo i napisali jedan tekst, koji pukim slučajem nismo objavili. Urednik zagrebačkog tjednika „Globus" tražio je od nas da budemo nešto konkretniji u opisu samoga tog čina, tražio je od nas da poštujemo onih 5 novinarskih „w", dok smo mi smatrali da to u ovome osječkom slučaju i nije toliko nužno, već smo sve to „upakirali" u jedan prilično konfuzni, što će*

navrši 65 godina institucija na kojoj radi posveti zbornik radova u kojem će njegovi kolege kritički (re)valorizirati njegovo znanstveno-nastavno i ino djelovanje. Nemamo ništa protiv da se i u našem slučaju taj dobri običaj održi, da se matična institucija u suradnji s ostalim jedinicama osječke univerze pobrine oko svih nužnih tehničkih detalja (formiranje organizacijskog odbora, odluka o formatu znanstvenog skupa, kao i mogućim sudionicima, temama…) bez kojih nikako nije moguće realizirati ovaj naš „festschrift"! No, smatrali smo da bi i sam slavljenik trebao sudjelovati u obilježavanju te respektabilne godišnjice i to tako što bi ne samo osječkoj, već i ostaloj akademskoj javnosti, ponudio jednu nepretencioznu knjigu u kojoj bi pokušao još jednom rekapitulirati neka od svojih neobvezujućih pogleda na književnost, politiku, kulturu, ideologiju, (bio)etiku, historiju, naciju, jezik, identitet, tradiciju[3]…

Doduše, to svođenje računa sa samim sobom u ovim godinama uvijek je mučan posao. Na trenutke pomalo i dosadan, a kao projekt, zapravo, posvema besmislen. Jer, nikakvo nam zadovoljstvo ne može predstavljati svijest (u Hegelovoj interpretaciji to su manifestacije one „nesretne" svijesti, koja ionako sve zna, sve razumije i koja pored svega toga opet nije u mogućnosti bilo što u stvarnosti, na bilo koji način, promijeniti; ali, to još uvijek ne znači da bi se od preispitivanja

---

reći, apstraktni teorijski celofan u kojem smo željeli osuditi isključivo neke nedovoljno transparente postupke sveučilišne uprave. No, već nakon izvjesnog vremena morali smo priznati da je ta nova znanstveno-nastavna jedinica osječke univerze, Akademija za umjetnost i kulturu, u potpunosti, opravdala razloge zbog kojih je i osnovana. Naime, nema nikakve dvojbe da dekanica Helena Sablić Tomić ne samo što znalački anticipira buduće odnose u društvu, kulturi, politici…, već i na pravi način odgovara na sve te izazove! O umijeću čitanja vladajućih znakova više u nastavku knjige! A, i sami smo, u međuvremenu, nešto revidirali naše mišljenje o postakademskom sveučilištu, koje doduše promiče i determinizam i (tržišni) fatalizam, ali to još uvijek ne znači da i mi moramo samo tako odustati od prakticiranja kritičkog mišljenja, vlastitog preispitivanja….

[3] *Moramo biti iskreni i reći da nas je Loretana Farkaš, dekanica FF-a, ugodno iznenadila kada je prihvatila ovu našu ideju, a jednako tako moramo pohvaliti i Helenu Sablić Tomić, dekanicu AUK-a, koja nije imala ništa protiv toga što će jedna druga, a ne matična sveučilišna jedinica preuzeti organizaciju tog meni iznimno važnog događaja, tiskanje Zbornika, knjige, kao i samu tehničku organizaciju znanstvenog skupa, korespondenciju s potencijalnim sudionicima… Doduše, i Loretana i Helena (uostalom, kao i Kristina Peternai Andrić, koja će sve to koordinirati), u nekim vremenima, bile su moje studentice, pa nešto kasnije i suradnice, sudjelovao sam i u nekim povjerenstvima u kojima se odlučivalo o njihovim (re)izborima, ali, u ovim vremenima iznimne površnosti, u kojima solidarnost ne predstavlja neku vrijednost koju bi trebalo prakticirati, moramo se iskreno radovati kada vidimo (i osjetimo) da je duh kooperativnosti, vremenima usprkos, uspio nadvladati neke druge kudikamo manje ugodne političko-etičke strategije. Konačno, njihove profesionalne karijere potvrđuju onu Aristotelovu pedagošku maksimu da se dobrim učiteljem može smatrati samo onaj kojeg su njegovi učenici uspjeli nadmašiti.*

te iste stvarnosti trebalo samo tako odustati)[4] o tome da pored nemogućnosti realizacije stvarnosti, koja bi u potpunosti odgovarala našem osjećaju mjere, pravde, istine, našim projekcijama poželjnih političkih i svih drugih odnosa u društvu, to još uvijek ne mora značiti da jedna takva „poželjna stvarnost" ne može funkcionirati u našim teorijskim tekstovima. Stoga i nije nimalo čudno što smo se najvećim dijelom naše znanstvene, pa i političke karijere sustavno bavili odnosom književnosti i ideologije.[5] Naime, unutar naše teorijske paradigme teorija pripovijedanja uvijek se doživljavala kao politička znanost *par excellence*,[6] gdje se „u kružni odnos između pripovijesti i konflikata (raznih ideologija, političkih strategija, vjerovanja… – op. Z. K.) trebaju (…) unijeti dodatne varijable, ako se iz toga želi izvesti upotrebljiv heuristički model" (2020: 98).

I, kako stvari stoje, i dalje smo zarobljenici te iste strasti, tog vječnog nadmudrivanja, svojevrsne igre između komesara i njegove žrtve/Yogija, pa sukladno toj našoj životnoj konstanti mi i dalje iskreno vjerujemo da ima smisla kritički propitivati, radikalno dekonstruirati taj odnos, taj smrtni zagrljaj, koji je uvelike ne samo odredio, već koji i dalje određuje našu egzistenciju. To samo znači da su u pravu oni koji tvrde da mi zapravo sve ovo vrijeme, uz neznatne varijacije, stalno pišemo jedan te isti tekst. Već je Sokrat imao zanimljivu definiciju istine: o istome uvijek isto! Slavenski jezici na najbolji mogući način potvrđuju smislenost te njegove šarmantne definicije/formule što bi to mogla biti istina! Na stranu što ne vidimo prevelike razlike između te definicije istine i one koju je ponudio sv. Toma Akvinski. Naime, on smatra da se o istini može govoriti isključivo ako se podudaraju stvari i um. Tu definiciju, u nešto modi-

---

4 Teškoće se, prema mišljenju Corneliusa Castoriadisa, javljaju samo u onim društvima koja (o) lako odustaju od vlastita preispitivanja!

5 *Tijekom studija, studirao sam (jugo)slavistiku i filozofiju, na zagrebačkom FF-u, od 1974. do 1978. godine, bio sam fasciniran irskom literaturom, irskim pjesnicima, nesretnom irskom prošlošću, i već tada sam uočio nevjerojatnu sličnost između političkih strategija irske i hrvatske nacije. Naime, i jedni i drugi bili su skloni da neuspjehe u stvarnim životima kompenziraju kroz poeziju/kulturu, jer „u poeziji su se ambicije i žudnje uništene u stvarnom životu mogle držati na životu pružajući način da se Irska (Hrvatska – op. Z. K.) ponovo posjeduje u mašti" (Aidan O'Malley). U mašti je sve moguće obnoviti, pa i nepostojeću državu! O hrvatskoj fasciniranosti samom idejom države više u nekim našim ranijim tekstovima, Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike, Meandar, Zagreb, 2014., posebice studija o traumatičnom iskustvu 1971. na naš nacionalni identitet. Ako se možemo tješiti, onda treba reći da se i mnoge druge nacije ponašaju na istovjetan način. Čak i one velike nacije, kao što je to nedvojbeno poljska nacija, boluju od sličnih bolesti. „Najutjecajniji stvaraoci poljske mesijanske martirologije nisu bili vjerski ili politički akteri, već romantičarski pjesnici koji su izjednačavali podjelu Poljske s raspećem" (Zubrzycki, 2011: 27).*

6 Usp. A. Koschorke, Hitlerov Mein Kampf. Ka poetici nacionalsocijalizma, XX vek, Beograd, 2020., posebice Dodatak: Konfliktni narativi, str. 81–131.

ficiranom obliku, preuzet će i zagovornici teorije odraza, odnosno teoretičari socrealizma. Konzekventnim razvijanjem ove zavodljive teorije dolazi se do zanimljivog zaključka/paradoksa da je kriminalistika, zapravo, to idealno područje unutar kojeg se najjednostavnije može provjeriti ispravnost ove teorije. Naime, otisci naših prstiju uvijek nepogrešivo potvrđuju i otkrivaju naše identitete! Oni su naš jedinstveni DNK od kojeg nije moguće pobjeći!

Doduše, to ne znači da se tijekom svih tih godina nismo mijenjali. Ako ništa drugo postali smo vidljivo stariji, vjerojatno i zreliji, to već nije toliko vidljivo, nešto smo u međuvremenu i proživjeli, od nekih smo mladenačkih ideala odustali, a u neke smo se uspjeli i razočarati, a na nekima i dalje, vremenima usprkos, tvrdoglavo inzistiramo. Isto tako, dopuštamo mogućnost da i mi nismo u svim životnim situacijama bili sjajni, da nismo znali razlikovati dobra od loših rješenja, da smo nepotrebno tupili na krajnje nevažnim stvarima, a da one bitne momente uopće nismo ozbiljno percipirali, da vrlo često nismo uspijevali prepoznati tuđu dobrotu i plemenitost, da smo katastrofalno griješili u odabiru prijatelja, da smo više vjerovali onima koji su nas nekritički hvalili, a da su nam na jetru znali ići dobronamjerni kritičari. U takvim neizvjesnim situacijama ni poezija B. Marune nije od neke velike pomoći. Preostaje vam samo da uživate u iznimnoj lucidnosti i duhovitosti te poezije, koja nas iznova suočava s činjenicom da su Hrvati iznimno naporan narod, ali i prilično nepredvidljiv u svojim reakcijama. Pa tako u onim teškim i neizvjesnim situacijama (rat, prirodne nepogode…) reagira neočekivano pozitivno, a u onim, pak, mirnim vremenima ponaša se, u najmanju ruku, čudno, nezainteresirano, ne reagira adekvatno na relativno jednostavne situacije.

Još uvijek su mi u sjećanju nervozne reakcije ondašnjih komesara duha kada su krajem 70-ih godina prošloga stoljeća, u osječkoj „Reviji“, pročitali naše ne baš originalno mišljenje o samoj ideji pisanja i čitanja. Naime, u tom smo tekstu, bez ikakve zle namjere, napisali da ako je sam čin pisanja već neki oblik poniženja od strane vladajuće ideologije, onda ne vidimo ni jedan razumni, opravdani razlog da bi to morao biti i jedan takav intimni trenutak kao što je to čin čitanja. Ako se ne varam, radilo se čak o običnom recikliranju nečijeg tuđeg mišljenja, koji sam samo primijenio na naše (ne)prilike. Ne sjećam se više točno baš svih drugih detalja u tom tekstu, ali ovu našu krajnje benignu konstataciju o postojanju (auto)cenzure i u našem socijalističkom društvu, neki dežurni „higijeničari duše“ nisu baš najbolje primili. Pa su od nas tražili i neka dodatna objašnjenja, koja su se svodila na to da im se objasni što smo, zapravo, mislili kada smo tu rečenicu napisali. Ne sjećam se više što sam im

točno odgovorio, jer već nam je tada bilo jasno da cenzori/komesari duha uopće nisu tako mudri kao što se to obično o njima misli, već da oni ne rade ništa ino nego da vlastite projekcije, koje nemaju ama baš nikakve sveze sa službenim partijskim direktivama, programima, upisuju u tuđe stavove, tuđe tekstove, tuđa mišljenja. Upravo će jedno takvo ponašanje komunista Vaclav Havel definirati kao „život u laži", a jedan drugi srednjoeuropljanin, Cz. Milosz toj praksi posvetio je cijelu jednu knjigu, „Zarobljeni um"![7] Naime, ti svjesni pseudokomunisti vješto su se koristili službenom ideologijom kako bi se na krajnje ciničan način nemilosrdno obračunali sa svojim arhe-neprijateljima, što će reći od svih onih preostalih građanskih elementa u jugoslavenskom društvu, preko nacionalista, šovinista, zatucanih vjernika, pa sve do onih koje je moguće podvesti pod onu apstraktnu figuru „državnog neprijatelja"..., iako su i oni sami sve to jednako tako zapravo bili! Za nijansu čak i više od onih koje su za sva ta ideološka i ina „skretanja" bili spremni olako optužiti. Oni su se, jednostavno, uvijek znali pravilno odrediti spram odabira ispravne, vladajuće „perspektive gledanja na svijet" (R. Brubaker). Konačno, zar sva ta zbivanja u 80-im i 90-im godinama prošloga stoljeća na ovim prostorima nisu na najgori mogući način potvrdila ovu oporu konstataciju. U jednom vrlo kratkom periodu mnogi do tada rigidni „komunisti" preko noći su se transformirali u još rigidnije „nacionaliste". Doduše, veliko je pitanje je li se tu uopće radilo o bilo kakvoj supstancijalnoj transformaciji. Skloniji smo vjerovati da je u pitanju uobičajeno ponašanje svake amorfne mase, koja ima neponovljivi talent da umije pozorno osluškivati dominantne znakove ulice i onda se poput životinja i biljaka za tren akomodira novonastalim prilikama. Austrijski književnik Musil takve je likove opisao kao ljude bez ikakvog svojstva! Njihovi karakteri, u pravilu, poprimaju oblik one posude u koju se oni tog momenta ulijevaju.

1987. godine i na FF-u se obilježavala 200. obljetnica rođenja Vuka Stefanovića Karadžića. Nismo imali neku pretjeranu želju sudjelovati na toj manifesta-

[7] U Hrvatskoj je ova knjiga, svojevrsna esejistička anatomija staljinizma, prevedena kao „zasužnjeni um". Tu knjigu autor je napisao 1953. godine u emigraciji .U njoj se autor referirao spram fenomena „konverzije", odnosno pokušajem iznalaženja suvislog odgovora na pojavu da već formirani, zreli ljudi samo tako postaju pristalice staljinizma, da se bez nekog većeg otpora prilagode uvjetima koji su im posvema strani. Takvo što moguće je jer djeluju dva mehanizma, jedan je „Murti-Bing", a drugi je „ketman". Prihvaćanjem prvog čovjek podliježe „zarobljavanju" uma, mijenja svoju osobnost, dok se prihvaćanjem drugog on pokušava boriti protiv toga, tako što glumi, što se dobrovoljno maskira u nešto što, zapravo, nije. I u toj „igri", sudjeluju i vladari i podređeni! Prakticiranje „ketmanstva", predstavlja pokušaj da se predstavnici vlasti dovedu u zabludu, a oni koji to prakticiraju da usprkos svemu ostanu moralno čisti. I ta je praksa u socijalizmu bila i više nego poželjna. Osuđivani su bili samo oni koji se nisu umjeli dovoljno vješto maskirati!

ciji. Ne zato što smo imali nešto *a priori* protiv djelovanja tog južnoslavenskog filologa, više su nas ljutile sve one dodatne, selektivne, tendenciozne, politički impregnirane interpretacije njegova djelovanja.[8] Razlozi naše nevoljkosti bili su i više nego banalni. Naime, u to smo se vrijeme bavili nekim drugim, naratološkim temama, spremali smo knjigu o makedonskom piscu Slavku Janevskom, „Novi experimentum macedonicum", intenzivno čitali ozbiljne tekstove Jurgena Habermasa o komunikativnom djelovanju, na engleskom jeziku, što nam je oduzimalo prilično slobodnog vremena, pa nismo bili baš nešto previše raspoloženi za čitanje nekih starih filoloških tekstova, koji su upravo tih dana postajali sve aktualniji, a interpretacije tih tekstova sve opasnije.

No, profesor J. Pogačnik, kojeg sam u to vrijeme doživljavao kao svog neslužbenog mentora i zaštitnika, bio je dovoljno uporan i uspio me je ipak nekako uvjeriti da bi bilo korisno kada bih i sam sudjelovao na tom znanstvenom skupu. Ne sjećam se više točno svih njegovih političko-kolegijalnih argumenata, ali odlučujuća je vjerojatno bila mogućnost da se tom prilikom o djelovanju Vuka kaže i nešto heretično. Danas više nismo posvema sigurni je li mogućnost subverzivnog pisanja o djelatnosti Vuka izvorno bila naša ideja ili smo se naivno uklopili u profesorovu unaprijed planiranu strategiju da netko drugi kaže ono što on, zapravo, misli o političkom aspektu Vukova djelovanja!

I, mi smo se u našem tekstu uistinu narugali Vukovoj jezičnoj koncepciji (poslije nas to će kudikamo surovije učiniti srpski književnik S. Basara), a neumjereno smo hvalili neka od jezičnih rješenja Dositeja Obradovića![9] Može se lako provjeriti, ali čini mi se da smo, između ostaloga, rekli kako se Vuk svojom je-

---

[8] *Vrhunac tog političko-kulturno-estradnog neukusa predstavljala je tv-serija o životu V. S. Karadžića, kojeg je igrao inače sjajni srpski glumac Miki Manojlović, a scenarij je napisao srpski književnik M. Vitezović, koji se već u to vrijeme kandidirao za budućeg prvog nacionalnog barda novih srpskih vremena. On je taj koji je onim burnim političkim zbivanjima u Srbiji u 80-im godinama dao ime „događanje naroda"! Poslije te serije o Vuku slijedile su nove serije, nove dramske predstave, novi romani, nove pjesme, novi historijski zapisi..., a sve je kulminiralo govorom „novog srpskog vožda", Slobodana Miloševića, 28. lipnja 1989. godine na Gazimestanu. Pandorina kutija „potisnute (srpske) povijesti" definitivno je bila otvorena. Srbi su se tih godina definitivno vratili u svoje „zlatno doba", u vrijeme Nemanjića, sv. Save, cara Dušana, kneza Lazara, Miloša Obilića, hrabrih hajduka, mudrih vojvoda iz Balkanskih vojni... O svemu tome, a posebice fenomenu „vječne žrtve", više u tekstu, S. Ghervas & F. Rosset, Evropsko sećanje u vreme „paradigme žrtve", u:Mesta Evrope, XX vek, Beograd, 2010., str.281–317., kao i u našoj knjizi „Kritika političkog uma", Ljevak, Zagreb, 2020.*

[9] *Taj smo tekst kasnije objavili u knjizi Diskurs razlike, Dometi, Rijeka, 1995., a prije toga objavljen je i u Zborniku radova s tog skupa. Naime, i tada smo bili svjesni važnosti konteksta, jer je Vukov slučaj sjajan primjer kako netko od figure nacionalnog veleizdajnika (prvotne intencije njegova djelovanja svodile su se na pokušaj da se ideja unijatstva proširi i među pravoslavnim Srbima, pa uopće nije čudno što je SPC u njemu vidjela neprijatelja, sotonu...) može u određenom historijskom trenut-*

zičnom politikom, ishitrenim jezičnim rješenjima, olako odrekao dobrog dijela srpske književnosti, posebice one koja se njegovala unutar srpskog građanstva. Doduše, ni ta naša konstatacija nije bila baš nešto previše originalna, jer je Miroslav Krleža nešto slično mislio o posljedicama političko-filološkog djelovanja Ljudevita Gaja imajući na umu njegovu aktivnu participaciju u nekritičkom prihvaćanju nekih suspektnih elemenata „Bečkog dogovora". Prema mišljenju Krleže, tim činom Lj. Gaj bitno je osakatio korpus hrvatskog jezika, jer je pristao na nepotrebnu amputaciju kajkavskog jezika, njegove iznimne književne tradicije, koja je zabilježena/popisana u dvojezičnom latinsko-hrvatskom rječniku Ivana Belostenca, čuvenom „Gazophylaciumu". Stoga ne stoji pretpostavka da u hrvatskoj književnosti, a samim time i u hrvatskom društvu, nije moguća koegzistencija i štokavskog, i kajkavskog i čakavskog idioma. Postoji čitav niz ovjerenih primjera, prije svih, postojanje jednog „ozaljskog kruga", koji tu kakofoničnu jezičnu koegzistenciju triju različitih idioma u praksi potvrđuju.

Te se godine u Jugoslaviji o Vuku pisalo isključivo afirmativno. O njegovu djelu negativno je pisao samo hrvatski književnik Petar Šegedin, ali taj njegov tekst nije bio, za razliku od našeg, nigdje javno publiciran. Radilo se o samizdatu koji je tajno kružio, ali svi su znali za njega, i tajna policija, i profesori, i onaj znatiželjni dio intelektualne javnosti. Sve ovo pišemo, jer nam je u živom sjećanju ostala nepotrebna reakcija jednoga kolege, M. N., koji se u diskusiji ogradio od tih naših heretičnih, nekontroliranih stavova, jer smo, prema njegovu skromnom mišljenju, u našem tekstu posvema zanemarili etički aspekt Vukova djelovanja. Samo za koju godinu poslije taj isti čovjek o istome fenomenu govorit će posvema drukčije, jer je ipak uspio shvatiti da je sve vrijeme nepotrebno potiskivao i svoj identitet, i svoju vjeru, i svoj jezik. Inače na tom fakultetu, ali i na ostalim fakultetima osječke univerze, postojao je prešutni sporazum da se o tekstovima, knjigama kolega ne pišu negativni osvrti, recenzije, kritike.[10]

---

ku, već krajem 40-ih godina 19. stoljeća, , postati korifejom jedne nacionalne, imperijalne političke strategije, koja je promicala ideju pansrpstva, koja je još uvijek djelatna.

10 *I tu smo praksu morali prekršiti, pa smo napisali jednu poražavajuću kritiku knjige inače jedne simpatično luckaste kolegice, koja se doduše silno trudila biti znanstveno relevantna pojava, ali na njezinu veliku žalost pravi smisao literature nikada nije uspjela dokučiti, a još manje suvislo artikulirati. Negdje krajem 80-ih godina osječki FF organizirao je, nekoliko godina zaredom, znanstvene skupove o hrvatskom književniku Augustu Cesarcu. Na jednom od tih skupova govorili smo i mi i koliko se sjećam tema je bila odnos toga književnika prema psihoanalizi. Nadasve je zanimljivo da je A. Cesarec i pored svih svojih prilično rigidnih, proboljševičkih političkih stavova ne samo imao iznimno pozitivno mišljenje o psihoanalizi, već je odlično i poznavao najrelevantniju literaturu o tom fenomenu, većinu tekstova Adlera, Junga, Freuda, Sperbera Wexbergera, sovjetskih psihoanalitičara čitao je u originalu, o svemu tome vodio je intenzivne rasprave sa svojim prijateljima po zagrebačkim salonima, a u tim je*

Doduše, to ne znači da se drugi kolege i njihovi uradci nisu ogovarali na kavi, u kabinetima, prijateljskim druženjima... No, na PF-u/FF-u vrijedilo je sveto pravilo: o vrlinama kolega, a posebice onima koji su dio fakultetske uprave, vladajućih struktura, govori se javno, a o njihovim porocima samo krišom da nitko ne čuje. Naime, živjeli smo u vremenima u kojima su čak i zidovi imali uši!

Povijest jugoslavenske komunističke partije i nije ništa ino nego povijest njezinih stalnih obračuna sa svojim (ne)istomišljenicima. Jedino u svemu tome bilo je važno tko je taj koji će biti u prilici da bude glavni interpretator partijske politike.[11] Prema tome, uopće nije bilo bitno što ćete im odgovoriti

---

raspravama bio kudikamo skloniji onim alternativnim, nepartijskim pristupima fenomenu psihoanalize, pa se tako rugao vodećem sovjetskom autoritetu u području pedagogije, čuvenom Makarenku, a kako su u to vrijeme pedagozi vodili Pedagoški fakultet, koje zbog njihove svemirske gluposti nismo mogli organski podnijeti, spretno smo iskoristili mišljenje Cesarca o Makarenku, pa smo rekli da su Sovjeti ipak imali više sreće od nas, jer Makarenko je, doduše, bio idiot, ali s jasnim i konzistentnim sistemom vrijednosti, dok su ovi naši pedagozi samo idioti! I, kao što je rekao E. Said, bili smo prisiljeni, baš kao i Stephan Dedalus, „razviti otpornu svijest" kako bismo potvrdili naš prostor intelektualne slobode. I mi smo vrlo često i govorili iz pozicije potlačenih, a tako nekako smo se u to vrijeme i osjećali.

[11] *Moramo priznati da je čitanje sjajne studije Maxa Bergholza, Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici, Biblioteka Memorija, Sarajevo/Zagreb, 2018., predstavljalo krunski dokaz da smo u pravu kada uporno propitujemo ne samo užasnu moć, već i nezamislivo polje djelovanja tog nevidljivog, ali sveprisutnog „mračnog uma" koji je uvelike determinirao sadržaje naših života u onim „vunenim/olovnim vremenima". Ono što nam je uvijek bilo i više nego mučno jest spoznaja da su jedni zločini uredno bili sankcionirani, a neki, pak, drugi, nisu. U ovoj unikatnoj studiji u našoj historiografiji autor analizira ratna zbivanja u Kulen-Vakufu. Toj maloj bh. općini, u prvim mjesecima Drugoga svjetskog rata. Manje-više, svi zločini koje su u tom kraju počinili ustaše poslije završetka rata bili su sankcionirani. Mnogi i bez sudskog procesa. Ali, nitko nikada nije sankcionirao ubojstvo preko 2000 muslimana/Bošnjaka, koje je počinjeno početkom rujna 1941. godine. A žrtve tog monstruoznog zločina bili su isključivo nenaoružani seljani, starci, žene i djeca, koje su nekoliko dana masakrirali „ustanici", također seljani iz okolnih pravoslavnih sela, koji su opet nešto ranije stradali od domaćih ustaša. Ti „ustanici" isprva su bili četnici, a nešto kasnije postali su partizani, a od kojih su neki uspjeli dogurati i do čina generala JNA, „narodnih heroja", od Đoke Jovanića, pa sve do izvjesnog Nikole Karanovića. I, upravo su takvi besprizorni likovi poslije završetka rata besramno dolazili i govorili na raznim komemorativnim svečanostima u Srbu, Kulen-Vakufu, uredno otkrivali spomenike „žrtvama fašističkog terora" /Srbima, a da se pri tome ni jednom riječju nisu osjetili p(r)ozvanim da nešto kažu i o onim drugim žrtvama. A, kako da se sjete tih žrtava kada su i sami sudjelovali u tim zločinima! I da počinitelji zločina govore o zločinu predstavlja jedan od najtragičnijih paradoksa naše novije povijesti. I, naravno, govore isključivo o onima koje su „drugi" počinili! Nikada o vlastitim! A, to je ono što kod normalnog čovjeka mora izazivati nepodnošljivi osjećaj mučnine, odvratnosti. I mi smo svu tu odvratnost ne samo živjeli, nego smo bili prisiljeni da toj odvratnosti još i aplaudiramo. Kao ovce su nas dovodili na takve i slične svečanosti. Ta praksa, nažalost, traje i dan-danas. Svi mi znamo što se dogodilo u Srbu 27. srpnja 1941. godine, ali neki su i usprkos dostupnoj dokumentarnoj građi i dalje uvjereni u antifašistički karakter tog događaja. Sve ovo što nam se događa nikako se ne može svesti isključivo na onaj cinični aspekt, koji kao takav povijesti uopće nije nepoznat. U ovakvim slučajevima na djelu je čista perverzija povijesti! I, ono što je u ovome narativu, zapravo, najžalosnije jest činjenica da se*

na to njihovo besmisleno pitanje, jer ni jedan naš odgovor ne bi bio zadovo-

sve zna, da su već od prvih dana svi znali sve, i Partija, i Tito, i Đoko Jovanić, i Vladimir Bakarić, i Jakov Blažević, i Centralni komiteti, i vlasti NDH…, i tko su bili organizatori pokolja, i tko su bili počinitelji, i tko su bile žrtve, ali zbog politike bratstva i jedinstva, nekih viših državnih interesa, o počinjenim zločinima moralo se šutjeti! Preživjeli nisu smjeli tugovati za svojim ubijenim, a nitko iz kruga počinitelja nije se potrudio dosegnuti moralnu visinu jednoga Skendera Kulenovića i progovoriti koju suvislu i o tragediji muslimanskih majki. Jer, i drugi su patili i ako se to na valjan način ne prizna, onda će spor oko toga tko je više patio postati itekako važna tema u odnosu između dvije (seoske) zajednice, dvije nacije. (Z. Gitelman) No, ta šutnja ima svoju neumitnu logiku, pa je dovela do toga da je i u ovome posljednjem ratu, u Bosni i Hercegovini, u Kulen-Vakufu, zločin ponovljen. Opet su u toj vječnoj igri „činjenja zla", koja se svodi na to da dojučerašnji „dobar" susjed iz čista mira ubija svog prvog susjeda. I, ništa se nije promijenilo u odnosu na krvava zbivanja iz 1941. godine, uloge su ostale iste, isti su i etnički akteri, opet su pobijeni muslimani/Bošnjaci/Turci/balije, a ubili su ih njihovi „dobri susjedi", Srbi koji inače ni mrava ne bi zgazili. Jedino ovaj puta nema više „komunista" koji bi te zločine svjesno zataškali, odnosno opravdali tako što bi se prešutjelo da su mnogi od „braće" aktima ekstremnog nasilja tijekom rata svoju 'braću' pretvorili u antagonističke 'druge' (M. Bergholz). U ovome posljednjem slučaju 'ekstremnog nasilja', koji se dogodio u kolovozu 1992. godine, ono što nas treba žalostiti jest činjenica da su ovaj zločin svojim svjesnim nedjelovanjem pomogli vojnici UNPROFOR-a. Baš kao i u Srebrenici, Dvoru na Uni!

Stoga će Max Bergholz ispravno zaključiti: „Upravljanje nasljeđem takvog intimnog nasilja, u novom svijetu koji karakterizira od države nametnuto 'bratstvo i jedinstvo', neće izbrisati nacionalizam, ili ono što će komunisti krajem rata zvati 'šovinizam'. Umjesto toga, iskustvo ubijanja među zajednicama, traumatska sjećanja na njih i imperativ da se ni o čemu od toga ne govori osigurali su da njegova dinamika drugačije funkcionira. Kako su ljudi počeli pokušavati ponovno živjeti zajedno, svakodnevni incidenti poticat će sjećanja na kolektivnu etničku kategorizaciju koju je ubijanje upisalo u pamćenje ljudi. U takvim će momentima antagonistički nacionalizam momentalno, u trenucima tenzije, izbiti prije nego što jednako tako brzo nestane – barem pred pogledom javnosti – pod pritiskom novih antinacionalističkih vlasti. To je bila nova dinamika nacionalizma, koja će se pojaviti nakon pobjede partizana 1945." (2018: 266–267). Ova konstatacija autora stoji osim onog dijela koji se odnosi na „novu antinacionalističku vlast", jer mi smo skloniji mišljenju da je i ta vlast bila jednako ako ne i nacionalnija od svojih isto tako nacionalnih podanika! Sve nas ovo upućuje na to da je krajnje vrijeme da se „Jama" Ivana Gorana Kovačića pročita iz jedne posvema nove perspektive/teorijske paradigme nego što se do sada čitala. A da bi tako što bilo moguće trebalo bi prije svega prevesti knjigu poljsko-američkog sociologa Jana Grossa, Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, na hrvatski jezik, jer je taj fenomen da susjed ubija susjeda na etničkoj osnovi kudikamo rašireniji na ovim našim prostorima nego što je to bio u Poljskoj pod njemačkom okupacijom. U novijoj hrvatskoj književnosti postoji nekoliko romana koji na eksplicitan način tematiziraju upravo taj fenomen ubijanja prvih susjeda. O jednom od njih, „Nadohvat" Ene Katarine Haler referirali smo se i u ovoj knjizi, a o romanima Josipa Mlakića, više vidjeti u tekstu „Nema mira dok je rat u glavama", Glas Slavonije, 27. travnja 2019. A o samome fenomenu povratka sjećanja više kod A. Assmann, Duga senka prošlosti, XX vek, Beograd, 2011. U toj studiji autorica posebice apostrofira napore njemačkog književnika G. Grassa, koji se iskreno čudio „s kolikim se zakašnjenjem i još uvijek oklijevajući sjećamo patnji koje su tijekom rata nanesene Nijemcima" (2011: 244–245). No, isto tako, treba imati na umu da je danas, posebice u Europi, u modi iskazivati pretjerane osjećaje krivnje, koja nije nužno povezana s iskrenom moralnom osjetljivošću. Francuski filozof Pascal Bruckner u knjizi „Tiranija kajanja" smatra da se u mnogim od tih slučajeva radi o klasičnom ideološkom sredstvu koje služi za utišavanje suprotne strane ili stigmatiziranju onog dijela političke elite koji nam je mrzak. Jer, kako drukčije objasniti kolonijalnu krivnju zapadne Europe ili američku krivnju za povijest rasizma.

ljavajući. Osim priznanja da radite protiv države! Iako bi mudriji ljudi od nas iz tog traumatičnog iskustva izvukli određene životne pouke, mi ipak nismo željeli samo tako odustati od propitivanja prostora slobode i u onim oskudnim vremenima, vremenima stalne ontološke nesigurnosti.[12] Već tada bili smo spremni slijediti misao ruskog pisca Aleksandra Solženjicina koji je smatrao da biti „oprezan čovjek" i nije neki osobito poželjni model ponašanja u životu. On je to svojim životom na najbolji način i potvrdio. Između ostaloga, prošao je i Staljinove logore, a poslije povratka iz GULAG-a morao je napustiti Sovjetski Savez. Tek poslije političkih promjena u Sovjetskom Savezu, krajem 80-ih, mogao se vratiti u svoju domovinu, u voljenu Rusiju. Doduše, to ne znači da nismo imali razumijevanje za sve one koji su u stanju napisati i „Moj obračun s njima" i „Dijalektički antibarbarus", ali im uopće ne smeta što će jedno od tih djela biti moguće publicirati tek poslije smrti autora. Nadalje, uopće više ne mislim da se prema nacionalizmu moramo odnositi kao prema najvećem zlu na ovim prostorima. Od otvorenog nacionalizma puno je gori onaj prikriveni, koji si daje pravo suditi ovom otvorenom. Ali ti ketmani odredili su nam sudbine, ti koji se za jedno izdaju, drugo misle, a treće rade. No, život u komunizmu i nije moguć

---

12 *U knjizi eseja „Sat hrvatskog", Mozaik-knjiga, Zagreb, 2018., opisali smo kako se taj osjećaj „stalne ontološke nesigurnosti" u tim „vunenim vremenima" najčešće manifestirao! Ako ćemo biti iskreni, onda moramo reći da je količina straha koji taj osjećaj proizvodi nemjerljiv u odnosu na bilo koji drugi oblik straha. Upravo o tom nepodnošljivom strahu (Z. Bauman govori o „tekućem strahu") i njegovim razornim posljedicama na hrvatsko društvo govorio je i A. Šoljan 17. ožujka na grobu A. G. Matoša u povodu 50-obljetnice od smrti tog književnika: „Došli smo, tvoji nevini sinovi sa žigom hulja, da tražimo da nam oprostiš što nismo imali dovoljno snage, hrabrosti, nesebičnosti, da izabravši tvoj poziv izaberemo i sudbinu koja mu pripada.*

Da nam oprostiš za svaki slabi trenutak, kad nismo smogli srca da kažemo riječ na koju si nas obvezao i koju si od nas očekivao. Da nam oprostiš što su nam jezici omlohavjeli i otupjeli, i što nismo često imali ni toliko petlje da glasno ponavljamo tvoje riječi.

Da nam oprostiš što nismo bili uvijek spremni, uvijek kadri akceptirati svoju ulogu na blatnom polju ove pozornice, već smo se javno ispričavali, pred tobom i pred sobom, da se sada daje druga drama.

Da nam oprostiš što smo od početka izabrali manje bogove nego što si ih ti izabrao, nadajući se manjoj službi, a većoj nagradi. Možeš nam to glatko oprostiti: dovoljno smo kažnjeni nagradama poniženja. Jer što su bogovi manji, poniženje slugu je veće.

I konačno, da nam kroz podsmijeh oprostiš što ovdje ležiš živ sahranjen."

A, o manifestacijama političkog straha vidjeti u knjizi Radane Vučetić, Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, CLIO, Beograd, 2016. U toj knjizi autorica donosi nekoliko tragičnih primjera moralnog, intelektualnog posrnuća nekih političara, umjetnika, intelektualaca, koji su u strahu za vlastitu egzistenciju bili spremni na sve. Konačno, zar se o jednom A. Rankoviću nije govorilo kao o velikom moćniku koji raspolaže moćnim represivnim aparatom, tajnim službama, političkom policijom, najveća nacija ondašnje države stoji iza njega, neformalno drugom čovjeku socijalističke Jugoslavije, a on je već za vrijeme Brijunskog plenuma, srpanj 1966. godine, iako i nije bio u nekim godinama, doživio srčani udar kada je shvatio da je on, zapravo, sljedeća žrtva Revolucije!

bez te mimikrije. Doduše, cijena je koja se na kraju mora platiti užasna, ali koga briga. Isto tako, odavno nam je jasno da nikada na ovim prostorima nije bilo previše uputno referirati se na temu komemorativnih svečanosti,[13] temu Antigone, temu nesigurnog kraljevića Hamleta ili na temu onog nesretnog kralja Leara, kojem se vlastito potomstvo ruga, a usput ga i brutalno i bez milosti razvlašćuje, jer su sve asocijacije vezane uz te teme bile i više nego jednoznačne. Nije bilo zamislivo da takvu vrstu provokacije cenzori ne primijete. Oni su i bili plaćeni da uvijek budu „budni"! A neke od njihovih „zakašnjelih" reakcija bile su uglavnom posljedica nekih drugih odnosa, političke situacije u svijetu, ne uvijek baš najspretnije koketiranje između antagoniziranih vojno-političkih blokova. Tako je film Dušana Makavejeva „W. R.– Misterij organizma" (1971.) zabranjen tek na intervenciju veleposlanstva Sovjetskog Saveza u Beogradu, koji su očito imali određenih primjedbi na način kako redatelj tendenciozno propituje odnos između komunističke/sovjetske politike i seksualnosti, gdje

---

13 *Jedna od rijetkih javnih demonstracija nezadovoljstva političkim i inim prilikama u zemlji odigrala se 17. ožujka 1964. godine upravo na komemorativnom skupu u povodu 50. obljetnice smrti hrvatskog književnika A. G. Matoša, na zagrebačkom groblju Mirogoj, kada je grupa književnika na čelu s Antunom Šoljanom izrazila svoje neslaganje sa stanjem u ondašnjem društvu. Tom prilikom A. Šoljan je rekao: „Ti si postigao svoj jedini mir, mir lipe, svoju jedinu moguću idilu. Sakupili smo se ovdje, uokolo tebe, nas nekoliko, svaki u svojem strahu, svaki u svojem mraku, nas nekoliko grabancijašića, koji još uvijek đakujemo tebi, velikome đaku, naslijedivši tvoj teret, ali ne i tvoju hrabrost, ne i tvoju snagu. Možeš li, učitelju, sada svrnuti oči na svoje potomke, možeš li se i njima narugati, sinovima iste domovine, na istome šegrtovanju istini?*
Je li ti teško biti učitelj ovolikim i ovakvim učenicima? Je li ti teško biti živ sahranjen? Koliki od nas koji smo ovdje imaju obraza da ne poniknu glavom, ne od kurtoaznog poštovanja prema tvom grobu, nego od stida pred tvojim živim pogledom? Jer ako si ti bio tek pastorak borbe svih giganta, kakvom da se rodbinskom vezom u tom časnom klanu pohvalimo mi? Jesmo li išta sačuvali od tvoje oporuke, učitelju, osim našeg roda davni znak, simboličnu ljagu iščezlog ceha?" I zbog ovog istupa Šoljan je dobio etiketu „hrvatskog nacionalista". Ono što je u ovoj priči najtragičnije jest činjenica da su autori te ružne (dis)kvalifikacije najviši autoriteti ondašnje partijske elite u SR Hrvatskoj, V. Bakarić, J. Blažević... Taj čin itekako govori i o tome da je taj osjećaj straha, stalne ontološke nesigurnosti uvelike određivao i njihovo političko ponašanje. Doduše, to što su se i oni bojali, ni na koji način, ne oslobađa ih njihove povijesne krivnje za katastrofalno stanje duha u socijalističkoj Hrvatskoj. Pri obilježavanju 100. obljetnice smrti A. G. Matoša održali smo predavanje na Filološkom fakultetu u Skopju i tom smo se prilikom zapitali kako bi Matoš da je kojim sretnim slučajem poživio reagirao ne samo na stvaranje Kraljevine SHS 1918. godine, već i na njezine političko-kulturne strategije, njihove protagoniste, Skerlića, Ujevića, Marjanovića, Krležu...? Smrt A. G. Matoša predstavljala je veliki gubitak za autentične hrvatske političko-kulturne strategije. Hrvatski javni prostor od tada će biti kontaminiran vidovdanskim/jugoslavenskim temama, hrvatski socijalisti nekritički će prihvatiti ideje „oktobarske revolucije". Austro-Ugarska je (ne)slavno propala, a ono „novo" počelo se graditi na nejasnim, maglovitim premisama.

se u jednoj sceni glavna junakinja ni mrtva ne stidi svoje komunističke prošlosti[14], a glavni se junak slučajno zove Vladimir Ilyich.

Mi se ni danas još nismo uspjeli osloboditi asimetričnog pristupa prema samoj ideji „žrtve", pa se u javnom prostoru i od ozbiljnih ljudi može čuti da nije moguće staviti znak jednakosti između „žrtve x" i „žrtve y"! Tako se i dalje, u javnom prostoru, inzistira na modelu koji su iz svojih dijaboličnih razloga konstruirali komunisti. Jednako tako, (o)lako smo dopustili da uvijek isti „drugi" imaju monopol ne samo nad idejom, već i praksom antifašizma. Imamo dojam da je danas ta asimetrija još i veća nego što je bila u vrijeme socijalističke Jugoslavije, kada „zbog prirode (...) nasilja inžinjering etničke jednakosti nakon 1945. paradoksalno je zahtijevao nejednak tretman dijela stanovništva na etničkoj osnovi" (Bergholz, 2018: 280). Uloge su bile podijeljene tako da su jedni uvijek bili na „krivoj", a drugi uvijek na „ispravnoj" strani povijesti.[15] Nemamo

[14] *Za razliku od Borisa Budena koji u toj ključnoj sceni filma vidi ne radikalnu kritiku komunizma već postkomunizma, jer se u toj rečenici/replici komunizam „eksplicitno formuliše kao prošlost, prošlost koje se čovek ne mora stideti" (2012: 113), mi, pak, u toj rečenici/replici vidimo običnu reciklažu, koju su na sovjetskim sudovima izgovarale žrtve staljinističkih čistki, počev od Buharina, pa do svih ostalih... Jer, svi su oni bili svjesni da su poslije izbacivanja iz Partije živi leševi, hodajući mrtvaci, koji će očajnički tražiti publiku koju bi, na sve načine, željeli uvjeriti da je njihov slučaj samo jedna velika pogreška, koja će prije ili kasnije biti ispravljena njihovim svečanim i trijumfalnim povratkom u Partiju. Treba samo nešto pozornije čitati „7000 dana u Sibiru", Karla Štajnera. Tamo sve piše! Zanimljivo kako se nitko od naših sociologa nije usudio komentirati jednu drugu rečenicu/repliku iz jednog drugog filma „Mlad i zdrav kao ruža", snimljenog 1970. godine, u kojem se eksplicite govori o sprezi između jugoslavenske države, njezinih tajni službi i beogradskih kriminalaca, koji za tu državu/službu obavljaju nečasne poslove, ubijaju političke neistomišljenike, protivnike, a usput im je dopušteno da i sami malo pljačkaju, kada glavni junak u tom filmu, sitni kriminalac Stevan, koji zapravo anticipira pojavu onih likova poput Arkana, Ljube Zemunca, Giške..., koji su uskoro postali naša stvarnost, na kraju filma, zadovoljno kaže „mi smo budućnost"! Doduše, za dežurne cenzore ta rečenica/replika bila je „crvena krpa" i oni su taj film odlučili „bunkerirati"! Naravno, u 90-im godinama prošloga stoljeća kada je film konačno mogao ugledati „svjetlo dana" on više nije bio nešto jako zanimljiv, jer je tadašnja stvarnost u potpunosti potvrdila da je jugoslavenska socijalistička država bila u koaliciji s najgorim kriminalnim ološem toga vremena. Zanimljivo je kako naši „lijevi" filozofi elegantno preskaču takve i slične epizode iz vremena socijalističke Jugoslavije.*

[15] U tom kontekstu postaje posvema razumljivo što su u posljednje vrijeme srpski historiografi, profesori južnoslavenskih književnosti, razni publicisti odjednom počeli pozivati na tekst Burg & Shoup (2000), koji se bavi posljednjim ratovima na jugoslavenskim prostorima i u kojem eksplicite stoji da se ni jedna od zaraćenih strana u tim ratovima ne može pozivati na moralnu superiornost: Zlo su činile sve strane u ratu! Nastranu što se takvim pristupom Zlo relativizira, jer se između reakcije na počinjene zločine i sustavno planirane industrije nasilja stavlja znak jednakosti, nego ovi autori svoju tezu dodatno zaoštravaju, pa tvrde: „Optužbe za genocid tako postaju sredstvo negiranja i poricanja svih drugih pitanja koja okružuju konflikt" (2000: 184). Tom konstatacijom srpski nacionalistički diskurs pokušava „braniti" zločin počinjen u Srebrenici i ostalim mjestima u Podrinju, jer „ako nešto uspešno uvedete u Holokaust analogiju, više se uopšte ne morate truditi oko argumentacije, niti se u debati može

iluzije da se ta percepcija može samo tako promijeniti, ali to ne znači da treba odustati od propitivanja i onih „mračnih epizoda" iz naše povijesti. Toliko dugujemo svim onim „žrtvama" koje su stjecajem svakojakih okolnosti na koje najčešće nisu mogle bitnije utjecati bile na „krivoj" strani povijesti. Umorni smo od svih tih podjela u društvu gdje su jedni uvijek u pravu, a drugi u krivu, nikako ne možemo podnijeti da nas se uvjerava kako je naša strana (jugoslavenska, hrvatska...) uvijek samo nedužna žrtva. Treba jednom jasno i glasno reći da su postojale i one „mračne strane" naše prošlosti. Naravno, ti detalji nikako se ne uklapaju u idealiziranu konstrukciju „nacionalnog identiteta", u onaj martirski status nacije: „U slučaju nacija, pamćenje prošlosti osigurava autoportret u kojem, u pravilu, dominiraju slike slavnih trenutaka nacionalne prošlosti i mučeništva nacionalne zajednice. Ono što je često isključeno iz tog kolektivnog autoportreta je „mračna prošlost" koja obuhvaća bolne unutrašnje podjele ili problematični odnos prema etničkim i nacionalnim manjinama i njihov nepravedan tretman" (Michlic, 2002: 2). Stoga je krajnje vrijeme da se i mi kao zajednica u čijem identitetskom diskursu (samosvijesti i pamćenja) središnje mjesto zauzima figura žrtve i mit mučeništva suočimo s „metahistorijskom dilemom": „Može li netko, kao grupa s distinktivnim kolektivnim identitetom, biti istovremeno i žrtva i progonitelj, u isto vrijeme i patiti i nanositi patnju drugima?" (Gross, 2001: 144).[16]

---

postaviti bilo koje drugo pitanje o konfliktu, jer tu svaka rasprava prestaje" (Z. Milutinović, Odgovor Davoru Beganoviću, http:// ivanlovrenovic.com/2018/08/zoran-milutinovic/). Donekle bismo se mogli složiti s tom konstatacijom, ali voljeli bismo vidjeti reakcije ovih „branitelja" genocida kada bi se sličnom argumentacijom poslužili i hrvatski nacionalisti i rekli da pored Jasenovca postoje i „neka druga pitanja", koja također zahtijevaju neke odgovore bez kojih nije moguće doći do cijele Istine!?

16 *O tome više u nadasve instruktivnoj knjizi M. Subotića, Napred u prošlost. Studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji, Edicija Reč, Beograd, 2019., posebice 1. dio knjige, Poljska: teški teret prošlosti, str. 19–89. Isto tako, bilo bi nadasve poželjno pročitati inspirativnu studiju fra I. Šarčevića, Skica za jednu kulturu sjećanja, u kojoj ovaj autor kao model poželjnog društvenog ponašanja nudi jednu posvema novu kulturu pamćenja/sjećanja, koja bi se temeljila na kategoriji solidarnosti. Naime, on misli da bi se na taj način barem djelomice prevladale sve one naše kulture pamćenja/sjećanja, koje su isključivo fokusirane na vlastite žrtve, na vlastita stradanja, a uopće im ne pada na pamet da se na bilo koji način referiraju na patnje i žrtve onih drugih! A, da tu ideju „solidarnosti" prema svim žrtvama uopće nije jednostavno prakticirati, na vrlo jednostavan način, svjedoči tekst Ivana Lovrenovića „Katakombe sjećanja" u kojem ovaj autor tvrdi da nije moguće u isto vrijeme komemorirati u Bleiburgu, Crvenom trgu u Moskvi, Jasenovcu... A, upravo se tako nešto dogodilo 1995. godine kada je hrvatska vlast u povodu 50-obljetnice pobjede nad fašizmom, pokušala pomiriti i Jasenovac, i Bleiburg, i sudjelovati na paradi pobjede u Moskvi. Ovaj autor jednostavno ne vjeruje u iskrene namjere hrvatske političke elite! Naime, na ovim našim, postjjugoslavenskim prostorima, svi se trude pokazati iznimno razumijevanje i simpatije za „svoje" zločine, a ne pada im na pamet da bi kudikamo mudrije bilo početi pokazivati stvaran pijetet za „tuđe" žrtve!*

U nekim od tekstova u ovoj knjizi pokušavali smo dati odgovore i na tu, kao i na neke druge naše (vječne) dileme i to na način da te „dileme" čitamo ili kroz optiku „etike kajanja" ili kroz „pogled drugoga".[17]

***

Budući da smo gotovo punih trideset godina radili na PF-u/FF-u, onda smo smatrali da bi bilo uputno da upravo ta institucija bude i izdavač ove naše „Kritike mračnog uma".[18] Knjigu smo „otvorili" jednim naručenim tekstom[19] o potresu koji je krajem 2019. godine pogodio albanski grad Drač. Kao i sve elementarne nepogode i ta nas je suočila s fragilnosti života. Potres je bio vrlo snažan, puno razorniji nego onaj zagrebački, a mi smo reagirali krajnje šašavo: mirno smo se vratili u krevet i nastavili spavati kao da se ništa nije dogodilo. Jer da se kojim nesretnim slučajem dogodilo nešto strašno, onda bi bilo posvema svejedno što bismo mi poslije toga učinili. Ovako smo ocijenili da u danoj situaciji, potres se dogodio, nama srećom nije ništa, pa je povratak u krevet ipak najbolje rješenje. Narednih dana u Albaniji je zabilježeno preko 8000 većih ili manjih potresa. One ispod 5 stupnjeva po Richteru nismo više ni komen-

---

17 Nekako u to vrijeme pojavila se i jedna knjiga slovenskog antropologa Dana Podjeda, Sve te oči, Zašto se sve češće posmatramo i izlažemo pogledima, XX vek, Beograd, u kojoj se na jedan zanimljiv način tematiziraju, manje-više, svi aspekti fenomena „pogleda", od „svevidećeg društvenog oka", preko „stanja stalne vidljivosti", pa sve do onih koji se odnose na „strah od mraka", „pogleda u tijelo", „opsjednutosti samim sobom", „životom iza zavjese"... I tekstovi u toj knjizi samo dodatno potvrđuju da privatnost više ne ugrožavaju država ili korporacija već to čine sami egzibicionisti koji se dobrovoljno i u potpunosti odriču svake privatnosti u zamjenu za moguće dijeljenje intimnih detalja iz svojih osobnih života s potpunim strancima. Usp. S. E. Igo, „The Beginning of the End of Privacy", The Hedgehog Review 17 (1) (proljeće 2015.), str. 18–29.

18 *Posvema smo svjesni da nismo baš previše originalni u odabiru naslova, ali ako si i jedan Peter Sloterdijk može dopustiti da plagira velikog Immanuela Kanta, pa objelodani sjajnu „Kritiku ciničnog uma" (nije to bio njegov jedini „plagijat", „poigrao" se on, u međuvremenu, i s jednim naslovom Martina Heideggera, pa smo tako „Bitak i vrijeme", mogli čitati i u njegovoj postmodernističkoj varijanti, koju je ovaj njemački filozof naslovio „Srdžba i vrijeme"), onda ne vidimo nikakav problem da i mi iskoristimo iste one ideje, koje su prije toga (za)vodile i kudikamo mudrije ljude od nas. I budući da živimo u vremenu posvemašnje neizvjesnosti u kojima i nema nekih vidljivijih znakova o svjetlu na kraju tunela mi smo ove naše zapise, improvizacije na zadanu temu, odlučili podvesti pod kategoriju: radikalne kritike „mračnog uma".*

19 *Budući da je 22. ožujka 2020. godine snažan potres pogodio Zagreb, Uredništvo* časopisa *„Vijenac" zamolilo nas je da mi nešto napišemo o životu poslije potresa u Albaniji. Tekst je objelodanjen u „Vijencu", književnom listu za umjetnost, kulturu i znanost, 30. ožujka 2020. godine. Nešto slično, ali u posvema druge svrhe, od nas je mišljenje zatražio i jedan saborski zastupnik, J. K., u želji da budući Zakon o obnovi grada Zagreba bude što precizniji, što sadržajniji kako bi se njime obuhvatile sve mogućnosti, i one svima vidljive, ali još više i one manje vidljive!*

tirali. I razum i osjećaji su nam atrofirali. Dva smo se tjedna pristojno ljuljali. Ali, i poslije potresa došle su neke nove nevolje. Nekako u to vrijeme iz Kine stižu vijesti o nekom novom, nepoznatom i opasnom virusu. Sve što je daleko ne doživljava se ozbiljno. No, nije trebalo proći mnogo vremena da se taj virus pojavi i u drugim dijelovima svijeta. Posljedice pojave virusa COVID-19 bile su i više nego šokantne. Život nam se dramatično promijenio. Na gore! Sve je stalo. Svijet nije imao adekvatne odgovore na novonastalu situaciju. *Online* život nikako ne može predstavljati zadovoljavajući odgovor na tu situaciju. Naši su se životi preselili u domove, te intimne prostore, a Helena Sablić Tomić, dekanica AUK-a, zamolila nas je da ta nova iskustva počnemo zapisivati na fb-stranicama Akademije. I, svi ovi tekstovi što slijede predstavljaju ne samo ispis tih naših novih mračnih iskustava, već i naše refleksije o svemu tome. Naša „Kritika mračnog uma" neće biti prva knjiga o tim neslavnim danima, danima bez ponosa, koji su se pretvorili u svojevrsno opsadno stanje, gdje se improviziranim dekretima i administrativno-policijskim metodama upravlja našim životima, a kako stvari stoje ono najgore tek dolazi. Prije nas svoja iskustva objavio je kolega Leo Rafolt u knjizi „Virus in fabula",[20] a nekako u isto

[20] *Knjiga „Virus in fabula" objavljena je u zagrebačkoj izdavačkoj kući „Meander Media". Prije L. Rafolta svoju knjigu o virusu objavio je Slavoj Žižek, planetarno poznati slovenski filozof, i to još u travnju ove godine. Vezu između virusa i znanstvenog/šarlatanskog marketinga ovom prilikom neću komentirati. O fenomenu virusa i svih društvenih i inih derivata koji iz te biopolitičke, bioetičke situacije proizlaze pišu i drugi, i talijanski filozof G. Agamben, i naš D. Suvin, i I. Čolović... I kada čitamo te tekstove onda možemo reći da su naše ambicije puno skromnije od njihovih. D. Suvin, ni manje ni više, misli da ovaj problem može riješiti samo radikalna ljevica. Kartarina Peović, nova politička zvijezda u Hrvatskoj i nova nada hrvatskih ljevičara (V. Viskovića, I. Cingela, Rade Borić, Mate Kapovića...) toliko je oduševljena stavovima Darka Suvina da je ovaj intervju objavila na svojem fb-zidu. Stoga ćemo biti slobodni ponuditi još nekoliko apokaliptičnih vizija Darka Suvina iz tog intervjua: „Kapitalocen jest drugi naziv do kojeg mnogo držim jer identificira povijesno-geološku epohu recimo od 1914. naovamo u kojoj ogromne proizvodne snage, razvijene u kapitalizmu, ali nikada obuzdane očovječenjem odnosa temeljenih na takvom potencijalnom izobilju, dovode do uništavanja kako ljudske tako i okolne prirode. Današnja pandemija potaknuta je mutacijom virusa COVID-19 na granici gdje se vanljudska priroda sreće s hiper-urbanizacijom i demografskom eksplozijom (ovdje Wuhan): ima nas previše i mnogo smo previše stisnuti na mali, veoma zagađeni prostor velegradova. Prva je mega-posljedica da ogromni profiti na temelju 'fosilnih goriva' kao ugljena i petroleja dovode do poremećenja svjetske klime, dakle porasta opustošenjâ (doslovnih, ali može se uzeti i kao metafora za ljudske odnose), olujâ, temperature i cijelog povezanog niza procesa unutar kojeg je ova pandemija važni kvalitativni skok. Sve mjere za ublaženje razaranja prirode ostvarive su samo protiv kapitalizma jer diraju princip profita. Vidimo već odavna i tzv. 'ratove za vodu', najjasnije u primjerima Palestine i brazilske Amazonije, a sada i u dolini Nila, gdje se urođena pučanstva istrebljuju da bi se došlo do vode kao baze za profit, kamufliran nacionalističkim parolama. Ne znamo kako će to ići dalje: u naučnoj fantastici već se desetljećima najavljuje nemogućnost prirodnog disanja, dakle potrebe za recimo bocom kisika na leđima, koju će si moći priuštiti samo imućni. Na pomolu je mogućnost kastinskog društva rascijepljenog na bogataše i sirotinju: prvi ima-*

vrijeme teatrolog, filozof, teoretičar društva, veliki ljubitelj lika i djela V. I. Lenjina i B. Kidriča, Darko Suvin također lamentira o nevoljama u koje je svjetski kapitalizam pojavom korone (opet) upao. Točnije, prema mišljenju D. Suvina, kapitalizam sve da je i htio nije mogao izbjeći ovu katastrofu: „Dva glavna paradoksa: prvo, to je očiti dokaz da tržište samo po sebi ne može biti i nikad nije bilo potpuna regulacija ljudskog života. To su socijalisti i komunisti oduvijek tvrdili, a kapitalisti prvi ostvarili, najprije u kolonijalnim pothvatima, a zatim u svjetskim ratovima koji su bili idealna razdoblja za silni razvoj proizvodnje – uz prethodna megarazaranja i patnje, koje su socijalisti i komunisti namjeravali što više ublažiti. Drugo, da je ta 'koronizacija' – da tako nazovem društvenu upotrebu koronavirusa – u uslovima globalne pandemije koja se proširila zbog globalnog razaranja ekološke ravnoteže između poljoprivrede i 'divlje' prirode,

---

ju zraka, vode i lijekove te žive 100 ili više godina, drugi žive u slamovima i favelama i umiru negdje oko 30. godine. To bi dakako bio čisti biofašizam 2.0, popraćen kapilarnom elektronskom i nanofizičkom kontrolom stalnog opsadnog stanja i ideologijom rasizma – sve što danas vidimo bujati. Zaključak: parolu TINA, 'Nema alternative', koju je gđa. Thatcher ukrala od Lenjina, treba da ovako posvojimo: ili slobodarski komunizam ili 'Gvozdena peta' (vidi roman Jacka Londona iz 1908.)"; a neke od tih genijalnih „vizija", projekcija naše budućnosti komentirat ćemo u nastavku knjige. Posebice su nam zanimljive autorove distinkcije koje on pravi između socijaldemokracije i staljinizma koji, prema njemu, nije ništa ino nego lažni komunizam, ali ova nadasve nadahnuta eksplikacija ne bi bila ništa posebna kada autor ne bi uveo figuru paradoksa, pa će bez ikakve intelektualne skepse ustvrditi da je neki 'stvarno postojeći socijalizam' imao dobar početak, ali se, pod pritiskom izvana kao i vlastitim zabludama, prevratio u državu nove oligarhije, vrha Partije i vojnih snaga. Za tu 'toplu' kritiku komunizma imamo u jugoslavenskoj tradiciji izvrsnih početaka i stalnih putokaza, od Krleže i beogradskih nadrealista, preko Kidriča, Praxisa i (polu)samoupravljanja, nažalost nikada razvijenog u potpuni ekonomsko-politički društveni sustav, pa sve do beogradskih studenata 1968.! Politička epistemologija mogla bi nam dakle reći, imamo li dosta pameti i volje, kako to da nismo uspjeli obnoviti izvorni lenjinizam energijama omladine i intelektualaca, recimo od 1960. do 1973: u prvom redu, ozakonjujući normalno postojanje raznih strujanja unutar komunističke partije".

Što bi tu bio naš orijentir i horizont? Držim, narodna poslovica 'Na ljutu ranu ljuta trava': kapitalizmu se može jedino suprotstaviti – uporno, dugotrajno i globalno – novom verzijom lenjinske partije, nazovimo ju Komunizam 2.0. Bez stranke koja ima globalne saveznike i vremenski dubinsko pamćenje nema efikasne ljevice. Mi smo ponovno negdje u mnogo goroj varijanti recimo 1890-ih godina radničkog pokreta, s upropaštenom prirodom i ogromnim razvojem nauke u pravcu kontrole masa. Je li takav slobodarski neokomunizam (mada bi ustvari bio onaj izvorno idealni Marxov, Luxemburgove i Lenjinov) realno moguć? Ne znam, ali vjerujem u parolu 'Budimo realni, tražimo nemoguće!'– epistemologija svjedoči da su sve mogućnosti potencijalne, a realne postaju samo gledajući unatrag. Tko bi u 1780. vjerovao da je moguće revolucionirati Francusku? Ili u 1910. Rusiju? Ili u 1930. Kinu?". Naravno, sukladno dobrim običajima i praksi radikalnih ljevičara opet izostaje ono najvažnije, a to je odgovor na temeljno pitanje: koji su to stvarni razlozi zbog kojih se ta utopija ne uspijeva realizirati, odnosno zbog kojih se ona od prvih dana realizacije nepogrešivo pretvara u mekši ili tvrđi oblik tiranije?! Ako možemo sugerirati, onda bi bilo dobro pročitati koji tekst M. Malije i biti nešto manje fasciniran revolucionarnim idejama beogradskih studenata 1968. O toj „revolucionarnosti" kritički je pisao Neven Sesardić!

još paradoksalniji dvosjekli mač. S jedne strane, ona je neophodna, jer država sa suvislim rukovodstvom i stručnošću te osloncem na biološke nauke jedina može svesti pandemiju na podnošljivu mjeru žrtava (vidi uspjehe Kine, J. Koreje i Italije nasuprot slomu USA, Brazila i Indije). S druge strane, države danas nemaju neophodnu kontrolu pučkih masa odozdo, odlično postavljenu u Lenjinovoj knjizi 'Država i revolucija' i Kidričevim tezama o integralnoj samovladi odozdo na gore iz 1950-ih, ali nikada praktički ostvarenu. Stoga prisilni i birokratski aparat države ima, uz nužni vid, također i jaku tendenciju ovjekovječenja i okamenjenja izvanrednih mjera kontrole – npr. kakvi su društveni protesti i uopće ponašanja dozvoljeni. Zaključak: državu trebamo, ali pod stalnim nadzorom pučke demokracije, inače stižemo u kvazifašističku diktaturu, kakvu vidimo rasti posvuda". Moramo priznati da nas u ovakvim razmišljanjima uvijek iznova obraduju fraze tipa: „ali nikada praktički ostvarenu". Nevjerojatno je koliko se naši radikalni ljevičari nikako ne uspijevaju odvojiti od filozofije jednoga Hegela, koji je na sličan način rješavao kontradiktornosti u svojem filozofskom univerzumu. Naime, svaki puta kada su neke životne činjenice demantirale njegove teorijske sheme, on je imao jednostavni odgovor: „to gore po njih!" Darko Suvin nema nikakvih problema konstatirati da se ta „integralna samovlada odozdo na gore" ne ostvaruje baš (pre)često, ali već samo postojanje „dobre namjere" da se tako što u nekoj nedefiniranoj budućnosti i ostvari u potpunosti zadovoljava sve njegove teorijske projekcije.[21]

Knjiga „Kritika mračnog uma" (o etici kajanja) sastoji se od dva dijela. Prvi dio knjige u formi je zapisa nastalih u „vrijeme korone", kada smo pozorno pratili političko-medicinska zbivanja u Tirani/Albaniji i uspoređivali ih s onim u Hrvatskoj i ostalom svijetu. Drugi dio knjige čine tekstovi koji su rezultat čita-

---

[21] *Srećko Pulig, Darko Suvin: Jedini spas je u radikalnoj ljevici, Novosti, 17. kolovoza 2020. Ova konstatacija o „nesavršenosti nekih vremena..." još nekako i može proći, ali ostaje nejasno zašto se Darko Suvin nikada nije zapitao o političkoj i moralnoj dosljednosti beogradskih studenata. Naime, toj generaciji, za razliku od njemačkih studenata, nikada nije padalo na pamet da se zapitaju o tome kako su se ponašali njihovi roditelji tijekom i neposredno poslije završetka rata. Njima takvo što uopće nije padalo na pamet. Oni su bili djeca pobjednika, a pobjednicima je sve dopušteno! Pa i zločini! O tom čudnom, pomalo shizoidnom odnosu djece i roditelja, u nekim od svojih tekstova svjedoči post festum i Rada Iveković.*
Nešto ranije u istim novinama i Leo Rafolt dao je intervju povodom izlaska njegove knjige „Virus in fabula" u kojem se iskazuje objektivni, opipljivi strah koji, pak, proizlazi iz činjenice da on, uostalom, kao i mnogi drugi, ne vidi nikakav obećavajući način izlaska iz ove političko-medicinske krize. Smatra da je ta vrsta straha čak i veći problem od samoga virusa. Dok se *D. Suvin uglavnom obračunava sa socijaldemokratima, L. Rafoltu veći problem predstavljaju stavovi „neoliberala". I o nekim od tih njihovih strahova djelomice ćemo se referirati u nastavku ove knjige.*

nja knjiga iz naše skromne tiranske kućne biblioteke.[22] Budući da već duže vrijeme, nekoliko posljednjih godina, pišemo književne kritike za osječki dnevni list „Glas Slavonije", smatrali smo da bi neke od tih recenzija/kritika mogli uvrstiti i u ovu knjigu. A jedini uvjet bio je da se sadržaj knjige o kojoj pišem recenziju/kritiku odnosi na neku dovoljno „mračnu temu", na bilo koji oblik nasilja, bilo ono obiteljsko ili državno, ekonomsko ili seksualno. Jedino što je bilo važno jest da te knjige, romani, studije o kojima pišemo sadrže elemente „mračnosti".[23]

No, i pored toga što smo opsjednuti „mračnim temama", nasiljem kao središnjem fenomenom modernih društava, mi i dalje ne vjerujemo u skori „kraj historije". Što se, pak, tog detalja tiče, bez obzira na sva ova naša „mračna iskustva", nama su i dalje kudikamo bliži stavovi jednoga J. Derridae od stavova svih onih novokomponiranih katastrofičara, epigona. U našoj se kućnoj biblioteci doduše mogu naći i knjige F. Fukuyame, koje čitamo isključivo iz intelektualne radoznalosti, sa sviješću da tako ne treba misliti! I ne samo to, i sam sam sklon vjerovati da je pomoću kulture ispovijedanja moguće društvo nadzora okrenuti naglavce. U nekim od tekstova koji slijede u nastavku to sam i demonstrirao.[24]

Isto tako, treba reći da redoslijed tekstova u ovoj knjizi ne odgovara i vremenu kada su ti tekstovi bili pisani. Doduše, redoslijed tekstova nismo utvrđivali „bacanjem kocki", kao što je to činio jedan Stephane Mallarme, jer smo bili svjesni da se bacanjem kocki/tekstova ne može ukinuti slučaj! Jer, slučaj je, kako nas je to lijepo (na)učio klasik marksizma, F. Engels, očitovanje nužnosti!

U Tirani, proljeće – ljeto, 2020.

---

22 Fenomenom „kućnih biblioteka" više smo se bavili u istoimenoj knjizi, koju bi krajem ove, 2020. godine trebala objaviti osječka Matica hrvatska. Kako su „kućne biblioteke" jedan od oblika konzerviranja nacionalnog pamćenja, u tekstovima u toj knjizi pokušali smo pokazati koje sve sadržaje/žanrove sadrži naša osječka kućna biblioteka!

23 *Upravo je ta izoliranost, nemogućnost kretanja, putovanja, života svedenog na dvije sobe, ured veleposlanika i radni kutak u rezidenciji, krajnje reducirani uvid u relevantnu lektiru, bitno uvjetovala i sadržaj ove naše kritike. No, sve naše propuste u ovoj knjizi ne bismo željeli svoditi samo na ovu objektivnu, ali nikako i olakotnu okolnost.*

24 T. Cushman, „George Orwell: Ethnography of Modernity", The Hedgehog Review, 15 (1), 2013., str. 69–77.

Literatura:

Assmann, A. (2011), Duga senka prošlosti, XX vek, Beograd.

Assmann, A. (2018), Oblici zaborava, XX vek, Beograd.

Bauman, Z./Donskis, L. (2017), Tekuće zlo, Tim press, Zagreb.

Bergholz, M. (2018), Nasilje kao generativna sila. Identitet, Nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj Zajednici, Biblioteka Memorija, Sarajevo/Zagreb.

Bruckner, P. (2010), The Tyranny of Guilt: An Essay on Western Masochisam, Princeton UP.

Buden, B. (2012), Zona prelaska. O kraju postkomunizma, Edicija Reč, Beograd.

Burg, Steven L&Shoup, Paul (2000), The War in Bosnia and Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervetion, Armonk, N.-Y,m London: M. E. Sharpe.

Ghervas, S. & Rosset, F. (2010), Evropsko sećanje u vreme „paradigme žrtve", u: Mesta Evrope, (ur.) Ghervas, S. & Rosset, F., XX vek , Beograd.

Gross, J. T. (2001), Neighbors: The destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, Princeton UP, Princeton.

Koschorke, A. (2020), Hitlerov Mein Kampf. Ka poetici nacionalsocijalizma, XX vek, Beograd.

Michlic, J. (2002), Coming to Terms with the „Dark Past": The Polish Debate about the Jedwabne Massacre, Jerusalem, SISCA, ACTA, br.20.

Said, E. (1993), „Representations of the Intellectual" (Reith Lectures), The Independent (24. lipnja; 1. srpnja; 8 . srpnja; 15. srpnja; 22. srpnja; 29. srpnja).

Subotić, M. (2019), Napred u prošlost. Studije o politici u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji, Edicija Reč, Beograd.

Zubrzycki, G. (2011), „History and the National Sensorium: Making Sense of Polish Mythology", Qualitative Sociology, 34 (1): str. 21–57.

PRVI DIO: ZAPISI IZ PODZEMLJA

> Koriste li oblike i metode manipulacije, ispiranja mozga i uvjetovanja diktatorski, nasilni režimi i odmetničke države učinkovitije nego demokracije?
>
> (Z. Bauman & L. Donskis, Tekuće zlo)

Život poslije potresa, a prije korone[25]

26. studenoga 2019. godine, u ranim jutarnjim satima, 3.54, Albaniju je pogodio potres jačine 6,4 magnitude prema Richteru. Epicentar potresa bio je u Jadranskom moru, u neposrednoj blizini grada Drača. Riječ je o gradu koji broji 400 000 stanovnika. To je ne samo drugi grad po veličini u Albaniji, već je taj grad i najveća albanska luka. Između Tirane i Drača, radi se o udaljenosti cca 30 km, razvila se i najveća industrijska zona u Albaniji. Moglo bi se reći da je ta industrijska zona toliko povezala ta dva grada da bi se slobodno moglo govoriti o jedinstvenoj urbanoj cjelini, svojevrsnom albanskom megapolisu. Tu na relativno malom prostoru živi gotovo 35 % građana Albanije. No, kako je Drač puno stariji grad od Tirane, počeci grada sežu u antički period, ti „detalji" još uvijek su vidljivi, npr. ostaci antičke arene, amfiteatra, srednjovjekovni dvorac/tvrđava..., a građani Drača vrlo su ponosni na tu svoju bogatu tradiciju, pa je posvema razumljivo što oni inzistiraju na posebnosti svoga grada i ne dopuštaju da on izgubi svoj prepoznatljivi identitet u odnosu na sve ostale albanske gradove, pa tako i na glavni grad!

Samo nekoliko tjedana prije potresa boravili smo u Draču, zajedno s Androm Krstulovićem – Oparom, gradonačelnikom Splita, koji je javno iskazao namjeru da gradovi Split i Drač uspostave prijateljske (čitajte: konkretnije poslovne) odnose i to u svim segmentima gradskog djelovanja/postojanja, od politike, preko gospodarstva, turizma, kulture, pa sve do onih koji se odnose na znanost, sport... Nadalje, tom bi se suradnjom pokušala prevladati očajna povezanost gradova na Jadranu, jer Jadransko-jonski koridor još uvijek je samo na popisu „dobrih želja" europske birokracije, a kako tek komentirati činjenicu da su gradovi na Jadranu morskim putem bili bolje povezani početkom 20.

[25] Kada smo pisali ovaj tekst nismo mogli ni sanjati da će naši životi u 2020. godini biti obilježeni potresima i koronom. U ožujku je strašan potres pogodio Zagreb, a kao „čestitka" za kraj te uistinu tragične godine došli su katastrofalni potresi u Petrinji, Glini, Sisku...

stoljeća nego što su to danas, sto godina poslije. Nekada su postojale stalne brodske linije Trieste – Rijeka – Kotor,[26] a danas se tako nešto doživljava kao „nemoguća misija", čisti fantazam puka. Doduše, Drač je odlično povezan s nekim gradovima/lukama u Italiji, ali i čelni ljudi grada Drača itekako su svjesni da bi bilo poželjno da se Drač, a samim time i Albanija, bolje poveže sa svojim prvim susjedima, Grčkom, Crnom Gorom, pa onda i Hrvatskom, njezinim lukama.

Ovdje moramo istaknuti da građani Albanije u cjelini imaju izuzetno pozitivan odnos prema Hrvatskoj. Ako bismo željeli biti cinični, onda moramo biti iskreni i reći da ni nama nije svaki puta jasno odakle proizlazi ta njihova ljubav. No, tu činjenicu, i naša politika/diplomacija, ali još više i naše gospodarstvo, trebali bi znati, na pravi, što će reći, prijateljsko-partnerski način, kapitalizirati. Što prije, to bolje! A prostora za djelovanje itekako ima. Samo se treba osloboditi određenih stereotipa o Albaniji, njihovoj kulturi, tradiciji... Uvjeravamo sve zainteresirane da će biti i više nego ugodno iznenađeni. I to u svakome pogledu, počev od znanja stranih jezika, preko poslovnosti, pa sve do gastronomskih ponuda i relativno umjerenih cijena. Jedna Turska u Albaniji ima preko 600 kompanija. O geopolitičkim odnosima ne znamo mnogo, puno manje od onog našeg admiral-katastrofičara, koji je u nekim od svojih procjena odavno nadmašio i slavnog Zbigniewa Brzezinskog,[27] ali već iz ove naše sužene perspektive vidljivo je da se svojom geostrateškom pozicijom Albanija nadasve vješto koristi. Stoga nije ni čudno što je nedavno E. Rama, premijer Albanije, rekao V. Putinu, predsjedniku Rusije, da je njihov izbor za euroatlantske integracije svjestan i duboko promišljeni izbor. Nema nikakve dvojbe da su poslije svih onih prijašnjih iskustava, života sa SSSR-om i Kinom, pa onda ne-

[26] O veličini tih vremena postao sam svjestan kada sam zajedno s Vladom Gotovcem, krajem 90-ih godina prošloga stoljeća, posjetio članove naše stranke na Lastovu, uz duboku ispriku što do tog posjeta nije došlo i ranije, ali uz oporu konstataciju o očajnim vezama između kopna i naših otoka, jedan stariji mještanin, inače član stranke, rekao nam je da je za vrijeme Italije postojala dnevna veza između Lastova i jedne luke na talijanskoj obali. Na moj upit: a tko su to bili putnici na toj liniji, dobio sam i više nego poučan odgovor: nisu bili u pitanju nikakvi putnici, već se ta linija održavala isključivo zbog činjenice da se na otoku Lastovu vijorila talijanska zastava. Od tog momenta postao sam veliki zagovornik gradnje Pelješkog mosta. Naime, ako želimo biti državotvorni, onda politički interesi moraju uvijek biti ispred onih ekonomskih! Naravno da nije postojao ni minimalni ekonomski interes da talijanska vlada inzistira na toj neprofitabilnoj, nekomercijalnoj brodskoj liniji, ali sama činjenica da se tada na otoku Lastovu vijorila talijanska zastava bila je dovoljan razlog da se na njoj inzistira. Pametnome dovoljno!

[27] Usp. Z. Brzezinski, Velika šahovska ploča: američki primat i njegovi geostrateški imperativi, Interland, Varaždin, 2000.

potrebne (samo)izolacije, albanski političari itekako svjesni da njihov europski put nema alternative. To je logična posljedica i njihove povijesti i prostora na kojem obitavaju.

Kao što smo već rekli, grad Drač udaljen je od Tirane nekih tridesetak kilometara, pa su i građani Tirane itekako osjetili snagu tog razornog potresa. (Treba reći da se Tirana tresla i 21. rujna. Mi smo stupili na dužnost samo koji dan poslije tog prvog, „velikog" potresa, koji su stručnjaci ocijenili kao jedan od najsnažnijih potresa ikada zabilježenih u Albaniji. Srećom tada osim manje materijalne štete nije bilo ljudskih žrtava.) Doduše, potres od 26. studenoga osjetio se i u Grčkoj, i u Italiji, i u Crnoj Gori, i u Bosni i Hercegovini, ali i u dubrovačkom primorju. (Treba reći da je ovaj potres od 26. studenoga, „crni utorak", za nijansu bio snažniji i od onog potresa koji je u srpnju 1963. godine pogodio Skopje, glavni grad Sjeverne Makedonije. Taj skopski potres ne samo da je prouzrokovao velike materijalne štete, već je u tom potresu smrtno stradalo preko 1300 građana Skopja. U tom kontekstu, mogli bismo reći da su žrtve ovoga potresa u Draču i okolini, gotovo zanemarive u odnosu na one makedonske, skopske žrtve. Naime, u ovome potresu poginula je 51 osoba. No, iako između žrtava ne treba praviti nikakve razlike, ipak se može reći da je s obzirom na jačinu potresa broj žrtava srećom relativno mali. Ono što je u ovoj priči najzanimljivije, potres nisu izdržale građevine koje su građene 70-ih godina prošloga stoljeća, riječ je o onom najtragičnijem periodu vladavine Envera Hoxhe, kada je zemlju svjesno u potpunosti izolirao, kada je odustao i od suradnje s Kinom, a nešto prije toga raskinuo je i sve političko-ekonomske veze sa SSSR-om, pa je bio prisiljen uvesti tzv. „dobrovoljni rad", koji je očito bio čisti šlamperaj, tipično ponašanje ljudi u socijalizmu kada nešto moraju raditi, a što se protivi njihovoj elementarnoj volji, kao i građevine koje su građene poslije 90-ih godina, u prvim godinama „nekontrolirane tranzicije", kada je „građevinska mafija" ideju profita pretpostavila svakoj ideji sigurnosti (treba reći da je došlo do uhićenja nekoliko osoba za koje postoje opravdane indicije da su svojim svjesnim radnjama omogućili gradnju koja nije odgovarala potrebnim standardima); mislimo da bi ova tragedija trebala predstavljati dobru pouku koje bi trebali biti svjesni i svi oni u Hrvatskoj koji su, na ovaj ili onaj način, involvirani u građevinarstvo do čega sve može dovesti pohlepa, ignoriranje elementarnih postojećih zakonskih rješenja, svjesni nemar, politika „baš me briga"...)

Ono što je bilo fascinantno u toj tragediji bila je brzina kojom je međunarodna zajednica (i SAD, i zemlje EU-a, i Japan, i Kina, i Turska, i arapske

zemlje, ali i prvi susjedi, Kosovo, Srbija, Crna Gora, Sjevera Makedonija...) reagirala i poslala nužnu pomoć. Na istovjetan način reagirali su i albanski političari, pa je tako već u ranim jutarnjim satima Edi Rama, premijer Albanije posjetio Drač i svojom nazočnošću ohrabrio građane Drača. Albanskoj javnosti obratio se servisom Facebook Live Video pozivajući ih na smirenost i suosjećanje. Isto tako, rekao im je da pomoć dolazi iz svih zemalja. U akciji spašavanja pored albanske vojske i policije sudjelovale su i spasilačke jedinice iz drugih zemalja, Kosova, Hrvatske, Rumunjske... Mora se priznati da je Vlada Republike Hrvatske uistinu promptno reagirala, poslala je dva helikoptera Hrvatskog ratnog zrakoplovstva s posadama i specijalizirani tim za traganje i spašavanje u ruševinama, koji su u Drač stigli već 26. studenoga, u popodnevnim satima. Tim za traganje i spašavanje sastojao se od 15 pripadnika Državne intervencijske postrojbe Ravnateljstva civilne zaštite MUP-a RH i osam potražnih pasa za spašavanje. Oni uistinu zaslužuju najveće pohvale za svoj doprinos sanaciji štete. Bili su vrlo vidljivi, a za njihov nesebični trud nagradio ih je i sam Edi Rama. Nagrada se još uvijek nalazi u prostorijama Veleposlanstva RH u Tirani, u uredu veleposlanika, pa očekujemo neku zgodnu prigodu da je proslijedimo onima koji su ju i zaslužili. Nama je samo pripala čast da ju primimo i da u njihovo ime zahvalimo premijeru i albanskom narodu.

Mora se reći da su se i hrvatski mediji aktivno uključili u praćenje ove tragedije. Većina relevantnih medijskih kuća došla je na lice mjesta i informirala je hrvatsku javnost ne samo o posljedicama te tragedije, već i o svim poduzetim mjerama od strane domaćih političkih autoriteta, kojima se pokušava prevladati ova krizna situacija. I upravo zahvaljujući njima i mi smo mogli poslati jasne poruke hrvatskoj javnosti o dimenziji tragedije i o tome što mi smatramo da bi hrvatska strana mogla učiniti. I naši apeli naišli su na razumijevanje. I to ne samo od strane hrvatske Vlade, koja je pored te neposredne, *ad hoc* pomoći, na donatorskoj konferenciji odlučila uplatiti jedan milijun eura dodatne pomoći za obnovu porušenih škola i medicinskih ustanova, već su i neki gradovi, Pula, Zagreb..., kao i neki poduzetnici, odlučili pomoći, prije svega, gradu Draču i okolnim mjestima. Naravno, bez asistencije međunarodne zajednice tako što bilo bi nemoguće, jer trebalo je u kratkom vremenskom roku zbrinuti građane koji su ostali bez svojih domova, organizirati smještaj, isprva u šatorima, a već nakon nekoliko dana većina od njih bila je premještena u mnogobrojne hotele. Budući da se potres dogodio u kasnu jesen, izvan turističke sezone, tako što bilo je moguće, ali svima je bilo jasno da to nije dugoročno rješenje. Moramo odati priznanje i albanskim političarima, posebice Ediju Rami, koji je uspio senzibilizirati međunarodnu javnost da što prije organizira donator-

sku konferenciju. I ona se dogodila 17. veljače 2020. godine u Bruxellesu. Tom prilikom skupljeno je oko 1,15 milijardi eura pomoći, a sama izravna šteta od potresa procijenjena je na nešto manje od milijardu eura. Uistinu treba pohvaliti vještinu komunikacije albanskog premijera, koji ima običaj na jedan krajnje neformalni, ali zato ništa manje iskren način, komunicirati i s domaćom, ali jednako i s međunarodnom javnošću. Još uvijek nam je u sjećanju kako je već 30. studenoga, samo nekoliko dana poslije tragedije, uspio okupiti sve diplomate akreditirane u Albaniji, u svom uredu, i u jednom krajnje dramatičnom trenutku, poslati vrlo jasne poruke:

a) pomoć mora biti brza i vidljiva, jer samo se na taj način situacija u zemlji može smiriti, odnosno zadržati ljude (treba reći da je već prvoga dana poslije potresa oko 2000 građana Albanije napustilo zemlju, a u posljednje vrijeme spominje se i broj od 20 000 onih koji su upravo zbog potresa napustili Albaniju; doduše, većina njih otišla je na Kosovo, uglavnom kod rodbine i to zbog jednostavnijeg nastavka školovanja svoje djece)
b) pomoć mora biti transparentna i upućena konkretnim ljudima, koji su uistinu stradali
c) Ediju Rami uopće nije neugodno priznati da njegova zemlja nema dovoljno znanja i iskustva u rješavanju kriznih situacija, pa je stoga strana asistencija, ne samo materijalna, već i u onoj koja se odnosi na ekspertna znanja iz područja arhitekture, psihologije, seizmologije, građevinarstva… i više nego nužna
d) nadalje, rješavanje ove krize nije moguće bez elementarnog konsenzusa svih relevantnih političkih stranaka, neovisnih intelektualaca, novinara, nevladinih organizacija… (do tog konsenzusa, nažalost, nije došlo, jer su neki od tih aktera aktivno sudjelovali u nepotrebnoj politizaciji te tragedije);
e) i da je stoga donatorska konferencija nužna i da bi bilo poželjno kada bi se održala što je moguće ranije, kako bi građani Albanije vidjeli da nisu prepušteni nekim sretnim slučajnostima!

Kao što se dadne vidjeti on je u svojim nastojanjima u potpunosti uspio, jer je Oliver Varhely, povjerenik za proširenje Europske komisije, zaključujući međunarodnu donatorsku konferenciju za Albaniju, 17. veljače ove godine rekao da „s ponosom najavljujemo zajedničko jamstvo u iznosu od 1,15 milijardi eura, naš zajednički doprinos da obnovimo zemlju. Snažna poruka narodu Albanije: nama je stalo. Sada ćemo pokrenuti brzu implementaciju“.

Mogli bismo reći da se život u Albaniji poslije potresa vrlo brzo normalizirao. Doduše, već 27. studenoga kada smo mi, dan poslije potresa, posjetili Drač, život je tekao „kao da" se ništa strašno nije dogodilo, ljudi su sjedili u kafićima, promet se normalno odvijao, sve su trgovine i tržnice uredno radile. I da na gradskom nogometnom igralištu nisu bili podignuti šatori za one koji su izgubili domove i da se nisu vidjela vidljiva oštećenja na mnogim stambenim zgradama, ne bi se moglo zaključiti da je samo 24 sata ranije taj grad pogodio iznimno snažan potres. Ovo ponašanje građana Drača samo dan poslije velike tragedije uvelike me je podsjetilo na početak osječkih ratnih dana. Gotovo na istovjetan način ponašali su se i moji Osječani. Naime, kada su počeli prvi sukobi u neposrednoj blizini grada, u Sarvašu, Tenji, Dalju, velika većina Osječana nije odustajala od svojih uobičajenih rituala, mirnodopskih navika. I tu su kafići bili puni bezbrižne osječke mladosti, neki su i dalje mislili da nema nikakvih razloga ne odigrati partiju tenisa u gradskom perivoju, a promenada uz Dravu i dalje je bila puna šetača. A kada su granate počele padati na rubne dijelove grada, po Zelenom polju, po Jugu II, oni koji su živjeli u središnjim gradskim četvrtima ponašali su se sukladno filozofiji „kao da" je sve to normalno, jer se sve to događa tamo negdje daleko, nekome drugom... Tek kada su granate počele padati i po njihovim kućama shvatili su da i oni sudjeluju u pravome, a ne nekom virtualnom ratu! Tek tada su mogli u potpunosti razumjeti da scene iz filmova poput „Matrixa" uopće nisu fikcija, već da je u pitanju naša surova stvarnost. No, kroničari su zabilježili da je i na „Titanicu" svirala glazba dok je taj ponos britanske brodogradnje nestajao u hladnom Atlantskom oceanu. Bio je mjesec travanj! Stoga uvijek treba imati razumijevanja i za ovakve oblike ponašanja koji svjesno prkose ozbiljnosti i tragičnosti trenutka.

Nismo od onih koji vole misliti da je kod susjeda uvijek sve bolje nego u vlastitom dvorištu, vlastitoj kući. Ali, moramo biti iskreni i priznati da je život u Tirani mnogo življi nego život u našem Zagrebu. Na ulicama Tirane se, u svako doba dana i noći, može osjetiti iznimna živost, kafići i restorani su puni, u restoranima se može dobro jesti i piti za relativno male pare, gradski je promet intenzivan, građani dugo u noć ostaju na ulicama i trgovima. Život u gradu je ležeran i siguran. Ova konstatacija odnosi se na sve dane u tjednu. Ovdje i u nedjelju rade ne samo kafići i restorani, već i sve druge trgovine. I veliki *shopping*-centri, i trgovine u kojima se prodaje brendirana obuća i odjeća, najvećim dijelom uvezena iz Italije. Želimo vjerovati da se radi o pravoj, a ne *fake* robi. I nitko se zbog činjenice da se radi svaki dan ne buni. E da, u Tirani smo se vozili i u pravoj žičari, koja je odavno u funkciji. Fascinantan je pogled na grad iz žičare, koja vozi na planinu Dajti. U čuvenom bunkeru/muzeju E. Hoxhe još

uvijek nismo bili, ali to je zbog toga što ipak nekako više preferiramo „ptičje“ od „štakorskih“ perspektiva! Doduše, nisu svi prostori u ovome gradu idilični. Ima tu i sirotinjskih četvrti, tiranskih „kozara boka“.

Središte Tirane svojevrsna je „mala Italija“. Doduše, veze između ove dvije države, ova dva naroda nisu od jučer. Duga je i zanimljiva povijest. Nisu ti odnosi bili uvijek idilični. No, za razliku od talijanskih političkih strategija, talijanska, što će reći europska, kulturna prisutnost na ovim prostorima, uvijek je, bez obzira na to što je u nekim vremenima i ona bila u funkciji talijanskog imperijalizma, što je imala kolonizatorski štih, bila korisna. Tako su talijanski arhitekti i urbanisti, uz značajnu asistenciju austrijskih, dvadesetih i tridesetih godina prošloga stoljeća projektirali ovaj grad. I ta arhitektura i danas je dominantna, a ta je dominantnost vidljiva ponajviše u središtu ovoga grada. Sve značajne institucije, političke, kulturne, znanstvene sagrađene su upravo u tom periodu. Itekako je vidljiv taj poznati ideološki, musolinijevski rukopis u prostoru! I sami smo, uostalom, kao i neki drugi diplomati, dali potporu albanskim umjetnicima, glumcima, novinarima, intelektualcima koji se hrabro bore kako bi sačuvali prvo albansko kazalište koje je sagrađeno krajem tridesetih godina prošloga stoljeća,[28] a koje nova gradska vlast (inače, o novom, mladom gradonačelniku Tirane mislimo sve najbolje, pa nam ova njegova odluka i nije baš najjasnija) želi srušiti kako bi na tom mjestu gradila nešto puno profitabilnije od nekog „starog“ kazališta. U tom kazalištu, ne tako davno, jednu predstavu postavio je i hrvatski redatelj I. Buljan.

Imali smo namjeru pozvati i čelnike našeg nogometnog saveza i gradonačelnika Zagreba da vide kakav je nacionalni nogometni stadion sagrađen u Tirani. I to u samome središtu grada! Stotinu metara od veleposlanstva Republike Hrvatske! Sagrađen je u sklopu jedne ogromne poslovne zgrade. Naravno, arhitekt je bio Talijan. Svaki puta kada imamo sastanak veleposlanika zemalja EU, na 17. katu Europske kuće, iskoristimo priliku da iz „ptičje perspektive“ nekoliko trenutaka promatramo tu ljepoticu, koju onda u mislima uspoređujemo s našim Maksimirom, tim „ružnim pačetom“ naše šlampave sportsko-političko-arhitektonske tranzicije. Tirana je i inače jedno veliko gradilište. Nema nikakve dvojbe da ono što nama Hrvatima znači turizam za naše gospodarstvo, u albanskom gospodarstvu to mjesto zauzima građevinski sektor. Mnogo se gradi, i stanovi, i hoteli, i poslovni centri… I te građevine idu u velike visine,

[28] Tom prilikom rekli smo da se ne razumijemo u statiku, ali da, bez obzira na tu činjenicu, ne vidimo opravdane razloge da se, iz nekih prilično „mutnih“ motiva, uništava vrijedna kulturna baština, koja je integralni dio albanskog nacionalnog identiteta.

20 i više katova. Grade se i ceste. Autocesta prema Kosovu je, manje-više, završena. A što se tiče ostalih putova i oni su premašili naša očekivanja. I prema Skadru, i prema Draču, i prema Elbasanu vode i više nego solidne ceste. Doduše, i u Albaniji promet je vrlo gust. Prometne su gužve najnormalnija pojava u Tirani. One su konstanta gradskog života. No, ova slika „gradskog meteža" pojavom koronavirusa u potpunosti je promijenjena. Ulice su sablasno puste. Vožnja privatnim automobilima je zabranjena. Tko bude uhićen da vozi oduzet će mu se vozačka dozvola na tri godine.

Budući da nam se rezidencija nalazi u neposrednoj blizini središnjeg gradskog perivoja, imamo jedinstvenu mogućnost da opet iz „ptičje perspektive", petog kata, promatramo brojne posjetitelje, stare i mlade, kako svakodnevno šetaju, vježbaju... Nažalost, ovu sliku više nije moguće vidjeti, jer je premijer Edi Rama poslije pojave virusa COVID-19 bio prisiljen donijeti neke drastične mjere, a jedna je od tih mjera i odluka o zatvaranju perivoja. Od 15. ožujka taj predivan gradski kompleks, koji u ovih naših šest mjeseci mandata nismo uspjeli do kraja upoznati, zatvoren je za javnost. A ne samo što je impresivna veličina tog kompleksa, već su jednako tako impresivni i njegovi mnogobrojni i raznovrsni sadržaji, od dječjih igrališta, kafića, sportskih terena, šetnica uz jezero, diskretnih skulptura, memorijalnih groblja, uređenih prostora, amfiteatra za slušanje glazbe, gledanje predstava...

Ovu poželjnu i vidljivu normalizaciju života u Albaniji poslije potresa, uostalom kao i u ostalim europskim zemljama, prekinuo je COVID-19, pa će biti zanimljivo vidjeti kako će se, u novonastalim okolnostima, sada kada je život potpuno prekinut odvijati ova obećana „brza implementacija". Doduše, treba reći kako su većinu podloga za brzu implementaciju sredstava koja je osigurala međunarodna zajednica već pripremili vrijedni ljudi iz UNDPI-ja! I to za sve segmente života! Imali smo priliku vidjeti te elaborate, studije koje se odnose i na obnovu porušenih škola i vrtića, i na obnovu oštećene bolnice u Draču, kao i manjih ambulanata po gradskim četvrtima; u tim projekcijama vodila se briga i o seoskim domaćinstvima u ruralnim područjima, koja najčešće prolaze ispod radara i domaće i strane javnosti. Naravno, tu je i briga o porušenim i oštećenim kućama. Tako postoji projekt i o nužnosti hitne izgradnje 600 stambenih jedinica. Imamo zadovoljstvo čuti da će taj projekt ići i bez obzira na ovu novonastalu situaciju. Budući da su vlasti u Albaniji svjesne fragilnosti svog zdravstvenog sustava, uopće nas ne čude ove radikalne mjere, koje su za nijansu restriktivnije i od onih koje se trenutačno provode u Hrvatskoj. Navodno da sve medicinske ustanove u Albaniji ne raspolažu s više od tridesetak

respiratora! Uistinu tužno ovih dana izgleda nekada vesela i razigrana Tirana. U tom smislu nema velikih razlika između Tirane i ostalih europskih gradova. Želimo vjerovati da će se ova situacija uskoro prevladati i da će znanost uspjeti pronaći cjepivo kojom će se ovoj kugi 21. stoljeća stati na kraj. Ovako smo i mi, djelatnici Veleposlanstva RH u Tirani prisiljeni na život poput onog u „žutoj podmornici". I opet jedna sličnost s mojim ratnim Osijekom. Tamo je tijekom ratnih operacija uspješno djelovala radiopostaja „Žuta podmornica", koja je u tim danima održavala moral malobrojnim građanima Osijeka i to tako što je, vremenima usprkos, inzistirala na sustavnom promicanju građanskog modela kulture. Baš kao i njihov ratni gradonačelnik!

Pisma iz izolacije…

Nema nikakvih dvojbi da je čitanje, po mogućnosti, dobrih i zanimljivih tekstova, jedan od najelegantnijih načina kako prevladati ovo „izvanredno stanje" i ostati relativno normalan. Nažalost, moja kućna biblioteka ovdje u Tirani (moglo bi se govoriti da sam „dvostruko kažnjen" jer, ne samo što sam daleko od kuće, već sam udaljen i od kućne biblioteke) prilično je skromna, tek nekih stotinjak odavno pročitanih knjiga, pa sam uglavnom upućen na čitanje onih tekstova, koje vam nudi moderna tehnologija, pametni telefoni… Već sam u jednom od ranijih pisama rekao da je ovaj virus došao, zapravo, u „pravo vrijeme", jer ne mogu zamisliti kako bismo se ponašali da je došao samo kojih desetak godina ranije.

Jedna od knjiga koju sam posvema slučajno ponio sa sobom i u Tiranu je knjiga talijanskog filozofa, pravnika, profesora estetike, Giorgija Agambena, „Homo sacer: suvremena moć i goli život". I moram se složiti s dojmom profesorice Vesne Rakić-Vodinelić kada kaže da ima osjećaj da su djela toga filozofa upravo i pisana za ova vremena, vremena korone, i da su kao takva gotovo profetska!

Naime, ovaj autor u, manje-više, svim svojim tekstovima uporno argumentira ideju i praksu *homo sacera*, osuđenika rimskog prava, izopćenog iz zajednice (polisa), ali i religijskog okruženja. To je jednostavno čovjek izvan zakona, bez ijednog prava, kojem prijeti da na kraju izgubi i identitet. (Stoga nisu u pravu oni koji misle da su politike identiteta[29] stvar daleke prošlosti, da je riječ o potrošenoj teorijskoj paradigmi. Štoviše, neki idu toliko daleko i u tim poli-

[29] Nisu li ovi recentni politički sukobi u Crnoj Gori, zapravo, tipični identitetski prijepori, jer je i više nego očito da u toj zemlji postoji velik broj njezinih građana, koji još uvijek dvoje oko svoje etničke, vjerske, jezične pripadnosti, mnogi od njih žele biti Crnogorci, a opet ne žele se u potpunosti otkloniti ni od „srpstva", a tu je i zajednička pripadnost Pravoslavnoj Crkvi, kao i činjenica da su od završetka Prvoga svjetskog rata, pa sve do 2006. godine živjeli u istoj državnoj zajednici, sudjelovali u istoj komunikativnoj i političkoj prošlosti, gdje su se, nažalost, mnoge crnogorske tradicije jednostavno zaboravile, od činjenice da su u tu zajedničku državnu zajednicu unijeli i vlastitu državnost, i autokefalnost crkve…, koje su, u međuvremenu, potisnute doduše od nekih drugih bliskih, ali ipak ne-crnogorskih tradicija. O tome više kod A. Koschorke, Hitlerov Mein Kampf. Ka poetici nacionalsocijalizma, XX vek, Beograd, posebice u poglavlju Sučeljavanje modela konflikta, str. 91–101. U ovoj interpretaciji konflikata suprotstavljene narative, „crnogorski" vs. „srpski" može se usporediti sa semantičkim investicijama pri kojima mogu nastati visoki troškovi njihova prilagođavanja. Prema mišljenju autora, to vrijedi i za cijenu semantičke borbe između političkih stranaka (u crnogorskom slučaju, između onih procrnogorskih i onih prosrpskih unutar same Crne Gore) i za cijenu koju stranke moraju platiti da bi se prilagodile vanjskoj percepciji njihova konflikta (str. 100). Parlamentarni izbori u toj zemlji, 30. kolovoza ove godine predstavljaju krunski dokaz naše

tikama prepoznaju isključivo retrogradne elemente,[30] nešto što u ovim „postmodernim vremenima“, ma što god bi ta vremena trebala značiti, više nije u modi, što ne samo da se više ne nosi, već da se i ne treba ubuduće nositi… Na neki način, trebao bih se radovati ovim /ne/vremenima, jer upravo će ova /ne/vremena, na najbolji mogući način, pokazati koliko nam je bilo koji oblik identiteta itekako bitan. Odustajanje od bilo kojeg elementa naših identiteta značilo bi da dobrovoljno pristajemo biti obične amebe, koje svatko može oblikovati onako kako mu se prohtije.)

Za ovoga filozofa *homo sacer* je potencijalno svatko od nas, a činjenica da živimo u pristojnom demokratskom okruženju ovu izglednu (i, dakako, opasnu) mogućnost, ni na koji način, ne dovodi u pitanje. Živjeti u demokratskom ambijentu ne znači da ne možemo biti svedeni na bezlične podanike vlasti. Naime, upravo vrijeme u kojem ne svojom voljom živimo, iz u dana u dan, pokazuje nam da smo samo *homines sacri*, ljudi koji žive tek goli život, oslobođeni mnogih prava, preko svake mjere koja je dopuštena pred danas ravnodušnim međunarodnim pravnim poretkom. Nije lako živjeti ako se to življenje mora uskladiti, prilagoditi strogim režimima svakojakih ograničenja. Gotovo da smo prešutno pristali da našu (svetu) slobodu svedemo na onu mjeru „sigurnosti“, koju nam naši suvereni svakodnevno prijeteći sugeriraju preko javnih medija. I u tim njihovim „naputcima“ nema onih blagih kondicionala, pristojnih molbi. Vratili smo se jeziku vojnih drilova, a ratne opcije samo su jedna od mogućih posljedica takvih jezičnih praksi.

I sve to primamo bez ikakvog otpora. Bilo kakva vrsta prosvjeda je izostala, jer prema mišljenju G. Agambena, to se događa zbog toga „što je zaraza, danas aktualna, ranije bila predmnijevani goli život, zbog teško podnošljivih uvjeta u kojima je većina i do sada živjela. Nadalje, zato što se pokazalo da je vjera, ali i praznovjerje i dalje ljudima potrebno (samo ću vas blago podsjetiti na svu silu onih poruka, koju nam šalju i naši bližnji, ali i one koje uopće ne poznajemo, koji dolaze iz tog „virtualnog svijeta“, u kojima vas dobronamjerno savjetuju što bi sve trebalo činiti kako bi se ova „izvanredna situacija“ što prije i što jednostavnije prevladala, a ono što je najvažnije i što bi vlast trebalo itekako zabrinuti: radi se, prije svega, o porukama ljubavi, solidarnosti…, točnije, u tim porukama/savjetima sadržane su sve one životne emocije, koje nam sada ta

teze da crnogorski identitet još uvijek nije u potpunosti formiran, on je *in statu nascendi*! O tome više u našoj knjizi, Nostalgija – kratka povijest zaborava, Meandar, Zagreb, 2016.

30 U nekim svojim tekstovima i A. Finkelkraut pokušao je objasniti zašto su identiteti danas toliko važni i zašto ih se ne treba baš toliko plašiti, a još manje ih prezirati.

ista vlast sve ovo vrijeme sustavno uskraćuje, jer želi pokazati da se zajednica ne temelji na etici, već isključivo na volji suverene moći – op. Z. K.), što se u medijima osobito potencira nekontroliranom uporabom apokaliptičnih epiteta (tek sada mi je postalo jasno zašto nikada nisam volio, a ni uživao, u filmovima/literaturi strave, u onim filmovima u kojima se naš svijet definitivno urušava pred ni od koga kontroliranim naletima prirode, koju smo izraubali preko svake dopuštene mjere, pa se ona sada toliko naljutila da nas mora kazniti, jer se moj sustav vrijednosti formirao na nekim drugim tradicijama, grčkoj filozofiji, rimskoj kulturi, renesansom tipu čovjeka, prosvjetiteljskom odnosu prema razumu, radoznalosti koja proizlazi iz europskog romantizma, francuskoj lepršavosti i šarmu, britanskoj analitičnosti, srednjoeuropskom osjećaju za mjeru, slavenskom *weltschmertzu*, balkanskoj hirovitosti, postkolonijalnoj definiciji „drugog" – op. Z. K.), koju tako olako rabe svakojaki eksperti (tako su i u našim medijima svakodnevno prisutni naši „uvaženi, svjetski znanstvenici", koji samo što nešto važno nisu otkrili, ali ih to uopće ne sprječava da nam dijele svakojake mudre savjete, čija uporabna vrijednost ne prelazi razinu „općih mjesta" sadržanih u knjigama narodnih travara – op. Z. K.), a sve u funkciji jačanja moći naših suverena.

I, ono što bi nas trebalo brinuti je zaključna konstatacija ovoga autora, koji smatra da ne vjeruje da će i onim ljudima koji su uspjeli zadržati minimum zdravog razuma (među tim malobrojnim volio bih vidjeti i sebe – op. Z. K.), biti moguće vratiti se ranijim/predvidljivim oblicima života, čak i onda kada se proglasi prestanak izvanrednog stanja. Naime, ova nam je epidemija pokazala da je „izvanredno stanje" postalo nešto najnormalnije, jer smo ga prihvatili kao normalno. I to bez nekih prevelikih pitanja. Gotovo bez otpora! Sa sjetom se sjećam onih vremena u kojima sam aktivno promicao sve aspekte „retorike otpora". Naravno, sve osim onih koji zagovaraju uporabu nasilja!

Gotovo mi zvuči nevjerojatno kako su naši „ljevičari" zazivali nužnost još oštrijih, radikalnijih mjera, koje bi se onda izglasavale u parlamentu. Oni su, zapravo, željeli biti moderni Isus Krist, koji će recenzirati odluke vlade/dvanaestorice apostola. Doduše, u ovome scenariju ostaje nejasno kakva je uloga namijenjena predsjedniku. Možda bi on u tom scenariju trebao odigrati ulogu Barabe?! (Neki puta se pitam: a što bi se dogodilo sa svima nama, i kršćanstvom, uopće, da Poncije Pilat taj dan nije bio nešto indisponiran i da na Isusovu konstataciju da on Isus predstavlja „istinu", ne reagira „pranjem ruku", već da sam presudi, a ne da mogućnost pravorijeka prepusti narodu, razdraženoj rulji željnoj tuđe krvi ili da je, kojim sretnim slučajem, ta rulja taj dan bila nešto manje

razdražena, pa da je umjesto Barabe oslobodila Isusa... Zanimljivo da se radi o mogućnosti koju s kolegom Markom B., *ex* sucem Ustavnog suda RH, nikada nisam tematizirao. A voljeli smo čavrljati o ulozi svjetine, medija u kreiranju naše stvarnosti, a o ovoj mogućnosti, koja uopće nije nerealna, nikada nismo rekli ni jednu riječ. U šahu su takvi pacerski propusti nedopustivi. Nažalost, u javnom djelovanju predstavljaju pravilo. Nisam siguran, ali čini mi se da je M. Bulgakov u romanu „Majstor i Margareta",[31] u onoj čuvenoj sceni suđenja Isusu, pokušao u ovu mitsku priču uvući i ženu Poncija Pilata, koja je pokazivala određenu sklonost za sudbinu tog nesretnika, ali u toj iznimno napetoj situaciji, Poncije Pilat nije želio ugroziti svoj komoditet, nije želio razumjeti komentare vlastite žene, a i nije bio nešto previše impresioniran nespretnom, nemuštom obranom osuđenika, elegantno je oprao ruke, a usput nesretnika prepustio razjarenoj masi, koja je, kako onda, tako i danas, željna tuđe krvi.)

Naravno, iza njihovih zahtjeva nema nikakvih suvislijih analiza iz kojih bi se trebalo vidjeti kako bi se sve te mjere odrazile na ionako reducirane oblike svakodnevnog života. Doduše, neki od naših pravnih teoretičara pokušali su stidljivo ukazati na svu štetnost, pogubnost takvih ishitrenih zahtjeva. Stoga sa zadovoljstvom čitam tekst srpskog povjesničara Srđana Miloševića „Biblijske legende i demokratija" (https://pescanik.net/biblijske-legende-i-demokratija/), u kojem pokušava demokraciju simbolički promatrati u vrlo sugestivnim biblijskim, kršćanskim analogijama. Točnije, kao svojevrsnu „sekularnu religiju". O tome i nekim drugim detaljima, više u sljedećem pismu,[32] jer ne želim da ovo pismo previše opteretim „virusologijom". Previše „virusa" u tekstu nije poželjno, ali nikako ne bismo trebali zaboraviti objekciju Susan Sontag izrečenu u knjizi „Bolest kao metafora", u kojoj se konstatira da bolest često služi kao metafora za ona društva u kojima vlada korupcija i nepravda, dakle, u onim društvima koja su sklona raspadu!

---

[31] Nema nikakve dvojbe da bi i ovaj roman trebalo čitati u nekom „novom interpretativnom ključu". Jednu takvu mogućnost pronašli smo u knjizi Z. Baumana & L. Donskisa, Tekuće zlo. Život u svijetu bez alternative, TIM press, Zagreb, 2017., na koju ćemo se u nastavku knjige češće referirati! Ali, čitajući ovaj roman naučio sam da se o strahu uvijek mora misliti. Strah je vražja emocija. A te (zavodljive) činjenice bili su svjesni i jedan A. Hitler, i jedan G. Orwell, ali i jedan M. Bulgakov i njegov nenadmašni lik Voland/Staljin!

[32] Na ovome mjestu treba reći da nisam svaki puta sva svoja obećanja održao. Doduše, bilo je pisama u kojima sam uspijevao održati izvjesni kontinuitet s prethodnim, ali, jednako tako, bilo je i onih u kojima sam, iz čista mira, odustajao od najavljenih tema, tako što sam „otvarao" neke nove ili što sam jednostavno zaboravio na obećanje iz prethodnog pisma.

Pismo u kojem pokušavam lamentirati o pojmu slobode…

Postoje mnoge definicije slobode, ali da ću ja, tek u ovim pristojnim godinama, shvatiti da postoji i takav oblik slobode, koji se sastoji u mogućnosti svakodnevnog iznošenja smeća u kasne noćne sate, to ni u najgorim životnim scenarijima nisam mogao ni pretpostaviti, a kamoli zamisliti. A sada tu, do neki dan, meni posvema nepoznatu „ideju slobode", ne svojom voljom, moram živjeti. I što je, u ovoj našoj priči ono najljepše, ja se toj tek otkrivenoj mogućnosti „treniranja slobode" u „izvanrednim okolnostima" iskreno radujem. (Vidim da su se kod nas, u Hrvatskoj, svi koji drže do svoga mišljenja, upustili u avanturu tumačenja nekih ustavnih instituta, pa se sada u nas temeljno pitanje jesmo li ili nismo u „izvanrednom stanju", odnosno što o svemu tome kaže naš Ustav, je li nužno ili nije aktivirati već sada čl. 17. Ustava RH? Ako nas išta može tješiti slične rasprave vode se i kod naših „istočnih susjeda", iako je tamo situacija bitno različita. Naime, tamo vlast želi uvesti „izvanredne mjere" u „izvanrednim situacijama", a opozicija uglavnom lijeve provenijencije, vrlo uvjerljivo, dokazuje da tako nešto uopće nije nužno. Točnije, za razliku od naše, ukazuje na sve moguće negativne posljedice jedne takve odluke. Ono što je zanimljivo da oni naši koji o sebi vole misliti da su autentični ljevičari inzistiraju na uvođenju „izvanrednog stanja", koje bi onda nužno vodilo suspendiranju većine građanskih i inih prava. Ostaje nejasno zašto na tome oni toliko inzistiraju, ali vjerojatno i oni imaju neku svoju viziju budućih idealnih odnosa u „hrvatskom društvu", pa im zbog toga ne treba previše zamjeriti. Osim na posvemašnjem diletantizmu. Naime, kao i uvijek, između teorije i prakse postoje čitavi svjetovi, koje ni najbolji teoretičari ne uspijevaju u potpunosti sagledati, ali ih ta činjenica uopće ne sprječava da svojim *von oben* savjetima, obvezujućim sugestijama pokušavaju sudjelovati u upravljanju državnim poslovima. Naravno, bez ikakve odgovornosti.) Štoviše, moja neznatnost, koja tek postaje svjesna svoje nevažnosti u ovim „izvanrednim okolnostima", inzistira na toj, na prvi pogled, posvema besmislenoj radnji, ali koja mi ipak omogućava „kratki izlet"[33] iz kuće, ureda (moja rezidencija i moj ured nalaze se u istoj zgradi, dijele ih tek dva kata, ali kretanje između petoga i sedmoga kata ne stvara mi onaj osjećaj ugode kao izlazak izvan zgrade, šetnja do kontejnera), dramatičnu

[33] Obvezan sam sve buduće čitatelje ove knjige unaprijed upozoriti da će u ovim „pismima iz nadzemlja" biti puno literarnih asocijacija. I ova je jedna od tih neizbježnih asocijacija, koje ne ukazuju samo na iznimnu literarnu erudiciju autora, već i na neke od naših preferencija unutar korpusa hrvatske literature. Nema nikakve dvojbe da spram „krugovaša", posebice prema Šoljanu, Slamnigu, Gotovcu…, njihovim poetikama, ali i politikama, ovaj autor ima i više nego pozitivan odnos. I te svoje simpatije uopće ne krije!

promjenu prostora… Doduše, ta sloboda boravka na otvorenom prostoru, pod (zvjezdanim) nebom (tek sada mogu shvatiti i dosegnuti koliko je taj I. Kant bio, zapravo, mudar čovjek kada je govorio o „zvjezdanom nebu nad nama i moralnim zakonima u nama"), traje jako kratko, jer se taj famozni kontejner za smeće, nažalost, nalazi neposredno ispred zgrade u kojoj stanujem. Na nekih pedesetak metara. Pred ulazom u najveći gradski perivoj u Tirani, koji je u ovim danima zatvoren za posjetitelje. Ulaz u perivoj čuvaju i policajci. Stoga za svaki slučaj sa sobom ponesem i diplomatski ID, koji mi omogućava kretanje i izvan prostora ureda i rezidencije. Ali, čemu ga koristiti kada su ionako ulice sablasno prazne, kafići zatvoreni… Ali i bez obzira na to što sve to (pre)kratko traje, ipak i ta kratkoća pruža mi onaj izniman osjećaj zadovoljstva, sreće što mogu udisati autentičan zrak, što ću nakratko boraviti izvan zidova stana, ureda… Od sada ću i onu zatvorsku, logorašku literaturu moći čitati na pravi način. Tek sada ću moći shvatiti sve one suptilne nijanse u toj vrsti literature. Sve ovo moje dosadašnje znanje o toj literaturi nije vrijedno spomena. Što bih dao kada bi mi netko iz moje osječke biblioteke poslao nešto knjiga, od Solženjicina, Štajnera, Šarlamova, Kiša, Hofmana, Levija…

Moram reći da dobar dio dana i provedem kraj prozora kako bih promatrao taj kontejner, taj moj „predmet žudnje". I ne samo što ga veći dio dana promatram, već se prema tom predmetu žudnje odnosim i više nego nježno. Ne znam zašto, ali ta razmišljanja kako ću se, u kasnim večernjim satima, na kratko, išuljati iz svoga stana/rezidencije, kod mene stvaraju čitav niz nevjerojatnih filmsko-literarnih asocijacija, pa tako u svoja nesigurna sjećanja pokušavam prizvati i film L. Bunuela „Taj mračni predmet želja", i film E. Kazana „Tramvaj zvan čežnja", i film R. Brooksa „Mačka na limenom krovu"… I, naravno, sva ta moja sjećanja na filmove, knjige, koje sam gledao ili čitao prije mnogo godina, i više su nego nepouzdana. I svi ti likovi, i sva ta radnja, i zapleti koji su logična posljedica djelovanja tih likova, sve mi to ostaje u nekoj izmaglici, nešto se tu kao nazire, sve je to tu, pri ruci, nadohvat[34] i tim mojim konfuznim sjećanjima, i tim mojim čudnim asocijacijama, ali zapravo od svega toga meni ostaju samo neka imena, neki naslovi filmova, knjiga, redatelja, glumaca…, koje nikako ne mogu staviti u neku logičnu svezu, dovesti u neki suvisliji red. Doduše, ostaje nejasno zašto baš pomislim na te, a ne neke druge filmove tih autora. Tako mi recimo Bunuelov „Diskretni šarm buržoazije" uopće ne pada na pamet, a

[34] Nedavno sam pročitao roman „Nadohvat" Ene Katarine Haler, ali tek ovdje, u Albaniji, u Tirani, konačno sam uspio dokučiti zašto se autorica odlučila da romanu dadne ime nečega što sugerira prostornu bliskost, nečega što je naizgled blizu, a opet nije! Nešto što je istovremeno i eliptično, i hermetično, kako je to i sama autorica u jednom intervjuu konstatirala.

isto tako vjerojatno najbolji film E. Kazana „Sjaj u travi“ ostaje izvan svih mojih asocijacija u izolaciji, dok uopće nisam siguran koje je sve druge filmove R. Brooks snimio pored „Mačke na limenom krovu“!? Mislim da sam gledao i njegovu interpretaciju „Braće Karamazova“, i „Hladnokrvno ubojstvo“, ali te njegove interpretacije kanonskih literarnih tekstova, ni na koji način, nisu me impresionirale, pa je to vjerojatno razlog moje nesigurnosti glede autorstva tih filmova. Možda ću o razlozima svoje fiksiranosti samo na ove, a ne neke druge filmove više moći reći u jednom od mojih sljedećih pisama iz izolacije. (Čini mi se da ni ovo obećanje nisam ispunio!) Doduše, s vremena na vrijeme, komuniciram i s Andreom V., mojom doktorandicom, koja se, između inoga, bavi i hrvatskom/jugoslavenskom filmskom produkcijom 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća, pa me ona podsjeti i na neke druge filmske poetike. Trenutačno gledamo filmove Lordana Zafranovića. I ni ona, a ni ja, nismo nešto previše oduševljeni tim filmskim ostvarenjima. Ima tu i erotike i ideologije, ali sve to, i ideologija i erotika, djeluje kao loše čitanje, nespretno citiranje, a moglo bi se govoriti i o loše prikrivenom plagiranju, nekih drugih, ako smijemo primijetiti, puno ozbiljnijih i poetika i politika![35]

Doduše, moram priznati da nešto previše ne očajavam zbog tih rupa u mojem pamćenju, jer znam da će me ta noćna šetnja do kontejnera, to frajersko bacanje smeća (uistinu, ja prvo stanem, pa iz pristojne daljine bacam to smeće, u to doba u već prazni kontejner, jer očito nitko drugi u kvartu ne dijeli tu moju radost dužnosti, tu moju neponovljivu definiciju slobode, koja se svodi na ovu uistinu jednostavnu radnju kao što je to neobuzdano bacanje smeća), učiniti sretnim i zadovoljnim čovjekom. Moj će dan poslije te radnje, u potpunosti, biti ispunjen, jer se moja ideja kako i u ovim mračnim vremenima „biti slobodan“ u velikoj mjeri ostvarila.[36]

Naime, nikakvo mi zadovoljstvo ne predstavlja sjedenje u uredu, gdje su sve aktivnosti svedene na telefoniranje, beskonačno surfanje internetskim stranicama, čitanje i sterilno komentiranje „loših vijesti“. E, da, prošli tjedan,

---

35 Kada su u pitanju filmovi u kojima se problematizira ideja revolucije, i njezinih oscilacija, i njezinih logičnih posljedica, ideja slobode, seksualnosti, incesta, rađanja i zavodljivosti fašizma, uopće fenomena zla, onda ćemo kudikamo radije gledati filmove jednog Bernarda Bertoluccija („Prije revolucije“, „Konformist“, „Posljednji tango u Parizu“, „Dvadeseto stoljeće“...), nego filmove L. Zafranovića u kojima se nespretno pokušava imitirati ta (i neke druge) poetike/politike!

36 Upravo smo na taj način demantirali temeljnu ideju knjige „Doba praznine“, francuskog filozofa G. Lipovetskog, koji je predvidio da dolazi vrijeme u kojem će naši životi izgubiti i smisao i cilj!

netko od kolega diplomata sjetio se da bi i mi mogli raditi „videokonferencije". Od same ideje do njezine realizacije nije prošlo puno vremena, pa sam tako, u međuvremenu, uspio naučiti da postoji i neka „zoom aplikacija" (čitam da je i moja stvarna i fb-prijateljica Mladenka Šarić, novinarka, također otkrila tu mogućnost, i to je svoje radosno otkriće odmah stavila na svoju fb-stranicu kako bi tu sreću podijelila sa svojim fb-prijateljima, jer će od sada svoje tv-emisije realizirati na taj novootkriveni način: „tehnika narodu – narod tehnici" bila je jedna od parola iz mog djetinjstva, koja me nikada nije nešto previše dirala, ali u kojoj je bilo nešto od onog poslijeratnog entuzijazma da je svijet moguće mijenjati, ali da ne bi bilo loše kada bi se o tom svijetu nešto i znalo), koja nam omogućava da se ne samo gledamo, već da međusobno i čavrljamo i komentiramo sve te „loše vijesti", da donosimo neke važne prijedloge, mudre zaključke o našem budućem djelovanju u Albaniji. Kao što vam je vjerojatno poznato Europa je odlučila dati novu političku priliku Albaniji i Sjevernoj Makedoniji na njihovu europskom putu. Ali, kao i sve u životu, sve ima svoju dobru i onu manje dobru stranu: prilika je dana, ali postoje i neki uvjeti koje bi zemlje kandidati trebali u dogledno vrijeme ispuniti. I od takvih momenata kada vam se nešto i nudi, ali i uvjetuje, i počinju sve drame u životu. Naime, postavlja se ozbiljno pitanje koliko su naši domaćini uopće spremni da sve te uvjete, u nekom razumnom roku, ispune. U takvim situacijama uvijek se javlja onaj poznati sindrom Sanjin opisan u meni toliko bliskoj ruskoj literaturi još tamo početkom prošloga stoljeća, gdje si taj junak postavlja jedno posvema logično pitanje, koje otprilike glasi: a zašto bih se ja sada trebao odreći svih seksualnih užitaka samo zbog činjenice što postoji mogućnost da će radnička klasa u 21. stoljeću živjeti puno sretnije nego što sada trenutno živi!? I s velikim zadovoljstvom moram priznati da je Sanjin bio posvema u pravu, jer radnička klasa ne bi bila ništa sretnija da se kojim slučajem on odlučio na strogu apstinenciju.[37]

Bilo je i više nego simpatično gledati kako se neki od starijih kolega (tu ubrajam i moju malenkost, koja prema svim parametrima medicine i tehnologije pripada „rizičnoj skupini", koja trči svoj „posljednji krug") muče s ovim novim tehnikama, kako su u svemu tome prilično nespretni, uvijek neku radnju zaborave, ili isključiti mikrofon kada ne govore, ili pak uključiti kada govore…

[37] Legenda kaže da je i Ivo Andrić obožavao ovaj roman, ovu iznimnu ljudsku iskrenost o iznimnoj, gotovo presudnoj važnosti ljubavnih i seksualnih odnosa u našim životima, koju nikako nije moguće svesti na puki egoizam, prenaglašeni individualizam…, kako su to vidjeli neki kritičari, koji misle da sve ono što se ne uklapa u kolektivistički svjetonazor nije dobro. O ovoj iznimnoj sklonosti velikog pisca prema ženama svjedoči i knjiga njemačkog novinara M. Martensa, Vatra u vatri. Ivo Andrić, jedan europski život, Ljevak, Zagreb, 2020.

No, sve u svemu, manje-više, svi smo, u konačnici, s odlikom položili i ovaj ispit, koji nismo imali na satima „narodne tehnike“. Neki poslije toga nisu mogli sakriti sreću činjenicom da od sada i oni mogu promatrati sami sebe, pratiti vlastite reakcije, popravljati frizuru...[38]

[38] O toj vrsti opsjednutosti samim sobom više u: D. Podjed, Sve te oči, Zašto se sve češće posmatramo i izlažemo pogledima, XX vek, Beograd, 2020., str. 108–111.

Pismo u kojem dajemo kratke opservacije o klimi (i nekim drugim stvarima) u Tirani…

U Tirani prevladava mediteranski tip klime. Zime su blage, u pravilu, bez snijega. Doduše, na planinama oko Tirane moguće je, u zimskim mjesecima, vidjeti i snijeg. Ali, to je daleko, tamo negdje gore, pa ni na koji način ne utječe na svakodnevni život u gradu. Ovdje smo i Božić doživjeli kao proljetni blagdan. Ovdje nije moguće doživjeti ni jednu od zimskih radosti. Ovdje je pojam „zimski ugođaj" nepoznat, jer tako što nije moguće doživjeti. Imamo osjećaj da ovdje poslije ljeta dolazi nešto između jeseni i proljeća. Da je W. Whitman kojim sretnim slučajem živio u Albaniji vjerojatno nikada ne bi napisao onaj stih u kojem stoji da je travanj okrutan mjesec, jer je naš doživljaj travnja u Tirani upravo suprotan. I mi, baš kao i Krleža, u jednom od svojih proljetnih dnevničkih zapisa, možemo s punim pravom konstatirati: „Vesna je prišla!" I nema nikakve dvojbe da se proljeće u Tirani uistinu može fizički osjetiti, gotovo dotaknuti, punim plućima udahnuti… Treba samo izaći iz (samo)izolacije!

No, sunčano, toplo vrijeme u ovim specijalnim okolnostima predstavlja i veliku opasnost. Ono vas jednostavno mami da napustite izolaciju, da izađete na ulice i da definitivno proširite vlastiti doživljaj slobode. A to „proširenje" vlastite definicije ostvaruje se tako što će se otići malo dalje od onog famoznog kontejnera za smeće, koji već jedno vrijeme predstavlja našu zamišljenu granicu slobode. Budući da ove zapise objavljujemo daleko od Tirane, onda u njima možemo biti iskreni i priznati da takvo što i činimo. Svjesno kršimo pravila! Nismo zbog te činjenice nešto previše ponosni, ali moramo reći da više ne moramo čekati večernje sate samo kako bi se išuljali iz naših stanova, otišli do kontejnera i na već, u prethodnom pismu, opisan način bacili smeće. Sada tu radnju ne samo što obavljamo po danu, već se hrabro upuštamo u dodatnu avanturu: odlazimo u polusatnu šetnju! Usprkos svim propisanim pravilima! Između sigurnosti i slobode, odlučujemo se, na kratko, biti slobodni. Nešto poput ptica! Doduše, i dalje smo vrlo oprezni. Izbjegavamo sve nepotrebne kontakte s onima koji se ponašaju jednako neodgovorno kao i mi. Ali, za tu vrstu neodgovornosti imamo puno razumijevanje. Jer, i drugi žele uživati u lijepim, sunčanim danima. Naše nešto duže šetnje ulicama Tirane još uvijek nisu bijeg iz našeg zatvora, našeg Alcatraza.

Taj naš izlazak na proljetno sunce želim da se doživi kao i ona obvezna šetnja zatvorskim krugom na koju svaki zatvorenik ima pravo. I moram reći da mi te šetnje čine iznimnu ugodu, jer počinjem primjećivati i one detalje koji su mi sve vrijeme prije toga bili nevidljivi. Tako se usamljenost, samoća pokazuju

kao najbolji saveznici estetici, osjećaju za lijepo, za sklad... Kako na ulicama nema ljudi, onda ste prisiljeni promatrati prostor i građevine u tom prostoru. Tu kategorija „vremena" više ne igra neku bitniju ulogu, pa i ne stignem razmišljati da su se upravo u tom prostoru, trgovima, ulicama..., ne tako davno odigravale i one čuvene komunističke parade u čast Envera Hoxhe. (Stoga su mi i dalje neopisivo zabavni oni nešto stariji novinari koji se danas slatko rugaju onom liku iz Sjeverne Koreje, a ni riječju se ne sjete spomenuti da su se i na ovim našim prostorima odigravale slične manifestacije, da se neki izmišljeni rođendan slavio kao Dan mladosti, da su se, od Triglava do Gevgelije, nosile neke štafete, da su početkom svibnja, na Dan pobjede, glavnom beogradskom ulicom tutnjali tenkovi, koji će samo koju godinu poslije, obasuti cvijećem radosti i mira, krenuti prema zapadu, na Vukovar, Osijek..., i da je u ateističkoj zemlji obvezna parola bila da i poslije smrti ima života, da je njegov put i naš put, da smo mi on, a on mi, ili tako nekako, a u isto vrijeme u školama se učilo da je religija opijum za narod. Uvijek sam se pitao kako to da je nekima nezamisliv čin uskrsnuća, ovo pismo pišem na Veliki petak, a neki kao moja malenkost im nisu podobni, jer nisu skloni vjerovati u mogućnost da se najbolja rješenja svih naših ondašnjih političko-ekonomskih problema sastoje u pukoj imitaciji života osobe koje više nema među nama, koja je sklopila oči početkom svibnja daleke 1980. godine... I umjesto da tu osobu pustimo da počiva u zasluženom miru, ondašnji naši državni dežurni ideolozi, higijeničari društva, doduše, mora im se priznati da su bili prilično maštoviti, kada su u svoja sjećanja prizvali priče svojih baka o uskrsnuću jedne druge osobe, o kojoj se u javnom prostoru nije smjelo pozitivno govoriti, pa su i oni odlučili kako bi bilo uputno da se taj svima poznati narativ malo modificira, prepakira, tako što će mu se dati novi smisao. Kako smo mi strukturalisti znali da je cijeli svijet, zapravo, samo običan tekst, odnosno da i taj tekst, uostalom, kao i svi drugi, ovisi isključivo o kontekstu, onda se i nismo nešto previše čudili ovoj pojavi nagle religioznosti kod naših drugova, koji su, sukladno dobrim komunističkim običajima svi odreda bili deklarirani ateisti. Doduše, neki će od njih početkom 90-ih godina iznova otkriti „Boga u sebi" i to istog onoga kojeg su godinama pokušavali na sve moguće i nemoguće načine izbaciti iz glava onih koji za njihove tlapnje nisu baš nešto previše marili.)

U Piramidu E. Hoxhe još nismo otišli. Taj (turistički) posjet ostavljamo za neka druga, nadam se bolja vremena. Navodno neki nizozemski arhitekti ozbiljno razmišljaju o prenamjeni te građevine (mora se odati priznanje građanima Tirane, koji u nekim nevremenima, naglo probuđene demokratizacije

albanskog društva, nisu dopustili rušenje te monumentalne građevine,[39] jer su smatrali da je upravo odnos prema toj građevini pravi način suočavanja sa svim detaljima nedavne prošlosti), koju su, vjerovali ili ne, projektirali njegova kći i njegov zet. Navodno mu je kći bila arhitektica. Taj podatak još uvijek nisam uspio provjeriti, ali ako je točan, onda je nadasve zanimljivo kako djeca diktatora, za razliku od svojih roditelja, pokazuju iznimni afinitet za umjetnost. (Kada su neki naši umjetnici rekli J. B. T. da bi bilo dobro zbog *imagea* zemlje da se neki zatvoreni umjetnici puste iz zatvora, npr. Gotovac, ili da se prema nekima „olabavi" odnos, npr. Kocbeku, J. B. T. ih je, uz obveznu kubansku cigaru u ustima, upitao: a koje su to vrijednosti zbog kojih bi trebalo pustiti Gotovca iz zatvora? Onda je jedan od tih „hrabrih" promucao i rekao da je V. G. veliki stilist. A ta banalna konstatacija toliko se dojmila J. B. T. da je on mirno replicirao: „A, vi ste jedno obično stilističko govno." Nakon nekoliko dana poslije tog događaja „stilističko govno" je umrlo. Naime, od prevelike količine hrabrosti doživio je moždani udar. A u vizitu kod J. B. T. došao je kao član neke ozbiljne europske književne asocijacije. Naravno, i poslije tog tragičnog događaja o J. B. T. se i dalje pisalo kao velikom humanistu. V. G. odležao je punu kaznu u Staroj Gradiški. A ni intelektualci na Zapadu nisu se nešto previše zamarali ovakvim i sličnim tričarijama, političkim detaljima. Njima je čak i jedan Pol Pot bio prihvatljiv. Ući u Vijetnam bio je neoprostiv krimen Amerike, ali već ulazak Rusa u Afganistan nije se tako doživljavao. Ne sjećam se da su nešto previše prosvjedovali kada su Rusi ušli u Prag ili, prije toga, u Budimpeštu.) Nisam dijete diktatora, ali prema svakoj vrsti umjetnosti imam poseban odnos, pa i ovoj političkoj! Iskreno se sramim vremena u kojima sam živio. Bojim se da ni ova „nova" glede odnosa spram političke hipokrizije nisu ništa bolja!

I sve ono što vam je donedavno bilo nevidljivo, nevažno, usputno sada se, na ovome suncu, Božjem daru, pokazuje u jednoj posvema novoj dimenziji. Te građevine nisu više samo neki objekti već se u njima i zrcali slojevita povijest ovog prostora. Više nisam samo obični šetač već se želim ponašati kao šetač-arheolog, koji polako počinje otkrivati neke od vidljivijih arhitektonskih slojeva/stilova, koji su sudjelovali, isprva u projektiranju, pa poslije toga i u izgradnji ovoga grada.

---

[39] *Moj optimizam bio je preuranjen, jer su negdje početkom svibnja, gradske vlasti Tirane, u ranim jutarnjim satima, srušile Nacionalni teatar. U jednom od naših intervjua za „AND", jedine novine u Albaniji koje svaki dan izlaze na engleskom jeziku, komentirao sam taj barbarski čin. Budući da nisam ekspert za statiku (statika je navodno temeljni razlog rušenja tog nacionalnog spomenika) komentar sam dao kao profesor književnosti, koji i pored mišljenja statičara misli da je bilo moguće konzervirati taj nacionalni spomenik.*

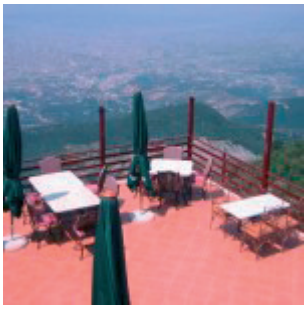
Albanija je relativno mlada država. Nastala je 1912. godine poslije prve balkanske vojne, na jednoj od tadašnjih mnogobrojnih mirovnih konferencija, koje su trebale ispraviti određene povijesne nepravde učinjene na nekim drugim konferencijama, kongresima... Tako je ta konferencija u Londonu, krajem 1912. godine, ispravljala neke geopolitičke zablude Berlinskog kongresa. I nisu odmah sve odluke te konferencije postale i djelotvorne. Trebalo je čekati kraj Prvoga svjetskoga rata, pa ni onda nije sve bilo gotovo. Ulazile su u tu Albaniju vojske susjednih država. I Kraljevine SHS. Neke su ostajale duže, kao recimo grčka vojska, neke nešto kraće, da bi krajem 30-ih godina talijanska odlučila ući i ostati vječno. Kraj znamo, pa vas u ovome pismu neću (pre)više zamarati tim opće poznatim historijskim činjenicama. Konačno, moj odnos prema tim efemernim fenomenima uvelike slijedi misao velikog francuskog pisca Balzaca, koju ću ovdje pokušati citirati prema nepouzdanom sjećanju: nema veće gluposti na ovome svijetu od tamo nekih nabacanih činjenica!

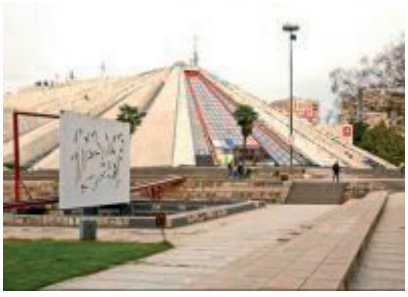
Iako je Tirana nastala početkom 17. stoljeća, glavnim gradom postala je *de iure* tek 1912. godine, a *de facto* tek poslije Prvoga svjetskog rata. I, kao takva, *terra intacta*, predstavljala je idealan prostor urbanistima, arhitektima da se prepuste svojim imaginacijama. I, naravno, sukladno ondašnjim vladajućim trendovima (talijanski modernizam, *speer*-arhitektura – sjeća li se itko od Osječana starog Radničkog doma, koji je predstavljao paradigmatičan primjer te vrste arhitekture, ali ga je jedan ondašnji „partijski idiot" dao, iz čistog mira, srušiti. Bilo je to, mislim, u travnju 1981. godine. Kada sam 90-ih godina postao gradonačelnik jedno sam se vrijeme zanosio idejom da barem na simboličnoj razini osudimo takvo „neronovsko" ponašanje u društvu. No, uskoro sam se, uostalom, kao i svi mi, suočio s puno ozbiljnijim devastacijama kulturne baštine u gradu. Što izvana, a bilo je i primjera iz vlastite sredine, kojoj umjetnost i njezine derivacije, pa makar bile i ideološke, ne predstavljaju nikakvu osobitu vrijednost...) projektiran je središnji dio današnje Tirane. Oni koji su na planu politike odigrali odlučujuću ulogu pri priznavanju neovisnosti albanske države (Austro-Ugarska, Italija...), ti su poslije toga dobili i puno pravo da pored političko-ekonomskih odnosa uređuju i neke druge odnose u albanskom društvu. Stoga uopće nije neobično što su austrijski i talijanski arhitekti ostavili duboki trag u povijesti albanske arhitekture. I ti su tragovi još uvijek vidljivi. I danas arhitekti iz tih zemalja sudjeluju u projektiranju (post)modernističke Albanije, Tirane. Treba samo vidjeti novi nogometni stadion u Tirani. Svečano je otvoren početkom prosinca 2019. godine. Francuska reprezentacija imala je čast da odigra prvu međunarodnu utakmicu na tom stadionu. Riječ je o izuzetnom kompleksu. Na ulazu stadiona mogu se pročitati sljedeće misli

(citiram opet prema krhkom sjećanju): ovo je više od stadiona, koji je sagrađen u samome srcu Tirane, ovo je i simbol, i emocija, i povijesti, ovo je hram, nogometni hram…

Na sastancima veleposlanika EU u Albaniji/Tirani, koji se održavaju na 17. katu Europske kuće, moguće je, iz ptičje, orlovske perspektive, vidjeti taj stadion, koji se nalazi unutar poslovno-stambenog kompleksa. U samome središtu Tirane. Stadion je nevidljiv. Skriven je. Slučajni prolaznik, turist nikako ne može znati da se unutar jednog (post)modernog kompleksa nalazi i nogometni stadion. Ako me sjećanje dobro služi mislim da prima oko 18 000 gledatelja. Za grad veličine Tirane (oko 450 000 stanovnika) posvema dovoljno. I ovaj predivni stadion projektirao je talijanski arhitekt. Nažalost, ime sam mu zaboravio, a u ovome „zgusnutom" vremenu nema vremena da se upustim u istraživanje novije povijesti albanske arhitekture. Ono što pouzdano znam jest da se neki drugi talijanski arhitekti, S. Boeri/Boesio brinu o budućim vizurama moderne Tirane. Budući da tema prostora, ni u književnoj teoriji, ne pripada mojim opsesivnim temama, onda ću se o dosezima te arhitektonske vizije morati više konzultirati s jednom meni iznimno bliskom osobom, koja o tim, i mnogim drugim, stvarima znade više i puno bolje od mene. (Doduše, to gledanje „nevidljivog stadiona" kod mene, baš kao onaj kolačić kod Prousta, proizvede čitav niz svakojakih asocijacija. Prva je uvijek slika našeg „Maksimira"… Poslije toga osjećam se nekako jadno. Uvjeren sam da taj osjećaj dijele i svi oni navijači poslije završetka utakmice. To „napuštanje" stadiona djeluje kao brzi prolaz kroz sve krugove danteovskog pakla. Izlazak iz ogromnog olimpijskog stadiona u Berlinu traje maksimalno dvije minute, ali napuštanje Maksimira neopisiv je doživljaj. Čista jeza koja traje u beskonačnu vječnost. Dopuštam si da tom prilikom glasno psujem sve one za koje mislim da su krivi za jedno takvo neodrživo stanje. U Maksimiru se tek vidi koliko je tužna naša zabluda o našem građanstvu, o našem europejstvu.) Do tada morat ću se zadovoljiti isključivo impresionističkim, odnosno bezinteresnim odnosom, kako je uostalom I. Kant i definirao samu bit estetskog odnosa spram svijeta. I bez obzira na to tko je od talijanskih arhitekata u pitanju, mi smo im neizmjerno zahvalni što su središte grada pretvorili u pješačku zonu, koja mi omogućava ovaj moj mali bijeg u slobodu. I, za razliku od E. Fromma, koji je pisao da moderni čovjek bježi od slobode, mi pripadamo onima koji bi rado „bježali u slobodu"!

A, kako taj moj „bijeg u slobodu", taj neponovljivi doživljaj sunčane Tirane u travnju izgleda, pokušat ću vam, dragi čitatelji, dočarati s nekoliko posuđenih fotografija.





Pismo iz izolacije u kojem samo neobvezno brbljam…

Ovih dana zovu me prijatelji i postavljaju uobičajeno pitanje: kako si? Kako se osjećaš? Što misliš kada će ovome doći kraj? I moji odgovori iz kazneno-popravnog doma poluotvorenog tipa jednako su banalni kao i većina ovih (dobronamjernih) pitanja. Naravno, i moja raspoloženja nisu postojana i ona često osciliraju, pa se tako, u relativno kratkom periodu, izmjenjuju i neprimjereno euforična stanja, u kojima mi se čini da se ovoj ludosti bliži kraj, i ona koja nije moguće jednoznačno opisati, jer su spoj melankolije i depresije. Drugim riječima, moj raspon raspoloženja prilično je šarolik, blago rečeno nestabilan i kao takav sklon naglim, neracionalnim promjenama. No, u svemu tome ne bi trebalo *a priori* vidjeti ništa neobično. I vrijeme u kojem trenutačno živimo nije ništa bolje. U tom ludilu ne treba tražiti nikakvu logiku. Jednostavno, teško je u takvim iščašenim okolnostima ostati normalan. Gotovo da dobrovoljno odustajemo od svake vrste normalnosti. Ne samo što smo pristali da većinu odluka donose neki drugi, već nas uopće i ne brine kako će ti „drugi"/vlast koristiti tu ogromnu moć koju smo im, bez ikakvog otpora, prepustili.

Tako smo dovedeni u prilično neugodnu situaciju da nam neki drugi, iz dana u dan, govore što bismo trebali činiti, što je najbolje za nas… I, možda, to i ne bi bio neki nesavladiv problem, kada ti „drugi"/vlast ne bi, iz nama neobjašnjivih razloga, preko noći, promijenili svoje preporuke, pa već danas nije moguće činiti ono što smo još jučer mogli činiti.

I, upravo, u toj arbitrarnosti treba tražiti prave razloge mojih čestih promjena raspoloženja. Postajem(o) konfuzan. Do elementarne nesigurnosti.

Nije da nismo svjesni da se u samome jezgru moderne politike krije ideja kompromisa između osobne slobode i kolektivnog izbora. Konačno, zar tu ključnu dilemu modernog čovjeka nije u svome „Faustu" W. Goethe, na jedan maestralan, ali i poučan način, i opisao i objasnio. Uvijek sam svojim studentima govorio da bi to djelo trebali čitati kao literarnu eksplikaciju filozofije jednoga Thomasa Hobbesa. Naime, tom engleskom filozofu, već je sredinom 17. stoljeća bilo jasno da politički vladati znači imati moć nad životom i smrću građana. A, jedini razlog da nekome damo (poklonimo) tu moć je uvjerenje da je to najmanja cijena kojom se plaća kolektivna sigurnost. Doduše, to isto tako znači da povjeravamo odluke o našim životima onima koje, u konačnici, nismo u mogućnosti u potpunosti kontrolirati. I, kako normalan izaći iz ovoga začaranoga kruga? Za nas obične smrtnike uvijek je najopasnija ona mogućnost kada politika kojoj smo prepustili donošenje svih odlučujućih odluka doživi

potpuni slom. Ne treba ići u daleku povijest. Dovoljno je u sjećanje prizvati zbivanja poslije 1945. i 1990. godine... Doduše, netko će primijetiti da su stvari poslije tih godina krenule loše, jer ni ti režimi nisu bili demokratski. No, ni demokracija, ta bez dvojbe plemenitija i ljepša mjesta za življenje, samo po sebi, ne može jamčiti apsolutnu sigurnost, najbolja moguća rješenja, koja ni na koji način neće dovesti u pitanje naše građanske i ine slobode. Budimo iskreni i priznajmo sami sebi da je jedan od većih problema demokracije što ona, u pravilu, nije sposobna riješiti probleme prije nego što oni postanu akutni. „Kašnjenje" je jedno od bitnih svojstava svake normalne demokracije. Baš kao i arbitrarnost! Doduše, to nikako ne znači da se naš svijet približava onome zastrašujućem i nasilnom svijetu koji je i jedan Hobbes želio izbjeći, ali jednako tako naš politički svijet i dalje je takav da bi ga i Hobbes bez ikakvih problema prepoznao (David Runciman).

Stoga, ponavljam: u ovoj nimalo ugodnoj činjenici treba vidjeti većinu uzroka mojih čestih promjena raspoloženja. Jer, i ovo vrijeme, na najbolji mogući način, potvrdilo je onu konstataciju da su od bljutavosti vijesti kojima smo svakodnevno izloženi još bljutaviji komentari tih istih vijesti. A, ovih smo dana, upućeniji nego ikada prije i na vijesti i na njihove komentare. Oni zajedno predstavljaju onu pravu istinu, katastrofalnu sliku prilika, stanja u našem društvu. Treba samo površno iščitavati sve te silne komentare bilo na fb-zidovima, bilo one koji se pišu poslije članaka u novinama... U tim se komentarima krije prava bijeda našega društva, jer oni predstavljaju sukus i naše svekolike jalovosti, i naše posvemašnje ravnodušnosti, i svih naših političkih i inih ograničenosti. Oni su slika i prilika našeg „zarobljenog uma"!

Naravno, naši ljudi (kako je te „naše ljude" znalački opisao A. G. Matoš) odavno imaju lijepi običaj komentirati sve i sva. Čak i tv-programe! Tako sam čitajući neke od tih komentara saznao da u ovome društvu djeluju, i to prilično glasno, i oni koji se nikako ne mogu načuditi što će 22. travnja na HRT-1 biti prikazan film „Dnevnik Diane Budisavljević"?![40] I, što je najzanimljivije, toj posvema normalnoj činjenici ne čude se „hrvatski desničari", već je taj podatak izazvao nezapamćeni stres kod „hrvatskih ljevičara". Oni ne mogu doći sebi i ne mogu vjerovati da će se tako što dogoditi, na dan kada su posljednji logoraši u Jasenovcu krenuli u očajnički proboj svjesni da ih u svakome slučaju čeka smrt, hrvatska će televizija, u udarnom terminu, prikazati film o jednoj plemenitoj i hrabroj ženi koja je spašavala i zbrinjavala srpsku djecu iz logora

[40] Ovim smo se filmom više bavili u ovoj knjizi u tekstu „Između traume, istine i fikcije"!

tijekom Drugog svjetskog rata. (Neki od tih „ljevičara“ toliko su šokirani tom činjenicom da i dalje vjeruju da je u pitanju samo još jedna manipulacija vlasti, jer prema njima postoji mogućnost da se redakcija u posljednji tren predomisli i da se taj film ne prikaže. Jer, oni očekuju/znaju da će ona „druga strana“ sigurno izvršiti pritisak da se jedna takva blasfemija ne dopusti. Uistinu, trebalo bi se ozbiljno zapitati u kojem to svijetu ovi ljudi žive, što oni, zapravo, misle o stvarnim odnosima u hrvatskom društvu. Jer, ne možemo vjerovati da u današnje vrijeme, u 21. stoljeću, ljudi koji o sebi iskreno misle da su normalni, na svakome koraku, vide samo ustaše, koljače, neprijatelje, fašiste... Sve sam više uvjeren da je njima, našim „antifašistima“, prije svega, potrebna ozbiljna i temeljita medicinska pomoć, jer takva količina proizvoljnih frustracija, bolesnih konstrukcija nadilazi i svu našu patološku imaginaciju. A kada smo već kod Diane Budisavljević, onda nam i ovi njezini lažni ljubitelji duguju nekoliko vrlo bitnih odgovora, prije svega, i o nekim vremenima o kojima oni misle sve najljepše. Naime, zašto se o djelatnosti te sjajne žene ništa nije govorilo poslije 1945. godine; tko je donio odluku da se njezina neizmjerno dragocjena dokumentacija poslije rata više ne koristi, što je, zapravo, svojevrsni oblik uništenja te dokumentacije? Odnosno, kako uopće interpretirati njezinu plemenitu djelatnost, njezin javni aktivizam, unutar onog užasnog, zločinačkog režima?)

I ponovno sam se morao zapitati u kakvom to mi bolesnom društvu živimo. Jer, u tom društvu svaka je vijest suspektna. Pa, i one dobre vijesti nužno se moraju filtrirati, preispitati, jer ti „bolesnici“ nepogrešivo znaju da se iza toga nešto još „lošije“ krije! Doduše, u literaturi je moguće pronaći itekako logična objašnjenja za ove ideološke aberacije. Tako H. Arendt, za ove nepopravljive slučajeve, ima sjajno objašnjenje. Treba samo iznova uzeti u ruke, a vrijeme izolacije je pravo vrijeme za tako što, njezinu knjigu „Izvori totalitarizma“ gdje, između inoga, stoji i sljedeća konstatacija: „Ono što mase nikako ne uspijevaju shvatiti je princip slučajnosti koji prožima stvarnost. Mase su podložne svim ideologijama zato što ove poimaju činjenice kao puke dokaze zakonâ, i eliminiraju slučajnost tako što izmišljaju neku sveobuhvatnu, neograničenu silu koja je navodno izvor svih pojedinačnih događaja (moglo bi se reći i omnipotencija zle figure – op. Z. K.). Totalitarna propaganda uspješna je zahvaljujući ovom bjekstvu iz realnosti u fikciju, iz slučajnosti u konzistentnost.“ Tako i naši skeptični ljevičari u svemu moraju vidjeti neki „pametni razlog iza“, njihovi opisi trenutačnih odnosa u društvu impregnirani su totalitarnim duhom, to su interpretacije događaja gdje ništa ne promiče slučaju. Sve smo više uvjereni da su pravi protagonisti fašističkog duha u 21. stoljeću naši novokomponirani „antifašisti“!

Doduše, ništa bolji nisu ni naši agresivni desničari. I, oni se ponašaju prema istoj matrici. O dominaciji te agresivne manjine, tih naših derivata moskovskih i berlinskih predratnih političkih strategija već smo pisali i ranije,[41] ali očito da ni oni ne predstavljaju problem, već je taj naš najveći problem ona naša „tiha većina", koja dopušta ovim idiotima da i dalje upravljaju našim životima, da oni budu jedini koji će interpretirati svijet u kojem živimo. A, njihove interpretacije, u pravilu su, tragične, promašene, bolesne, maligne... No, što drugo očekivati od ljudi kojima nije nikakav problem biti i gluplji nego što, zapravo, u stvarnome životu jesu!

[41] Vidjeti našu knjigu „Kritika političkog uma", Ljevak, Zagreb, 2020., posebice onaj esej u kojem komentiramo knjigu V. Aralice, Kmet, fiškal, hajduk, Fraktura, Zagreb, 2017.

Jedno opće pismo o općim temama…

Život se nastavlja tako što ga pokušavam organizirati sukladno naputku Jacquesa Attalija, koji smatra da i u ovim iznimnim vremenima treba misliti i živjeti pozitivno! A, to ukratko znači, da bismo se svi morali iznova prisjetiti i naučiti četiri osjećaja, koja smo, u nekim „sretnijim vremenima" potisnuli iz našeg znanja: zahvalnost – spram onih koji su u prvim redovima, empatiju – spram onih koji pate, divljenje – spram onih koji pronalaze rješenja (vjerujem da nije mislio na one koji nas, tu i tamo, podsjete da samo što nisu pronašli neki važni lijek kojim će spasiti čovječanstvo, ili, na one koji nas podsjećaju kako je važno nositi masku, a onda se u javnosti pojavljuju bez te maske) i altruizam – kako bismo djelovali u namjeri da jedni drugima, u ovim trenucima, budemo potpora. Svjestan sam da bi bilo poželjno ne samo poznavati, već i prakticirati te, zapravo, toliko jednostavne osjećaje, jer samo na taj način možemo sudjelovati u kreiranju odgovornog društva. Konačno, samo ona društva u kojima se princip „odgovornosti" prakticira ima pravo o sebi misliti kao „ozbiljnom" društvu. Konačno, ako ne svojom voljom, živimo u vremenima u kojima se društvenost smanjuje (stalno slušamo kako moramo držati pristojnu „socijalnu distancu", koju su epidemiolozi sveli na dva metra), to onda samo znači da bi se etičnost u društvu morala dramatično povećavati. Samo tako je i moguće sve ovo relativno normalno preživjeti.

Uistinu, ne mogu ni zamisliti kako bih širio prostore ove svoje „kontejnerske" slobode da nema interneta, Googlea, You Tubea… Naime, i do ovoga teksta J. Attalija došao sam na jednom od mnogobrojnih sajtova. Oni su moj prozor u svijet! Tek sada mi postaje jasniji onaj nedavno primljeni SMS u kojem je pisalo da sve ovo što nam se događa treba shvatiti kao čisti Božji dar, jer što bi bilo da nam se, kojim nesretnim slučajem, koronavirus dogodio samo kojih desetak godina ranije, u vremenima kada nisu postojali pametni telefoni, kada se nije moglo samo tako surfati… Stoga i nije čudno što mi ovih dana više ne pada na pamet zazivati ona prošla vremena u kojima su one stare dobre Nokije bile zakon. I one su plesale samo jedno ljeto! U ovim vremenima bile bi neuporabljive za neke ozbiljnije i suptilnije operacije.

Moram priznati da se ova neizvjesnost nekako jednostavnije podnosi bijegom u taj paralelni, virtualni svijet, u kojem bez ikakvih problema mogu slušati pjesme Leonarda Cohena (ne znam kako vi, ali ja više ne mogu zamisliti dan bez pjesama kao što su „Famoes Blue Raincoat", „So Long Marianne", „Take This Waltz", „Dance me to the End of Love"…), Boba Dylana, Nicole Simone, Celine Dion, Robbieja Williamsa… Sada mi, iz ove perspektive, nestvarno zvu-

či pjesma „Something Stupid“, koju izvode Nicole Kidman i Robbie Williams. Moram reći da takvu emanaciju autentične senzualnosti nikada u životu nisam doživio, a kamoli konzumirao, kao što je u interpretaciji te pjesme emanira ova sjajna umjetnica! A kada, pak, želim pobjeći od loših vijesti iz svijeta, Amerike, New Yorka (mislim da ne moram napominjati da više mojih živi u Americi nego u Hrvatskoj), od D. Trumpa i njegovih neponovljivih političkih ekshibicija, onda na You Tubeu samo potražim pjesmu „New York, New York“ i sve mi poslije toga nekako postaje ljepše i lakše. Vjerovali ili ne, Frank Sinatra je uistinu znao pjevati!

Problem neizvjesnosti rješavam na vrlo jednostavan način tako što se tim fenomenom uopće ne zamaram. Naime, hoće li ono što dolazi poslije ovoga biti bolje, lošije ili jednako ovome sada, nije uopće objektom moje pozornosti. Ponašam se prilično fatalistički, jer polazim od toga da su sve opcije otvorene. I taj moj fatalistički pristup posvema je suglasan sa stavovima Vladimira Gligorova (za kojeg bi onaj junak u onoj kultnoj BH seriji rekao, „inače moj dobar prijatelj“), koji smatra da „ništa neće biti isto. To naravno nikako ne može biti tačno. Sve će biti kao i pre. I to nije verovatno. Biće isto, samo gore. To je moguće. Može i da bude bolje. To nije nemoguće, ali svakako zavisi od toga kako se ponašamo sada. Dakle, dok traje epidemija.

Osnovni uslov da sve ne bude gore nego što je bilo, pa i da bude bolje, jeste da se razume šta donosi epidemija i šta je, imajući u vidu prirodu krize, potrebno činiti i sa kojim ciljem. A cilj bi morao biti, kao kod svake bolesti, da se stvari vrate tamo gde su bile pre, u ovom slučaju, izbijanja epidemije. Za svakoga pojedinačno to nije moguće, jer nekih ljudi više neće biti, a na neke će bolest ostaviti trajni trag. Ali za društvo jeste. Od broja obolelih i umrlih svakako zavisi oporavak. Ali mnogo više od postupaka ljudi i od političkih odluka.“

Doduše, ovu sam lekciju naučio već na prvim seminarima na kolegiju „grčka filozofija“, na kojima nam je prof. Bošnjak objašnjavao da u grčkom jeziku riječ „kriza“ ne znači nužno nešto negativno, loše... Štoviše, postoji čitav niz životnih situacija poslije kojih su stvari krenule na bolje. Tako je poslije ratova uvijek bilo bolje. Ali i poslije svake dobro preležane bolesti pacijenti se osjećaju bolje. Doduše, poslije svih tih negativnih iskustava mi, u pravilu, (pre)brzo zaboravimo koja su sve to prethodna zbivanja dovela do tih „loših“ stanja. Ne trebamo se zavaravati: mi smo ti koji permanentno proizvodimo krizne situacije. I činjenica da neke od njih relativno lako rješavamo stvara u nama lažnu sigurnost da nema te situacije koju mi nismo u stanju riješiti. Ali, svaki se puta pojavi i takva koju nije moguće, u relativno kratkome roku, riješiti. I, kada se

suočimo s opasnošću postajemo histerični, paranoični, nesigurni… U takvim trenucima na pamet nam padaju svakojaka rješenja. Mnogi su u takvim situacijama skloni vjerovati da su samo radikalna rješenja jedina dobra rješenja. Nisam sklon takvom načinu (raz)mišljenja, jer i dalje želim vjerovati da se stvari mogu vratiti u prethodno stanje tako što se neće odustati od demokratskih rješenja. Uvijek sam se grozio revolucija, revolucionarnog prava, rješavanja problema po „kratkom postupku" (čitajte: „metkom u potiljak"), bez prava na pošteno suđenje, bez nazočnosti javnosti, krajnje arbitrarnih rješenja… Tako da je opet u pravu moj prijatelj V. Gligorov kada kaže da su „zakoni i naređenja neophodni, jer koordinišu ponašanje. Ukoliko je cilj jasan, dakle oporavak društva, privrede, zemlje, naroda, izbor sredstava bi gotovo mogao da bude meritokratski (doduše, naši ljudi kada čuju ovu riječ odmah se ponašaju a la Goebbels kada se pred ovim spomenula riječ 'kultura' – op. Z. K.), što ne znači da bi bio nezavisan od demokratske saglasnosti. Također, epidemija nije prilika da se teži trajnim političkim promenama. Demokratija bi trebalo da omogući i odgovorno ponašanje dok traje epidemija, a i nakon njenog prestanka. Kako od političkih odluka pre, u toku, i nakon epidemije zavisi težina njenih posledica, odgovornost donosilaca odluka je neminovna. Kao što je neizbežna i promena društvenih ustanova ukoliko su one, a to je gotovo izvesno, uticale na negativne posledice epidemije.

Kada je o ovom poslednjem reč, nedostatak ustanova takvih kakve jesu može se oceniti u poređenju sa onima koje bi trebalo da postoje, ukoliko bi država bila osposobljena da osigura društvo od katastrofalnih posledica na pravičan način, sa najmanjim troškovima po dobrobit pojedinaca i zajednice. To bi moglo da zahteva i revolucionarnu promenu, koja se može izvesti demokratskim sredstvima, jer bi nedostaci trebalo da budu svima jasni i očigledni."

A da moja razmišljanja i nisu baš tako pomaknuta, kako se, možda, nekima čini, dodatno me je uvjerio tekst J. McBridea, An Analysis of COVID-19 Responses and ECHR Requierments, COVID -19 and the European Convention on Human Rights,[42] poznatog britanskog odvjetnika i gostujućeg profesora na Središnjem europskom sveučilištu u Budimpešti, koje kako stvari stoje ni političke strategije jednog V. Orbana još uvijek nisu uspjele dokinuti.

---

[42] Ovaj tekst, kao i komentar profesorice J. O., ponudili smo našem dragom prijatelju M. G., da ga objavi u svojim novinama „Albanian Daily News" koje ionako svaki dan izlaze na engleskom jeziku. Vjerojatno zbog dužine teksta i komentara morao je odustati od te ideje, ali je zato objavio intervju s profesoricom u kojem se, između ostaloga, i referirao na određene teze toga poučnog teksta!

Drugim riječima, sve dok državne institucije redovito obavljaju svoje ustavne dužnosti, i sve dok je moguće osigurati donošenje potrebnih mjera u borbi protiv koronavirusa tako da se poštuju prethodno navedeni zahtjevi vezani uz način, intenzitet i trajanje ograničavanja prava i sloboda, uz osiguranu slobodu političke rasprave i slobodu izražavanja, osobito pravo novinara na slobodu izvještavanja i pristupa informaciji te zabranu cenzure (članak 38. Ustava), sve u okolnostima kad postoji zavidna društvena disciplina nacije utemeljena na većinski dobrovoljnom podvrgavanju propisanim ograničenjima, kao i neporemećeni javni red u zemlji, što uključuje i nepostojanje bilo kakve stvarne i neposredne opasnosti ili prijetnje od njegova poremećaja, ali i očiti aktivni napori države da pomogne u prevladavanju krize (osobito u gospodarstvu), uvođenje kvalificiranog izvanrednog stanja ne može biti dobro rješenje, a ponajmanje dobra poruka u nastojanju da se zaštite vrijednosti koje u sebi nose ustavni koncept ljudskih prava i temeljnih sloboda, kao i demokratski procesi. I ovu smo misao posudili. A, od koga, više u jednom od sljedećih nastavaka. Sada se prepuštamo čarima glazbe i umijeću šahovske igre. Igramo sami sa sobom: taktičar protiv pacera! Tješimo se da rezultat nije namješten.

Usputne objekcije o knjigama koje bi svakako trebalo pročitati…

Šteta što nam je promakla knjiga Jeana Delumeaua „Strah na Zapadu“, objavljena davne 1978. godine, u kojoj se ovaj veliki historičar religije, između inih stvari, referirao i na društvene posljedice različitih epidemija, kuge, kolere…[43] Nažalost, ta knjiga u našoj je akademskoj zajednici prošla prilično nezapaženo. Tada kada je bila objelodanjena nismo ju nešto previše ozbiljno shvatili, jer da jesmo onda bi nam danas mnoge stvari bile puno jasnije i razumljivije. Od samoga ponašanja vlasti, koja uvijek pokazuje prvotni nemar u pogledu preuzimanja potrebnih mjera za suzbijanje epidemije. Doduše, i za takvo nešto ležernije ponašanje vlasti moguće je pronaći opravdanje, jer kao vlast ne samo što ne želi izazivati paniku među stanovništvom, već ona, isto tako, ne želi naglo prekinuti sve ekonomske odnose s drugima… Nadalje, vlast polazi od opće poznate teze da nitko od njezinih podanika nije sretan živjeti u izolaciji, pod posebnim režimom. Narod ne voli mijenjati svoje uobičajene životne navike, ali kada se živi u izolaciji, onda se od tih navika, htjeli mi to ili ne, mora odustati. Odjednom, preko noći, u našim životima, ništa više neće biti isto. Sve ono što je još jučer bilo jednostavno, sada postaje komplicirano, od toga kako nabaviti hranu, kako poslovati, kako se družiti… Vlada opća nesigurnost, koja ne proizlazi samo iz nazočnosti bolesti, već iz „uništenja svih onih elemenata koji su činili svakodnevno okruženje“. Nije jednostavno prihvatiti novi oblik egzistencije. Ukinuti su, kako kaže J. D., svi prepoznatljivi okviri. „Prestanak svih uobičajenih aktivnosti, tišina grada, usamljenosti u bolesti, anonimnost smrti, ukidanja kolektivnih obreda radosti i žalosti – sve te brutalne raskide sa svakodnevnim običajima prati i radikalna nemogućnost svakog poimanja budućnosti. Inicijativa je u potpunosti prepuštena kugi (COVID-19 – op. Z. K.)“.

Isto tako, na početku, vlast posebnu pozornost posvećuje stupnju smrtnosti, i sve dok je taj postotak relativno nizak, vlast se nada da će se epidemija

[43] Kada smo radili na konačnoj redakciji rukopisa u ruke nam je došla i knjiga Barbare W. Tuchman „Daleko zrcalo: zlosretno XIV. stoljeće“, (2 sveska) GZH, Zagreb, 1984. U toj knjizi nisu toliko bitni sami opisi epidemije kuge/Crne smrti, koja je Europu zahvatila 1348. godine i trajala sve do 1350. godine, već se ovdje, prije svega, radi o tome da se kroz priče o kugi ispričaju i neke druge, puno važnije priče; one koje se odnose na političke (ne)prilike koje će dovesti do radikalnih promjena u svim segmentima društva, i onih političkih, ali jednako tako i onih ekonomskih, raspad svijeta seniora i vazala… I, kao što je već jedan recenzent te knjige primijetio, „u tom loncu „kuhale“ su se i renesansa, rađanje znanstvenog pristupa svijetu…“ (K. Benić). Jednom riječju, ta knjiga predstavlja sretan spoj odlične historiografije i ništa lošije literature! Nažalost, u hrvatskom izdanju, očito zbog politike sveopće štednje, ispušteni su svi oni dokumenti, grafikoni, mape…, koji ukazuju na autoričinu posvećenost istraživanju arhiva, građe…

povući sama od sebe. Naravno da se iza ovih za javnost relativno prihvatljivih razloga kriju i neki drugi razlozi. Naime, „legitimni strah od kuge činio je da se što je moguće duže odlaže trenutak istinskog suočavanja s njom. Liječnici i vlast su, prije svega, nastojali zavarati sami sebe. Umirujući stanovništvo, razuvjerili su sami sebe". Svaka sličnost sa svim ovim našim raznim stožerima, i onim nacionalnim, i onim regionalnim, namjerna je.

I u 16. stoljeću liječnici su, za vrijeme prave kuge, baš kao što to razni uvaženi eksperti, stručnjaci, čine i danas, isprva govorili: „nije to baš prava kuga", „ovo je neka uobičajena bolest", to je samo „periodična groznica"... Treba se samo prisjetiti onoga nesretnog, gotovo nadrealističkog beogradskog liječnika, koji je ne tako davno, još krajem veljače, rekao da je COVID-19 „najsmješniji virus" u povijesti medicine, i da on ne razumije zašto se ljudi ne bi mogli slobodno kretati i putovati, te da je taj „smiješni virus" za žene posvema bezopasan i da je upravo sada pravo vrijeme da se krene u *shopping*-turneju na sjever Italije, koja već u to vrijeme bilježi enormni broj zaraženih i umrlih. I sve je to slušao i predsjednik te države i slatko se smijao mišljenju ovoga neobičnog eksperta. Doduše, kasnije kada se pokazalo da je u pitanju vrlo opasni virus i kada je epidemija stigla i na ove prostore, onda nas je taj nesretnik pokušao uvjeriti da sve to što je još donedavno govorio nije mislio ozbiljno, odnosno da je sve to činio jer je, prije svega, želio umiriti uplašenu javnost. Poslije takvih „veselih izjava" javnost će kudikamo lakše prihvatiti i policijski sat, i vojsku na ulicama, i opsadno stanje.

Građani se uvijek, u prvim danima epidemije, ponašaju neodgovorno, jer nikako ne žele povjerovati u onaj najgori mogući scenarij. Jednu takvu epizodu o ponašanju neodgovornih građana opisao je i njemački pjesnik H. Heine, 1832. godine, kada se zatekao u Parizu na početku velike epidemije kolere: „Kako je bio dan polovice uskršnjeg posta i budući da je vrijeme bilo ugodno i nadasve sunčano, Parižani su u još većem broju izašli i veselo se komešali po bulevarima na kojima su se čak mogle vidjeti i karnevalske maske koje su parodirale bljedilo bolesnih ljudi, podsmjehujući se strahu od kolere pa i samoj bolesti. Iste večeri, narodne su zabave bile posjećenije no ikada do tada". I tada je narod, baš kao i danas, bio sklon vjerovati da su sve te vijesti o karakteru epidemije najobičnija izmišljotina vlasti, policije..., i da se iza tih vijesti kriju neke 'opasne namjere'.

No, kada se pokaže da su te vijesti ipak utemeljene, onda se u najveći dio stanovništva uvuče nemir, koji se rješava bijegom iz gradova. Prvo počnu bježati oni najbogatiji, a njih polako počne slijedi i ostali dio stanovništva. Narav-

no, i onda se bježalo prema selu. I, u onim vremenima izdavale su se razne propusnice. I ondašnji službenici imali su pune ruke posla. I tada su gužve pred šalterima bile posvema normalne pojave. A i ondašnje selo nije baš s nekim velikim oduševljenjem dočekalo svoje nove stanovnike. Seljani su iskazivali veliki stupanj nepovjerenja prema ovima koji su pobjegli iz grada. Postoje dokumenti, zapisi, gravire iz kojih je i više nego vidljivo da su građane seljani dočekivali neprijateljski. I oni su bili svjesni da se radi o opasnoj bolesti i da su ti njihovi novi sumještani potencijalni prenositelji zaraze. Nitko ne voli one kužne oko sebe. Daleko im kuća! Stoga se uopće ne moramo čuditi što je još 27. srpnja 1377. godine Veliko vijeće Dubrovačke Republike donijelo odluku kojom se prvi put u svijetu uvodi karantena kao mjera zaštite od unošenja i širenja zaraznih bolesti, posebice kuge.[44]

A od pola milijuna stanovnika Londona, njih 200 000, sredinom 17. stoljeća napustilo je London, tako što su otišli na selo. Mnoge su kuće ostale potpuno prazne. Preko noći gradovi su nenormalno utihnuli. „Sve kronike kuge posebno naglašavaju i prekid svih zanatskih i trgovačkih aktivnosti, zatvaranje radnji pa čak i crkava (bilo bi dobro da je te kronike čitao i onaj nesretni splitski župnik – op. Z. K.), prekid svakog vida razonode, prazne ulice, opustjele trgove i tišinu zvonika. Odsječeni od ostatka svijeta, stanovnici su se i unutar tih ukletih gradova udaljili jedni od drugih (danas se to zove držanje nužne „socijalne distance", koja bi trebala iznositi najmanje 2 metra – op. Z. K.) iz straha da će se, međusobno zaraziti, izbjegavajući čak i prozore da otvore, a kamoli da izađu na ulicu. Trude se izdržati, zatvoreni u svoje domove, sa zalihama koje su uspjeli napraviti (u tim kronikama nije moguće pronaći koji su to prehrambeni i ini artikli bili najtraženiji – op. Z. K.). Ukoliko se ipak mora izaći i nabaviti ono najosnovnije, to se čini uz sve moguće sigurnosne mjere. Kupci i prodavatelji najosnovnijih namirnica pozdravljali su se samo iz daleka, preko široke tezge koja ih je razdvajala…

Prinudno zatvaranje jednih i dobrovoljna samoizolacija drugih samo pojačavaju prazninu i tišinu koje su zavladale gradom," gdje ta tišina, ta praznina našu budućnost čini još više prijetećom, neizvjesnijom, nesigurnijom… Stoga bi već sada trebalo početi razmišljati i o nekim drugim mogućim scenarijima naše budućnosti. Naime, život u bolnicama, život u izolaciji nije nikakva izgledna perspektiva.

---

[44] Ova je odluka objavljena u tzv. Zelenoj knjizi (*Liber verdis*) pod naslovom: *Veniens de locis pestiferis non intret Ragusium nel districtum*. Kao što se dadne vidjeti, u međuvremenu, ništa se bitnije nije promijenilo: zaraženima se i dalje zabranjuje ulazak u gradove, države…

Jer, nikako ne bih želio da netko od mojih nasljednika bude prisiljen čitati neki nastavak knjige Karl-Markus-Gaussa, „Europljani u izumiranju“ u kojem će se i o Hrvatima govoriti kao bivšem narodu, koji iako je imao „slavnu“ prošlost (kulturu, tradiciju, umjetnost, literaturu, arhive, muzeje, galerije, fakultete, tvornice, poštu, banke...) uspio je (ne)slavno propasti!

Zapisi očajnika koji nastavlja lamentirati o literaturi, filozofiji, antropologiji…

Ovo stanje „ni života ni smrti“ postaje sve nepodnošljivije. Tek sada mi postaje jasnije zašto se ljudi toliko plaše svake vrste neizvjesnosti. Ona uistinu djeluje zastrašujuće. No, ova situacija još jednom je pokazala kako su filozofi puno precizniji u svojim opisima ovog neizdrživog stanja od svih onih silnih eksperata, koji nikako ne uspijevaju izaći iz skučenih okvira svojih laboratorija. Nikada nisam mogao razumjeti zašto je taj naš „običan svijet“ toliko fasciniran matematičarima, kemičarima, ekonomistima, epidemiolozima, biolozima…, a s toliko prezira govori o filozofima, antropolozima, teoretičarima književnosti, teolozima…

A, i ovo, relativno kratko iskustvo nedvojbeno pokazuje da se upravo u tekstovima svih tih omraženih „metafizičara“ (Agambena, Camusa, Attalija…) mogu pronaći mnogo racionalniji (i, dakako, puno logičniji) odgovori na ovu trenutačnu situaciju od onih koje nam, u isto vrijeme, nude svi ti „laboranti“ u bijelim kutama. A, ti sveznajući „laboranti“ ili nas, bez ikakvih uvjerljivijih dokaza, dodatno plaše ili nam, pak, nude optimizam bez pokrića, tipa: mi imamo „brza i obećavajuća rješenja“! U konačnici, između ta dva pristupa i nema neke velike razlike. Stoga smo morali u pomoć pozvali I. Kanta i njegovu „Antropologiju u praktičnom pogledu“ (njegove knjige predstavljaju našu obveznu prtljagu ma gdje god mi bili), koji je dobrih 250 godina prije nas vrlo precizno opisao ovaj način „umovanja“ današnjih „laboranata“: „Umijeće eksperata, tih sjećanja (*ars mnemonica*) kao opći nauk ne postoji (…) jer priprost čovjek mnogo toga što mu se naložilo obično ima na vezici kako bi to nanizao i sjetio se toga: baš zato što je pamćenje ovdje mehaničko i što se ne miješa nikakvo umovanje.“ I opet nešto dalje Kant stvari privodi logičnom kraju i zaključuje: „Nasuprot tome, zaboravnost (*abliviositas*), gdje glava, ma koliko često da se puni, ipak poput probušene bačve uvijek ostaje prazna, predstavlja utoliko veće zlo“, jer ti „laboranti“ mogu, bez pretjeranih moralnih dvojbi, već sutra braniti ono što su još jučer vatreno osporavali. „Laboranti“ nikako da dokuče svu mudrost one izreke koja kaže da je „šutnja zlato“, pa i dalje uporno zabavljaju javnost svojim „otkrićima“. Usput se uspijevaju i međusobno posvađati. Mnogi od njih uživjeli su se u ulogu modernih nostradamusa!

Doduše, i sami smo poslije čitanja nekih mudrih knjiga, kao što je to knjiga H. Mayera, „Autsajederi“ (u toj knjizi problematiziraju se tri manjinske društvene skupine: žene, homoseksualci, Židovi), primijetili da bi svakodnevno prakticiranje nekih od oblika autsajderstva, recimo onog koje bi se moglo definirati kao „beskorisno autsajderstvo“, mogao predstavljati naš idealni odnos

spram svijeta, stvarnosti, svih onih ljudi koji vas okružuju, koji nešto pitaju, traže, mole... Oduvijek mi je bio san da u životu budem „upravitelj teorijske praznine“, koji pravi smisao života pronalazi izvan svijeta brojeva, formula, nemogućih korelacija, parametara, algoritama, nevjerojatnih izračuna, kombinacija, permutacija, kamatnih računa, (al)kemijskih pokusa, eksperimenata, seciranja svakojakih bića, mikroskopa, teleskopa, pinceta, injekcija, tableta... Pokušavajući što je moguće dosljednije slijediti Kanta i sami smo sanjali da je jedina „prava stvar“ na ovome svijetu vježbati umijeće „kako ubiti vrijeme“ i kako istovremeno sebe učiniti beskorisnim za svijet. I, jednoga trenutka mi se i učinilo da mi život u izolaciji upravo takvo što i pruža. Ali, kao što to obično i biva, zadovoljstvo nije predugo trajalo. Ne kaže narod uzalud: sve što je lijepo kratko traje. Pa, i ovaj osjećaj ispunjenosti beskrajne praznine!

Naime, opet smo se i mi morali suočiti s tim fenomenom „probušene bačve“. Izolaciju ipak nije moguće riješiti „bijegom u knjigu“, pa se pokazalo da je Antun Barac, profesor hrvatske književnosti, jedan od naših najboljih povjesničara književnosti, na neki način i naš učitelj, bio u pravu kada je napisao da izolacija/logor nije „pravo mjesto/vrijeme“ za čitanje, jer u tim (ne) vremenima, jedino pravo rješenje predstavlja totalni „bijeg od knjige“. (Naime, i sam Barac, negdje na početku onoga rata, stjecajem „nesretnih okolnosti“, bio je član masonske lože, pa su ondašnje vlasti, iz ne baš jasnih razloga, na određeno vrijeme, u Jasenovac, odlučili smjestiti većinu zagrebačkih masona. Između ostalih i profesora Barca! Srećom, taj njihov boravak u jasenovačkom logoru nije trajao predugo. Relativno su brzo bili pušteni na slobodu. Nije nam poznato je li u pitanju bio bilo kakav dodatni, „faustovski aranžman“ između njih i ustaških vlasti. Koliko je nama poznato osim Barčevih zapisa ni jedan drugi zatočenik nije se poslije javno i pismeno očitovao o tom svom iskustvu. Vjerojatno se, u nekim od onih famoznih arhiva jugoslavenskih tajni službi, nalaze i njihova poslijeratna svjedočenja. No, budući da nitko od njih nije bio komunist, odnosno nije nešto previše koketirao s tom ideologijom, njihova svjedočenja nisu zanimala čak ni onog beogradskog novinara – šarlatana M. Marića, koji je napisao zanimljivu knjigu o „deci komunizma“ jer su mu upravo te službe omogućile uvid u njihove skrivene arhive. I da paradoks bude veći poslije objelodanjivanja te knjige, negdje krajem 80-ih godina prošloga stoljeća, u našoj uvrnutoj i sluđenoj javnosti M. Marić imao je status disidenta! Da nije tragično bilo bi smiješno. Ali, u ovoj našoj priči bitniji je naš osjećaj da se Barac do kraja života, 1955. godine, nije uspio osloboditi tog traumatičnog iskustva – boravka u Jasenovcu! Prava je šteta što trenutačno nismo u mogućnosti detaljnije analizirati/elaborirati sve finese tog traumatičnog svjedočenja.)

Srećom, naša trenutačna pozicija u odnosu na poziciju A. Barca *et com*. u Jasenovcu puno je jednostavnija. Prostori naše slobode nemjerljivi su u odnosu na ustaško poimanje slobode.

Nikako ne uspijevam dokučiti zašto se u moju „probušenu bačvu", u posljednje vrijeme, neprestano vraća naš boravak u Bosni. I u Prištini, i u Skopju, i u Banja Luci, i sada ovdje u Tirani marno vodim svoje dnevničke zapise. Povrh svih ovih „pisama iz izolacije"! Tko zna, možda jednoga dana i te zapise objavim. Konačno, moram opravdati konstataciju kolege S. Čuića, koji je još tamo na početku moje (slučajne) diplomatske karijere, na jednome mjestu, rekao da je moj habitus najbliži „francuskom tipu diplomate". Ako sam pravilno shvatio dobronamjernu objekciju dobronamjernog kolege to bi trebalo značiti da se od mene očekuje da uskoro objavim nešto poput Mičunovićevih „Moskovskih godina". (Ovdje svjesno neću dodatno komplicirati i upozoriti na to da je ipak riječ o dva različita, nespojiva konteksta. Vrijeme u kojem je diplomatski djelovao Mičunović i naše vrijeme djelovanja nisu uopće ista vremena. Uvjereni smo da smo i onda živjeli u jednom paralelnom svijetu, gdje smo svjesno pretjerivali i do neukusa potencirali politički odnos Moskva vs. Beograd. Nekako imamo dojam da se dečki u Kremlju nisu baš nešto previše brinuli kako se ponašaju onaj/oni na Dedinju. Nije to ponašanje, u konačnici, bilo toliko heretično koliko smo mi to voljeli misliti da jest. Bila je to prilično kontrolirana hereza koju su i Staljin, i Hruščov, i Brežnjev ipak tolerirali. Konačno, i neki politički sporazumi, posebice onaj na Jalti, su ih na takvo što i obvezivali.)

A, nije da materijala za takvo što nemamo. Doduše, nisu mi poznata sva pravila ministarstva, svi oni suptilni detalji vezani uz tajnost…, od toga koliko vremena mora proći od prestanka mandata do objave knjige o tom istom mandatu? Koliko mi je poznato, kolegu D. Buvača ti delikatni „detalji" nisu previše opterećivali, pa je on odmah poslije isteka mandata u Japanu napisao knjigu o tome „kako je služio japanskog cara". Nažalost, osim namjerne (i, dakako, samo površne) sličnosti između Buvačeve knjige i sjajnoga filma J. Menzela, nekih drugih sličnosti nema. S(p)retna dosjetka. Nije da nisam ljubitelj tračeva, pa i onih političkih, ali i u tome, kao uostalom i u svemu drugome, mora se imati mjere.

Buvač je svemirski udaljen od većine srednjoeuropskih vrijednosti, pa stoga nije ni čudno što mu je i osjećaj za mjeru posvema stran. On je ipak samo korektan ekonomski analitičar. I ništa više! A, kao što smo već na početku rekli, taj svijet, ta vrsta analitike, ni na koji način, ne korespondira sa svjetonazorom koji mi, s vremena na vrijeme, pokušavamo prakticirati.

Tako „tema Bosne“ predstavlja jednu od naših opsesivnih tema. Bili smo prilično naivni kada smo pomislili da će nas samim činom prestanka mandata, odlaska iz Bosne ta opsesija napustiti. Moglo bi se reći da su na djelu upravo suprotni procesi. Jedno sam vrijeme mislio, budući da sam sustavno pročitao i I. Andrića, i M. Selimovića, i Maka Dizdara, i I. Sarajlića, i B. Čopića, i A. Nemetka, i S. Kulenovića, i M. Oljaču, i većinu kronika bosanskih franjevaca, i fra Jukića, i fra Kneževića, i fra Markušića..., i većinu onih koji su sve to pokušali interpretirati, da sam „temu Bosne“ u potpunosti apsolvirao i da mi je poslije četverogodišnjeg diplomatskog iskustva, manje-više, sve jasno. I taj osjećaj traje sve dok se ne suočim i s nekim drugim slikama. A te uistinu predstavljaju sublimaciju košmara. Jer, kako drugačije opisati onu scenu kada u crkvi jedan političar, novokomponirani vjernik, donedavna govorljiv ateist, predaje biskupski štap kardinalu, a ovaj ga, uz neku čudnu grimasu prihvaća, a sve se to događa uz nazočnost svjetine, naroda koji svemu tome aplaudira i koji sudjeluje u toj zajedničkoj radosti „svetoga trojstva“, Politike, Vjere, Naroda... I, tada polako počnem shvaćati da ja, zapravo, od svega toga ništa ne razumijem, ništa mi više nije jasno: ni Crkva, ni Politika, ni Narod! Pogotovo, ne ovi posljednji, koji sve to, tu bljutavu „mitotvornu svijest“ (neki heretici[45] su i prije nas primijetili tu ubojitu kombinaciju „sile i tamjana“) već tridesetak i više godina bez vidljivih znakova otpora amenuju.

No, o tim „košmarnim slikama“ nešto više u sljedećim nastavcima! (Ovo sam obećanje ispunio!)[46]

---

[45] Ovdje, prije svih, mislimo na fra Dragu Bojića!

[46] Jedna od tih košmarnih slika koje su me sve vrijeme našega mandata u Bosni progonile bio je selektivni pristup nedavnim krvavim prošlostima. U pravilu se opisuju tuđi zločini i naše žrtve, pa će tako Zulfikarpašić opisivati srpska ritualna klanja u zimu 1941. godine nad muslimanskim življem u Podrinju, a izvjesni Dulić odgovorit će mu da su Muslimani „skoro čitav mesec (...) sistematski hapsili i na mostu ubijali Srbe“, što Zufikarpašićeva historiografska reminiscencija elegantno „preskače kao nevažno, a fokusira se na četničku osvetu počinjenu na istom mestu pola godine kasnije“, a pri tome zaboravlja i na činjenicu da su „u istočnoj Hercegovini ustaške jedinice (...) bile i organizovane i popunjavane Muslimanima“, pa iz te činjenice Dulić izvlači zaključak „da su ustaše i nemačke trupe bile jedini akteri za koje se može reći da su tokom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji počinili genocide“, citirano prema knjizi Z. Milutinovića, Bitka za prošlost. Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam, Geopoetika, Beograd, 2018, str. 44.
Od ovakvih interpretacija puno mi je bliža ona Davora Beganovića, također profesora „naših“ književnosti na njemačkim univerzama, koji ima ozbiljne objekcije spram ovakvog selektivnog zaključivanja, pa postavlja logično pitanje i Milutinoviću i Duliću kako je moguće tvrditi da osim genocida nad Srbima u NDH drugih i nije bilo, jer nije bilo drugih aktera koji bi se za takav zločin mogli optužiti. Ako se već govori o analogijama, onda bismo se ovdje mogli zapitati: zašto su Dulićevi zaključci o akterima u genocidu tijekom Drugog svjetskog rata na

Kako je uopće moguće interpretirati Zlo…

Ovo „izvanredno stanje“, u kojem ne svojom voljom sudjelujemo, zapravo, doživljavamo kao jedinstvenu priliku da u božjem miru preispitamo neke od naših samorazumljivih stavova, pa da vidimo na kojim se sve to premisama temelje ta naša velika „znanja“. Svjesni smo da se upuštamo u jednu neizvjesnu avanturu. Dekonstrukcije znanja uvijek su bolne, riječ je o krajnje destruktivnim procesima. Pa stoga uopće nije neobično što smo uvijek skloniji dekonstruirati tuđa, a ne naša znanja. Naravno, takvi su pristupi, blago rečeno, selektivni, manipulativni i, kao takvi, oni nužno ostaju unutar vlastitih ideoloških okvira. U tom kontekstu, bilo je otužno gledati onoga zastupnika, koji za sebe privatno misli da je iznimno pametan i mudar čovjek, kada na sam spomen mogućnosti elektroničkog glasovanja smrtno ozbiljno u kameru izgovori da bi, u tom slučaju, hrvatska dijaspora dobila na pretjeranoj političkoj važnosti. Naravno, ovome, uostalom kao i mnogim drugim likovima u našoj politici, ne pada na pamet da svoju tezu podvrgne kritičkoj analizi, u kojoj bi onda možda došao do spoznaje da su upravo sukladno njegovu načinu razmišljanja suspektni apsolutno svi akteri/segmenti u hrvatskom društvu, ne samo dijaspora, već i nacionalne manjine, i svi „slabi subjekti“, ranjive zajednice… No, unutar njegova ideološkog košmara „dijaspora“ je ta koja unosi nered, koja pravi probleme, dok za sve ostale segmente društva ima puno razumijevanja. Stoga i nije neobično što se uopće ne zamara mogućom situacijom u kojoj bi trebao „glupim desničarima“ objasniti da nisu u pravu kada oni inzistiraju na privilegiranom statusu svojih segmenata društva!

Isto tako, jeste li ikada čuli od kojeg našeg „yu-nostalgičara“ da dovodi u pitanje temeljne postulate funkcioniranja bivše države, Tako smo neki dan saznali da je i film „Dnevnik Diane Budisavljević“, zapravo, jedan obični revizionistički pamflet, jer je svojom završnom scenom, „odnošenjem ormara iz stana Diane“, kao i scenom „ulaska partizana u Zagreb“, koja je *by the way* istovjetna onoj kada su Nijemci 1941. godine ušli u Zagreb, poništen, ni manje ni više, nego sav humanizam komunističke ideologije. Očito da taj humanizam nije dopušteno propitivati. On se jednostavno predmnijeva! Kada bismo bili maliciozni, kao što nismo, onda bismo redateljici filma poručili: što ste ovim

prostoru Jugoslavije relevantniji od zaključaka nekih drugih autora, npr. od zaključaka Vladimira Dedijera i Antuna Miletića koji su se također bavili genocidom, ali onim počinjenim nad muslimanima od 1941. do 1945. godine? (Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima, 1941–1945, Svjetlost, Sarajevo, 1990.) Zašto njihova knjiga, koja predstavlja zbornik dokumenata i svjedočenja o četnicima kao akterima u tom genocidu, nema snagu argumenta kao Dulićeva? Kakvim se nespornim dokaznim postupkom to može ustanoviti?

filmom tražili, to ste od svojih i dobili! I to s kamatama. Naime, za ovu vrstu likova postoji samo jedna, njihova istina. Sve ostalo je laž, puki privid, fašizacija društva, revizionizam...

Živimo u vremenima, koja su sklona revizionističkom pristupu našim prošlostima. Mogli bismo parafrazirati onu čuvenu misao iz „Komunističkog manifesta" i slobodno zaključiti da je upravo „bauk revizionizma" danas jedan od vladajućih znakova vremena u kojem živimo. I spram tog znaka, te činjenice moraju se referirati svi, i ozbiljni i oni manje ozbiljni političari, i povjesničari, i ne baš pismeni novinari, i onaj običan svijet, gdje svatko od sudionika o toj činjenici ima svoje neponovljivo i obvezujuće mišljenje!

Tako se svi sudionici, manje-više, slažu da su se u Jasenovcu tijekom Drugog svjetskog rata dogodili strašni i nezamislivi zločini, ali kada treba utvrditi broj stvarno ubijenih u tom logoru, onda više nema konsenzusa. Jedni misle da je tu, možda, ubijeno i preko milijun ljudi, a neki, pak, drugi misle da se taj broj kreće oko nekoliko tisuća ubijenih. (Ni oni prvi, a još manje oni drugi, nisu čitali Dostojevskog, „Braću Karamazove", posebice ne one dijelove o Velikom Inkvizitoru i njegovu odnosu prema patnji i žrtvi, jer da jesu, onda bi vjerojatno s kudikamo više pijeteta govorili i o mrtvima, i o žrtvama, te im ne bi padalo „bacati" tamo neke ploče...[47] Mi srećom pripadamo onima, koji iskreno misle da i suza nevinog djeteta predstavlja veliki svjetski bol i grijeh.) Ovi potonji uvjereni su da je taj logor smrti radio i jedno vrijeme poslije završetka rata. O takvoj mogućnosti moglo se nešto čuti i na suđenju A. Artukoviću, ministru u Vladi NDH, koje su komunističke vlasti organizirale krajem 80-ih godina proš-

[47] U ovom kontekstu trebalo bi i shvatiti onu „čudnu" izjavu Steve Krajačića koji je 4. srpnja 1966. godine, pri svečanom otvaranju Memorijalnog centra u Jasenovcu jednom od govornika iz Srbije gnjevno dobacio „malo smo vas ovdje pobili", jer očito ni on nije mogao prihvatiti logiku onih političko-vampirskih praksi koje svoj jedini smisao djelovanja vide u neprimjerenom multipliciranju žrtava, stvaranju nepotrebnih mitova o vlastitoj naciji kao najvećoj žrtvi, ne vodeći računa o tome da upravo takve prakse, u konačnici, ponižavaju one stvarne žrtve! U javnosti se ova krajnje neprimjerena i morbidna izjava tadašnjeg predsjednika Sabora nije previše komentirala, ali je zato beogradska čaršija negodovala. No, i ta je čaršija itekako sklona revizionističkom pristupu povijesti, pa je tako nedavno jedan ugledni profesor južnoslavenskih književnosti u Londonu lamentirao kako su na početku ovoga rata u Sarajevu vojnici armije BiH mučki ubili osmoricu vojnika JNA: „Toliko su imali; što bi bilo da su imali osam hiljada?", nedvosmisleno sugerirajući da između toga čina i genocida počinjenog nad Bošnjacima u Srebrenici nema nikakve razlike. Osam ili osam tisuća, svejedno. Ne vidimo nikakvog smisla sudjelovati u raspravama koje su ispod razine kavanske hermeneutike, ali i mi bismo mogli biti „duhoviti" i priupitati „uglednog znanstvenika, kozmopolita", „vidovitog Milana", a što bi se kojim slučajem dogodilo da je recimo u Srebrenici bilo osamdeset, a ne osam tisuća ljudi?!

loga stoljeća u Zagrebu. Tu izjavu okrivljenika nitko u javnosti nije dodatno problematizirao. Ovi prvi, nešto „pravovjerniji", takvu mogućnost *a priori* odbacuju kao opasnu revizionističku podvalu ovih „drugih", koji uopće ne kriju svoju sklonost revizionističkom pristupu prošlosti, Doduše, ni ti prvi nisu sigurni koliko je uistinu nevinih ljudi pobijeno u tom logoru, pa onda neutralnoj javnosti ostaje nejasno koji bi to broj ubijenih predstavljao „revizionistički pristup temi", a koji su to brojevi koje „ozbiljna historiografija" prihvaća?! [48]

Doduše, čak ni ti „ozbiljni povjesničari" nisu nešto previše često komentirali činjenicu da je nova vlast odmah poslije 1945. godine, na jednoj od mirovnih konferencija, rekla da je na prostoru Jugoslavije tijekom Drugog svjetskog rata stradalo 1,7 milijuna ljudi! Naravno, taj zastrašujući podatak ni jednim relevantnim dokumentom nije argumentirala. U školi, i onoj osnovnoj, i u gimnaziji, na pitanje o broju stradalih u ratu na prostoru Jugoslavije ispravan odgovor glasio je: 1,7 milijuna ljudi! Ako me sjećanje dobro služi pitanje o broju ubijenih u Jasenovcu nije se postavljalo. Doduše, u 80-im godinama moglo se čak i u javnome prostoru čuti da je broj od 1,7 milijuna stradalih u Jugoslaviji „malo pretjeran", jer je u pitanju bilo opće poznato „lukavstvo uma" naših ondašnjih lidera (Tita, Kardelja, Rankovića...), koji su upravo taj „pretjerani" broj deklarirali kako bi Jugoslaviji bila isplaćena veća ratna šteta. Ergo, nije bio u pitanju nikakav tamo neki „revizionizam", već iznimna mudrost naših ondašnjih političkih lidera, koji su kao pravi Balkanci bili spremni lagati i neprimjereno uvećati vlastite žrtve, jer su iza te laži/revizionizma krili „viši nacionalni interes", koji se svodio na jednostavnu premisu: treba Švabu dodatno kazniti i uzeti mu što je moguće više para!

Iz tih vremena ne možemo se baš sjetiti nekih tekstova u našim medijima u kojima bi se kritički propitivale ipak neke i tada poznate i provjerljive činjenice: popisi stanovništva, elementarna komparacija onog iz 1931. godine s onim iz 1948. godine, nadalje, koje su sve to žrtve ušle u tih 1,7 milijuna stradalih, kako su se „vodili" oni Talijani i Nijemci koji su, iz ovih ili onih razloga, morali napustiti prostore Jugoslavije...

---

[48] Mi bismo voljeli čuti što npr. povjesničar Ivo Goldstein misli o radovima Vladimira Geigera, jednog drugog povjesničara, koji nije baš toliko eksponiran u našoj javnosti. O njegovim tekstovima M. Jergović ništa ne piše, jer se svojom serioznošću ne uklapaju u njegov ideološki svjetonazor. Naime, ovo pitamo jer je svoje mišljenje o „liku i djelu" I. Goldsteina V. Geiger javno očitovao. I to je mišljenje poražavajuće za jednoga znanstvenika, koji pretendira na znanstvenu ozbiljnost, konzistentan metodološki pristup, upućenost u predmet o kojem piše, konzistentnost u donošenju zaključaka...

Doduše, nekako u to vrijeme moglo se pročitati da su dvojica matematičara, demografa, Kočević i Žerajić, neovisno jedan od drugoga, došli do nekih drugih, kudikamo realnijih brojeva, koji su bitno odstupali od broja s kojim je disponirala „službena historiografija", vladajuća politika. No, budući da je Jugoslavija trčala svoje „posljednje krugove", ta istraživanja prošla su prilično nezapaženo. U školama, u javnom prostoru, i dalje se baratalo onim prvotnim brojem od 1,7 milijuna ubijenih. Nekima je i to bilo malo pa smo tih godina mogli čitati i ozbiljne studije, i to one koje su pisali generali JNA, budući akademici, koji su tvrdili da je samo u Jasenovcu ubijeno najmanje milijun Srba. Neki drugi o Jasenovcu su govorili kao o najvećem srpskom „podzemnom gradu". I što se onda čudimo nedavnim izjavama A. Vučića i M. Dodika, koji u Bosni navodno prema mišljenju nekih naših ozbiljnih političkih komentatora zastupa i hrvatske interese?! Baš nas zanima kako će ti njegovi „hrvatski jarani" objasniti da je u narativ o Jasenovcu „uvukao" i biskupa J. J. Strossmayera? Strossmayer ili Starčević... Ma, koga boli briga. Svi su Hrvati isti! I, kada svemu tome pridodamo i čitav niz neodgovornih izjava današnjih hrvatskih političara, koji se usude o krajnje delikatnim povijesnim temama govoriti na jedan neprimjeren način, onda se uopće ne moramo čuditi činjenici što se podjele u našem društvu i dalje produbljuju.

Tijekom mandata u Banja Luci, na putu prema Zagrebu, gotovo svaki tjedan, prolazio sam kraj Spomen-područja Jasenovac. Iz nekih iracionalnih razloga nikada nisam odlučio zastati i posjetiti to mjesto užasa. I pored činjenice da su tu i neki članovi moje obitelji ubijeni. Osjećali smo neki unutarnji otpor, koji ni iz današnje perspektive ne uspijevamo, na racionalan način, objasniti. Možda je ta reakcija posljedica sustavnog čitanja pisaca poput M. F. Dostojevskog. I. Jakovljevića, E. Wiesela, Prima Levija, J. Sempruna, L. Preutza...

Vjerojatno to naše tragično literarno iskustvo nismo željeli pretvarati i u ono životno... Inače nam je i sam svijet logora, i svega onoga što uz taj „omeđeni prostor" ide, posvema stran, neprihvatljiv, nerazumljiv, bolestan... Navodno je i Goli otok otvoren zbog „viših državnih interesa", jer bez njega cijela država mogla je postati veliki „sovjetski logor". U takvu sliku „države-logora" ne samo što ne vjerujemo, već je ona i uvredljiva, izvan svake je zdrave pameti. Takvo što u onim vremenima, krajem 40-ih godina prošloga stoljeća, jednostavno nije bilo moguće ostvariti. Niti je Staljin o takvoj mogućnosti uopće razmišljao. Nije nam poznat ni jedan poznati dokument iz kojeg bi se vidjele neke njegove skrivene namjere. Domaćim i njemu vjernim snagama srušiti Tita i ono „revizionističko vodstvo" to je bio dio nekih njegovih planova, ali ništa više od

toga. Kao i uvijek, stvari bi se morale, između ostaloga, i malčice staviti u neki kontekst. Bez kontekstualizacije u mraku su sve krave crne! Pa, tako i pojava onih sjajnih mladića u posljednjem ratu koji su se crvenoj zvijezdi i kokardi suprotstavili kompromitiranim znamenjem jednog propalog režima. Ali, između ideologije tog propalog režima i njihove plemenite borbe ne postoji nužno uzročno-posljedična veza. Tu vezu upisuju samo zlonamjerni interpretatori, i oni s „ljevice", i oni s „desnice"! (Moramo priznati da nam nisu dokraja jasni naši glasni „antifašisti", pa ćemo im postaviti jedno lagano pitanje: tko je to njima branio da na svoje odore stave „crvenu zvijezdu" i da se pod tim znakom suprotstave neprijatelju/agresoru, koji je, jedno vrijeme, na svojim uniformama imao isti taj „sveti znak"? Odnosno, je li osporavanje broja od 1,7 milijuna stradalih na prostorima Jugoslavije revizionizam ili, možda, ipak nije?)

Odavno smo svjesni da živimo u vremenu posvemašnje površnosti, ali da ćemo dopustiti da se ta površnost proglašava vrhunaravnom mudrošću to ni u najgorem snu nismo mogli zamisliti. Ona je prisutna i u našem najvišem predstavničkom tijelu, u Saboru. Upravo u tom „svetom mjestu" naše politike nedavno je jedan osebujni lik, kojeg su neki mediji proglasili, ni manje ni više, nego „novim Gotovcem" (sic!) održao, srećom, kraće predavanje, na temu veza između nacionalizma i gluposti. I u toj svojoj vehementnoj replici jednako površnim zastupnicima, kojima su, pak, najveći problem prevelika prava manjina u hrvatskom društvu, uspio je, u relativno kratkom vremenu, suprotno svojim prvotnim namjerama, pokazati kako je „hrvatska politička glupost" nedjeljiva i kako u stvarnosti funkcionira. Moramo priznati da poslije svih onih naših čitanja relevantne literature o nacionalizmu, od kojih je velik broj tekstova, preveden i na nama razumljive jezike, tekstova Andersona, Smitha, Gellnera, Habsbwama, Hastingsa, Billiga, Rortyja, Renana, Fanona..., nismo uspjeli dokučiti zašto bi se između nacionalizma i gluposti trebao staviti znak jednakosti. Doduše, čini nam se da se naš zaigrani zastupnik, dobro upućeni kažu i filozof po vokaciji, zapravo, želio referirati na onu misao J. P. Sartrea: „desno je glupo", pa je u svojoj teorijskoj površnosti i političkoj nespretnosti, nepotrebnoj žurbi „desno" nekritički preveo kao „nacionalizam". (Vjerojatno bi se dotični prilično uzbudio kada bi netko „lijevo"/„antifašizam" preveo kao sublimaciju „ordinarne gluposti".) No, „desno", uostalom, kao ni „lijevo", ne mora nužno biti nešto negativno, odnosno nije svako „desno" *a priori* nešto loše, glupo... A, da je tome uistinu tako, nedvojbeno je po/do/kazao jedan drugi filozof, N. Sesardić u knjizi „Pogled s desna"!

Isto tako, bilo bi nadasve zanimljivo kada bismo napravili još jedan korak više, jer kod tog „lijevog“ Sartrea moguće je naći i sljedeću misao: „pakao, to su uvijek drugi!“ Čini nam se da između ove dvije njegove misli „desno je glupo“ i „pakao, to su drugi“ postoji izvjesna kontradikcija. Naime, ako kažemo da je sve „desno“ glupo, to se onda iz perspektive stava da su „pakao, uvijek oni drugi“ svodi na običnu, kavansku psovku svih onih koji ne misle kao i mi!

Bio sam prisutan u Saboru kada je sredinom 90-ih godina V. Gotovac parafrazirao J. P. Sartrea i rekao da su hrvatski desničari, u pravilu, glupi. Ali, tu glupost, kao uvjereni liberalni nacionalist, nije izvodio iz teorije o nacionalizmu već iz političkog ponašanja, postupaka određenih aktera na tadašnjoj hrvatskoj političkoj sceni, koji nemaju vezu s nikakvom teorijom, a ponajmanje onom o bilo kakvoj nacionalnoj supstanci.

Stoga ćemo ovaj naš zapis završiti jednom prekrasnom misli o važnosti vremena u ovim „izvanrednim okolnostima“: najednom slobodno, najednom prepušteno na raspolaganje svakome, vrijeme je postalo smetnja. Umjesto da bude bogomdana prilika kako bi se izmislili neki novi oblici kreativnosti i rituala, vrijeme je postalo povod svojevrsne sputanosti“. Misao je ne samo lijepa, već i poučna, ali kada je u pitanju ta kategorija mi smo i dalje skloniji odgovoru koji je dao sv. Augustin. Naime, na pitanje što je vrijeme, ovaj nenadmašni mudrac odgovorio je: kada me ne pitaš što je vrijeme meni je sve jasno, ali kada moram odgovoriti, onda moram reći – ne znam što je to, zapravo, vrijeme!

Pišem, dakle, jesam, bez obzira na predizborna vremena…

Nećemo biti prvi koji će primijetiti da se na ovim prostorima malo ili gotovo ništa ne čita. A, ako se kojim sretnim slučajem već nešto i čita, onda to što se pročita ili se (pre)brzo zaboravi ili, iz nekih razloga, najčešće ideoloških, nije ni bilo čitano s namjerom da se to što je napisano na pravi način i razumije. Upravo takvo što dogodilo se i s onom nesretnom Deklaracijom Vijeća za suočavanje s prošlošću. Sve tamo vrlo jasno i precizno piše! I umjesto da ta Deklaracija bude onaj obvezujući političko-historijski okvir koji će nam omogućiti adekvatniji i relaksiraniji odnos spram svih onih naših „bespuća povijesne zbiljnosti", ta Deklaracija ama baš nikoga u ovome društvu ni na što ne obvezuje.[49] Jedan takav indolentan odnos spram teškoga tereta svih naših prošlosti, zapravo, znači da ovdje i ne postoji ni elementarna politička volja za neko ozbiljnije, kritičnije suočavanje sa svim, a ne samo nekom od naših ne baš sretnih prošlosti.[50] Nikako da se oslobodimo tog selektivnog pristupa našim stvarnostima, pa tako pokazujemo izuzetnu energiju kada treba jasno i glasno osuditi „tuđe" grijehe, ali kada su, pak, u pitanju „naši" grijesi, e onda više nismo baš toliko entuzijastični. U tom slučaju, spremni smo pronaći tisuću i jedan razlog kako bismo objasnili da su to bili samo manji „ekscesi", „slučajni incidenti", „odmazde", doduše, pretjerane, ali u tom trenutku i jedini mogući odgovor, jer su u pitanju bili ipak neki „viši, državni interesi"… Zanimljivo, takav metodološki pristup kada su u pitanju oni „drugi" više ne vrijedi. Ono što je kod nas „eksces" kod njih je „zločinački plan", što je kod nas „osveta" kod njih je „genocid", što je kod nas „slučajno" kod njih je „ svjesna namjera"…

I, opet se pokazalo da je stari dobri G. Flaubert bio i više nego u pravu kada je napisao da nas „pomisao na budućnost muči, a prošlost nas vuče nazad i zbog toga nam sadašnjost klizi iz ruku". Kao da je pred očima imao političke odnose u Hrvatskoj 2020. godine koji, po tko zna koji put u povijesti, pokazuju da hrvatske političke i ine elite nemaju nikakvu suvisliju viziju vlastite budućnosti, jer nisu u stanju riješiti ni jednu „tamnu mrlju" iz svoje bogate prošlosti „tamnih mrlja", pa je onda posvema logično što te elite ne znaju što im je činiti „sada i ovdje", u proljeće 2020. godine.

---

[49] A naše viđenje suočavanja s nedavnom prošlošću izložili smo u ovoj knjizi u tekstu koji slijedi, „Svi naši narativi: osvajanje slobode i suočavanje s prošlošću" (marginalije uz 25. obljetnicu vojno-redarstvene akcije „Oluja").

[50] O tome više u našoj knjizi „Kritika političkog uma", Ljevak, Zagreb, 2020., u kojoj smo se jasno odredili i spram fašističkih epizoda u našoj prošlosti, ali, jednako tako, i spram onih aberacija koje su se događale u periodu između 1945. i 1990. godine!

I sami smo, prije nekoliko godina, napisali da se u ovoj maksimi o prokletstvu vremena, koju je izrekao ovaj veliki francuski književnik, na najbolji mogući način, sažima dobar dio i našega prokletstva. Mi se nikako, baš kao ni Njemačka, ne uspijevamo osloboditi dijalektike krivnje, kajanja i zlovolje, jer ni Židovi/Srbi ne mogu izbjeći *backlash* koji se kao uzdiže iz njihove navodne moralne hegemonije, pa je u tom slučaju i moguć zaključak do kojeg je došao njemački redatelj, esejist, Hans-Jurgen Syberberga, a koji se svodi na vječnu upućenost jednih (Nijemaca, Hrvata…) na druge (Židove, Srbe…), nešto poput prilijepljenosti dviju strana istog novčića, koji nas onemogućava u bilo kakvom suvislijem nastojanju da se svog „istočnog grijeha"/Jasenovca, jednom zauvijek, oslobodimo!

I, zar takvo što ovi posljednji događaji – Jasenovac, Okučani, Borovo Selo – 40 godina od smrti J. B. T.…, na najgori mogući način, potvrđuju ovaj opori zaključak ?! I bio je u pravu onaj književnik kada je konstatirao da vrijeme na ovim prostorima surovo stoji: svatko od protagonista zauzeo je svoju grabu, svoj rov i nije ni za milimetar spreman odstupiti od svojih „principijelnih" stavova. Tako bi jedni, bez puno pitanja, nešto što je drugima sveto „bacali" (a jako se dobro zna što se baca i gdje), drugi, bi, pak, nešto zabranjivali, dok treći smatraju da bi bilo uputno sve one „nepoćudne elemente" i hapsiti (doduše, još uvijek se ne usude reći tko bi bili ti koji bi odlučivali tko jest, a tko nije „podoban"), četvrti su skloni fazi „mudrovanja", pa nam *von oben* poručuju kako bi On prije 40 godina znao kako sve te lažne probleme/dileme, po kratkome postupku, riješiti, jer je bio i vizionar, i humanist, i prijatelj „malome čovjeku" (doduše, to „prijateljstvo" očitovalo se na jedan prilično čudan način, iz crne limuzine ili „plavoga vlaka", taj „mali čovjek", radnik, seljak, poštena inteligencija, uspio je vidjeti samo „bijelu rukavicu", kako mu srdačno, onako, u prolazu, odmahuje… Ta „sreća" ne traje predugo, jer su i „ crna limuzina i „plavi vlak" za nijansu prebrzi, samo projure kraj „razdragane mase", koja se tu eto nekako spontano našla, uz malu asistenciju organizatora, i satima čekala da vidi tu „bijelu rukavicu" kako im maše. Nemamo ništa protiv onih koji u tom činu, u toj slici, vide najviši stupanj demokracije, jedino ih molimo da nas u takvo što ne pokušaju uvjeriti. Nikada nismo podnosili one zakone koji su bili pisani s namjerom da nam osiguraju beskrajnu radost i neograničeno zadovoljstvo, a od nas se ne traži ništa drugo osim iskrenog divljenja Zakonodavcu koji nam je takvu sreću i zadovoljstvo omogućio.)

Kako stvari i danas stoje, nešto vražje privlačno ima u tim totalitarnim projekcijama naše stvarnosti, pa stoga i nije čudno što u glavama velike većine

naše političke elite čuče potencijalni fašisti, i oni „desni“, ali i oni s „lijevog“ političkog spektra. Ma koliko neki od njih pokušavaju da se u javnosti prikažu velikim i dosljednim demokratima, liberalima, ali ih, nažalost, taj njihov jezik, svaki puta, iznova (raz)otkrije. Samo kada bi malo manje pričali, a više mislili o tome što govore. Jer, „baciti“, „hapsiti“, „zabranjivati“..., ni na koji način, ne pripadaju demokratsko-liberalnom vokabularu! Nije nam poznat ni jedan slučaj u svijetu koji bi pokazao da se iza demokratskog zakonskog okvira krije surova totalitarna praksa.

Stoga i nije čudno što Jan-Werner Muller misli da je povratak na političke strategije srednjoeuropskih disidenata iz 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća jedno od mogućih rješenja u ovakvim nedefiniranim situacijama unutar kojih je svaka ideja dijaloga supstituirana ili neizdrživom kakofonijom ili jekom svakojakih monologa, egotripova, koji ne prelaze razinu pubertetskog bunta... Naime, poslije neuspjeha brojnih pokušaja političkih i inih reformi u socijalističkom društvu, Adam Michnik i ostali intelektualci zaključili su da se ondašnji represivni režimi sami od sebe ne mogu promijeniti. Odustali su od pokušaja obraćanja državnim liderima i odlučili su da umjesto toga počnu „govoriti kroz njih“ (kako je to formulirao historičar Tony Judt) te su, na taj način, pokušali doprijeti do što većeg broja građana, usprkos svim ograničenjima slobode govora. Također su započeli organizaciju nečega što je Václav Benda opisao kao „paralelni polis“ – svijet u kojem će se čovjek ponašati kao da je već slobodan. Civilno je društvo takvim inicijativama uspjelo oslabiti diktatorske režime bez direktne konfrontacije. I u socijalističkoj Jugoslaviji bilo je takvih pokušaja, ali tu su u igri bile i neke druge, kudikamo moćnije strategije, koje i nisu nešto previše držale do praksi civilnog društva.

Nismo baš sigurni koliko se ovaj „stari“ recept može primijeniti i u ovim (ne)vremenima, ali vrijedi pokušati. Kao i uvijek, vremena nema baš previše. Izbori se bliže, pa je onda i ova nervoza kod naših političara nešto razumljivija. Umjesto novih „jezičnih igara“ poseže se za onim starim „igrama“, koje su do sada uvijek davale rezultate. Na stranu, što su ti „uspjesi“ bili za jednokratnu, izbornu uporabu. Poslije svakih izbora nastavilo se jednako neinventivno, starim ideološkim podjelama, zapravo, običnim opsjenama lažnih iluzionista na „mi“ vs. „oni“... Nažalost, ni u ovome momentu, ne vidimo nikoga tko bi ponudio neke nove ideje, neku novu „jezičnu igru“ na našem političko-idejnom tržištu. Opet smo suočeni, s jedne strane, s ideološkim podjelama i mantrom o iznimnoj važnosti ekonomije. Što će biti s ekonomijom poslije pandemije, pitaju se svi?! Posebice u tome prednjače današnji „telegramski“ kolumnisti,

koji su u nekim vremenima glumili političare, i koji su upropastili sve čega su se primili, ali ih ta činjenica uopće ne sprječava da nam i dalje dociraju što je za nas dobro, a što, pak, nije. No, to je tema s početka ovog pisma/zapisa, koji pokazuje da postoje vremena u kojima je kudikamo razumnije birati život u kulturi zaborava nego u kulturi sjećanja, pamćenja na način ovih promašenih slučajeva.

Srećom, ovih su se dana nešto stišali oni naši „ugledni" znanstvenici, biolozi, epidemiolozi, virusolozi..., koji su nam sve ovo vrijeme, uglavnom, prevodili sažetke istraživanja stranih znanstvenika što nas je vjerojatno trebalo dodatno impresionirati, jer kao oni prate recentnu svjetsku literaturu i o tome pravovremeno informiraju konfuznu domaću javnost. Doduše, u toj prevodilačkoj aktivnosti, koja *by the way* ne prelazi razinu solidnog engleskog jezika, nikako nismo uspijevali vidjeti ništa drugo osim šarlatanstva višeg stupnja, koje je, nekim čudom, dobilo i pravo pristupa javnosti.[51]

Svečano obećavamo da ćemo i mi, u nekom od sljedećih pisama/zapisa, ponuditi nešto slično, pa treba očekivati nastavak romana Johannesa M. Simmela „Može i bez kavijara". Naime, i sami ćemo ponuditi nekoliko recepata o tome što se sve jelo (i, dakako, pilo) u vrijeme koronavirusa u Tirani![52]

---

[51] Nažalost, protokom vremena ova vrsta „znanstvenog šarlatanstva" dodatno je eskalirala. Sada nam ti likovi svakodnevno priopćuju da dolaze još teža vremena, još veći broj oboljelih sa sve težim posljedicama... Stoga sam sve skloniji onim komentatorima, koji sa sjetom primjećuju da smo u nekim vremenima luđake smještali na psihijatrije, a danas im se omogućuje nesmetani pristup svim sredstvima informiranja.

[52] H. S. T. imala je ideju da u naše zapise/pisma uključimo i pokoji recept. I pored toga što smo dali čvrsto obećanje da ćemo takvo što i učiniti, to obećanje još uvijek nismo ispunili. Ako bih mogao rekonstruirati motive te opsesivne molbe, onda ih nalazim u činjenici da je nekako u to vrijeme H. S. T. bila mentorica na jednom doktoratu koji se bavio starim receptima. I, nema nikakve dvojbe da je taj svijet recepata puno kompleksniji nego što se to, na prvi pogled, čini! No, naša domaćica i dalje odbija da male tajne svoje kuhinje podijeli s drugima, pa ćemo za popis sastojaka i uputa za pripremu jela morati pričekati neka bolja vremena. A, moj stav da kuhanje uopće nije prizemna aktivnost neka mi se uzme kao olakotna okolnost na nekom budućem sudu, koji nikako ne bi smio biti „partijski sud" supruga!

Svi naši narativi: osvajanje slobode i suočavanje s prošlošću (marginalije uz 25. obljetnicu vojno-redarstvene akcije „Oluja“)

Ovih su dana u modi srpsko-hrvatski narativi o turbulentnim 90-im godinama u Hrvatskoj. I da ne bude nikakve zabune, bez obzira na to što su u tim pričama prisutne različite, pa čak i oprečne[53] perspektive viđenja tih godina, svi su ti narativi legitimni! Problemi se uvijek javljaju kada se oni počnu interpretirati, čitati u različitim političko-ideološko-kodnim sustavima.

Doduše, samo jednim nešto kritičnijim čitanjem ti bi nam različiti „srpski narativi“ štošta toga mogli otkriti o odnosima unutar srpske zajednice u Hrvatskoj. Naime, oni samo još jednom potvrđuju da srpska zajednica početkom 90-ih godina prošloga stoljeća u Hrvatskoj uopće nije bila homogena. Na jedan su se način ponašali članovi srpske zajednice u gradovima, a na posvema drugi način oni u ruralnim sredinama. Bilo je kudikamo više Srba u Zagrebu nego u Kninu, ali onima u Zagrebu nije padalo na pamet ponašati se onako kako su se ponašali oni u Kninu. To ne znači da su ovi u Zagrebu, kao i u ostalim velikim gradskim središtima (Splitu, Rijeci, Osijeku, Zadru, Puli, Šibeniku…) bili manji Srbi od ovih u Kninu, okolici Vukovara, Osijeka, Vinkovaca, onih na Banovini, Kordunu, Lici, dalmatinskom zaleđu… Ali, sigurno da je za (veliko)srpske političke strategije u Hrvatskoj, u tim vunenim vremenima, bilo tragično što su njihovi glavni protagonisti (zubar Babić, pijani policajac Martić, skladištar Hadžić, pokoji provincijalni liječnik i odvjetnik, jedan precijenjeni psihijatar koji je za tu priliku, ničime izazvan, [54] promoviran u akademika SANU, krajnje

---

[53] *Tako je posvema normalno što je pogled na sva ta zbivanja hrvatskog vojnika srpske nacionalnosti i pogleda male srpske djevojčice u izbjegličkoj koloni, onoj iz kolovoza 1995. godine, dijametralno suprotan. Ti pogledi jednostavno se mimoilaze. Ne postoji ni jedna točka koja bi ih na bilo koji način povezivala. I, upravo, u tome nepostojanju minimalnog zajedničkog nazivnika u ovim pogledima treba tražiti odgovore na manje-više sve probleme srpske zajednice u Hrvatskoj!*

[54] Neki moji prijatelji iz Srbije uvjeravali su me da je njegova funkcija bila da Dobrici Ćosiću i ostalim dečkima iz Simine 9, pojedinim članovima SANU-a, osigura besplatni smještaj i ljetovanje u Primoštenu, u svojoj vikendici. Kao što je u nekim vremenima kompozitor i kulinar Voki Kostić gazdu kavane u Klubu književnika u Beogradu, Ivu Kusalića predložio za prestižnu Oktobarsku nagradu. Na pitanje Povjerenstva za dodjelu nagrada: a za koju to oblast bi to I. K. trebao dobiti, ovaj je odgovorio: „Pa za književnost“, tako su Dobrica i društvo, kao znak zahvalnosti za gostoprimstvo, promovirali nesretnog Jovana Raškovića u srpskog akademika, bez ijednog relevantnog znanstvenog rada. Nekako u to vrijeme, jedan drugi hrvatski Srbin, filozof Gajo Petrović promoviran je u srpskog akademika. U ovome slučaju, u pitanju su bili kudikamo ozbiljniji političko-akademski planovi! No, za razliku od G. Petrovića, koji svoju političku priliku nije iskoristio 1968. godine, nije se uspio nametnuti kao politički faktor, J. Rašković svoju je zadaću shvatio puno ozbiljnije, postao je ne samo prvim predsjednikom SDS-a u Hrvatskoj, već i prvim pobunjenikom. Nažalost, i on je zbog politike Beograda pro-

neozbiljni lokalni svećenici koji su slijepo slijedili učenje svojih još neozbiljnijih episkopa..., i koji su svi zajedno nekritički slijedili one političke ideje, koje su se, u konačnici, svodile isključivo na ona politička rješenja koja će rezultirati maksimalnim proširenjem „srpskih teritorija" na prostoru ondašnje Jugoslavije, ideje koja je u to vrijeme u Europi bila *passe* i koju su ozbiljni europski političari smatrali vrlo opasnom i štetnom za sigurnost i stabilnost „novog europskog poretka" poslije pada Berlinskog zida,[55] a ovdje se recikliraju ideje

pustio jedinstvenu priliku da postane novi Svetozar Pribičević. I M. Pupovac mora shvatiti da je za hrvatske Srbe politika S. Pribičevića jedina dobitna kombinacija. Tek kada se ta nulta premisa usvoji moguće je očekivati pozitivne pomake u odnosima između hrvatske nacije i srpske zajednice, koje vode i konačnom rješenju „srpskog pitanja" u Hrvatskoj. Doduše, treba biti iskren i priznati da su i neke hrvatske, ali i jugoslavenske političke strategije (ovdje, prije svega, mislimo na ideje koje su kolonizirale hrvatski politički prostor tijekom Drugog svjetskog rata, kao i one jugoslavenske/komunističke koje su poslije toga rata hrvatske Srbe jednostavno isporučili politici beogradske čaršije na milost i nemilost; upravo te politike još i danas uvelike određuju ponašanje hrvatskih Srba) natjerale Srbe da odustanu od prakticiranja onih političkih ideja S. Pribičevića, koje su Srbe vidjele isključivo kao „političke Hrvate"!

[55] *Ovdje nema prevelike potrebe podrobnije elaborirati da je jugoslavenske političare pad Berlinskog zida dočekao posvema nespremne. Treba pogledati samo novine iz tog perioda, pa će nam sve biti jasno. Berlinski je zid pao, a naši političari iscrpljivali su se u nemuštim komentarima govora S. Miloševića na Gazimestanu. Koliko se sjećam Ivica Račan bio je nezadovoljan jer se u tom govoru uopće ne spominje nikakva ideja o budućnosti socijalističke Jugoslavije. Hrvatski komunisti i dalje su inzistirali na „jugoslavenskoj sintezi"! No, ta činjenica da su na ovim hrvatskim prostorima naši tadašnji vodeći političari i dalje vjerovali u fikciju zvanu Jugoslavija dok su neki drugi, pak, zdušno i temeljito radili na njezinoj radikalnoj dekonstrukciji, novom dizajnu te zemlje po mjeri onih koji imaju svu vojnu/JNA i političku/Srbija & Crna Gora moć, bila bi samo još jedna od mnogih otužnih konstatacija o nepodnošljivoj sterilnosti i nemoći jedne politike koja se na dnevnoj bazi urušavala, koja nije bila u stanju detektirati temeljne probleme u zemlji, koja se panično plašila promjena, koje su bile neminovne, i sve bi se to još kako-tako moglo i nekako razumjeti, ali ne htjeti vidjeti da su oni drugi već odavno odlučili da taj „gordijski čvor" svih jugoslavenskih nesporazuma riješe ne-političkim sredstvima. Nije nam jasno kako su hrvatski komunisti uspjeli previdjeti onu eksplicitnu rečenicu S. Miloševića o tome kako ni oružani sukobi u rješavanju jugoslavenske krize nisu isključeni! I u toj rečenici, izrečenoj krajem lipnja 1989. godine na Kosovu, krije se ključ svih budućih odnosa na ovim jugoslavenskim prostorima. I spram te rečenice svi akteri današnjih političkih strategija trebali bi se jasno i nedvosmisleno odrediti. Zanimljivo je kako jedan bivši savjetnik nekoliko hrvatskih predsjednika elegantno prelazi preko te rečenice i lamentira o insuficijentnosti liberalnih političkih strategija u Hrvatskoj 90-ih godina. Vjerujem da nitko moj liberalizam, pa i pacifizam, ne dovodi u pitanje, ali jako me zanima kako se liberalno suprotstaviti tenkovima, topovima, migovima, haubicama..., čiji su ciljevi u vojnim strategijama bili definirani još sredinom 80-ih godina prošloga stoljeća. Ako ne vjerujete meni, onda bi bilo uputno pročitati knjige Branka Mamule, jednog od posljednjih ministara obrane SFR Jugoslavije, koji se, između ostaloga, bavio i nelegalnom trgovinom oružja sa zemljama iz tzv. „nesvrstanog bloka"! To su činjenice koje nije moguće poricati i spram kojih smo se odavno morali odrediti. Skloni smo drugima zamjeriti na njihovim praksama poricanja, ali zaboravljamo da i sami sudjelujemo u takvim opasnim i (samo)zavaravajućim praksama. Isto tako, treba znati da poricanje holokausta (logora, zločina, terora...) nikako ne pripada žanru historije, nego su te prakse dio žanra politike, „govora mržnje". Vidjeti, Robert Eaglestone,*

koje su začete još u 19. stoljeću, a svoj su vrhunac doživjele poslije Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata[56]) bili pojedinci izvan velikih gradskih sredina, koji nikada u svojim beznačajnim životima nisu razmišljali o kategorijama poput tolerancije, suživota, ljudskih prava, nužnosti demokratskih odnosa u društvu, autonomije institucija, vladavine prava, slobode medija…

Stoga bi umjesto svih ovih nekritičkih mistifikacija[57] nekih od ovih narativa, male, nevine djevojčice, gradskog Srbina kojem je otac mobiliziran u hrvatsku vojsku, a poslije vojno-redarstvene akcije Oluja neki neodgovorni pojedinac, iz čista mira, ubija mu baku, koja je svjesno odlučila ostati u svojoj kući, u svojoj, hrvatskoj zemlji, ili onog Srbina koji usprkos srpskom okruženju svjesno odlazi u hrvatsku vojsku, brani svoj Vukovar od svojih sunarodnjaka, završava u srpskom logoru, ili onog sveučilišnog profesora, koji nedavno u jednoj emisiji, ničime izazvan progovara srpskim jezikom, ali budući da emisija, na nekom tv-kanalu u Beogradu, koji financiraju Rusi, predugo traje, on ne uspijeva zadržati koncentraciju pa u drugom dijelu emisije počinje miksati hrvatski i srpski jezik (sve skupa to djeluje i više nego groteskno, jer ostali sudionici u beogradskom studiju, Srbi iz Hrvatske, koji već više od 25 godina žive izvan Hrvatske, uredno govore hrvatskim jezikom s neznatnim elementima srpskog jezika), koji se konačno usudio kritički progovoriti i ne samo o neoprostivim greškama, već i posvemašnjoj političkoj insuficijentnosti srpskog vodstva u Kninu (na momente nam se učinilo da mu je žao što to vodstvo on nije imao prilike, nekim

---

Postmodernizam i poricanje holokausta, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001., posebice poglavlje, Što je poricanje, str. 12–24.

56 *Srećom danas u Srbiji postoje ozbiljni povjesničari i publicisti, Srđan Milošević, Basara…, koji su svjesni svih negativnih posljedica takvih nerealnih političkih projekata „Velike Srbije", jer ni jedan takav projekt u sebi ne sadrži odgovore na ključno pitanje: a kako će oni „drugi" koji će živjeti na tom „proširenom" teritoriju prihvatiti naše, srpske običaje, našu tradiciju, našu crkvu, našu upravu, naš jezik, našu vojsku, našu vlast… Posebice je to važno u onim situacijama kada su ti „drugi" već odavno formirali i svoj identitet, i svoje tradicije, i svoje običaje, i svoje mitove, i svoju vjeru, i svoj jezik, i svoju književnost, i svoje institucije…*

57 *Mi smo i inače skloni raznim vrstama mistifikacija, pa se tako nepotrebno mistificira i naš antifašizam (nitko nije u stanju reći što sve točno taj pojam u sebi sadrži), i naš naivni antikomunizam, i svi naši logori…, a sustavno se izbjegava sustavna dekonstrukcija tih mitova, koji i dalje ometaju normalizaciju naših političkih odnosa. Gotovo zvuči nevjerojatno da jedan visoko pozicionirani član SDP-a, u jednoj tv-emisiji, krajnje ozbiljno kaže da nikada ništa nije čuo o stavovima ex-predsjednika I. Josipovića o tome kako je ubojstvo širokobrijeških fratara, u veljači 1945. godine, pri oslobađanju tog mjesta, bio posvema opravdan vojni* čin. *A, onda se taj isti kao jako čudi kada se netko sa suprotne političke pozicije usudi jednako neodgovorno zanijekati većinu zločina ustaša. Ergo, kritičko suočavanje s prošlošću vrijedi za sve političke aktere, i one lijeve, i one desne, i one koji su uvjereni da zastupaju liberalne stavove, i one kojima anarhističko djelovanje nije mrsko… Nitko se u tom procesu ne može ponašati kao nevinašce!*

sretnim slučajem, savjetovati, jer onda bi ti politički idioti sigurno prihvatili plan Z-4, a poslije toga bi politički i ini dizajn Hrvatske bio posvema drugačiji nego što je danas) trebalo te narative na pravi način kontekstualizirati. Naime, oni tek u svojoj sveukupnosti dobivaju svoj puni politički i ini značaj, jer ne samo što pokazuju postojanje različitih glasova unutar te zajednice, već uvelike nude i mogućnost stvaranja jedne šire platforme (raz)rješavanja nekih od mnogobrojnih trauma iz naše bliže i daljnje prošlosti. Isto tako, iz tih narativa itekako se može vidjeti je li u njima vidljiva prisutnost i onih „drugih", većinskog naroda, kako se relevantni političari srpske nacionalnosti odnose spram te evidentne činjenice koju, ni na koji način, nije moguće ignorirati. No, to jednako tako treba značiti i da u pogledu onih koji čine većinu na ovim prostorima moraju biti i priznati i respektirani svi oni koji nisu dio većinske nacije. To je nulta premisa liberalno-demokratskih društava.

I da ne bude nikakve zabune, nikako ne možemo biti sretni sa svi onim zbivanjima koja su obilježila 90-e godine na ovim prostorima. Žao nam je svih nevinih žrtava, žao nam je svih izbjegličkih kolona, žao nam je svake prolivene suze nevinog djeteta, ali iz toga nije moguće iščitati da smo bili protiv vojno-redarstvenih akcija, jer tek one omogućile su uspostavu ustavno-pravnog poretka na teritoriju Hrvatske, teritoriju koji je bio određen odlukama AVNOJ-a! Nažalost, nitko od relevantnih političkih igrača, bilo domaćih, bilo stranih, nije ponudio neku elegantniju, manje bolnu alternativu kojom bi se isključilo vojno rješenje te krajnje nezamislive, gotovo shizoidne, političko-ekonomsko-prometne situacije u Hrvatskoj... I to je činjenica.

Naravno, poslije tih akcija, više poslije Oluje nego poslije Bljeska, činjeni su nepotrebni zločini. Za njih nikakvih opravdanja nema! Ali, imamo primjedbu spram onih koji redovito dan prije obilježavanja Oluje sudjeluju u komemoriranju srpskih žrtava u tim akcijama, na njihovo selektivno i licemjerno ponašanje. Naime, oni s pravom svih ovih godina primjećuju da okupljanja u Bleiburgu nisu samo komemoracija nevinim civilnim žrtvama koje su stradale u osvetničkim akcijama jugoslavenskih partizana poslije predaje hrvatske vojske, već da je to ujedno i komemoracija jednom propalom, monstruoznom političkom projektu. No, ako ta teza stoji, onda bi bilo ne samo politički korektno, već bi iz dubokih moralnih načela trebalo reći da ta okupljanja u Srbiji nisu samo komemoracija nevinim žrtvama već i jednoj propaloj politici S. Miloševića i JNA, koja je imala gotovo plebiscitarnu potporu građana Srbije! I ta rečenica bila bi itekako važna u procesu normalizacije odnosa između većine i srpske zajednice u Hrvatskoj. Jer, ako kažete da su mnogi na Bleiburgu završili

jer se nisu mogli suočiti s (ne)djelima koja su tijekom rata počinili, onda se ta konstatacija može jednako tako primijeniti i na mnoge one koji su početkom kolovoza '95. trajno odlučili otići iz Hrvatske!

I, za kraj, ali zato nimalo manje bitno: a što ćemo s onih 150 000 ne-Srba koji su, nekako u to vrijeme, ljeto '95., morali napustiti svoje domove, svoja ognjišta, svoje crkve, u Bosni i Hercegovini, točnije morali su otići iz onog entiteta, koji se prema Daytonu zove Republika Srpska. Štoviše, na tom teritoriju, za razliku od teritorija Krajine, nije bilo nikakvih ozbiljnijih vojnih sukoba. Ti ljudi nisu sudjelovali ni u kakvim vojnim operacijama. Oni nisu imali oružje. Oni su u Prijedoru, krajem svibnja 1992. godine, morali nositi bijele trake kao znak etničkog raspoznavanja, oni su već tada, prije bilo kakvih sukoba u toj republici, završavali u logorima smrti. Samo u Prijedoru ubijeno je preko 4000 ljudi. Od toga 102 djece. To je bio klasični genocid tri godine prije Srebrenice. Te nesretne ljude ni jedan od ovih hrvatsko-srpskih narativa ne spominje. I spram te činjenice morali bismo se jasno i nedvosmisleno odrediti, jer za masakr u Briševu, malom seocetu nedaleko Ljubije/Prijedora, kada je u jednome danu, 24. na 25. srpnja 1992. godine, ubijeno preko 80 ljudi, civila, staraca, žena i djece, još uvijek nitko nije odgovarao. A, sve se zna, i jedinice, i zapovjednici, bivši oficiri JNA, koji su u tom zločinu sudjelovali. Stoga bi neki naši političari morali biti oprezni kada s nekim poznatim trakama demonstriraju u Saboru, a onda drugi dan odu u susjedni entitet na čašicu razgovora s ljudima koji su itekako odgovorni za ove i druge zločine na tom prostoru. U našem slučaju, u svim situacijama, mora se biti konzistentan! Ista ova primjedba odnosi se i na one naše „domoljube" koji svoj nacionalni zanos, svoj patriotizam vrlo često svode na skup kolektivnih histerija, shizofreniju, depresiju, maniju, puritanizam[58].

[58] *Bilo je uistinu tužno slušati repliku one zastupnice koja je u govoru druge zastupnice o tome kako se u kolovozu '95. našla u izbjegličkoj koloni uspjela prepoznati samo „august" i „tačno" kao jedine relevantne probleme u tom nedvojbeno slojevitom govoru. Zanimljivo, kako joj je promaklo da su te nesretne ljude vlasti u Srbiji željele uputiti prema Nišu, Kosovu… Beograd je za njih bio „zabranjeni grad". Bilo je u tom govoru i drugih problematičnih mjesta, npr. kakvo je bilo ponašanje njezinih roditelja tijekom okupacije… Ovako, sav taj kompleks svesti na jezični purizam i više je nego tragikomično, ispod svake ozbiljnije političke razine, jer što ćemo s onim hrvatskim piscima, i Krležom, i Matošem, i Cesarecem, koji pišu i august, i tačno, i uslov… Ili, kako objasniti da je početkom 20. stoljeća u Beogradu izlazio časopis „Suvremenik", a u Zagrebu „Savremenik"!?*

Zapisi o recepciji nekih od ovih zapisa…

U jednom nam se momentu učinilo da smo malo pretjerali s dinamikom objave ovih naših pisama iz izolacije, odnosno, zapisa iz nadzemlja. Naime, imamo običaj neke od ovih pisama/zapisa poslati i nekim prijateljima na „kritičko čitanje“, jer nemaju svi privilegij ova pisma/zapise čitati na stranicama Akademije za umjetnost i kulturu. I, moramo biti iskreni, i reći da nam je do tih „kritičkih objekcija“ itekako stalo. Tako neki od mojih „idealnih čitatelj(ic)a“ (i kada pišemo ova pisma/zapise, ali i ne samo ova, uvijek nam je pred očima ona slavna slika Pierrea-Augustea Renoira, „Čitateljica“, kojoj se obraćamo) ta naša pisma/zapise doživljavaju kao demonstraciju pesimističnog, mračnog pogleda na svijet, jer teme o kojima pišemo, koje zapisujemo za neka buduća vremena kako bi se znalo što smo u ovim, zapravo, mislili, isključivo su „crne, mučne, teške, bez nade“… Prema mišljenju jedne od čitateljica, (radi se o još jednoj našoj bivšoj studentici) naša pisma/zapisi ne nude nikakvu izgledniju perspektivu. Samo očaj, dezorijentiranost, ideološku podijeljenost, pesimizam… Na sličnom tragu razmišlja i jedna od naših doktorandica koja, pak, ima dojam da će se ovo „izvanredno stanje“ nastaviti i poslije njegova formalnog okončanja. U svom rezignirajućem komentaru iskazala je posvemašnju zabrinutost glede ograničavanja slobode kretanja, jer je itekako svjesna da jedno ograničenje uvijek reciklira i neka druga, pa tako poslije ograničavanja kretanja nužno slijedi prijelaz na „višu razinu“ na kojoj je posvema „normalno“ ograničiti pravo na mišljenje vlastitom glavom.

A, da to njezino razmišljanje nije puka tlapnja depresivne intelektualke možemo se uvjeriti ako samo zavirimo na sadržaje pojedinih fb-zidova. Tako da se uopće ne moramo iznenaditi da dan-danas postoje oni koji se otvoreno dive svim aspektima vladanja J. B. T. (S. Freud je primijetio da je prvi jasni znak gluposti posvemašnje odsustvo stida.) I kada im onako diskretno, s puno takta, skrenete pozornost na to da demokratski standardi i način vladavine Maršala ne idu baš u istu rečenicu, e onda budite spremni suočiti se s pristojnom porcijom hrvatske tolerancije viđene očima stranačkih aktivista, ideologa… Naravno, već je i jednom Orwellu bilo jasno da u svijetu u kojem vladaju svinje, dresirani psi postaju najbolji sluge. Ovi naši „dresirani psi“ uopće se ne osvrću na ovu konstataciju i nastavljaju po svome, drsko, glupo, ignorantski spram opće poznatih činjenica…

Ako kojim slučajem niste znali, saznat ćete da je dotični doduše imao u svakoj republici, pokrajini, regiji nekoliko vila, ali da su mu sve te vile, automobile, lovišta… podmetnuli zločesti republički funkcioneri, a da on o tome pojma nije

imao… Doduše, volio je putovati brodom „Galeb“, na kojem su mu društvo pravili, između inih, i književnici, i umjetnici…, ali ta višemjesečna putovanja bila su u funkciji širenja politike nesvrstanosti, miroljubive koegzistencije… A, kada se usudite primijetiti da je njihov omiljeni vođa imao sklonost sponzorirati i neke, blago rečeno, čudne političke pokrete, pa je tako svjetski poznati terorist Carlos u onoj bivšoj državi imao poseban status, onda ste se izložili riziku da saznate kako nas je J. B. T., zapravo, štitio od klerofašista, nacionalista… Ne daj Bože da im, kojim nesretnim slučajem, spomenete ulogu JNA u disoluciji bivše države, odnosno da se usudite zapitati kako je uopće bilo moguće da se to maženo i specijalno paženo čedo jugoslavenskog socijalizma, preko noći, uspjelo pretvoriti u „školovane zločince“, e onda ti nekritički branitelji „lika i djela“ J. B. T., prizovu u sjećanje sve one opće poznate ideološke formule (o tome su sjajno pisali francuski teoretičari koji su se bavili odnosom ideologije i govora, a na našim prostorima toj vrsti analize osobito je bio sklon slovenski teoretičar R. Močnik), kojima je moguće dokazati apsolutno sve: u našem kraju više nema ljudoždera, jučer smo pojeli posljednjeg! I to čine „nepodnošljivom lakoćom“, koju nisu uspjeli dosegnuti ni junaci romana M. Kundere. Naravno, sve ove djelatnosti praćene su neprimjerenim, pogrešnim, zlonamjernim ideološkim etiketiranjem, koje vrlo često prelazi svaku granicu dobrog ukusa.

No, to je već naš problem, jer naivno mislimo da živimo u društvu kojem je pošlo za rukom prevladati zakone „balkanskih krčmi“. Isto tako, dirljiva su njihova objašnjenja zašto je „crveni teror“ u jednom periodu izgradnje socijalizma predstavljao nužnu epizodu u tom procesu, sukladno onoj slici „revolucije koja teče“, odnosno da je ona slavna izjava o tome kako u našoj državi, sudstvu postoje tamo neki „suci koji se zakona drže ko pijanac plota“, zapravo, jedan neviđeni doprinos razvoju neovisnosti sudstva na ovim prostorima. Naravno, uz obveznu objekciju, da ni danas stanje u pravosuđu nije ništa bolje! E, sada ostaje nejasno, je li onda bilo „bolje“ zato što su i danas odnosi u društvu ostali nepromijenjeni ili se, možda, ovim današnjim „negativnim pojavama“ želi opravdati loša praksa u nedavnoj prošlosti?

Mudri bi ljudi trebali odustati od bilo kakve participacije u takvoj vrsti „kavanske hermeneutike“. Naime, ona je, u svakome pogledu, i besmislena i uvredljiva! No, i ovaj naš kratki izlet u taj svijet besmisla treba shvatiti kao jedan od mogućih načina obilježavanja ovih vremena. Konačno, i sam A. Camus misli da je „bilježenje vremena“, ostavljanje traga na isti onaj način na koji to mačke čine, ogrebotinama, zapravo, i jedini mogući oblik aktivnosti u vrijeme kuge!

Ako je tome tako, onda i nije previše čudno što nam u ovo „vrijeme kuge“ čitanje baš i ne ide najbolje. Nije samoća za svakoga. Ako je vjerovati W. Benjaminu, Ch. Baudelaire volio je samoću, ali u mnoštvu! Zvuči oksimoronski, ali mi volimo oksimorone. Netko mi je preporučio esej „Brodolom“, slavnoga A. Maaloufa (autora nezaobilazne knjige „U ime identiteta“, koju je moguće čitati i na hrvatskom jeziku, u knjizi u kojoj nas ovaj libanonski kršćanski pisac upozorava na neke od opasnosti „identitetskih političkih pokreta“, točnije, ljudskom potrebom da se, u određenim situacijama, identitarno odredi, bilo kao proleter, bilo kao Jugoslaven, bilo kao musliman...; bez obzira na to što autora iznimno cijenimo, ali ovom knjigom nikako nije bilo moguće objasniti svu kompleksnost „jugoslavenske identitarne krize“). Radi se o eseju koji je objelodanjen prošle godine i u kojem se prepliću elegični tonovi za Levantom njegove mladosti s refleksijama o nasilnoj fragmentiranosti i političkoj nelagodi kao posljedicama globaliziranog kapitalizma. A početak eseja glasi: „Rođen sam zdrav u naručju civilizacije na samrti i tijekom cijelog života pratilo me je osjećanje preživljavanja... dok su se mnoge stvari oko mene raspadale; poput likova u filmu koji prelaze ulicu dok se uokolo ruše svi zidovi i nekim čudom ostaju neokrznuti i otresaju prašinu s odjeće, dok je cio grad oko njih pretvoren u gomilu ruševina.“

Kao što smo rekli, pisano je prošle godine, ali slike u ovom eseju posvema korespondiraju s našom stvarnošću, pustim ulicama i prepunim bolnicama. Negdje, u međuvremenu, izgubili smo neke (univerzalne) vrijednosti, neki viši smisao, smisao same ideje (pre)življavanja... Želimo vjerovati da taj gubitak nije nepovratan. Ali, sve smo manje u takvo što sigurni. Vidimo da se manji dio naših istočnih susjeda itekako bori protiv puzajuće diktature u svojoj zemlji. U Srbiji imamo pravi rat „bakljaša“, branitelja „lika i djela“ predsjednika A. V., i onih drugih, koji svako veče, u 20.05, pokušavaju lupanjem u lonce probuditi onu „tihu većinu“, koja je odlučila i ovu Revoluciju uredno prespavati. S velikim zanimanjem (i, dakako, očekivanjima), pratimo ovaj nepravedan rat između Davida i Golijata, gdje David ne mora nužno pobijediti, a u kojem se ne rješava samo vidljiva dilema: sigurnost ili sloboda, već i čitav niz drugih, manje vidljivih stvari.

I zato ćemo vam, dragi i strpljivi čitatelji, ponuditi još malo citata iz „Brodoloma“: „prvi put u historiji imamo sredstva osloboditi ljudsku vrstu od svih bolesti koje je napadaju i mirno je povesti prema slobodi, napretku... planetarnoj solidarnosti i zajedničkom prosperitetu; a mi se (nažalost – op. Z. K.) velikom brzinom krećemo u suprotnom smjeru.“

Sve se, manje-više, pred našim očima raspada: nacionalne, etničke i vjerske razlike postaju tribalizirane u planetarnim razmjerima. Logika posvemašnje dezintegracije dominira današnjim svijetom! Iako nam američka ljevica nije nešto previše bliska, moramo se ipak složiti sa stavom Adama Shatza da se na svijet koji nam je već poznat iz tekstova A. Maaloufa,[59] koji je dezorijentiran, opasno nejednak, nepomirljivo podijeljen u grupe koje se temelje na identitetu i koje su međusobno u stalnom ratu, ali bez izuzetka vjerne tržištu, u međuvremenu, obrušio i COVID-19. „Teško mi je zamisliti", piše Maalouf, „kako bi se ponašali naši suvremenici kad bi naši gradovi sutra bili pogođeni masivnim napadima nekonvencionalnim oružjem – bakteriološkim, kemijskim ili nuklearnim", ali da sada više nema potrebe takvo što zamišljati, jer nam se sve to događa!

Ne znam je li mi poslije ove „nepodnošljive količine mudrosti" lakše ili teže?! Naime, pokazalo se da je lakše podnijeti da se izvjesno vrijeme ne čita (piše, pjeva, slika, komponira...) apsolutno ništa, nego mjesec dana ne ulaziti u kupaonicu!

Razrada ove teorije vrijednosti slijedi u nekom od sljedećih nastavaka/zapisa/pisama ili čega već ne... (I ovo smo obećanje samo djelomice ispunili!)

[59] Više o tome, u: A. Maalouf, U ime identiteta, Prometej, Zagreb, 2008.

Privremeni povratak domu… sve je, manje-više, isto… (ili kako iz današnje perspektive izgleda nasljeđe '68.)[60]

Nakon 2,5 mjeseca vratio sam se iz Tirane u Hrvatsku, u Zagreb, u Osijek… I moji dobronamjerni prijatelji blago su primijetili kako ovaj moj „kratki izlet" (da ne bude nikakve zabune ovdje je riječ o namjernoj literarnoj asocijaciji na jedan od najčešćih toposa u hrvatskoj književnosti) prilično loše utječe na moju zapisničku produkciju. Prošlo je nekoliko dana, a ja nisam uspio poslati ni jedno pismo/zapis iz (polu)izolacije. Očito da su me susreti sa starim prijateljima/prijateljicama toliko obuzeli da sam, u međuvremenu, zanemario svoje druge obveze. Pa, i onu koja se odnosi na bilježenje onih mojih redovitih zapisa/pisama iz nadzemlja.

Doduše, to ne znači da o toj svojoj „slatkoj obvezi" ne samo prema čitateljima, već u jednakoj mjeri i prema samome sebi, nisam sve to vrijeme intenzivno razmišljao. Doduše, nije uvijek lako pronaći dovoljno atraktivnu temu u ovom „virusnom vremenu", koja bi bila podjednako zanimljiva i čitateljima i piscu.

Poznati srpski antropolog, I. Č., napisao je tekst „virus u poeziji", a jedan mlađi osječki kolega, L. R., „virus u fabuli".[61] Koliko čujem riječ je o jednoj omanjoj knjižici u kojoj autor na zanimljiv način opisuje ovaj medicinsko-etičko-politički fenomen. Nema nikakve dvojbe da su i jedan i drugi, i I. Č., i L. R., svjesni da poslije ovoga virusa ništa na ovome, najboljem od svih mogućih svjetova (kako je to ljupko i šarmantno ovaj naš jedini svijet definirao njemački filozof Gottfried Leibniz) više neće biti kao prije te nevidljive pojave. „Virus u poeziji" sam pročitao, a s velikim nestrpljenjem očekujem i pojavljivanje „virusa u fabuli". Bit će nadasve zanimljivo pročitati kako naš mladi kolega opisuje ponašanje virusa u priči, fabuli. I nas (za)vodi misao da na kraju balade i mi skupimo sve ove naše rasute zapise/pisma (nešto poput onog pjesničkog „rasutog tereta", i ne treba posebno napominjati da se i ovdje radi o nekoliko mojih literarnih asocijacija na poznate književne tekstove, jer se „rasuti teret" uvijek javlja „na kraju balade")[62] i pokušati ih objaviti u nekoj, jednako tako, nepretencioznoj knjižici. Tko zna, možda, još uvijek postoji i ona vrsta čitatelja koje zanima kako je jedan diplomat – profesor (a, može i obrnuto) razmišljao u

---

60 I o tom fenomenu vidjeti više u našoj knjizi „Kritika političkog uma", Ljevak, Zagreb, 2020.

61 L. Rafolt, Virus in fabula, Meandar, Zagreb, 2020.

62 Kako stvari stoje ova moja ideja o skupljanju i objelodanjivanju „rasutog tereta" zahvaljujući dobroti kolegice Loretane Farkaš, dekanice FF-a u Osijeku, će se i ispuniti: Filozofski fakultet i Akademija za umjetnost i kulturu zajednički će objaviti ove zapise/tragove mačjih šapa na kompjutorskom ekranu!

vrijeme posvemašnje kontrole kada se nije moglo slobodno kretati, ali se zato moglo slobodno misliti, čitati, gledati, komentirati... No, upravo ta „izmještenost" uvjetovala je da smo knjigu L. Spinney, „Blijedi jahač"[63], u kojoj su detaljno opisani učinci španjolske gripe od koje je, *by the way*, stradalo više ljudi nego u Prvome svjetskome ratu, na onovremene društvene promjene, političke događaje, međurasne odnose, obiteljsku strukturu..., umjesto 2019. kada je prevedena na hrvatski jezik, pročitali tek 2021. godine. Doduše, španjolsku gripu ne možemo okriviti za Oktobarsku revoluciju, za pojavu boljševizma na svjetskoj političkoj sceni, ali nema nikakvih dvojbi da su i fašizam i nacizam neposredne posljedice njezine pojave.

Ovih dana Hrvatskom kruži pravi bauk fotografije. Nekima se neke njihove fotografije ne dopadaju, jer im se čini da na tim fotografijama nisu dovoljno lijepi (u hrvatskoj politici i estradi to je jedan od najbitnijih elemenata: „biti lijep" puno je važnije nego „biti pametan")[64], ili se njihovim fotografijama bestidno manipulira tako što ih se interpretira izvan konteksta u kojem su nastale... Naime, tek unutar autentičnog konteksta možemo znati što točno predstavlja „crvena zvijezda" ili neki drugi ideološki simbol. Značenja pojedinih simbola, posebice onih ideoloških, nikada nisu jednoznačna. Ona su uvijek kontekstualizirana. To će reći da nositi palestinsku maramu ne mora značiti da ste zbog toga neki opaki terorist, koji će već sutra napasti nevine civile, podmetnuti bombu u avion... Ta marama može biti i znak potpore određenim političkim strategijama, ali jednako tako ona može imati i neke druge funkcije, pa tako može predstavljati i oblik ironiziranja tih istih političkih strategija, koje ta

---

63 L. Spinney, Blijedi jahač. Kako je španjolska gripa 1918. promijenila svijet, v/b/z, Zagreb, 2019. Nekako u isto vrijeme pročitali smo i tekst P. Wagnera, „Kovid-19, SIDA i 'španska groznica': istorijske prekretnice i društvene promene", Treći program Radio-Beograda, 2021., koji na tragu analiza W. Sewellla, sve ove pojave promatra kao 'događaj', točnije, kao strukturno-transformirajuće zbivanje. No, P. Wagner smatra da puno više od virusa sam događaj/strukturno-transformirajuće zbivanje čini karantena/„zaključavanje". To je „ono što okupira naše umove i čini nas sklonim da zamišljamo razliku između sveta pre i posle epidemije". Jedan drugi teoretičar govori o „značajnom socijalnom iskustvu" (Koselleck).

64 *Još uvijek mi je u sjećanju jedan tranzicijski političar (to su oni s početka 90-ih godina prošloga stoljeća, inače poznatiji po nadimku „mister 10%, a kako stvari stoje te vrste usluga ni u ovim „virusnim vremenima" nisu uopće pojeftinile, dapače) pri davanju intervjua uvijek je inzistirao da sam bira fotografije, koje će dodatno oplemeniti iznimnu mudrost njegovih misli, političko-ekonomskih vizija. Jedan, pak, drugi političar, koji u životu ništa nije izvezao, već se njegova ekonomska filozofija temeljila na masovnom uvozu svih vrsta jeftinih, uglavnom kineskih, drangulija, koje bi onda narod ovdje skupo plaćao, prije svakog javnog nastupa uredno je posjećivao kozmetičara. Ljepota prije svega ionako je glupost vječna!*

„marama“ inače predstavlja.[65] Treba se samo podsjetiti kako su neki političari morali jobovskom strpljivošću objašnjavati neke od svojih odjevnih predmeta, kapa, marama, bedževa… Nekako mi se čini da će i u ovoj izbornoj kampanji te i slične teme biti jedne od dominantnih. U nedostatku onih „pravih“!

Više se i ne sjećam točno kada sam točno pročitao onaj slavni esej R. Barthesa o semiotici fotografije. Vjerojatno na prvoj ili drugoj godini studija književnosti. Ako me sjećanje ne vara esej se temeljio na fotografiji na kojoj crni francuski vojnik pozdravlja francusku zastavu. Fotografija je nastala negdje krajem pedesetih ili početkom šezdesetih godina. Upravo je fascinantno na koje je sve nevidljive detalje na toj fotografiji ukazao R. Barthes. No, kao i obično, na ovim prostorima, ni političari, ali ni profesori teorije ne čitaju baš previše, pa im mnoge stvari jednostavno prolaze ispod radara. Ali, to ne znači da se na istovjetan način ponašaju i spram svih onih problema koji logično proizlaze iz neznanja, pomanjkanja uvida u relevantnu literaturu. (Nedavno smo i sami morali jednom redatelju, koji već bilježi pristojne godine, ali koji još uvijek nije uspio snimiti neki zapaženiji, što će reći, gledljiviji film, ali i pored te poražavajuće činjenice ima neopisivu potrebu da svakome loncu bude poklopac, da baš o svemu, a ponajviše o stvarima koje baš i ne razumije, ima svoje neponovljivo, u pravilu, pogrešno mišljenje, u jednoj fb-polemici objasniti neke suptilne distinkcije koje postoje između onoga što predstavlja „teret prošlosti“ i onoga što bi trebao biti „izbor prošlosti“. Naime, taj je enciklopedijski lik olako optužio jednu književnicu da je njezin zbor iz nedavne prošlosti tendenciozan i da ona sustavno izbjegava progovoriti o zlu, koju je činila i ona druga, hrvatska strana. Naravno, u pitanju je samo još jedna od mnogih derivacija onog fenomena koji mi definiramo kao „hrvatski mazohizam“, koji jednostavno nikako ne može dopustiti da u literaturi, filmu, politici funkcionira lik „dobrog Hrvata“. Postojanje jednog takvog lika doživljava se kao najveći političko-literarni krimen, kao „krunski dokaz“ da se radi o slabom tekstu, lošem i neuvjerlji-

[65] Krajem 80-ih godina ondašnje jugoslavenske političke elite suočile su se s dilemom: što to, zapravo, predstavlja precrtani kukasti križ?! Naime, nestašni slovenski pankeri, ovdje mislimo na djelovanje Igora Vidmara, koji su i prije pojave projekta „Neue slowinsche Kunst“/ NSK, voljeli provocirati svoje „političke očeve“ (u tom smislu posvema je u pravu Dušan Vesić, rock-kritičar, koji tu pobunu definira kao „bunt djece socijalizma“), pa su ih, s vremena na vrijeme, suočavali s ovim teškim pitalicama u obliku bedževa, kostima, plakata, pjesama, kazališnih predstava…, a koje su ne samo koketirale, već su i neodoljivo podsjećale na druge totalitarne vizije/projekcije svijeta. Doduše, treba priznati da je tu temu, prije njih, početkom 70-ih, otvorio srpski redatelj L. Stojanović u filmu „Plastični Isus“. Za tu svoju hrabru „ideološku subverziju“ dobio je višegodišnju zatvorsku kaznu. Ono što je najtužnije na sudu su ga teretili i neki od njegovih profesora!

vom filmu. Doduše, kada su u pitanju neki drugi „slabi subjekti", onda je to *a priori* odličan tekst, gledljiv film... Unutar te neponovljive filozofije neki ozbiljno misle da je tema odnosa između dvije lezbijke i jednog voajera „prava tema", štoviše, da je od životne, presudne važnosti. I više smo nego sigurni kako dotični lik ozbiljno misli da inzistiranjem na ovakvim temama dokazuje svoju pripadnost „boljem dijelu svijeta", jer eto on kao aktivno participira u svim relevantnim europskim /post/modernističkim pokretima unutar kojih se predmnijeva javno prakticiranje svih onih 68-ideja, kao što su potpuna dostupnost abortusa, lak razvod, radikalno obrazovanje, spolna ravnopravnost, reforma zakona o homoseksualnosti, ukidanje cenzure i smrtne kazne...). A da je u pitanju ipak samo obično filmsko-teorijsko smeće uvjerila nas je sjajna prepiska braće Hitchens, Petera i Christophera, dvojice sveučilišnih nastavnika, na prestižnim svjetskim univerzama, u kojoj braća, upravo preko pisama, ležerno lamentiraju i polemiziraju o stvarnom nasljeđu 60-ih godina, tako što jedan dovodi u pitanje nasljeđe 60-ih, a drugi pokušava djelomice opravdati neke elemente tog nesretnog nasljeđa. Bilo bi nadasve poželjno kada bi i naši ljevičari pročitali ovu zanimljivu prepisku i vjerojatno bi im poslije toga mnoge stvari bile nešto jasnije.

Prepiska počinje konstatacijom da su od mladih konzervativaca gori samo ostarjeli revolucionari. Doduše, ovi prvi danas predstavljaju pravu rijetkost, ali zapadni svijet pun je trbušastih ljevičara: „šezdesete nisu bile emocionalni trzaj kao što se činilo, već autentičan prevrat s trajnim posljedicama. Godina 1968. nije bila početak svega toga, ali je bila trenutak kad su sve niti – politička, moralna, seksualna i umjetnička – bile međusobno prepletene. Ta kulturna revolucija bila je daleko destruktivnija i ikonoklastičnija nego što je to bila reformacija[66] – ali nedostajalo joj je pravo oslobođenje. Ona je pretvorila ono što nam je bilo drago i vrijedno u građevinski šut, a uzdigla muzičko, likovno i književno smeće. Uvela je drogu u svakodnevni zapadni život. Njen razorni utjecaj na jezik, manire, istinsku ljudsku dobrotu, obrazovanje i odgoj djece bio je prava katastrofa za svakoga tko je u srcu osjećao ma i najmanju nježnost prema sljedećoj generaciji. Žao mi je što sam na bilo koji način bio upleten u to i grčim se od stida kada se sjetim većeg djela onoga što sam tada govorio i radio. Priznajem vlastitu odgovornost za gubitak stvari koje je trebalo čuvati i braniti dok sam sudjelovao u njihovom nepotrebnom rušenju". Treba li svemu ovome uopće još nešto dodati.

---

66 *Već kod ove konstatacije svaki ozbiljniji teoretičar društva morao bi se itekako zabrinuti!*

I, naravno, kao i svaka revolucija, i ova koju vezujemo uz sva ona sterilna kretanja u 60-im godinama prošloga stoljeća, rezultirala je posvemašnjim promašajima,[67] i na planu politike, i na planu estetike/kulture, a što se, pak, tiče ekonomskih odnosa oni su, zapravo, još tragičniji u odnosu na stanje koje je prethodilo toj „suvišnoj" i nepotrebnoj revoluciji (Peter Hitchens smatra da smo svoje obično prenemaganje, nedefinirano nezadovoljstvo društvenim okolnostima, proglasili za revoluciju), koja je uspjela zavesti čitav niz ozbiljnih ljudi, čak i jednog Havela,[68] koji je naivno mislio da su zapadni protagonisti te revolucije ozbiljni ljudi, a pokazalo se da su u mnogim slučajevima upozorenja čak i onih najglupljih konzervativaca bila mudra i točna proročanstva: „Obitelj nestaje. Život, rođeni i nerođeni, jeftiniji je nego što je bio tijekom cijela prethodna dva stoljeća. Bilo da to žele ili ne, milijuni žena prepuštaju brigu o svojoj djeci plaćenim neznancima. Seksualna tolerancija nije dovela do civiliziranog blaženstva, već do zahtjeva da se zakonski i moralno izjednače homoseksualna partnerstva i bračna zajednica. Moral je supstituiran hladnim hedonizmom koji se zalaže za jalovost, a ne plodnost. Moralan čovjek više nije onaj koji dobro postupa (...). Nismo samo promijenili pravila politike i morala. Samozadovoljnim prihvaćanjem narkotika i obožavanjem netalentiranih *rock* muzičara – i jedni i drugi pružaju egzaltaciju bez napora – prekinuli smo vezu između zadovoljstva i nagrade, kao i između zločina i kazne. Izrugujući se idealu džentlmena, odgojili smo ambiciju i pohlepu koju ne ograničavaju obziri prema drugima. Nismo valjda to željeli? Posjekli smo šumu običaja i zakona koja nas je štitila. Kritizirati te promjene i protiviti im se danas znači biti usa-

---

67 *Peter Hitchens je tužan zbog činjenice da je svaki bijedni slogan izvikivan na ulicama 1968. godine ušao u stvarne živote milijuna ljudi, a što je u konačnici dovelo do drobljenja obitelji, popularizacije abortusa (da ne bude zabune, ni mi, kao ni P. H., nemamo ništa protiv tog prava na izbor, ali nam smeta nekritička popularizacija tog čina, koji je u funkciji kidanja veza između spolnog nagona i produženja vrste), uništenja historije i književnosti, spaljivanja zastava, napada na oltare, pljuvanja na krunu (državu, suverenitet...), a djeci se usput podijeli droga i kontracepcija, ali im se uskrate prava poezija i roditelji!*

68 *Naravno da između zapadnoeuropske, odnosno američke '68. i one u zemljama iza „željezne zavjese" nije moguće staviti znak jednakosti, pa je posvema razumljivo što je sve one signale/glasove, koji su krajem 60-ih godina dolazili iz „slobodnog svijeta" V. Havel komentirao u jednom drugom kontekstu. Ili, kako to mudro sublimira, Peter Hitchens: „oni (misli se na Havela i istočnoeuropske disidente – op. Z. K.) su sudjelovali u autentičnoj, opasnoj borbi za slobodu, a ne u sujetnom glumatanju na našoj strani željezne zavjese. Nije bilo šale s represivnom tolerancijom drugova (...). Točno je da su neki istočni i centralni Europljani mogli biti inspirirani našom blesavošću i da su samosažaljivo zavijanje rock-glazbom mogli pobrkati s pobunom. Budući da su oni sami bili vrlo ozbiljni, nisu mogli zamisliti koliko smo mi trivijalni. Nešto smo više o toj „trivijalnosti" pisali u našoj recenziji knjige D. Vesića, Zamisli život... Novi val – prva generacija, Ljevak, Zagreb, 2020., u „Magazinu", kulturnom dodatku osječkih dnevnih novena „Glas Slavonije", siječanj 2021., „Mi plešemo...".*

mljeni otpadnik." Upravo tako osjećamo se i mi kada na jedan vrlo diskretan način pokušavamo ukazati do čega je sve dovelo sustavno potkopavanje religije ili koje su to krajnje konzekvence prekidanja logične veze između seksualnog nagona i nastavljanja vrste. Tko zna, možda je naš oponent, nerealizirani redatelj upravo na ovaj moment mislio u svom uratku o konfuznim emotivnim odnosima između dvije lezbijke i jednog voajera?! Ni uz najbolju volju ne uspijevamo pronaći što se u tom odnosu smatra problematičnim: je li to ljudska sklonost prema voajerizmu ili je to, možda, spoznaja o (ne)stalnosti određene seksualne orijentacije?!

O svemu tome nešto više u sljedećem zapisu, svojevrsnom nastavku u kojem pokušavamo dekonstruirati „europski način mišljenja".[69]

[69] Kao što svaki prosječni gledatelj jako dobro zna „nastavlja se..." je omiljena fraza svake sapunice, pa zašto ne i naše. Stoga u sljedećem nastavku slijedi naša lamentacija o „europskom načinu mišljenja" uz površno čitanje Europskog glasnika, br. 24/2019. Naime, ovo naše „površno" čitanje samo dodatno potvrđuje tezu G. Lipovetskog da živimo u „površnim i praznim vremenima"!

Kako se sve može misliti europski...

Prava je šteta što „Europski glasnik" izlazi samo jednom godišnje. No, treba biti iskren i reći da uopće nije jednostavno, ni u jednoj godini, na preko 600 gusto tiskanih kartica, napraviti takav časopis, koji će svojim sadržajem „pokriti" sve relevantne europske teme. No, Draženu Katunariću, glavnome uredniku hrvatskog izdanja, takvo što polazi za rukom već 24 godine. Isto tako, treba reći da je kao ogledni model „Europskom glasniku" poslužilo francusko izdanje „Le Messager europeen", koje je uređivao slavni Alain Finkielkraut (1949.), jedan od vodećih filozofa današnjice. Francusko izdanje izlazilo je u periodu između 1987. pa sve do 1996. godine.

Kada smo prošle godine uoči izbora za Europski parlament u Magazinu Glasa Slavonije pisali o poticajnim knjigama I. Kratseva i D. Murreyja, između inih stvari, morali smo primijetiti uistinu poražavajuću činjenicu o posvemašnjoj teorijskoj insuficijentnosti svih naših kandidata na tim izborima. Naime, ni spram jedne relevantne europske teme (migranti, budućnost EU, budućnost demokracije, narativi o „europskoj neovisnosti", odnosu između populizma/suverenizma vs. globalizma/multikulturalizma, što poslije Brexita, srećom tada COVID-19 nije bio aktualan, pa se pitanje kako u kriznim, „izvanrednim situacijama" djelotvorno zaštititi građanska i ina prava, kako osigurati demokratske procedure u takvim situacijama nije postavljalo...) u toj kampanji od naših vrlih kandidata nismo mogli čuti ni riječi. Oni su se uglavnom bavili „velikim temama", kao što je pitanje kakvu nutelu jedemo, odnosno koliko kilograma sardina svaki naš ribar ima prava izloviti, kao i nekim od tekućih „domaćih, internih tema", koje se uglavnom odnose na neriješena pitanja iz nedavne prošlosti. O relevantnim europskim temama nismo mogli čuti ni jednu suvisliju riječ, a kamoli što više. Niti naše vladajuće medije te teme nešto previše ne zanimaju. Kao da su sve te teme daleko od nas, kao da se one na nas uopće ne odnose... Uistinu treba moći tako lagodno živjeti i politički djelovati, a onda biti jako iznenađen kada shvatite da su sve te teme i naše teme i da ih nije moguće samo tako ignorirati. Nevjerojatno kako imamo krhko pamćenje i zaboravljamo onu sjajnu misao E. Hemingwaya da sva zvona ovoga svijeta zvone i nama! Nije dovoljno reći da jedna Mađarska i Poljska vode lošu politiku. Naravno, ti koji to (o)lako tvrde uopće ne osjećaju da bi tu konstataciju nekako morali i argumentirati, odnosno ni na kraj pameti im ne pada da sva ta svjetska/europska zbivanja pokušaju barem na tren gledati očima Poljaka, Mađara... Da pored liberalnih vrijednosti u svijetu postoje i kršćanske vrijednosti, koje su jednako tako i univerzalne, i opće važeće...

A, da je već duže vrijeme (stara i dobra) Europa u dubokoj krizi to je i najvećim eurofilima jasno. U ove eurofile ubrajamo i sebe. No, to ne znači da nas to eurofilstvo, na bilo koji način, sprječava da i dalje propitujemo sva relevantna pitanja vremena u kojem živimo i djelujemo.

Stoga i nije čudno što ovaj broj „Europskog glasnika" otvara tekst Vincenta Ferea, „Povijesne lekcije za Europu u krizi", gdje nedvosmisleno pokazuje da nisu u pravu oni koji misle da se europski problemi mogu svesti isključivo na pitanja ekonomije i identiteta! Isto tako, ovome autoru, inače povjesničaru, i više je nego jasno da su europska društva, „od tisućite godine naovamo razvila političke sustave koji su, dakako, kulturnih i vjerskih korijena, ali prije svega počivaju na reciprocitetu obveza između vladajućih i onih kojima se vlada. Mogla bi se formulirati teza da u Europi vrlo rano vlast pretpostavlja i podrazumijeva postojanje nekog ugovora između jednih i drugih" (str. 11). Ovaj bi tekst, prije svega, trebali pročitati naši „suverenisti", pa bi im onda vjerojatno mnoge stvari bile puno jasnije, odnosno vjerojatno bi vidjeli da unutar njihove idealne slike „države-nacije" funkcioniraju i neki drugi, jednako važni, elementi bez kojih ta njihova idealna slika ne može funkcionirati. Naime, kod mene uvijek postoji strah od takvih vizija u kojima nema mjesta za prakticiranje liberalnih vrijednosti. No, Europa nema budućnosti ako se izbjegavamo suočiti s „pravim" pitanjima. Stoga je velika šteta što se u onoj prošlogodišnjoj izbornoj kampanji za europski parlament nisu u dovoljnoj mjeri „otvorila" neka od tih pitanja, već je ta kampanja ostala u okvirima nacionalnog politikantstva.

Jean-Pierre le Goff, francuski sociolog, filozof u tekstu „Raskid, revanš i kaos (osvrt na pokret iz studenog – prosinac 2018.)", piše o pokretu „žutih prsluka", koji prema njegovu mišljenju, „označava prekid s 'kulturnom revolucijom' iz svibnja '68. i novom konfiguracijom društvenih borbi koja je iz nje proizlazila". (...) U studenom i prosincu 2018. pokretač prosvjeda nije bila radnička klasa, kao ni zaposleni u državnim službama, studenti, srednjoškolci, zeleni aktivisti, feministice ni pripadnici LGBT zajednice. „Žuti prsluci" nemaju veze s tim kategorijama ni s tim pokretima. Ne pripadaju ni najsiromašnijim slojevima stanovništva. Naprotiv, pokazuju silnu društveno-profesionalnu raznolikost... (str. 21–22), a usput „izgledaju kao gomile pojedinaca (i koji nas kao takva amorfna masa neodoljivo podsjećaju na funkcioniranje društvenih mreža, skupljeni sa svih strana, bez jasnijih vizija, nedefiniranih političkih strategija, gnjevni i bijesni na sve oko sebe, političare, medije, institucije – op. Z. K.) bez hijerarhije i vođa, koji se nalaze na zakazanom mjestu da bi izrazili i s drugima podijelili svoj gnjev..." (str. 27). Kako bilo da bilo, nema nikakve

dvojbe da je ovaj pokret na površinu izvukao „socijalno pitanje u jednoj novoj društveno-povijesnoj konfiguraciji prožetoj tjeskobom i kaosom“ (str. 33), koju će pojava ove pandemije samo još dodatno multiplicirati. I o tim aspektima bilo bi potrebno povesti puno više računa nego što smo to činili do danas!

Naravno, u ovoj nepretencioznoj recenziji svakako treba spomenuti i tekst A. Finkielkrauta „U prvome licu“, koji se uglavnom referira na baštinu svibanjskih događanja iz 1968. godine, zašto tada nije bilo moguće pomiriti Marxa i Freuda, na neke svoje filozofske zablude, na neke svoje prijatelje (P. Brucknera), na neke svoje profesore i učitelje (R. Barthesa, M. Foucaulta, E. Levinasa...), na neke važne pisce i njihove poruke (M. Kunderu...). Ovaj tekst uistinu je pisan pitko i nadasve zanimljivo, ali to nikako ne znači da su i njegove poruke manje važne. Dapače!

Možda najvažniji dio u ovome broju „Europskog glasnika“ jest temat o političkom populizmu. Prijetnja ili oživljavanje demokracije danas? (str. 123–275), gdje je, između inih autora, moguće pročitati što o ovoj temi misle jedan Ralf Dahrendorf ili jedan Jan-Werner Muller, inače autor čuvene knjige „Was ist Populismus? Ein Essay“ (2016.), koja je srećom prevedena i na hrvatski jezik. Nama su posebno zanimljivi bili tekstovi jedne Chantal Mouffe, „Kraj politike“ i izazov desničarskog populizma, Douglasa Kellnera, „Donald Trump kao autoritarni populist: Frommovska analiza“.[70] No, manje-više, svim tim tekstovima, a ima ih deset, zajednički su ne samo argumentirana kritika populizma, već i preporuke što nam je činiti da se ta nedvojbena opasnost po demokratske odnose u društvu, na demokratski način, onemogući! Naime, uvijek prije bilo kakve političko-teorijske preporuke treba analizirati vlastite političke strategije, i one koje misle da su *par exellence* demokratske, pa će se tek onda moći vidjeti gdje se sve griješilo, odnosno koji su to propusti omogućili da populisti dođu na štih! (O tome smo, upravo, u Magazinu, nedavno pisali recenzirajući knjigu turske novinarke Ece Temelkuran, „Kako ostati bez domovine. Sedam koraka od demokracije do diktature“, Ljevak, Zagreb, 2019., gdje smo pokušali ukazati na koje se sve političke strategije oslanja populističko poimanje politike. U pravilu, to je neposredno, nekritičko implementiranje narodne volje, ma što god bi ta „volja“ trebala značiti. Ukratko, naši „konstruirani populisti“

[70] U vrijeme kada smo iščitavali Europski glasnik, početak proljeća, nismo se uopće zamarali rezultatom budućih američkih predsjedničkih izbora, a danas smo i više nego uvjereni da pojava virusa ima itekako veze upravo s rezultatima tih izbora! Kako i zašto ne pitajte me. Jednostavno, imam neki čudan osjećaj da ta veza u ovome slučaju funkcionira, jer nije J. Biden pobijedio koliko je D. Trump izgubio već dobivenu partiju.

misle državu voditi tako što bi svaki čas raspisivali referendume. Doduše, iako za sebe vole reći da su i veliki kršćani prilično olako zaboravljaju da je upravo narod/svjetina oslobodila Barabu, a kaznila Isusa.)

Nažalost, čitav niz tekstova u ovoj knjizi ni sami još nismo uspjeli pročitati. Ovdje prije svega mislimo na zanimljiv temat o francuskom piscu i filozofu Georgesu Batalilleu (1897. – 1962.), koji na našim prostorima i nije baš nešto previše poznat, osim nekoliko teorijskih tekstova o erotici. O tome više u tekstu M. Kopića „Uz Batailleovu svetu erotiku".

Nadalje, u ovome broju „EG" možemo naći i zanimljiv temat o Bogu nakon smrti Boga, str. 437–664., od kojih bismo izdvojili tekstove G. Vattima, dijaloge između Kearneyja i Kristeve, Kearneyja i Taylora, Kaerneyja i Kellerove, Kaerneyja i Wooda.

U svakome broju „Europskog glasnika", pored obveznih blokova o recentnoj literaturi, poeziji, moguće je čitati i aforizme. U ovome broju to su uistinu sjajni aforizmi Živka Prodanovića. Bit ćemo slobodni, pa ćemo samo neke od njih vam, dragi čitatelji, i navesti: Bezvezno je biti bez veze. Bila je to promašena ljubav na prvi pogled. Bolje je biti prvi na psihijatriji nego drugi u ludnici od grada (svaka je sličnost s našim gradom nenamjerna – op. Z. K.). On je vrlo bolježljiv čovjek. Čak mu je i poštenje bolesno. Ona je krasna djevojka. Šteta što je muško. Po dugovima se dan poznaje. Nas i jeftinoća skupo košta. Naš put nikuda ne vodi. Ali je samo naš (nešto mi je ova misao poznata, iz nekih prošlih vremena – op. Z. K.). Na mladima laži svijeta ostaju....

U svakome slučaju, ovaj časopis zaslužuje da se čita. Ovo je vrijeme idealno upravo za takvu vrstu lektire: na jednom mjestu može se naći za svakoga ponešto! A, koliko nam je poznato, u našem gradu ovaj se časopis može pronaći u knjižari „Nova", koja se nalazi na glavnome gradskom trgu![71]

[71] Nadam se da zbog ove reklame neću doći pod udar Povjerenstva za sukob interesa. Naime, kako je kod nas sve suspektno, onda postoji opasnost da neki anonimni glas u ovoj nevinoj reklami jedne sjajne knjižare u gradu vidi i nešto povrh toga. Zapravo, pravi izazov predstavljalo bi pisanje o tome kako se nova gradska vlast odnosi prema najvrjednijim gradskim prostorima, odnosno ima li ova gradska vlast uopće bilo kakvu viziju o tome što to, zapravo, znači „gradski trg"?! Ono što o tome piše I. Cingel, asistent na Građevinskom fakultetu u Osijeku nije baš za neku pohvalu. No, umjesto argumentiranih odgovora na kritičke objekcije ovog mladog (i, po svemu sudeći, dobronamjernog) čovjeka, gradske i županijske vlasti jednostavno su ga potjerale iz svojih ureda. Obrazloženje je i više nego jednostavno: stručan je, ali je sklon prakticiranju erazmoske formule, koja glasi: ma koliko god da je nešto ludo, ja to ipak moram reći! Očito da se i u našem gradu povijest ponavlja onom svojom lošijom stranom. Ni ova vlast, uostalom, kao i one iz nekih manje demokratskih vremena, ne vole slušati

Pisma kada smo naivno pomislili da je vrijeme izolacije iza nas…

Evo čitam kako u Njemačkoj kod mnogih postoji prilična zabrinutost glede budućnosti demokracije u toj zemlji, jer biološki su satovi neumoljivi i uskoro će nestati i posljednji svjedoci nacističkih zločina. Naime, neki su i više nego uvjereni da će u odsutnosti neposrednog historijskog pamćenja pojam kolektivne odgovornosti biti supstituiran namjernim neznanjem i „kolektivnom nevinošću".[72]

Kao što se dadne vidjeti, i više je nego očito da se (dobri) Nijemci plaše „historijske amnezije" u kojoj će se surova istina o lošim epizodama iz nedavne prošlosti (o)lako zaboraviti i umjesto te istine (narativu o holokaustu, o logorima smrti, „konačnim rješenjima"…) u javnosti će prevladati neka ljepša, podnošljivija slika te užasne prošlosti.

I, moram se složiti i reći da su ti strahovi opravdani. Ljudi se teško mire sa spoznajom da njihovi najbliži i nisu bili baš savršeni u nekim „graničnim situacijama" i da su aktivno ili pasivno sudjelovali u izvršenju najtežih zločina. Treba biti svjestan činjenice da se nije lako suočiti s vlastitim prošlostima. Posebice onim manje ugodnim epizodama. Tako naša ljevica, a vrijedi i obrnuto, rado i često govori o ustaškim zločinima, ali kada treba progovoriti o vlastitim, onda to i ne ide baš tako jednostavno. Ima među njima i onih koji su iskreno nezadovoljni što njihovi zločini nisu bili i nešto veći, (sve)obuhvatniji! I te smo grozne, idiotske rečenice mogli čuti i za govornicom u Hrvatskom saboru! I, poslije tog čina nije se dogodilo apsolutno ništa! Oni i dalje mirno sjede u Sabornici. Nema javne osude. Naši neovisni intelektualci i tu su provokaciju mirno odšutjeli. Nepoznati su nam motivi takvog ponašanja, nedjelovanja… Sa sigurnošću možemo reći da bi se i ljubitelji životinja pobunili da

---

kritičke objekcije o svojem radu, o svemirskom neznanju, o arbitrarnosti, voluntarističkom ponašanju! Ali, bez obzira na to što nemate pojma o onome što radite, što ste arogantni, provincijalni, svadljivi…, to su, zapravo, najbolje preporuke da vas u nekoj političkoj kombinatorici zapadne mjesto ministra, župana, gradonačelnika…

[72] Kod nas i pored činjenice da postoje živi svjedoci svega onoga što se događalo 90-ih godina prošloga stoljeća (agresija, okupacija, protjerivanje civilnog stanovništva, zločini…) na ovim prostorima nitko nije previše zabrinut spoznajom da oni koji su djelomice odgovorni za sva ta „loša događanja" ne samo što sustavno izbjegavaju komentirati ta vremena, ili ih komentiraju krajnje površno, s nekoliko uvredljivih fraza (jer, što bi to trebala značiti konstatacija o „mračnim 90-im"?!), pa je posvema razumljivo da unutar takve pogrešne kontekstualizacije i ne postoji elementarna potreba, koja bi imala formu pristojne isprike za sva ona zla koja je jedan manji dio članova te zajednice počinio u ime cijele zajednice. Radije se prakticira zakon omerte! Dok se, u isto vrijeme, svaki govor o zločinima počinjenim za vrijeme komunizma smatra nepristojnim, suvišnim, revizionističkim…

je netko za istom govornicom izjavio da sve pse lutalice u gradu treba pobiti. Pokušajte samo nekontrolirano posjeći neko drvo u vašoj ulici… Ali, očito da za ljude postoje neki drugi kriteriji. Mogu samo zamisliti što bi se dogodilo da netko u njemačkom parlamentu izjavi da je A. Hitler bio prilično šlampav političar, jer su neki Židovi uspjeli preživjeti! Ali, kako stvari stoje, u hrvatskoj demokraciji, namjerno neću reći, u krvi stvorenoj, ovakvi imbecilni nastupi prolaze bez ikakvih sankcija. Štoviše, takvi istupi bivaju honorirani. Vidimo da će se i na novim listama naći mjesta i za te političke idiote. I, trebali bismo se pitati: a, tko nam je onda kriv što nam mnoge stvari u društvu i ne idu baš najbolje? No, očito da još nismo dosegnuli takav stupanj samokritičnosti kako bismo shvatili da i mi sudjelujemo u tom „političkom harakiriju" vlastitog društva. Šutnja se oduvijek tumačila kao znak potpore dominirajućim političkim strategijama. Konačno, kako „ribari ljudskih duša" uopće mogu znati da griješe, ako njihove „rib(ic)e" surovo šute?! I kako je onda uopće moguće unutar jednog takvog nemoralnog političkog ambijenta lamentirati o potrebi postojanja osjećaja moralne odgovornosti za zlo koje su počinile i meni bliske političke strategije?

I dok se u Njemačkoj plaše da uskoro više neće biti živih svjedoka nacističkih zločina, u susjednoj nam Bosni, i pored svih postojećih živih svjedoka rata u 90-im godinama prošloga stoljeća, kojih uistinu nije malo, građani su Sarajeva izašli na ulice, i to upravo u odorama i simbolima onih koji su ih uredno pune četiri godine sustavno ubijali i razarali njihov grad, njihovu zemlju, kako bi se pobunili protiv jedne „obične" mise, koja je služena u spomen jednih drugih nevinih žrtava.

I da se povijest često umije poigrati sa svojim akterima najbolji su dokaz upravo ta zbivanja na sarajevskim ulicama i trgovima. No, povijest često umije biti i cinična, jer i žrtve za koje je i služena misa slučajno su stradale od iste one ideologije koja je sustavno razarala Sarajevo tijekom ovog posljednjeg rata. I, građani Sarajeva su to očito zaboravili ili im ta slučajnost uopće nije bitna. Imamo dojam kako se u njihovim glavama, zapravo, ništa dramatično nije dogodilo: samo jedni imaju pravo da budu žrtve, a oni drugi uvijek moraju biti krivi! Scenarij je i više nego jednostavan, a stvar je olakšana tako što će svoje idiotsko „političko djelovanje" osnažiti sa dvije-tri opće poznate parole o odanosti politici „bratstva i jedinstva", o neupitnosti vlastitog „antifašističkog" opredjeljenja, o postojanju i onih nepostojećih tradicija, kao što je to slavni narativ o koegzistenciji različitosti, koja se eto u tom gradu svakodnevno i prakticira, u vlastitom društvu… Ovaj potonji narativ o „europskom

Jeruzalemu“[73] ako ništa drugo lijepo zvuči, a, u isto vrijeme, nikoga ni na što ne obvezuje! Naime, te parole imaju pristojan prolaz u „slobodnom svijetu“. Svijet, u pravilu, voli „antifašiste“! Pogotovo ako su tamo negdje daleko i ako ni na koji način ne ometaju život u tom „slobodnom svijetu“. Tu vrstu cinizma od strane europskih demokrata itekako su na svojoj koži, poslije završetka Drugog svjetskog rata, osjetili građani Srednje Europe!

Ovim izlaskom na ulice zbog benigne mise građani Sarajeva nedvojbeno su pokazali da nisu u stanju slijediti onu misao njemačkog filozofa T. Adorna, koja nam sugerira kako bi mi sami, vlastitim mislima i djelima, morali osigurati da se nešto poput Auschwitza (Jasenovca, Bleiburga, Srebrenice, Ahmića, Vukovara...) nikada više ne dogodi. Samo na taj način moguće je trajnije učvrstiti demokraciju. Stoga je nedopustiva svaka (zlo)uporaba prošlosti kao priručnog sredstva za ostvarenje nekih prolaznih političkih dobiti. U tim aktivnostima sudjeluju oni koji bi neke ploče, prije svake političke i ine kontekstualizacije, jednostavno bacili na smetlište povijesti. I to može biti legitiman politički program/projekt, koji kao takav ne može biti prihvaćen bez ikakve ozbiljnije rasprave, i one političke, i one koja će se odvijati unutar relevantnog historiografskog diskursa.

U cijeloj toj priči zanimljivo je djelovanje naših medija, koji nikako ne uspijevaju stvoriti javnu sferu za jednu otvorenu raspravu. Naravno, taj njihov neuspjeh itekako se očituje u (ne)stabilnosti hrvatske demokracije. Istu primjedbu moguće je izreći i na račun hrvatskog obrazovnog sustava. Ni on, nažalost, nije sjajan. Neka posljednja ispitivanja o znanju naših učenika o nedavnoj prošlosti i više su nego tragična. Dok u Njemačkoj nije moguće da se učenici, studenti tijekom obrazovanja ne upoznaju sa svim mračnim poglavljima njemačke historije, u Hrvatskoj je, pak, moguće da o tim mračnim epizodama hrvatske, ali i jugoslavenske historije ne budu na adekvatan način upoznati. A, kako bi i bili, kada mnogi od uglednih povjesničara, ali i političara, još uvijek nisu načistu je li ovaj posljednji rat bio građanski ili se, ipak, radi o agresiji JNA na Hrvatsku!? Naravno, uz punu asistenciju nekih antihrvatskih politika!

Budući da mi, kao ni naši očevi, nismo u stanju artikulirati žaljenje, odnosno kajanje, onda je očito da će ta bolna pitanja morati otvarati naši nasljednici. Baš onako kako su to u 60-im godinama prošloga stoljeća učinili njemački

[73] O Sarajevu kao europskom Jeruzalemu kritički sam pisao u knjizi „Nostalgija – kratka povijest zaborava“, Meandar, Zagreb, 2016., u kojoj sam pokušao dekonstruirati i taj samo još jedan u nizu jugoslavenskih mitova!

studenti kada su počeli otvarati neugodna pitanja koja su njihovi očevi izbjegavali. Samo se toplo nadam da se kod tih generacija neće pojaviti fenomen „retuširanog" zaborava vlastite obiteljske historije, koja će krivnju transferirati nekome drugome , najčešće su to „složeni odnosi" u prošlome društvu, a nikako konkretni pojedinci, događaji i odluke! (I sami patimo od sličnog sindroma!) U tom smislu, čak možemo donekle i razumjeti one koji su nezadovoljni šlampavim ponašanjem „pobjednika", njegovom „milošću", ali uz primjedbu da bi takva razmišljanja trebala biti dio „obiteljskog/intimnog", a nikako „javnog" prostora. Naime, unutar i obiteljskog kruga moguće je prošlost prerađivati tako da ona postane podnošljivijom, prihvatljivijom jer je uistinu teško živjeti s mišlju da su nam potomci činili zločine, ali unutar javnosti takvo što ipak nije moguće!

Ja nisam poslije smrti J. B. T., poput Thomasa Manna, koji je poslije smrti A. Hitlera, citirao Shakespeareova Richarda III: „Pobjeda je naša, umro je prokleti pas!" Ali, i onda sam bio svjestan da kao što je nacionalsocijalizam imao duboke korijene u njemačkom životu, da su jednako tako mnogi virusi „samoupravnog socijalizma", balkanskog mentaliteta ne samo prisutni, već i imanentni hrvatskom društvu, gdje su sva ona zarazna odstupanja od proklamiranih socijalističkih ideja (ravnopravnosti, jednakosti, bratstva, neovisnosti, miroljubivosti…) bile tek puke posljedice onog sjemena pokvarenosti, koje nužno mora završiti u masovnom ubijanju „drugog", svega onoga što se, na bilo koji način, razlikuje od poželjne slike „istoga".

I, kada se govori o nasljeđu titoizma na ovim prostorima, onda je jedino pravo i logično pitanje njegove utemeljenosti: kako je moguće govoriti o superiornosti te ideje kada je nedugo nakon smrti njenog „Oca" u tom „savršenom društvu" pobijedila još smrtonosnija ideologija? Očito da je ta „utroba iz koje je nestao njen tvorac i dalje bila vrlo plodna", kako je to slikovito primijetio B. Brecht u jednoj svojoj pjesmi napisanoj odmah poslije završetka Drugog svjetskog rata.

Nazire se kraj ili, ipak, još ne…

Javlja mi dekanica da bih s ovim svojim pismima/zapisima trebao završiti do 22. svibnja. Poslije toga počinje „nova normalnost", pa više nikome neće biti potrebna tamo neka moja, doduše, neobvezujuća razmišljanja o nekim usputnim pojavama, političkim strategijama, literaturi, glazbi, filmu… Negdje sam pročitao da je Rade Šerbedžija, to je onaj slavni glumac iz Vinkovaca, koji se nije baš snašao onih 90-ih godina prošloga stoljeća, pa je malo lutao od Beograda, preko Ljubljane, pa sve do Londona i Hollywooda, gdje je uspio snimiti nekoliko zanimljivih filmova, spasiti karijeru, ponovno se oženiti, dobiti i nešto djece u tom braku, da bi se početkom ovoga milenija na velika vrata vratio u Hrvatsku, jer mu je njegov bivši partijski kamarad, Ivica Račan, ničime izazvan, darovao ni manje ni više nego jedan hrvatski otok, Brijune, na kojem je Rade, u maniri pravog opg-a, napravio i nekoliko zanimljivih predstava (Kralja Leara, Pijanu novembarsku noć, Hamleta, Medeju, Don Huana, Nikolu Teslu, …, bilo je tu i nekih „sitnijih" redateljsko-glumačkih promašaja, ali tko će se za koju godinu uopće sjećati scene u kojoj Hamlet svira saksofon, jer Lena Udovički, nova Radina bračna družica, ne baš talentirana redateljica, koja Hamleta doživljava kao onoga koji dilemu „biti ili ne biti" rješava sviranjem saksofona; a da su hrvatske varijacije na temu Hamleta uistinu nepredvidljive može se vidjeti u jednom drugom Hamletu, onom dubrovačkom, Joška Juvančića, ako se ne varam onome iz '93. godine, kada su se na kraju tragedije, kao oni koji predstavljaju rješenje svih naših/Hamletovih problema pojavili, vjerovali ili ne, vojnici UNPROFOR-a), napravio tridesetak videozapisa u kojima ovaj glumac u već pristojnim godinama nešto recitira, pjeva, glumi… Neke sam od tih tridesetak videozapisa i pogledao. I nije to tako ni loše. Istina nema više one mladenačke energije, glumačkog erosa, ali i dalje je to i više nego prihvatljivo, a za ova vremena/„izvanredna stanja" i posvema korektno odrađeno: malo uvoda kroz zanimljivu priču, malo glazbe, malo recitacije, jer publici u ovim vremenima i ne treba puno više od toga. Broj onih koji su pogledali i komentirali te uratke uistinu je vrijedan pozornosti. Nama se posebno dopala ne samo interpretacija pjesme „Čekaj me" ruskog pjesnika Smirnova, već ona priča o nastanku pjesme prije same recitacije.

I moj dobri makedonski prijatelj, Vlatko Stefanovski poslao mi je svoju korona verziju pjesme „Čukni vo drvo". Riječ je o kultnoj pjesmi nastaloj u 80-im godinama prošloga stoljeća, koju smo i mi rado pjevušili. Nekako mi je odgovarala svim onim postulatima „novovalne poetike", lagano, lepršavo, ljupko, nepretenciozno… Vjerojatno pored pjesme „Djevojke u ljetnim haljinama

ljubim", meni nekako najdraža.[74] Neki o tom vremenu govore kao o „zlatnim godinama" jugoslavenskog roka. Što je vjerojatno i točno. Dekadencija je uvijek najsigurniji znak da u društvu neke stvari ne štimaju, da politika više nije u stanju kontrolirati društvene procese. Kraj takvih političkih strategija nastupa u onome momentu kada više nisu u stanju kontrolirati ni vlastite postupke, kada više nisu u mogućnosti donositi nikakve suvisle odluke. Iako već odavno nema njegovog slavnog benda „Leb i sol" moramo reći da ova pjesma Vlatka S. i u novom aranžmanu zvuči i više nego simpatično. Estetičari bi rekli: ljupko! Stara pjesma u novom aranžmanu, uz sudjelovanja i drugih, mlađih makedonskih pjevača, i dalje funkcionira. Neke od onih mlađih i nisam uspio prepoznati, pa sam, za svaki slučaj, zvao neke od mojih starih makedonskih prijatelja/ica da mi pomognu u otkrivanju meni manje poznatih lica: tko je ona ili onaj koji se u spotu pojavljuje u 45. sekundi?!

A, onda su mi ti moji prijatelji/ice poslali još neke uratke nekih drugih makedonskih umjetnika. Vjerojatno kao honorar za moj stalni interes oko svih makedonskih „tema i dilema".[75] (I dalje komentiram ovu međunarodnu sapunicu vezano uz bugarski zahtjev oko naziva imena makedonskog jezika. Protiv volje postajem stručnjak i za jezična pitanja. A, da smo na dobrom putu vidim da neki od sudionika citiraju moje „mudre stavove" o tome kako se politička pitanja umataju u fini lingvistički celofan.) Od svih tih uradaka koje smo dobili meni se ponajviše dopala obrada pjesme „Bella Ciao". U makedonskoj verziji ona glasi „Korona ciao"! Njeni su autori pjevači Aleksandar Mitevski (u jednom trenutku zbog iznimne fizičke sličnosti pomislio sam da ovu pjesmu pjeva jedan drugi Aleksandar, redatelj Popovski, s kojim smo se intenzivno družili za vrijeme našega mandata u Skopju. Nekako u to vrijeme, početkom druge dekade trećeg milenija, ovaj redatelj radio je u Zagrebu, u kazalištu „Gavella", gdje je ostvario nekoliko značajnih predstava, „San Ivanjske noći", „Peer Gynt"..., koje nisu prošle nezapaženo i koje je hrvatska kazališna kritika pozitivno ocijenila. Ova činjenica nije promakla ni R. Š., koji ga je tih godina pozvao da jedno ljeto odradi na njegovom otoku. I ovaj je, koliko se sjećam, pristao na tu ponudu i uprizorio je „Odisejadu" prema motivima Homerova epa. Predstavu nažalost nismo gledali, pa ne možemo suditi o njenoj kvaliteti, ali jedino znam da je R. Š. koji mjesec kasnije glumio u jednom ne baš uspješnom makedonskom filmu,

---

74 U to vrijeme tekstovi braće Hitchens nisu mi bili poznati. Doduše, i da su mi bili poznati ovu ocjenu o poetici „novoga vala" ne bih nešto bitnije revidirao.

75 Usput sam i napisao knjigu „Kultura i trauma. Pismo bugarskom prijatelju", koja bi trebala izaći krajem ove, 2020. godine u zagrebačkoj izdavačkoj kući Meandar!

koji je režirao A. P., postmodernistička interpretacija života Kemal-paše, koji će u povijest ući kao „otac turske nacije“ nije bila baš nešto uvjerljiva i nije polučila neki veći uspjeh. Film smo gledali i to u Bitoli u gradu u kojem je mladi Kemal pohađao vojnu gimnaziju i, gdje se, navodno, zaljubio u jednu zgodnu kršćansku djevojku, nastavak je priče i više nego predvidljiv, ljubav između muslimana i kršćanke predstavlja jedno od općih toposa dobrog dijela i naših literatura, ostaje nejasno je li ta ljubav bila uopće konzumirana ili je strogi otac uspio, na vrijeme, spriječiti veći grijeh...), i Dragan Spasov-Dac. Naravno, kao i obično, bilo je i onih koji su imali ozbiljne primjedbe na ovu njihovu „light-verziju“ slavne pjesme, koju „ljevičari“ doživljavaju kao *par exellence* revolucionarnu pjesmu. Uvijek su nas oduševljavale ove „ideološke intervencije“, ovo naknadno „upisivanje“ značenja, koja s prvotnom intencijom nemaju nikakve veze. Tako su neki već krajem 80-ih nepogrešivo anticipirali zbivanja u 90-im i napisali da „ravnicu treba čuvati“ dok se oni budu malo sklonili od te iste ravnice. Naime, primjedbe su se uglavnom odnosile na činjenicu da je u toj njihovoj obradi pjesma u potpunosti izgubila onaj revolucionarni naboj, pa su se osjetili p(r)ozvanim predložiti svoju antikapitalističku, antiglobalističku, radničku verziju te slavne pjesme, koju su navodno pjevali talijanski seljaci i ne sanjajući da će se oko sadržaja ove pjesme sto i više godina kasnije voditi ozbiljne ideološke rasprave. Eto, i u Makedoniji se na društvenim mrežama, baš kao i kod nas, vode pravi ideološki ratovi. Doduše, svi ti ideološki prijepori ostaju unutar virtualnog svijeta, pa tek sada možemo vidjeti koliko je bilo providnosti u stavovima Jean Baudrillarda, filozofa, koji je jasno rekao da živimo u svijetu simulakruma i simulacija. Sve je kopija, nema stvarnosti, nema budućnosti, jer je iz tog svijeta nada prognana, pa tu prazninu nekako moramo popuniti. I, to i činimo tako što je popunjavamo velikim količinama gluposti. A, na ovim prostorima to još i bolje ide, jer je dobar dio nas živio u vrijeme „samoupravnog socijalizma“, pa je onaj nerv da o svemu treba imati svoje neponovljivo mišljenje, pa i o onim stvarima o kojima pojma nemamo, na društvenim mrežama našao svoje pravo utočište, jer pored anonimnosti, omogućava mu da se nesmetano razvija... Sve je dopušteno, a „biti glup“ predstavlja vrhunac te „nove slobode“...

Kako stvari stoje, na ovim prostorima, fašizam i (anti)fašizam još uvijek nisu rekli svoju posljednju riječ. Eto, i na ulicama Sarajeva pojavili su se neki ljudi i prosvjeduju protiv crkve, kardinala, crkvenih obreda... Jedan od tih vikend-prosvjednika proziva i federalnu policiju što tako žustro štiti crkvu i onu „svinju“ u njoj, baš tako – „svinju“ – kojoj oni danas neće učiniti ništa nažao,

jer nisu ludi, znaju oni da tu „svinju“ policija čuva, ali već za nekoliko dana on i njegovi će se vratiti i pokazati toj „svinji“ gdje mu je mjesto.

Jedan od naših poznatijih „antifašista“, član „Documente“, taj dokumentirani borac za istinu, reinkarnacija Save Kovačevića i Ive Lole Ribara, na svojem fb-zidu hvali Sarajlije kako su dostojanstveno, bez ijednog incidenta (sic!), uz pjevanje čuvenih šlagera kao što su „Druže Tito…“, prosvjedovali protiv fašista, ustaša. Ovaj lik koji formacijski pripada prijelaznom periodu između 20. i 19. stoljeća i dalje vjeruje u onaj narativ o Sarajevu i Walteru. Tko se ne sjeća one slavne scene iz filma kada njemački časnik, „ptičja perspektiva“, pokazuje na grad i rezignirano konstatira: Das ist Walter! Nažalost, u filmu je izostala „žablja perspektiva“. (Nju ćemo gledati u nekim stvarnim scenama u 90-im godinama prošloga stoljeća. I to će biti surova stvarnost, a ne tamo neka „skrivena kamera“, koja se igra našim osjećajima i prikazuje rat kojeg, zapravo, nema. Na veliku nesreću Sarajlija R. Karadžić nije čitao J. Baudrillarda.) Poslije te scene publika je padala u delirij. Budući da u takvim „kolektivnim seansama“ iz mentalne higijene nismo sudjelovali, ostaje nam nepoznato koje su se sve pjesme poslije toga pjevale. Možda „Jugoslavenska“ ili ona još čuvenija „Od Triglava…“! Doduše, iz te perspektive nikako nam nisu jasni svi oni događaji u 90-im godinama kada su upravo to antifašističko Sarajevo, taj europski Jeruzalem, napadali, između ostaloga, i neki ljudi koji su na svojim kapama, šljemovima imali „crvene zvijezde“!? Gdje se svih tih godina skrivao onaj nepobjedivi „sarajevski Walter“, koji je jednom drugom Sarajliji, I. Š., rođenom krajem 70-ih, poslužio kao idealni predložak za zanimljivu, ali prilično tupastu priču o vječnom revolucionarnom zanosu nekih „W-ljudi“ na ovim našim nesretnim prostorima.[76]

Ovaj puta u našim ocjenama nismo bili usamljeni, jer i nekim se drugima učinilo da su te vrste priče ipak stvar prošlosti i da nisu baš nešto previše uvjerljive.

Ako je R. Močnik mogao napisati zanimljivu knjigu o prisutnosti fašizma u našim društvima, onda se nama čini da je upravo sada pravo vrijeme da se napiše jedna knjiga i o nazočnosti staljinizma. Jer, kako stvari stoje, imamo osjećaj da su i te političko-ideološke strategije prisutne u našim društvima. Jer, da kojim sretnim slučajem postoji takva knjiga, onda vjerojatno onom političaru s

[76] Vidjeti naš prikaz romana Igora Štiksa, „W“, u kulturnom dodatku „Magazin“, „Glas Slavonije“, „O lijevim skretanjima. Kad znanstvenik loše utječe na pisca“, 21. ožujka 2020. Uistinu nije dobro kada inače legitimna ideološka strast, politički amok toliko prevlada da u potpunosti zarobi i ovlada piscem.

otoka, koji nema problema s brojevima, što se već za jezik ne bi moglo reći, ne bi palo na pamet reći da su i ostali pobjednici, poslije rata, nekažnjeno ubijali poražene. Da je čak i u pravu, to još uvijek ne znači da takvi postupci nisu zločinački, odnosno da su upravo takvi stavovi poput njegovih demonstracija revizionističkog pristupa prošlosti. Naime, kada bismo slijedili tu njegovu logiku, onda bi se apsolutno sve moglo opravdati, i svi oni ustaški zločini tijekom rata, i oni zločini tijekom i poslije „Oluje", i ponašanje njemačkih vojnika, i postojanje svih logora, i oni koje su osnivali jedni, i oni koji su osnivali neki drugi...

Vražja je ta semantika kada ne uspijeva, ni u jednom detalju, pratiti intencije jezične pragmatike. Poslije te ne baš vidljive operacije nužno slijede nimalo benigne prakse „lijevog fašizma", koje su ne samo vidljive, već i vrlo bolne!

Više interpretiramo tuđe tekstove nego što pišemo vlastite ili još ponešto o sarajevskoj misi[77]

Jedan od mojih suvislijih fb-prijatelja I. Cingel na svom postu komentirao je izlazak četvorice hrvatskih pisaca-mušketira iz bh. PEN-a (koliko se može čuti ovo osipanje „hrvatske komponente" u bh.-ogranku ove svjetski poznate i priznate asocijacije se nastavlja, jer i neki drugi pisci, teolozi, prevoditelji nisu zadovoljni načinom djelovanja bh. penovaca, njihovim stavovima o političkim prilikama u toj zemlji, ocjeni pojedinih ne-političkih događaja, kojima prilično komotno upisuju i one ideološke konotacije koji takvi događaji nužno ne sadrže, u konkretnom slučaju, radilo se o misi koju je sarajevski kardinal V. Puljić ovih dana održao za sve „žrtve Bleiburga", znači i one nevine, i one koji to nisu bili, ali im je presuđeno po kratkom postupku, metak u potiljak…), kao i pismo bh. PEN-a, koje je potpisao veći broj članova te asocijacije, u kojem oni sebe smatraju, ni manji ni više, nego „boljom i humanijom stranom povijesti". I, navodno, u ime te „bolje", antifašističke strane povijesti oni i pišu to famozno pismo, poslije kojeg će nekoliko tisuća građana Sarajeva izaći na ulice kako bi tim činom pokazali da su oni i dalje na strani te „bolje" prošlosti.[78]

U tom prilično benignom komentaru naš je fb-prijatelj, kojem smo *by the way* dali glas na prošlim parlamentarnim izborima, pokušao pokazati kako ni jedna politička ocjena u tom pismu ne stoji, štoviše da one vrijednosti (antifašizam, ljudska prava…) za koje se navodno zalažu zabrinuti bh. penovci upravo svojim pismom dovode u pitanje. I, naravno, uslijedila je lavina osporavanja tog stava, mišljenja. I to u rasponu „daj prestani", „bh./sarajevski antifašizam je nešto neupitno", pa sve do onih razmišljanja koja ozbiljno dovode u pitanje ljudski integritet autora koji, prema mišljenju tih ostrašćenih likova, brani fašističku ideologiju, brani NDH… I, koliko se god naš nesretni fb-prijatelj trudi objasniti svoj nedvojbeno „lijevi" politički svjetonazor (kada bih bio cinik kao što već i jesam, onda bih ga podsjetio na onu čuvenu Staljinovu misao da su svi oni koji se na političkom spektru pokušaju pozicionirati još „ljevije" od boljševika da su, zapravo, „čista desnica"; i, upravo je efekt ovog uistinu „briljantnog" Staljinova paradoksa pogodio našeg fb-prijatelja, kojem očito nije jasno da naši „bolješevici", „antifašisti" nikada ne griješe, nikada ne lažu, da su oni

---

77 I ovu sam misao, uostalom, kao i mnoge druge u ovoj knjizi, besramno posudio. Naime, već je Montaigneu bilo jasno da je kudikamo jednostavnije interpretirati/komentirati tuđe stavove/knjige, nego nešto suvislo sam napisati.

78 Više o tome vidjeti kod I. Lovrenovića, Bleiburg i anatema iz web-mahale, razgovor s D. Dedovićem za Deutsche Welle, 2. kolovoza 2020.

ona vrsta ljudi koja je uvijek u pravu, pa je tako moguće da njihovi preci budu malo na jednoj, pa, u isto vrijeme, i na drugoj strani u ratu. I ta antiprirodna pojava u njihovoj je logici ne samo moguća, već i poželjna) to mu u ovoj vrsti komunikacije (iako se mora reći da u ovoj „razmjeni mišljenja" sudjeluju ljudi s „imenom i prezimenom", nema onog toliko „ugodnog" terora anonimnosti, već se sudionici rasprave ne skrivaju iza lažnih profila, ajde, barem nešto pozitivno u svemu tome) nikako ne prolazi. Još jedna potvrda da se nikoga ni u što ne može uvjeriti, jer, manje-više, svatko od nas već u nešto vjeruje i od tog svog „vjerovanja" ne odstupa lako.

Vjerojatno bi preko ove izmjene „ideološko-baražne vatre" na ljevici elegantno, superiornošću jednog aristokrata duha, prešao da jedan od sudionika rasprave, već pri samome kraju te dosadne i neproduktivne rasprave, kada su obje „zaraćene strane" već bile prilično iscrpljene, kada je „ideološkog streljiva" za nastavak još jednog od mnogih „sukoba na ljevici" bilo sve manje i manje, nije posegnuo za posljednjim adutom: optužio je našeg fb-prijatelja da je njegov pristup žrtvama Bleiburga pogrešan, jer on u tim žrtvama vidi isključivo „nevinu masu" zavedenih ljudi, priprostih seljaka, nedužnih civila, ženu, djecu, a ne „hrpu najgorih mogućih koljača". Na stranu što naš fb-prijatelj tako što nigdje nije rekao i što uistinu tako ne misli, ali opet se susrećemo sa zanimljivim „ideološkim paradoksom", koji ima tu ružnu naviku da vlastitu poziciju nikada ne dovodi u pitanje. Riječ je o stajalištima koja su uvijek ispravna i nikada nisu predmetom spora. Naime, takvim likovima uopće nije jasno da bi se, jednako tako, mogla postaviti i kontra teza: a jesu li uistinu svi oni koji su se tih dana, iz ovih ili onih razloga, zadesili na tom nesretnom i traumatičnom mjestu hrvatske povijesti, bili nepopravljivi koljači? Ali, na taj način naši „antifašisti" nisu u stanju razmišljati! No, idemo i korak dalje, pa pretpostavimo da su uistinu svi oni koji su se tih dana našli na Bleiburgu i bili koljači, znači li to da ratni pobjednik ima pravo sve te ljude bez prava na pošteno suđenje samo tako pobiti? Naravno da nema! I takva vrsta ubojstava, i onih nesretnih ljudi, kao i onih koji su doista bili neupitni koljači, zločinci mogu biti samo zločinački čin! Nadalje, vrlo je zanimljivo da se tijekom Domovinskog rata inzistiralo na individualizaciji zločina, nisu svi Srbi činili zločine nad Hrvatima, već su to činili pojedinci, da taj pristup žrtvama Bleiburga više ne važi. Tamo su svi krivi! Tamo je bilo moguće primjenjivati načelo „kolektivne krivnje": kriv si već samom činjenicom da si se tu našao! Ali, to kod „Bljeska" i „Oluje" više ne vrijedi! Tamo treba primijeniti princip selektivnosti, odnosno individualizacije zločina! I te rečenice izgovaraju isti ljudi. I u tome uopće ne vide ni jedan moralno-etički problem. Stoga se tu nije radilo ni o kakvoj osveti kao što to neki

žele misliti. To su bile organizirane i pomno planirane aktivnosti. Radilo se o ciljanim likvidacijama. I nisu jugoslavenski komunisti imali nikakvih dvojbi oko karaktera tih zbivanja. Oni su znali što čine i bili su svjesni da narativ o Bleiburgu predstavlja jednu od mnogih „tamnih mrlja" njihove politike, koju povijest pamti kao period „crvenog terora". I kada se danas otvara *file* o odgovornosti nekih od hrvatskih generala za zločine počinjene poslije legitimnih vojno-redarstvenih akcija „Bljeska" i „Oluje", onda se s istim pravom mora otvoriti i pitanje odgovornosti jednoga Koče Popovića (i dalje ostaje nejasno je li on ikada poslije rata bio u Saveznoj Republici Njemačkoj i ako nije bio koji su stvarno razlozi te činjenice), jednoga Koste Nađa, Baste, Sime Dubaića, koji se sam, ničime izazvan, krajem 80-ih, hvalio koliko je Hrvata tom prilikom pobio. I nikome ništa! To vjerojatno pripada „normalnim" oblicima ponašanja. Jednom sam prilikom u Banja Luci jednu ostrašćenu zagovornicu teze da se 27. srpnja 1941. godine u Srbu dogodio antifašistički ustanak srpskog naroda u NDH, pitao o kakvom se to antifašizmu radi ako su jedni seljani napali i pobili druge seljane, a na kraj pameti im nije bilo napasti neku talijansku (ustašku ili domobransku) vojnu formaciju? I, kako u tom kontekstu „autentičnog" antifašizma funkcionira „lik i djelo" Sime Dubaića? Je li on obični zločinac ili „autentični antifašist"? Naravno, dotična je lukavo izbjegla odgovore na ova relativno lagana pitanja, pa tako nismo stigli do onih „težih", koji bi se odnosili na ulogu narodnog heroja Đoke Jovanića, koji je tih srpanjskih dana otvoreno paktirao s četničkim elementima (ali, i Talijanima) u svim tim zbivanjima? On je i potpisnik nekih čudnih sporazuma/ugovora, u kojima ondašnja komunistička partija nije sudjelovala, ostaje nejasno tko ga je uopće ovlastio da bude jedan od potpisnika tog dokumenta, na kojem se nalaze i imena viđenijih četnika, koje se poslije 1945. godine nitko u hrvatskoj politici nije usudio problematizirati. Čak ni jedan Jakov Blažević, ni Vladimir Bakarić/Svileni bez obzira na svoju bliskost s J. B. T., a sam general Đoko Jovanić, poslije prvih demokratskih izbora 1990. godine, jednostavno je iz Zagreba pobjegao u Beograd. On najbolje zna zašto je to učinio! On je, možda, u jednom trenutku bio „na boljoj strani povijesti", ali to ne znači da i u ime te „bolje strane" nije činio zločine.

O Bleiburgu nije bilo dopušteno pričati. Ta priča, koja je naravno, protokom vremena, prerasla u mit, bila je prepuštena hrvatskoj emigraciji.[79] I da

[79] „Bila je to zabranjena tema, o kojoj je sve što se imalo znati bilo propisano službenom ideološkom „istinom". Njezino skoro blizanačko naličje predstavljala je filoustaška emigrantska publicistika. Tako da je tema Bleiburg do danas ostala bez izrazitoga znanstvenog ili književnog ostvarenja. Jedna pjesma nesretnoga Viktora Vide, sjajnoga pjesnika, nekolicina autoironičnih stihova još sjajnijega pjesnika Borisa Marune – to je uglavnom sve. Izdaleka aluzivno

ne bude zabune, ne samo onoj ustaškoj, nostalgičnoj... I kada se netko pita a zašto se Katolička Crkva nije nikada dokraja jasno odredila spram ustaške komponente te tragedije, onda bi se jednako tako trebalo upitati a zašto se jugoslavenski komunisti nikada nisu jasno odredili spram činjenice da su na Bleiburgu i Križnom putu počinili velike zločine. I dalje mi ostaje nejasna ona gesta kardinala J. Bozanića kada je jedne godine došao u Jasenovac, ali onda na pola puta jednostavno se okrenuo i vratio nazad. Tu i više nego znakovitu gestu nisam u stanju još uvijek samome sebi, a kamoli drugima na razuman način objasniti. Osim usputne i površne lamentacije Slavka Goldsteina o toj „čudnoj" gesti kardinala u našim medijima nismo imali prilike ništa ozbiljnije pročitati! Iako mislim da bi se Crkva morala jasnije odrediti spram svih epizoda naše povijesti. I, onih neugodnih!

Stoga je posvema u pravu moj jedan drugi, ovaj put stvarni prijatelj, fra Drago Bojić, s kojim sam u franjevačkom samostanu u Jajcu vodio duge i sadržajne razgovore (a o nekim njegovim knjigama i kritički pisao), kada kaže da antifašizam koji nekritički veliča svoju prošlost, koji se slijepo i borbeno poziva na svoju tradiciju (kao da je ta „tradicija" nešto neupitna – op. Z. K.), koji njeguje kult ličnosti (misli se na J. B. T., „najvećeg sina naših naroda i narodnosti" – op. Z. K.) i totalitarne ideologije (ili, možda, nisu u pitanju baš tako „tvrde" ideologije, kako nam to sugeriraju neki od naših „antifašista", koji iskreno misle da je moguće biti „malo trudan" – op. Z. K.), koji se skriva iza sadašnjih nacionalizama i patriotizma (misli se na one bošnjačke, koji su, između inoga, navodno, „građanske" provenijencije – op. Z. K.), preuzima na sebe oznake koje su svojstvene i tipične za fašizam. Suvremeni antifašizam mora se vezati za ljudska prava i slobode, uz pravedne socijalne pokrete i politike, štiteći uvijek i bez iznimke ljudsko dostojanstvo". I, ovome se nema uistinu ništa dodati. Šteta

---

stvar je dodirnuta u odličnom romanu *Orden* Stjepana Čuića 1981. godine, ali i ta aluzivnost bila je dovoljna da se roman nađe na crnoj listi partijske *Bijele knjige*. Nije za potpunu usporedbu, no pada mi na pamet W. G. Sebald sa svojim otkrićem, u genijalnom eseju *Književnost i zračni rat*, da njemačka poslijeratna književnost nije ni dodirnula užas savezničkoga uništavanja i spaljivanja njemačkih gradova i njihovih stanovnika u Drugom svjetskom ratu. Izraziti Sebaldovi antinacistički stavovi i njegovo neshvatljivo minuciozno književno-dokumentarno istraživanje savezničkoga divljanja nisu međusobno ni u najmanjoj koliziji, niti je tu riječ o negativno konotiranom revizionizmu" (I. Lovrenović, Bleiburg i anatema iz web-mahale, Deutche Welle, 2. kolovoza 2020); stoga bi nam bilo drago da se unutar iste teorijske paradigme interpretiraju i naši stavovi. Jer, biti liberal i antitotalitarist, a u isto vrijeme baviti se i masovnim zločinima pobjednika poslije 1945. godine, ne predstavlja nikakvu koliziju, nikakav košmar u glavi. O tome što mislimo o novoj modi, o 'antifašizmu' nešto više rekli smo u tekstu „Između traume, istine i fikcije...", u kojem smo analizirali film Diane Budisavljević, Dnevnik Diane Budisavljević!

što neki u bh. Katoličkoj Crkvi nisu na pravi način pročitali tekst koji su potpisali D. Bojić i fra I. Šarčević (i o njegovim smo mudrim knjigama imali čast pisati): „Tuđe fašizme nećemo, svoje ne damo“, pa da se konačno napravi ta toliko nužna moralno-politička distinkcija u odnosu na blajburšku tragediju. Naime, nije mudro, a ni korektno, kada se komemorativni govori u povodu te istinske tragedije svedu isključivo na „figuru partizanskog zločina, Titove Jugoslavije i omraženih komunista“, a kao slučajno se iz tih govora ispusti ključno pitanje koje bi se trebalo odnositi na propitivanje „značenja ljudskih života i povijesti“. Stoga bismo se na ovome mjestu morali prisjetiti onog slavnog govora bivšeg njemačkog predsjednika Richarda von Weizsackera u Njemačkom saveznom parlamentu, 8. svibnja 1985. godine, kada je rekao da tko god odbija pamtiti nečovječnosti sklon je rizicima od nove zaraze. No, to ne znači da se i u samoj Njemačkoj ne otvaraju neke od onih manje ugodnih tema vezanih uz zbivanja tijekom i poslije Drugog svjetskog rata kao što su masovna silovanja njemačkih žena i djevojaka od strane sovjetskih vojnika poslije kapitulacije nacističke Njemačke u svibnju 1945. godine ili pitanje vojne opravdanosti bombardiranja Dresdena u veljači iste godine. I nije točno da se u toj državi ne komemoriraju sve žrtve. Mi smo godinama, kao gradonačelnik Osijeka, prisustvovali komemoraciji žrtvama savezničkog bombardiranja Pforzheima, njemačkog gradića, nedaleko Stuttgarta i Heidelberga, kada je 23. veljače 1945. godine, samo tjedan dana poslije Dresdena, u manje od dvadeset minuta bombardiranja, poginulo više od 20 000 građana toga grada, koji je u toj akciji doslovce bio sravnjen sa zemljom. I na svim tim komemoracijama uvijek su sudjelovali i predstavnici savezničkih snaga koji su bombardirali to, u vojnom smislu, posvema nebitno mjesto, kako bi položili vijenac na sjećanje stradalih u tom njihovom činu. (U našim slučajevima, Jasenovac, Bleiburg tako što se ne može ni zamisliti. Ne mogu zamisliti da bi netko u ime jedne od onih divizija koji su pobili sve one ljude na Bleiburgu položio vijenac na to mjesto ili kada bi netko, u ime neke od ustaških vojnih formacija, položio vijenac u Jasenovcu i zatražio oprost za učinjena zla!) I svećenik, jedne je godine to katolički, a druge, evangelički, moli se za sve stradale u toj vojno upitnoj akciji. I tom prilikom, između žrtava toga čina, ne pravi se nikakva ideološka, vrijednosna razlika. Među njima bilo je i njemačkih vojnika, pripadnika SS-formacija, kao i onih koji su tek stupili u regularnu njemačku vojsku, Wermacht, a najviše civila, nedužnog svijeta, i evangelika, i katolika, i ateista…

Može se vidjeti da i jedna velika nacija, kao što je to njemačka, slijedi onu misao E. Renana, francuskog filozofa, koji je u svom slavnom predavanju na Sorboni 1882., rekao da je povijest za naciju i nacionalizam važnija od religije

i jezika. Ta povijest, kaže Renan mora biti bez mrlje, stoga ne može biti ni istinita ni objektivna. Nacija ima „povijest s greškom" i zato objektivna znanstveno utemeljena povijesna istraživanja nikako ne idu nacionalizmu u korist. Najvažnije je, prema Renanu, da nacionalizam prikaže povijest svoje nacije kao slavnu ali tešku, punu patnji pa i tragičnih poraza koji se miješaju s pobjedama, jer zajednička patnja, ističe Renan, ujedinjuje snažnije od zajedničke radosti i trijumfa. Parade se zaboravljaju, traume se pamte. Sličnu tezu nalazimo i kod Nietzschea: samo ono što je traumatično i tragično, duboko urezano u ljudskoj psihi, ostaje dugo u sjećanju. Stoga nas uopće ne treba čuditi što svi veliki istraživači i mislioci kolektivnog sjećanja, P. Nora, M. Halbwachs, M. Bloc, Jean-Pierre le Goff..., govore o suosjećanju/sućuti, pa i o sentimentalnosti kao nužnom elementu kolektivnog sjećanja i njegovih naracija. Sentimentalnost, izmanipulirana propagandom ili uljepšana i ojačana pritiskom i cenzurom, može biti moćan izvor političke inspiracije i aktivnosti.

Povratak otpisanih…[80]

Ova posljednja pisma/zapisi ipak se znatno razliku od onih početnih. Htjeli mi to priznati ili ne stvari su se, u međuvremenu, promijenile… A, o samoj kvaliteti promjene moći ćemo nešto više reći početkom jeseni. Naime, tada će se vidjeti jesmo li uistinu pobijedili ovaj virus ili će se on vratiti… Već sada me je strah pomisliti kakav bi to povratak mogao biti. Evo, i veli M. Tyson se vraća. Opet će boksati. Pa, ako se i on može vratiti zašto se ne bi vratio i taj nesretni virus. Na ovim su prostorima jedino „partizani i ustaše" vječni. Nikako da jednom zauvijek završe svoje ratove. Eto, tako smo ovih dana mogli pročitati u jednim navodno ozbiljnim novinama da oni koji su '45. bježali da nisu bježali od komunizma, nego od osvete! Doduše, ni poslije višekratnog čitanja nisam uspio razumjeti zašto ovaj komentator pravi razliku između osvete i komunizma kada se i sami komunisti u svojim programskim načelima vrlo jasno određuju spram „osvete". Naime, retorzije uopće nisu „strano tijelo" u njihovim programima, pa mi se čini da su i oni „neuki seljaci", koji su u velikoj većini činili one koji su bezglavo bježali, ako je vjerovati svjedočenjima jednoga Milovana Đilasa, bili ipak puno mudriji od našeg „enciklopedijskog" komentatora. Znali su ti „neuki seljaci" točno s kakvom sve to „ideološkom" bagrom oni imaju posla. I da ne bude nikakve zabune – tu bagru ništa nije spriječilo da u cijelosti ostvari sva svoja programska načela. Nije ta bagra imala nikakve dileme glede provođenja „klasne revolucije": svoje nemamo, tuđe hoćemo! I, o tim detaljima postoje i dokumenti, i filmovi, i svjedočenja…

Naime, nema teme (pandemija, demografija, ekonomija, retorzije, politika…) o kojoj ovaj renesansni duh ne komentira. Doduše, kao političar, i kao gospodarstvenik, slavno je propao. Navodno je državi ostao dužan gomilu para, koje mu je ta ista država benevolentno oprostila. Ali, ta ga „slatka" činjenica uopće ne sprječava da svima nama drži moralne prodike, jer da se njega pita onda se ne bi dogodio ni „Agrokor", ni „Uljanik", ni „Ina", ni „Đuro Đaković"… Doduše, „Magma" se dogodila, ali tko se još sjeća te neugodne epizode jednog bivšeg ministra?! Riječ je inače o tvrtki u kojoj pojam „radničkih prava" nije postojao. Radilo se „dan i noć". Naravno, nitko taj teški i ilegalni rad nije adekvatno platio. Ex-ministar vjerojatno je bio u stalnom sukobu interesa. Da-

[80] U međuvremenu smo na jednom portalu saznali da „otpisani" u onoj popularnoj beogradskoj seriji iz 70-ih godina prošloga stoljeća nisu bili nikakvi skojevci, nikakvi komunisti ili njihovi simpatizeri, već da su Prle, Tihi…, bili Dražini četnici. Isto tako, saznali smo da nikakav Valter nije djelovao u ustaškom Sarajevu, već da je on djelovao u Beogradu, ali kao pripadnik četničkih formacija!

nas o svemu tome, i sindikalnim pravima, i sukobu interesa, marno piše. Tek sada mogu shvatiti onaj slavni stih W. Shakespearea u kojem ovaj slavni pisac lamentira o stidu i pita se zašto „stidu" ne pada na pamet da postavi pitanje o vlastitom rumenilu?!

Ovaj neponovljivi lik predstavlja još jedan dokaz da se protiv kulture zaborava mora boriti. Stoga sa sjećanjima moramo biti oprezni, ona su naša etička obveza. Doduše, to ne znači da se i njima ne može manipulirati. Uvijek se pitam ako je kod Bleiburga sve bilo čisto, kako to danas, i pored svih poznatih činjenica, tvrde naši „antifašisti", zašto je to onda bila tabu-tema? Zašto se o tome nije smjelo govoriti? Zašto je ta tema bila dio „kućne", a ne „javne" memorije? I, zašto je, i poslije toliko vremena, tako teško priznati svoje zločine, koji su, ako je vjerovati našem „mudrom" komentatoru nešto malo manji (sic!) od onih koje su činili „pravi" zločinci, jer su učinjeni iz osvete?! I kada bi pošli od pretpostavke da svi koji su tamo, iz osvete, ubijeni krivi, to ni na koji način ne umanjuje počinjeni zločin. Zar je tako teško bilo organizirati (političko) suđenje, pa tom „zločinu" onda dati kakav-takav pravni okvir. Još su mi bedastiji oni koji kažu da su to činili i drugi? I, što ćemo sada? Zar bi sve ono što rade i drugi trebalo, na bilo koji način, biti i naše opravdanje? I, konačno, kakve su to argumentacije? Već smo u našim pismima/zapisima primjećivali kako je dobar dio naših političara, komentatora u blagoj koliziji sa semantikom teksta koji „hrabro" izgovaraju. Ako me sjećanje dobro služi, onda je tu neobičnu sklonost, gotovo talent, „ljevičara" analitičkom i logičnom mišljenju sjajno dekonstruirao N. Sesardić u svojoj knjizi „Pogled s desna"! A, ono što je najzanimljivije, kolega Sesardić uopće nije desničar![81] Doduše, više nismo sigurni drži li ta naša konstatacija vodu, jer ovi s „lijevog" političkog spektra imaju običaj da se postave u poziciju arbitra i da vam oni „upisuju" vaša svjetonazorska opredjeljenja. Upravo sam takvo što doživio od jednog redatelja koji u zrelim

[81] Doduše, jedan umirovljeni profesor ustavnog prava misli suprotno i javno djelovanje ovoga našeg iznimnog filozofa podvodi pod „desničarenje". Nešto slično dogodilo se i nama, pa tako jedan anonimni redatelj, izvjesni D. R., ozbiljno misli da ja odavno više nisam nikakav, pa ni truli liberal, već obični desničar, koji iz tih razloga zaslužuje posvemašnju ignoranciju! Netko će možda u ovoj iznimnoj benevolentnosti profesora i redatelja vidjeti i neke pozitivne pomake u odnosu na prakse poslije Drugog svjetskog rata. Naime, tada bismo i N. S. i moja malenkost vjerojatno zbog ozbiljnih ideoloških skretanja bili na izvjesno vrijeme odstranjeni iz društva kako ne bismo „trovali" mladost našim bolesnim idejama, koje su ionako odavno prevladane. Naravno, radi se o pripadniku/pasdaranu naše „nove ljevice", koja nije u stanju shvatiti da između liberalizma, antitotalitarizma, s jedne strane, i kritičkih objekcija na određene prakse u bivšem socijalističkom društvu, s druge strane, ne postoji nikakva teorijska kolizija.

godinama, još uvijek nije uspio snimiti ni jedan pristojan film, ali to ga uopće ne sprječava da sudi o svemu i svačemu. On tako zna kako Srbi govore u Hrvatskoj, on iz prve ruke zna da su zagrebački Srbi, pri popisu stanovništva 1991. godine hrvatski (doduše, ostaje nejasno je li bio u pitanju čisti „kalk" ili je pri izjašnjavanju naziv toga jezika imao i onaj drugi dio, onaj obvezujući dodatak, kojim su se rješavali svi naši jezično-politički nesporazumi; isto tako, i dalje ostaje nepoznato kako su pak taj jezik imenovali kninski ili vukovarski Srbi; za ove potonje naš „talentirani redatelj" ozbiljno misli da govore „autentičnim srpskim jezikom", što je, doduše, netočno, ali ostavit ćemo ga u njegovom /ne/znanju), on nepogrešivo zna što jest, a što, pak, nije roman, a prilično mu dobro ide kada suvereno interpretira „fotografije" u romanu… Moram priznati da nisam kojim sretnim slučajem čitao neke tekstove R. Barthesa da bih svojim studentima toplo preporučio ove njegove krajnje nebulozne interpretacije. I odnos dokument vs. roman nije mu baš dokraja jasan, iako sam siguran da bi nas sve pokušao uvjeriti da je ozbiljno čitao „Čas anatomije" D. Kiša. Nema razloga da mu ne povjerujemo na riječ, ali čitanje još uvijek ne znači da se to što je pročitano i razumjelo u potpunosti. Vražja je ta naša sklonost prakticiranja posvemašnje „površnosti"!

Vidim da se situacija u Sarajevu poslije ove „nedjeljne mise" dodatno komplicira. I neki uistinu ugledni hrvatsko-bosanski kulturnjaci morali su priznati da pored onog „pravog" fašizma postoji i onaj „lijevi" ništa manje opasni fašizam. Kada su neki od hrvatskih liberala (V. Gotovac, moja malenkost…) na tu evidentnu činjenicu ukazali još prije dvadeset i više godina, neki od ovih što su se sada probudili, tada su nam, onako, *an passant* držali „političke" i ine lekcije. Sada i oni moraju priznati da ipak ne postoji konsenzus oko toga što je to uistinu „antifašizam"![82] I ne treba ih zbog toga osuđivati, rugati im se kako su (pre)kasno progledali… Samo idioti ne mijenjaju svoje stavove… Bit će da Walter u nedjelju ipak nije uspio obraniti Sarajevo. Ma koliko neki o tome pisali. A meni bi osobno jako pomoglo kada bi me netko od tih „objektivnih" komentatora uspio konkretnijim dokazima (inkriminirajuća rečenica kardinala, glavnog tajnika Biskupske konferencije, neki suspektni komentar prisutne publike…) uvjeriti da je ta nedjeljna misa uistinu bila misa za ustaše. Ako pronađu i jednu

[82] I, naravno, da se u ovom „ideološkom košmaru", kakofoniji različitih glasova, ex-ministar kulture, Z. H. može osjećati i više nego komotno, jer naši „antifašisti" nisu u stanju suvislo definirati ni polaznu/nultu premisu vlastite ideologije. Moguće je da bi im sustavnije čitanje tekstova njemačkog filozofa P. Sloterdijka moglo pomoći! O tome više u ovoj knjizi u tekstu „Između traume, fikcije i istine…", u kojem smo analizirali film „Dnevnik Diane Budisavljević".

riječ ne samo što ću javno priznati svoju zabludu, već ću i sam sudjelovati u osudi jednog takvog čina. Doduše, pokazalo se da mi hermeneutičke vještine ne idu baš od ruke što i nije neki problem, jer sam već odavno odustao od prakticiranja te zavodljive metodologije. Naime, pored svih onih naših kavanskih hermeneutičara shvatio sam da moji komentari predstavljaju samo još jednu od mnogih suvišnosti u ovome svijetu.

Zašto su polemike uglavnom besmislene…

U ovome pismu/zapisu trebali smo uvrstiti i nekoliko recepata iz kuharice „Što se sve jede u vrijeme pandemije u Albaniji", svojevrsnu hrvatsku inačicu slavnog teksta J. M. Simmela, „Može i bez kavijara", ali neke okolnosti natjerale su nas da, u posljednji tren, promijenimo plan i da se našim kulinarskim vještinama pozabavimo u nekom od sljedećih pisama/zapisa.[83]

A, razlog ove odgode, i više je nego banalan: dao sam se, prilično naivno, „navući" na društvene mreže! Kako stvari stoje, one su, možda, još i veći problem, nego pojava ovoga nesretnog virusa COVID-19, koji nas očito uvodi u svijet koji tako dobro opisuje francuski filozof Michael Foessel. On, naime u knjizi *Récidive 1938*, svojevrsnoj kronici opadanja – ili bi, možda, trebalo reći kolapsa? – demokracije, opisuje vrijeme u kojem oni koji su bogati objavljuju svoju emancipaciju od društva tako što im nameću surovu financijsku štednju. Ograničeni nacionalni resursi moraju biti rezervirani isključivo za Francusku i ni za koga više, a u isto vrijeme, u zemlji se odvija prava hajka na izbjeglice, Židove (to već postaje opće mjesto lošijih dionica europske povijesti), kao i druge nepoželjne elemente. Policija je na ulicama. Istovremeno, svako tko drži do sebe (a, upravo takvi su neki od naših oponenata na društvenim mrežama) samozadovoljno misle da samo oni točno interpretiraju tokove ljudske historije: do sada smo ga interpretirali, a sada ćemo ga i mijenjati (XI teza o Feurbachu, K. Marx). Neki koji su bili sigurni da znaju u kojem se pravcu ona kreće – k spasonosnom čišćenju svake nepravde u društvu, ka krčenju terena za novi početak – zaboravili su, u tom prakticiranju vlastitog samozadovoljstva, pogledati malo bolje oko sebe. A, kada su već to učinili bilo je i više nego kasno!

Društvene su mreže prava pošast. Trenutačno, najrasprostranjenija bolest 21. stoljeća. Naime, neki dobronamjerni dojavili su nam da smo i mi spomenuti u nekoj raspravi o romanu Ene Katarine Haler, „Nadohvat", na nekom od fb-zidova, o (ne)vrijednosti toga romana. A, kako smo i mi pozitivno pisali o tome romanu, onda bi bilo uputno vidjeti što o našoj ocjeni toga romana misle neki od protagonista te rasprave. I, kao što obično biva, vrag nam nije dao mira, i ne samo što smo pogledali, već smo se i sami upustili u tu besmislenu raspravu, u kojoj se, čast izuzecima, preferira onaj dosadni „seminarsko-ideološki pristup literaturi, što je pisac mislio kada je rekao…".

---

[83] Sve je ostalo samo na pustim obećanjima. Doduše, već sam i u nekim našim ranijim tekstovima, „Diskretni šarm gradonačelnika", Osijek, 1995., parafrazirao onu čuvenu misao o tome kako sam ja obećanje koje se ionako ne može ostvariti!

Na taj smo način prekršili i naše „sveto pravilo“: može se (po)gledati, eventualno nekom usputnom gestom odobriti neki stav, nečije mišljenje, ali iz mentalne higijene nikako ne sudjelovati u razmjeni misli, gdje se ta izmjena vrlo lako transformira u razmjenu vlastitih taština, vlastite gluposti. Opće je poznato da glupost ne boli, pa je inflacija tog fenomena jedna od češćih pojava u našem javnom prostoru. Ne samo što svi sve znaju, već svi imaju potrebu to svoje znanje i javno demonstrirati. I, vjerojatno bi se to dogodilo i u ovome slučaju, jer odavno se više ne ljutim kada netko negativno ocijeni neki od mojih tekstova. Konačno, mi i ne pišemo da bi se to svima trebalo i svidjeti. Ali, kada vas, ni jednom vašom gestom izazvani, počnu svakojaki likovi etiketirati, onako *von oben* detektirati vaše ideološke stavove, iz čista mira učitavati vaše svjetonazore, e onda je uistinu, u takvoj situaciji, teško ostati miran. Naravno, takvi sveznajući likovi imaju potrebu da vas pouče, pa vi, htjeli-nehtjeli, saznate čitav niz novih informacija, konačnih istina i o politici, i o literaturi, i o ideologiji… Onako, iz „prve ruke“! Besplatno! Prisiljeni ste čitati prave „dječje tlapnje“ o tome koji je odnos između literature/umjetnosti i ideologije idealan, poželjan, u kojim postocima… Kao da o tome, i mnogim drugim stvarima, jedan L. Althusser, ali i ne samo on, nije napisao apsolutno ništa. Možda bih čak i preko svih tih samozadovoljavajućih „detalja“, manirom jednog pravog „aristokrata duha“ elegantno prešao (konačno, zašto bi svi morali čitati te dosadne i debele knjige) da jedan od „mudraca“, koji u svojim raspravama uporno inzistira na „seminarskom pristupu literaturi“, gdje mu je (pre)važan svaki detalj u tom romanu, što bi to glavna naratorica svakako morala znati, a što, pak, svjesno prešućuje i, zašto spram jednih patnji ima razumijevanje, a spram nekih drugih nema, što nam priča o jednoj fotografiji u tekstu sve sugerira, a što, pak, skriva…, optužio me je da se lažno predstavljam, jer on pouzdano zna da ja nisam nikakav liberal, čak ni onaj truli (tako nas je, *by the way*, zvao veliki J. B. T., to mu je vjerojatno bilo jako duhovito, jer je radnike, seljake i poštenu inteligenciju smjestio na jednu, pravu, stranu, a, truli liberali i sav onaj drugi ideološki šljam, bili su na drugoj, neprijateljskoj strani), već eventualno, u najboljem slučaju, umjereni desničar, vjerojatno, domobran! E, to je već predstavljalo nepodnošljivu provokaciju, svojevrsnu „crvenu krpu“ na koju smo morali odgovoriti. U nekim vremenima uistinu smo se plašili te nevjerojatne lakoće dijeljenja ideoloških etiketa, kojima su se u startu eliminirali svi oni koji se ne slažu s mišljenjem partije, koji o nekim temama imaju vlastiti stav, mišljenje. Kako stvari stoje, tih se vremena nismo riješili. I sada, pored terora anonimnosti, i dalje živimo u vremenima kojima nije strano olako etiketiranje protivnika, neistomišljenika…

Doduše, nismo primijetili da taj „salonski ljevičar“, koji je, prema vlastitom priznanju, 90-ih marno sudjelovao u popisu stanovništva i pri tome dolazio do

nevjerojatnih otkrića, spoznaja da hrvatski Srbi na pitanje kojim jezikom govore, odgovaraju „hrvatskim“, a mi smo se, ovdje, u Osijeku, u to isto vrijeme, proljeće ‘91. godine, ozbiljno zabavljali s likovima, koji kao da su izašli iz romana I. Đikića, „Beara“, uopće pokušao sudjelovati u stvaranju one toliko nužne građanske platforme naše obrambene strategije. A, mi smo upravo takvo što i činili! *Hic et nunc*! Bez ikakvog vremenskog odmaka. Bez ikakve historijske distance. Nije nam padalo na pamet čekati neka druga, jednostavnija vremena, pa da u maniri sveznajućih pripovjedača držimo lekcije kako se u tim vremenima, zapravo, trebalo ponašati. Kao da mi nismo bili svjesni da su se u tim vremenima, na našu veliku žalost, najčešće posvema nepotrebno, događale „loše stvari“ na koje nikako ne možemo biti ponosni i koje nije moguće opravdati. Čak ni kontekstom! Ni u tim „smutnim vremenima“ nije nam padalo na pamet slaviti vlastite zločince, a ignorirati tuđe žrtve! Kada se netko pozove na kontekst, onda znam da se iza te ideje kriju revizionističke strategije i moralne ništarije koje ih krišom promiču.

Ovdje smo namjerno spomenuli osječke „beare“, izgubljene oficire ondašnje JNA, jer je i jedan naš osvrt na roman I. Đikića, „Beara“, iz čista mira, postao temom rasprave. Naime, nekima se nije svidjela moja ideološka ocjena tog romana koji, prema njihovu skromnom mišljenju, i nije roman, jer oni u maniri klasičnih „sveznajućih pripovjedača“ znaju da je do takve atribucije došlo isključivo iz marketinških, komercijalnih razloga, pa vam se onda još usude držati lekcije o tome što bi jedan teoretičar književnosti sve morao znati o tom žanru; a kada ih uputite na neke relevantne teorijske tekstove, kao što su oni u kojima se, između ostaloga, opisuje „protejska svijest romana“, onda tu informaciju, doduše, nevoljko prihvate, ali i dalje tvrdoglavo inzistiraju na tvrdnji da „Beara“ ipak nije roman. Iako ta atribucija pri našoj ocjeni tog romana uopće nije bila relevantna. Mi smo samo primijetili da se o tako tragičnoj temi, kao što je ubojstvo 8000 Bošnjaka u Srebrenici, ne može tako površno pisati i da inače, poslije čitanja tekstova jedne Hanne Arendt o „banalnosti zla“, svim onim „konačnim rješenjima“, uopće nemamo namjeru baviti se psihogramom jednog „školovanog zločinca“, tamo nekog „beare iz našeg sokaka“, koji je, pak, toliko impresionirao autora romana da je ovaj bio ushićen spoznajom da je ovaj lik i u „novoj“ vojsci i dalje govorio „splitskom čakavicom“ i da je pri organiziranom pokolju Bošnjaka, koji je trajao nekoliko dana, sve vrijeme bio mrtav pijan, jer je baš taj dan slavio svoj 56. rođendan. A, usput je pao u tešku depresiju. Užasno ga je ljutilo što mu ovi njegovi još uvijek nisu dali viši čin, koji je on, prema vlastitom mišljenju, odavno zaslužio. No, on je i pored te nepravde, bez ikakvih suvišnih riječi, i dalje izvršavao sve naredbe onog drugog idiota,

generala Mladića, brata u zločinu. Osim gađenja prema takvoj vrsti literature, u kojoj je kao tema „kompleksni historijski lik", vjerojatno na isti način kao što je to M. Jergoviću bio notorni Draža Mihailović,[84] mi smo primijetili da bi bilo kudikamo zanimljivije da nam je autor pokušao objasniti što se to, zapravo, u onome jugoslavenskom društvu uistinu događalo kada je jedan od stupova toga društva, JNA, postala obična „zločinačka organizacija"!? I, to je, prema našem sudu, pitanje svih pitanja, a ne tamo neka površna analiza psihograma nekog tamo „beare", tog „malog čovjeka" (W. Reich), koji svjesno sudjeluje u najgorim zločinima u 21. stoljeću, pokolju civila, žena, djece, staraca i pokojeg vojnika koji se predao. Tko još da mari za tamo neke konvencije ratovanja.

I još uvijek nam nije jasno zašto se ova naša ocjena, koju je, *by the way*, potvrdio i haški sud, našim „salonskim ljevičarima" ne dopada?! Kažu da je ta naša ocjena „loša", ali ne kažu u kojim je sve to detaljima loša, što je to s moje strane tako pogrešno čitano u tom „genijalnom" djelu?

I kada se već vraćamo tim 90-im godinama, onda se moramo, nevoljko, „pohvaliti" da smo mi i djelima dokazivali naš temeljni svjetonazor: liberalni nacionalizam, koji se ni u jednom elementu ne razlikuje od nacionalizma o kojem ozbiljno piše jedan R. Rorthy, J. Tamil... I, sve ostale naše aktivnosti bile su kontaminirane ne samo čitanjem jednog K. Jaspersa, njegove „Pitanje krivnje", već i svakodnevnom primjenom onih njegovih teza da se na tuđu histeriju nikako ne smije odgovarati vlastitom, o individualnom, a ne kolektivnom karakteru svakog zločina...

I, onda vam neki teorijski smušeni likovi nakon 30 godina kažu da ste, u najboljem slučaju, umjereni desničar![85] I, nikome ništa! I, takvi bi i dalje dife-

---

[84] Doduše, ta simpatija spram tog „kompleksnog historijskog lika" ne znači da je M. J. četnik kako su mu neki njegovi bivši prijatelji tepali. Ova „simpatija" prema jednom zločincu nije ideološki impostirana, već se u ovome konkretnom slučaju radi o čistoj patologiji. M. J. želi nas samo šokirati. Pa, makar i svojom „neobičnim" literarnim preferencijama. Doduše, bilo bi zanimljivo vidjeti kako bi dotični reagirao na sličnu provokaciju kada bi netko rekao: ja sam Ante Pavelić! Kao i uvijek, ni sada nismo baš nešto previše originalni, jer upravo je ovom svjesnom provokativnom konstatacijom Stanko Lasić „otvorio" svoju „kržeologiju" još tamo davne 1989. godine. Ni uz najbolju volju, ne uspijevamo se sjetiti je li tko na nju odgovorio. Doduše, radi se o vremenima u kojima se nije previše mislilo, pa nam se čini da zbog toga još uvijek moramo čekati suvislu reakciju na tu provokaciju. Jer, tek poslije njezine temeljite dekonstrukcije možda će nam i neke stvari postati nešto jasnijima.

[85] Naravno da se takvi likovi ne osjećaju obveznim da tu svoju ideološko-političku (dis)kvalifikaciju oponenta nekim suvislim argumentom dodatno obrazlože. *Magister dixit*! I to bi trebalo biti dovoljno, odnosno morali bismo biti sretni što smo samo „etiketirani", jer bismo u nekim (ne)vremenima prošli puno gore. Ovako se moramo ne samo pomiriti, već moramo

rencirali žrtve i dalje ne razlikuju „teret“ od „izbora“ prošlosti, i dalje ignoriraju važnost etike svjedočenja, i dalje o zločinima nekih govore kao „nepotrebnoj retorziji“, „manjim incidentima“, da su u pitanju bili neki „viši interesi“, a kod onih drugih to više ne vrijedi, već traže da se nedvosmisleno očituju i o ‘41., i o logorima, i o karakteru režima…

Pun nam je kufer tog „hrvatskog mazohizma“, tih vječnih „hrvatskih Fausta“, te „vječne krivnje“… Pa dajte se i vi, drugovi, konačno, jednom iskreno suočite s vlastitim demonima iz naše bliže i dalje prošlosti (to što je Račan svetom vodicom „poškropio“ kockicu uistinu je karikaturalan čin, slika stanja hrvatske socijaldemokracije, hrvatskih komunista 90-ih godina prošloga stoljeća), odnosno, napišite i vi, naravno, ako takvo što uopće umijete knjigu o „jugoslavenskom Faustu“ i prestanite već jednom hrvatski javni prostor kontaminirati potrebom da se u svakoj situaciji moramo očitovati o tom našem povijesnom „istočnom grijehu“ (kao da je taj „grijeh“ samo moj ili nekih od nas, kao da to nije i vaš, ako smo se već odlučili da ćemo Jaspersa pročitati na adekvatan način, onako kako je on vidio problem „metafizičke“ krivnje), jer to što radite na javnoj sceni već postaje uistinu tragikomično. Pa, upravo je, iz tih razloga, u filmu „Lily Marlen“ W. Fassbinder, koji očito više nije mogao izdržati taj pritisak „permanentne denacifikacije“ (ako nas sjećanje ne vara upravo smo mi u Hrvatskom saboru govorili o nužnosti naše „denacifikacije“, o nužnosti da se suočimo i s onim manje lijepim epizodama iz posljednjeg rata), pa je u taj film uvrstio i onu čuvenu scenu kada Židovi poslije obavljenog posla svjesno dižu u zrak Nijemce, koji su se u tom međusobnom „dealu“ ponašali krajnje korektno.[86]

---

i prihvatiti njihov (partijski) sud. Doduše, bilo bi uistinu zanimljivo čuti to njihovo samorazumljivo objašnjenje kako su to detektirali moju ideološku poziciju, koji tragovi ukazuju na moje ideološke aberacije, zašto se lažno predstavljam… Ovako samo možemo pretpostaviti da su njihovi sudovi logična derivacija jedne Brechtove pjesme, koja otprilike glasi: „Pušiti „Camel“ je desno, a „Marlboro“ lijevo, / kupati se u kadi je desno, a tuširati je lijevo“… Budući da sam nepušač, onda su i ti ironični stihovi neprimjenjivi na moj slučaj, a skloniji sam tuširanju nego kupanju u kadi!“ I što ćemo sada, dragi moji antifašisti?! U ovakvim situacijama uvijek mi na pamet padne neka od genijalnosti druga Staljina, koji je jednom prilikom ozbiljno rekao: „Drugovi, lijevo od lijevog je, zapravo, desno!“ I uopće nije pogriješio, jer nema nikakvih dramatičnih razlika između „lijevog“ i „desnog“ fašizma!

86 Onda se ti likovi još usude primijetiti da imaju dojam da u Njemačkoj proces denacifikacije nije bio dovoljno temeljit, pa se u nekim vremenima njemačka mladost otvoreno zapitala o tome kako su se u onom prošlom ratu ponašali njihovi očevi?! I sve bi to bilo jako dirljivo kada bi se ti likovi prisjetili i zapitali i o ponašanju svojih očeva. I onih koji su izgubili i onih koji su dobili neke ratove. Do tog stupnja „političke korektnosti“ oni nisu u stanju dobaciti. Ali,

Sada moramo zastati, pa će u nekom od sljedećih nastavaka, doći na red i analiza odnosa između parafraze i alegoreze u interpretaciji (dobrih) romana, a „Nadohvat" to svakako jest, jer je i više nego jasno, bez ikakvih dodatnih zadrški, odgovorio na sve one nužne elemente, koji proizlaze kada se literatura čita iz njezine političko-etičke perspektive.[87]

zato će mene pitati: spavate li mirno, gradonačelniče? A, ja ću im reći da sam u ratu činio sve upravo kako bih poslije rata mogao mirno spavati!

87 Zanimljivo čitanje ovog romana ponudio je I. Cingel, osječki arhitekt, inače radikalni ljevičar, vidjeti portal „Forum.tm"!

Pismo o tome kako smo bili naivni…

I kada smo mislili da je ovoj napasti od virusa došao kraj, da je samo pitanje dana kada ćemo svečano, na taktove „svadbenog marša", ući u tu famoznu „novu normalnost". Doduše, i dalje nam nije baš jasno što se sve to „krije" iza te krajnje privlačne i optimistične sintagme o novim mogućim opcijama, ali ako ništa drugo obećavajuće je zvučalo. Ali, kako stvari stoje, taj „svečani ulazak" morat ćemo malo, barem mi ovdje u Albaniji, odgoditi. Avioni koji su trebali početi prometovati 15. svibnja, po svemu sudeći, neće poletjeti prije 1. lipnja. A, ni to nije posvema sigurno! Možda će se dogoditi, a možda i neće. Još uvijek nema ništa od otvaranja restorana i kafića. Tek sada postajemo svjesni koliko su nam neki trivijalni životni rituali bili itekako važni. Trgovine su otvorene, ali u njih ionako rijetko idemo, pa nam ta mogućnost „slobodnog kretanja" i ne znači nešto previše. Za razliku od Hrvatske i Srbije ovdje nema „izborne groznice", pa u ovdašnjoj političko-akademskoj javnosti nitko baš nešto previše ne propituje ustavnost i zakonitost mjera, koje je donijela Vlada. Imamo osjećaj da su ovdje ljudi naučili trpjeti i da ova ograničenja relativno dobro podnose. Bez prevelike buke. U Srbiji i Hrvatskoj to je jedna od glavnih tema. I u susjedstvu, ali i kod nas, stječe se dojam da se svi kao nešto trude kako bi nam objasnili što je važnije: sigurnost ili sloboda! I u tim objašnjenjima uistinu uživamo. Nismo ni bili svjesni koliko smo skloni prakticiranju sofističkih filozofskih strategija. Ne samo što smo u stanju svaku situaciju okrenuti u svoju korist, već smo u stanju preko noći zaboraviti ono što smo još jučer zastupali, pa danas zastupamo posvema suprotne stavove od onih jučerašnjih. Ali, to nikome ne predstavlja neki veći problem. Ono što nam je jučer politički jako smetalo, bilo nepodnošljivo, već danas može biti integralni dio političke prakse. To su inače neki ozbiljni filozofi nazivali „pohvalom dosljednosti". No, kako stvari već duže vrijeme stoje, očito da građane takve prakse ne smetaju nešto previše. Na ovim prostorima kultura zaborava u pravilu je snažnija od svake kulture pamćenja. Mi kao da se natječemo da što više zaboravimo. Kao, ako to učinimo, onda će nam biti kudikamo jednostavnije u životu. Na djelu je parola: pustimo '41., '45., '90. i okrenimo se budućnosti, ekonomiji, turizmu, jeftinoj zabavi, sportu, novim „društvenim pokretima", pjesmi i igri… Možda, na kraju te balade, bude i kruha! I sada bismo se mogli rezignirano zapitati: a kome je to davne 1935. godine, slavni filozof, E. Husserl, onda držao ono predavanje o „Krizi europskog čovještva i filozofije"? Već tada je taj mudri filozof prosvjedovao protiv agresivnosti prirodnih znanosti u odnosu na duhovne, jer su svoje načine istraživanja, metode željele nametnuti i duhovnim znanostima. Jedna takva agresivnost dovela je i do gubitka i tematizacije i problema-

tizacije, pa je E. Husserl morao zaključiti: „Naš okolni svijet je duhovna borba u nama i našem historijskom životu. Ovdje dakle nema nikakvog razloga za onoga tko duh kao duh tematizira, zahtijevati od njega neko drugo objašnjenje nego čisto duhovno. A tako to vrijedi uopće: besmisao je na prirodni okolni svijet gledati kao na nešto u sebi duhu tuđe i zbog toga duhovnu znanost izgrađivati pomoću prirodne znanosti te tako je tobože htjeti učiniti egzaktnom." (U nekom od sljedećih zapisa/pisama pokušat ćemo dodatno neke od ovih teza dodatno pojasniti!)

Budući da ne govorimo albanski jezik ne mogu vam reći jesu li i ovdje u Albaniji epidemiolozi postali planetarno popularne osobe, kao što je to slučaj u drugim zemljama regije.

Kada gledamo srbijanske televizijske programe, onda možemo reći da su svi ovi naši „eksperti" (Vili-Mili, A. M., K. C., kao i oni koji redovito čitaju strani tisak, pa nam te „misli 21. stoljeća" uredno prenose; doduše, i jedni i drugi, imaju običaj zaboraviti što su još jučer zastupali, ali ih te nagle promjene stavova ne muče baš previše, „hvala na pitanju" idemo dalje, vozi Miško…) mala djeca u odnosu na ove srbijanske. Tamo je, izvjesni doktor Nestorović (to je onaj što je na početku pojave virusa COVID-19 ozbiljno tvrdio da se radi o jednom od „nasmešnijih virusa" u istoriji medicine", da taj virus žene uopće ne napada i da je početak ožujka idealno vrijeme da se skoči na jedan „mali shopping" na sjeveru Italije, jer sada tamo zbog histerije uzrokovane pojavom virusa nisu gužve, a i sezonska su sniženja…, gotovo da čovjek ne povjeruje kako se ozbiljni ljudi, ničime izazvani, pretvaraju u obične klaune, šarlatane, koji aktivno sudjeluju u općem uveseljavanju ionako nesretne javnosti), u nacionalnim medijima prisutniji i od samog predsjednika A. V. A, upravo je „sveprisutnost" jedna od najprepoznatljivijih osobina tog osebujnog predsjednika, koji ima lijepi običaj da bude prisutan u svakome trenutku na onim mjestima gdje je najteže, od velikih i kapitalnih gradilišta, preko biblijskih poplava, pa sve do sibirskih mećava…, gdje se on svaki puta pojavljuje kao „izbavitelj", *deus ex machina*, koji nikada ne spava, koji je uvijek spreman…

Naime, upravo je predsjednik A. V. taj koji građanima Srbije, iz dana u dan, strpljivo, očinski objašnjava što je to, zapravo, COVID-19, kako treba pravilno koristiti respiratore, koji u ogromnim količinama, kao donacija bratskih naroda, Kineza i Rusa, svakodnevno stižu u Srbiju, a on te tonske isporuke osobno ne samo što dočekuje, već i te „bratske donacije" komentira na aerodromima. Ali, pri tome, njegove emocije nisu jednoznačne, njihov raspon kreće se od sreće, zadovoljstva, pa sve do zabrinutosti, jer samo je on svjestan da ono najteže

tek dolazi i da se i dalje građani moraju ponašati odgovorno. A ponašat će se odgovorno, jedino ako budu slušali njega. On je taj koji uopće ne spava i sve to vrijeme na dispoziciji je građanima, koje toliko voli, za koje toliko nesebično skrbi. On je taj koji srbijanskim umirovljenicima kaže ne samo koliko dugo mogu šetati, ne više od pola sata, već im on, za svaki slučaj, odredi i prostor kretanja, nikako ne više od 200 do 300 metara od mjesta stanovanja. Mogli bi se ti stariji ljudi u tim darovanim šetnjama lako izgubiti. On je taj koji donosi odluku o tome što treba raditi, a što, pak, ne. Isključivo on može donijeti i one „najteže" odluke, pa tako nije dopustio reparaciju srpskih građana iz drugih zemalja. Doduše, tu odluku je donio „teška srca", ali i takve se odluke moraju donositi. No, isto tako, on najbolje zna što građani žele, pa je tako odlučio da je krajnje vrijeme da gradski javni prijevoz počne s radom. I, to nije sve, jer je on taj koji, s vremena na vrijeme, mora korigirati i neke nedovoljno precizne preporuke nacionalnog stožera, koji se često izgubi, pa postoje trenuci u kojima „ekspert" pomisli da su oni važniji od politike, od predsjednika, od Srbije…

I to ovaj osebujni lik čini tako što se jednostavno pojavi, ukaže na jednom od nacionalnih javnih servisa. I to čini svaki dan po nekoliko puta, jer tih nacionalnih, strogo kontroliranih servisa ima više, gdje onda plačnim glasom lamentira o svemu i svačemu. U takvim prilikama najčešće zauzima pozu „svečanog i uvriježenog glupana"! On se, jednostavno, ponaša kao gospodar života i smrti u Srbiji! Prvi i jedini vokal! Svi ostali mogu biti isključivo prateći vokali, ali i to isključivo pod uvjetom da na adekvatan način (frenetičnim aplauzom, neumjerenim metaforama, udvorničkom poezijom, kojoj nisu strani epski i dramski elementi…) slave lik i djelo „voljenog vođe"!

Naravno, svi oni koji se groze takvih pojava, oni iz tzv. „druge Srbije", koju čine portal „Peščanik", časopis „Danas", i nekoliko još uvijek neovisnih elektroničkih medija, sve te aktivnosti „voljenog vođe" i njegova raštimovanog orkestra pokušavaju nekako dekonstruirati, sa željom da osvijeste onu totalno „sluđenu javnost", koja se nalazi u stanju potpunog destrojstva, između čekića i nakovnja. Naime, političke opcije koje im se nude kao rješenje na ovim dolazećim parlamentarnim izborima prilično su jednostavne: želite li, dragi građani, više ili manje fašizma u vašim domovima?!

O tome kako su za sve loše stvari na ovome svijetu krivi procesi (post)modernizacije

Kako stvari stoje, koronavirus, barem ovdje u Albaniji, nije pobijeđen. A glasovi koji dolaze iz Sjeverne Makedonije još su tragičniji. Broj zaraženih u ovim zemljama, poslije ukidanja nekih ograničenja, u dramatičnom je porastu.[88] Ovih dana broj zaraženih veći je nego na početku pandemije. Ovi brojevi na najuvjerljiviji mogući način pokazuju da se s ovim „nevidljivim" neprijateljem ne treba šaliti. Naš optimizam bio je preuranjen. Kao i ukidanje nekih ograničenja. Korona je postala naša surova stvarnost. I nakon korone opet imamo koronu! I više je nego očito da živimo u vremenu bez ikakvih čvršćih jamstava i obećanja. Živimo u svijetu, koji je, prema mišljenju Achillea Mbembea, opsjednut vlastitim krajem. I bilo bi nadasve poželjno kada bismo tu činjenicu uvažavali. Od nje više nije moguće samo tako pobjeći. Doduše, ovaj ozbiljni kamerunski filozof misli da bismo morali imati u vidu činjenicu da živimo u vremenu koje je, jednako tako, obilježeno jednom neravnopravnom preraspodjelom ranjivosti, kao i novim i propalim kompromisima s formama nasilja, koje su podjednako i futurističke i zastarjele! U knjizi Brutalisme[89] tako možemo pročitati da će se moć od sada konstituirati, artikulirati, rekonfigurirati, djelovati i reproducirati, prije svega, kao geomorfološka sila. A sav se taj proces odvija frakturiranjem i stvaranjem pukotina, rastakanjem krvnih sudova, bušenjem i pražnjenjem od organskih elemenata, ukratko, iscrpljivanjem (fr. *depletion*): „Nije li toksičnost, odnosno umnogostručivanje kemijskih supstanci i opasnog otpada, jedna od strukturnih dimenzija sadašnjice? Te supstance i taj otpad, ne napadaju samo prirodu i okolinu (zrak, zemljište, vode, lance prehra-

---

88 *Neki od mojih dobro upućenih i zabrinutih prijatelja misle da je do ovog porasta došlo zbog toga što su se građani opustili, pa tako više nitko ne poštuje socijalnu distancu, gotovo nitko više od njih ne nosi zaštitnu masku, rukavice… Neki idu korak dalje, pa kažu da su za sve krivi i neki vjerski blagdani, kao što su pravoslavni Uskrs, muslimanski Bajram… Moja draga prijateljica, K. K., neoprezno je na svom fb-zidu napisala da se „suživot u Makedoniji plaća životima". Neki u Makedoniji nisu imali previše razumijevanja za taj njezin ne baš s(p)retni post, pa su ju optužili da, vjerovali ili ne, širi govor mržnje. Budući da itekako dobro poznajem tu sjajnu poetesu, racionalnu znanstvenicu, angažiranu intelektualku, konstataciju o „govoru mržnje" ne mogu prihvatiti, već mi se čini da su njezini „tužitelji"/„higijeničari duha" (u nekim drugim vremenima to su bili „inženjeri duša") još uvijek nekritički fascinirani trivijalnom idejom „političke korektnosti", pa ih ta sklonost prakticiranju „političke korektnosti", u svim prilikama i neprilikama, čini dodatno ideološki slijepim, odnosno metafizički gluhim za one stvarne političko-medicinske (i etičke) probleme u Makedoniji. Nisam nažalost imao priliku da su se ti isti „tužitelji", na bilo koji način, oglasili na istinski govor mržnje, izvjesnog Tozije, filmskog djelatnika, producenta, službenika u makedonskoj vladi, koji je i slovenski i hrvatski narod nazvao fašističkim narodima. Toliko o političkoj i etičkoj dosljednosti ovih higijeničara!*

89 *Achille Mbembe, Brutalisme, Paris, La Decouverte, 2020.*

ne), već i tijela, koja su također izložena olovu, fosforu, živi, berliju, freonskim tečnostima" (str. 10).

Ovdje se upućuje samo na živa tijela izložena fizičkom iscrpljivanju i svim vrstama ponekad nevidljivih bioloških rizika. Ovdje se čak i ne navode svi oni virusi, a ima ih preko 600 000, kojima su zaražene sve vrste sisavaca, osim kada to autor čini metaforički, posebice u poglavlju koje je posvećeno graničnim tijelima.[90]

Za potrebe ovoga nepretencioznog pisma/zapisa bit će dovoljno da ukratko rekapituliramo neke od teza ovoga autora u kojima nas on, između inoga, podsjeća na neke od virusa s kojima smo se u posljednje vrijeme suočili i koji su ne samo osakatili i desetkovali na desetine tisuća ljudi, već su na put izgnanstva otjerali stotine tisuća drugih. Nema nikakve dvojbe da je današnje čovječanstvo, zapravo, jedno lutajuće čovječanstvo! A, isto tako, ne bismo smjeli zaboraviti i sva ona nepotrebna i štetna krčenja šuma, ogromne požare, ovdje se treba samo podsjetiti što se sve u posljednje vrijeme događa u Brazilu, u području rijeke Amazone, svjesno uništenje ekosistema, svih onih kobnih tvornica od Indije, Kine..., koje zagađuju i uništavaju biodiverzitet.

Koliko smo god bili sretni činjenicom da je 1989. godine pao Berlinski zid danas moramo biti svjesni da su ostali mnogi drugi zidovi i da je naša zatvorenost puno više materijalna nego što je to bila prije pada tog slavnog Zida. Imamo dojam da smo nekad granice prelazili puno jednostavnije nego što to činimo danas. Od kontrolnih punktova, sigurnosnih kamera više nije moguće živjeti. Ne samo što nam se, u međuvremenu, dogodio Orwell, već se pokazalo da je postorwellovska stvarnost puno gora od originala, sve one njegove najgore projekcije dramatično su nadmašene: „Sve do jučer sve se svodilo samo na pitanje ubrzanja, pitanje mreža koje se razgranavaju i stežu cijelu kuglu zemaljsku povezujući je, pitanje neumoljive mehanike brzine i dematerijalizacije. Bilo je za očekivati da budućnost ljudske zajednice i proizvodnja, kako materijalnih dobara, tako i živućeg, obitavaju u domeni proračunljivog. Sveprisutna logika, velika brzina cirkulacije i ogromna pomoćna memorija, bilo je dovoljno da prenesemo na digitalnog dvojnika sve kompetencije živoga i kotač je bio pokrenut.[91] Tako je na najvišem stupnju naše kratke historije na Zemlji, u konačnici, ljudsko moglo biti prebačeno u plastični uređaj. Na taj je način bio otvoren put za ostvarenje starog projekta – beskonačnog širenja tržišta! A, dje-

[90] *Achille Mbembe, „Nekropolitika".*

[91] *Alexandre Friedrich, H+. Vers une civilisation 0.0, Paris, Allia, 2020.*

lovanje virusa u odnosu na negativne učinke tržišta predstavlja kap u oceanu svih problema. Možda korona izaziva neugodno gušenje, ali učinci tržišta na ljudsko zdravlje još su užasniji, pogubniji od svake korone.[92]

I sve bi to bilo i više nego idealno da se u ovu „sretnu neoliberalnu priču" o padu jednog mrskog Zida nije umiješao taj nesretni virus. On je, barem nakratko, prekinuo ovu opijenost i ukazao na svu fragilnost svih ideoloških pobjeda. Jedno vrijeme morat ćemo se ponašati poput slavne Alice u zemlji čudesa, stajat ćemo na mjestu iako ćemo imati dojam da trčimo najbrže što možemo!

Stoga je posvema razumljivo što nas A. Mbembe upozorava da je ovo vrijeme u kojem živimo vrijeme gušenja i truljenja, nagomilavanja i kremiranja leševa, jednom riječju, vrijeme uskrsnuća tijela na koja su stavljene, za ovu priliku, njihove najljepše pogrebne i virusne maske. To će reći da je za današnje ljude, Zemlja na putu da se pretvori u kotač koji nesmiljeno melje, u univerzalnu Nekropolu? Dokle će sve ići širenje bakterija s divljih životinja na ljude ukoliko svakih dvadeset godina otprilike 100 milijuna hektara tropskih šuma (zemljinih pluća) treba biti posječeno?

Od početka industrijske revolucije na Zapadu, skoro 85 % močvarnih područja je isušeno. Tempo kojim se uništavaju staništa ne posustaje. Ljudska populacija, nestabilnog zdravstvenog stanja, gotovo je svakodnevno izložena novim patogenim agensima. Prije kolonizacije, divlje životinje, glavni rezervoari patogena, bile su nastanjene samo u sredinama u kojima su živjele izolirane zajednice. To je, na primjer, bio slučaj u posljednjim šumskim zemljama svijeta koje su se nalazile u bazenu rijeke Kongo.

Zajednice koje su do našeg vremena živjele i ovisile o prirodnim resursima na tim teritorijima, raseljene su. Istjerane su zbog prodaje zemlje od strane korumpiranih i tiranskih režima i zbog odobravanja ogromnih resornih koncesija poljoprivredno-prehrambenim konzorcijima. Te zajednice više ne uspijevaju održati oblike prehrambene i energetske autonomije koja im je stoljećima dopuštala život u ravnoteži s okolinom.

---

92 *Kao nešto što je istovremeno i nadzemno, a i naše zajedničko tlo, univerzalno pravo na disanje nije mjerivo. Ono nije ni prisvojivo. To je univerzalno pravo ne samo u pogledu svakog člana ljudske vrste, već i živućeg svijeta u cjelini. Stoga se mora shvatiti kao osnovno pravo na postojanje. Kao takvo, ono ne može biti oduzeto i izbjegava podčinjavanju svakom suverenitetu jer je suverenitet samo po sebi. To pravo proistječe iz življenja na Zemlji, pravo koje pripada univerzalnoj zajednici onih koji nastanjuju Zemlju, ljudi i ostalih. Vidjeti, Sarah Vanuxem, La propriété de la Terre, Paris, Wildproject, 2018; i Marin Schaffner, Un sol commun. Lutter, habiter, penser, Paris, Wildproject, 2019.*

U uvjetima u kojima se nalazimo, jedna je stvar brinuti se zbog smrti dalekog drugog, a drugo je da odmah postanemo svjesni svoje propadljivosti, nužnosti života u blizini vlastite smrti, koju treba misliti kao realnu mogućnost. Takav je, dijelom, užas koji opća karantena izaziva kod mnogih: obaveza da se u konačnici mora odgovoriti svojim životom i u svoje ime.

Odgovoriti ovdje i sada našim životom, na Zemlji, zajedno s drugima (uključujući i virus) i našim zajedničkim imenom, takva je, sigurno, naredba koju ovaj patogeni trenutak upućuje ljudskoj vrsti. Patogeni, ali također i katabolički trenutak prvog reda, trenutak raspadanja tijela, razvrstavanja i odstranjivanja svih vrsta ljudi-otpada – veliko odvajanje i velika opća karantena, kao odgovor na nepojmljivo širenje virusa i na posljedice opsežne digitalizacije svijeta.

Koliko god pokušavali da se oslobodimo tijela, sve nas na kraju ipak vodi k njemu.[93] Usprkos ovoj surovoj digitalizaciji. Doduše, svjesni smo da ćemo doslovno sve morati iznova izmisliti, počevši od onog socijalnog, jer rad, opskrba, informiranje, održavanje kontakata, hranjenje i održavanje veza, razgovaranje i dopisivanje, zajedničke pijanke, slavljenje praznika ili sahranjivanje, odigravaju se isključivo putem ekrana. Moramo shvatiti da smo sa svih strana okruženi vatrenim prstenovima. Sve digitalno u velikoj je mjeri jedna nova rupa u zemlji iskopana eksplozijom. Digitalno je istovremeno i rov, i hrpa iznutrica, i pejzaž na mjesečini, digitalno je bunker u koji su izolirani čovjek i izolirana žena pozvani da se sakriju, pritaje…

Smatra se da će tijelo od kosti i mesa, fizičko i smrtno tijelo, pomoću digitalizacije biti oslobođeno svoje težine i svoje inertnosti, te bi na kraju tog procesa preoblikovanja, trebalo biti moguće proći kroz ogledalo i spasiti se od biološke korupcije, a ujedno se vratiti u sintetički univerzum protoka. To je iluzija, jer

---

93 *Ovdje ćemo se polako oprostiti od misli ovoga iznimno zanimljivog i poticajnog filozofa tako što ćemo neke od njegovih ideja pokušati implementirati na sve specifičnosti naše, hrvatske tranzicije! Nema nikakve dvojbe da se trenutak autofagije ubrzano približava, a zajedno s tim trenutkom i kraj zajednice koju poznajemo. Naime, ako više nikome ne možemo reći zbogom, ako se više ne možemo sjećati živih, onda uistinu nema nikakvog opravdanog razloga da zajednica kao takva uopće egzistira! Prikliještenom između nepravde i nejednakosti, jednom velikom dijelu čovječanstva prijeti veliko gušenje, a osjećaj da je naš svijet suspendiran, ne prestaje se širiti.* Čovječanstvo i biosfe*ra u istoj su igri. Jedno bez drugog nemaju nikakvu budućnost. Hoćemo li biti sposobni iznova otkriti naše pripadanje istoj vrsti i našu nepresušnu vezu sa svime živućim? To je možda ono posljednje pitanje, prije nego što se vrata jednom za svagda zatvore. Još uvijek su mi u sjećanju moji studenti s koliko su nelagode slušali moja predavanja o tijelu, o tome kako smo više napredovali u spremanju hrane nego u vođenju ljubavi, kako se gotovo patološki plašimo vlastitog tijela, kako se i sam Hollywood u svojoj povijesti odnosio spram (golog) tijela…*

kao što gotovo i nema čovječanstva bez tijela, tako ni čovječanstvo ne će spoznati slobodu samostalno, izvan društva ili na štetu biosfere.

DRUGI DIO: NAŠA LEKTIRA

Ideje dolaze i odlaze, priče ostaju.
(Nassim Nissim Taleb, The Black Swan. The impact of the Highly Improbable)

Kada država ubija u ime pravde[94]

U naslovima većine knjiga koje je napisao Bill O'Reilly, američki novinar, politički komentator i televizijski voditelj, obvezno se nalazi riječ „killing", Killing Kennedy, Killing Lincln, Killing the SS, Killing Jesus, Killing Crazy Horse... Riječ je o seriji od osam knjiga!

Nema nikakve dvojbe da upravo ta riječ „ubijanje" u većini naslova njegovih knjiga itekako doprinosi dobroj prodaji i čitanosti tih knjiga. Riječ je o onoj vrsti knjiga koje ljudi jednostavno vole čitati! Nije nam poznato koliko je izdavačka kuća „Ljevak" uspjela financijski profitirati s izdavanjem te knjige, koja baca dodatno svjetlo na jedan iznimno zanimljiv dio one tzv. „slabe povijesti" poslije završetka Drugog svjetskog rata. Naime, opće je poznato da su mnogi nacisti uspjeli izbjeći zasluženu kaznu i da su se, na ovaj ili onaj način, uspjeli skloniti uglavnom u Južnu Ameriku, Argentinu, Brazil, Paragvaj, Boliviju... Mnoge političke okolnosti poslije završetka toga rata išle su im na ruku, jer su se dotadašnji saveznici uspjeli brzo politički razići, pa smo umjesto pravoga rata sudjelovali u tzv. „hladnom ratu", koji je doveo do „željezne zavjese" (i dalje ostaje nejasno s koje je strane te zavjese bila socijalistička Jugoslavija), dosadašnji su se saveznici počeli natjecati tko će od njih steći vojnu nadmoć, tko će od njih kontrolirati veći geopolitički prostor, tko će se prvi spustiti na Mjesec...

---

94 Bill O'Reilly (& Marin Dugard), Ubijanje SS-ovaca. Lov na najgore ratne zločince u povijesti, Ljevak, Zagreb, 2019. Uz ovu knjigu svakako bi trebalo pročitati: a) knjigu Albrechta Koschorkea, Hitlerov Mein Kampf, Ka poetici nacionalsocijalizma, XX vek, Beograd, 2020. Naime, u ovoj knjizi A. Koschorke, između ostaloga, slijedi i neka od svojih razmišljanja izloženih u njegovoj prethodnoj knjizi „Opća teorija pripovijedanja", a sve s namjerom da se ponudi takva teorijska matrica kako bi se moglo bolje razumjeti pripovjedno modeliranje socijalnih konflikata i način funkcioniranja mitova o zajedničkom podrijetlu i povijesnoj misiji; kao i pogledati b) film S. Spielberga, „München" u kojem ovaj slavni redatelj židovskih korijena na jedan krajnje brutalan način pokazuje, zapravo, sav besmisao bilo koje, pa tako i one osvete iza koje stoje država i njezine tajne službe. Naime, svaki puta kada se osvećujemo mi zapravo samo nastavljamo lanac zločina!

A, političke prilike u Južnoj Americi, bile su u „blagoj" koliziji s opće prihvaćenim demokratskim, univerzalnim vrijednostima „demokratskog svijeta", išle su na ruku svima onima koji su se poslije završetka Drugog svjetskog rata osjećali gubitnicima. No, gubitak rata kod velike većine njih nije izazvao nikakvu katarzu, nikakvu radikalnu promjenu ponašanja i djelovanja. Najveći dio njih nije ni za jotu odustao od svojih ranijih ideoloških uvjerenja. Nitko od onih najkrupnijih zločinaca nije se javno pokajao za sve ono zlo koje su tijekom Drugog svjetskog rata činili. Čak i oni koji su bili privedeni sudu pravde u Nürnbergu nisu to učinili. Većina njih umirala je s poklikom „živjela Njemačka", „živio Hitler"... Tih godina nije bilo realno očekivati da će se njemačka nacija na adekvatan način suočiti sa svojom strašnom prošlošću. Stoga je razumljivo što je katarza izostala. Do nje će u njemačkom društvu doći tek u 60-im godinama prošloga stoljeća promjenom političkog diskursa. To je vrijeme kada njemačka mladost otvoreno i nemilosrdno pita svoje roditelje što su točno radili za vrijeme rata? Budući da su odgovori užasavajući i reakcija je morala biti jednako brutalna: njemačka mladost počela se stidjeti svojih roditelja, njihovih postupaka uoči rata i tijekom njega! A taj stid doveo je i do drugih radikalnih promjena u njemačkom društvu, u njemačkom obrazovnom sustavu, u medijskom prostoru. A i jezik Crkve morao je slijediti jezik nove politike, koji nije želio imati nikakve veze s nacističkom prošlošću. Takvo što neposredno poslije završetka rata jednostavno nije bilo moguće. Štoviše, mnogi od njih i tada su bili uvjereni da njihovo vrijeme tek dolazi, jer prilike u svijetu davale su im za pravo: političko-vojna borba se nastavlja i jedna izgubljena bitka nikako ne mora značiti da su oni definitivno poraženi. Nove borbe tek predstoje, a njihova uloga u tim novim sukobima može biti presudno važna. U te bajke vjerovali su i pripadnici poraženih ustaških i četničkih formacija. Mislimo da su taj mit pothranjivali pobjednici, jer su javni diskurs kontaminirali strahom od povratka poraženih te su na taj način stvarali alibi za svoje represivne metode.

I sve bi to možda završilo unutar klasične „kavanske hermeneutike", nostalgičnih priča uz koju čašicu pića više, da nije bilo onih koji su željeli uhvatiti i kazniti one koji su uspjeli pobjeći od sudskog pravorijeka. Ovdje, u prvome redu, mislimo na novo formiranu državu Izrael, u kojoj su postojale one političko-obavještajne snage koju su po svaku cijenu željele uhvatiti i kazniti jednog A. Eichmana, dr. J. Mengelea, tog „anđela smrti" koji je u Auschwitzu provodio stravične medicinske pokuse nad logorašima, M. Bormanna, Hitlerova osobnog tajnika, „smeđu eminenciju" Trećeg Reicha, kao i mnoge druge zločince, koji su stjecajem (ne)sretnih okolnosti uspjeli pobjeći od ruke pravde. Kao što smo već napomenuli tu „sigurnost" našli su uglavnom u zemljama Južne Amerike!

Nadalje, masovni mediji, tv-kuće, a nešto kasnije i filmska industrija, počeli su sustavno stvarati dodatne mitove o nekim paranacističkim organizacijama, tipa ODESSA, koje se navodno ozbiljno pripremaju za nove ratove, za stvaranje 4. Reicha, a taj narativ bio je garniran svim onim tračevima o nekom „zakopanom blagu", o velikom bogatstvu, koje su nacisti tijekom rata sklonili kako bi im, u slučaja poraza, poslužio za financiranje određenih nelegalnih aktivnosti koje bi, u konačnici, predstavljale novu, još opasniju prijetnju demokratskom svijetu. Mora se priznati da su mnogi od tih filmova, knjiga bili iznimno vješto snimljeni, odnosno napisani, a povremene vijesti o uhićenju pojedinih nacističkih krvnika itekako su pridonijele popularnosti toga žanra, tih političkih filmova, knjiga...

No, čini nam se, ako je vjerovati ovoj knjizi, da je stvarnost bila kudikamo surovija, te priče bile su ipak samo plod bogate imaginacije, i pobjednika i poraženih. Ni jedan od opisanih likova u ovoj knjizi (Eichmann, Mengele...) ne živi ni u kakvom bogatstvu. Svi moraju raditi kako bi zaradili za pristojan život, većina njih živjela je u skromnim gradskim kvartovima južnoameričkih gradova, svi oni u privatnim razgovorima žale se na nezavidnu financijsku situaciju, neizvjesnu budućnost. To nikako ne znači da nisu postojale neke njemačke, pa i pronacističke organizacije, koje su se brinule za svoje sunarodnjake, ali moć tih organizacija bila je i više nego skromna. Vjerujemo da je većina njih bila sretna što je uspjela preživjeti i da se nitko od njih, pa ni Eichmann, Mengele..., nije zanosio mišlju o obnovi nekakvog 4. Reicha.

Naravno, i u ovoj knjizi pojavljuje se neizbježni Simon Wiesenthal, koji je u Beču osnovao puno ozbiljniju organizaciju koja je imala jedan jedini cilj: pronaći i posljednjeg nacističkog zločinca, koji je uspio pobjeći i privesti ga pravdi. Na momente se stječe dojam da O'Rilley & Dugard nepotrebno ironiziraju djelovanje tog iznimno časnog čovjeka, koji je, doduše, i sam sudjelovao u stvaranju nepotrebne mitomanije oko svoje inače časne misije. Naravno, i on je sklon nepotrebnom pretjerivanju i pripisivanju sebi i onih zasluga koje mu nisu pripadale. Jedno od tih je i uhićenje A. Eichmanna u Argentini. To je isključivo djelo Mossada, tajne izraelske službe. I sam opis uhićenja tog zločinca u ovoj knjizi i više je nego realan, daleko od svake holivudsko-bondovske paradigme. Otmicu su izvršili posvema „obični" ljudi, kojima je to bila dužnost prema svim onim ubijenim Židovima tijekom Drugog svjetskog rata. (Tajne službe socijalističke Jugoslavije bavile su se sličnim aktivnostima. I one su cijelo vrijeme svoga postojanja, po svijetu, progonile „narodne/državne neprijatelje". Neke od tih „opasnih neprijatelja" su i ubili, B. Bušića, neke, pak, druge uspjeli su

kidnapirati i dopremiti u Jugoslaviju, svećenika K. Draganovića, bilo je tu i neuspjelih pokušaja ubojstava, kao što je to bilo u slučaju N. Štedula, koje je, u konačnici, i dovelo do posvemašnjeg gubitka političkog i svakog drugog kredibiliteta jugoslavenske države u međunarodnoj javnosti. Naime, ni jedna država više nije mogla braniti tu vrstu državnog terorizma. (Te i slične prakse bivše države, u svojim knjigama, sjajno opisuje srpski pisac Svetislav Basara.) I kada bismo suspendirali svoj liberalni refleks i prepustili se relativističkom odnosu spram te užasavajuće činjenice, koji se uvijek svodi na krajnje banalnu i uvredljivu konstataciju da to isto rade sve „tajne službe" ovoga svijeta, jedan detalj u toj „yu-priči" ipak ne možemo nikako prihvatiti. Naime, upravo taj „detalj", na najbolji mogući način, govori o stvarnom karakteru i te službe, ali i te države: krajnji egzekutori tih aktivnosti bili su najgori, uglavnom, beogradski kriminalci, razni arkani, giške, majmuni... Dakle, nikakvi „tajni agenti", nego obični klošari, društveni šljam, koje je služba koristila za obračune s političkim oponentima.)[95]

Iz tog razloga, ali ne samo tog, ovu knjigu vrijedi pročitati, jer je pisana znalački, bez ikakve nepotrebne patetike i propagande. Štoviše, ima u njoj i onih detalja, koji su u najmanju ruku suspektni, pa tako saznajemo da je Eichmann prije smaknuća odbio posljednji obrok. I ta činjenica sama po sebi apsolutno je neutralna da nije popraćena jednom malom bilješkom u kojoj stoji: „Istraživači sa sveučilišta Cornell (riječ je o vrlo ozbiljnom sveučilištu – op. Z. K.) proveli su 2014. istraživanje odabira posljednjeg obroka 247 zatvorenika (moja malenkost bila je član povjerenstva za obranu doktorata koji se bavio istraživanjem koje su to posljednje riječi osuđenika na smrt – op. Z. K.) koji su iščekivali smrtnu kaznu. Oni koji su tvrdili da nisu krivi u većem su broju odbili posljednji obrok" (str. 190), a upravo je A. E. papagajski na suđenju ponavljao da on ni za što nije kriv. On je, naime, samo izvršavao zapovijedi drugih!

---

95 Stoga bi i onaj hrvatski odvjetnik morao s puno manje entuzijazma braniti neke svoje klijente, koji su pred njemačkim sudom osuđeni na visoke kazne, jer su svjesno angažirali kriminalce da za potrebe države vrše najgore zločine u inozemstvu, ubijaju ljude (uglavnom Hrvate i Albance) koji su iz političkih razloga stavljeni na „listu za odstrel". Konačno, on je dužan objasniti hrvatskoj javnosti kako se u tu njegovu priču o posvema „normalnim" aktivnostima „tajnih službi" uklapa i ono svjesno ubojstvo djevojčice stare osam godina?! Nije mi jasno zašto nitko u Hrvatskoj nije podigao tužbu protiv likova poput B. Spasića, koji s vremena na vrijeme uveseljava srbijansku javnost, na nekim opskurnim tv-kanalima, svojim gnjusnim pričama o tome kako je on osobno sudjelovao u ubijanju hrvatskih i albanskih emigranata širom Europe uz asistenciju najgorih beogradskih kriminalaca. A hrvatsko pravosuđe, iz nama nejasnih razloga, šuti i ne reagira na glupa hvalisanja tog, ali i drugih sličnih idiota, ubojica „u ime države i naroda"...

Između traume, istine i fikcije… između Diane i Dare

Tek 2003. godine bili smo u prilici da „Dnevnik Diane Budisavljević" čitamo i na hrvatskom jeziku. Naime, te je godine, njezina unuka, dr. S. Szabo, inače psihologinja, prevela s njemačkog jezika na hrvatski dnevne zapise svoje bake, a Hrvatski državni arhiv objavio je tu, za noviju hrvatsku povijest, iznimno važnu knjigu! Nadasve je zanimljivo da ta knjiga kada se pojavila nije izazvala neku veću pozornost naše javnosti. Njezino pojavljivanje uredno je prešutjela i naša akademska i naša politička javnost. Kao da i dalje živimo u 70-im i 80-im godinama prošloga stoljeća. Kao da se, u međuvremenu, ništa nije dogodilo. Hrvatska i dalje šuti! I do prekida te nepodnošljive šutnje ne bi ni došlo da 2019. godine nije snimljen igrano-dokumentarni film prema tim dnevničkim zapisima. (Ovdje moramo napomenuti da sam prije toga, 2018. godine u Banja Luci prisustvovao premijeri jednoga drugoga dokumentarnog filma, „Dijanina deca", Slađane Zarić. Riječ je o filmu, koji na tragu dnevničkih zapisa Diane Budisavljević, pokušava rekonstruirati životne sudbine neke od kozaračke djece koja su uspjela preživjeti ustaške logore, Jasenovac, Sisak, Gradišku… Nažalost, u filmu je prevladala ideološka komponenta, jer redateljica svjesno manipulira sa sjećanjima, pa su ta naknadna prisjećanja, blago rečeno, tendenciozna i kao takva neuvjerljiva i negledljiva. Ne samo što takvi pristupi ne dovode do katarze, već se jednim takvim manipulativnim pristupom jednoj iznimno delikatnoj temi aktivno sudjeluje u stvaranju takvih političkih strategija kojim će se pokušati opravdavati činjenje nekih novih zločina, a koji su logična posljedica nekih starih, neriješenih odnosa iz naših nedavnih prošlosti. Naime, držimo da nema potrebe ono što je samo po sebi zlo nepotrebnim detaljima, izmišljanjima, činiti još većim, još tragičnijim…)

Za razliku od knjige „Dnevnik Diane Budisavljević" istoimeni film, redateljice Dane Budisavljević (redateljica nije ni u kakvom srodstvu s Dianom, radi se tek o pukoj koincidenciji), s Almom Pricom u naslovnoj ulozi, nije prošao tako nezapaženo. Dapače, u našoj javnosti, izazvao je burne ideološke rasprave. Budući da je na prošlogodišnjem filmskom festivalu u Puli proglašen najboljim snimljenim filmom te godine u Hrvatskoj ta činjenica/provokacija nije mogla proći bez reakcije dežurnih „hrvatskih desničara",[96] odmah su uspjeli pronaći 11 „smrtnih grijeha" (čitaj: falsifikata) u tom filmu!

[96] Još jednom se pokazalo da su u pravu oni koji kažu da su „koncentracioni logori zamislivi samo i jedino kao literatura, nikada kao realnost (čak ni kada smo, ili još bolje ponajmanje kada smo ih neposredno iskusili)" (Imre Kertesz). Stoga uopće nije čudno što ovaj mađarski pisac smatra da je film S. Spielberga „Schindlerova lista" običan kič u odnosu na film R.

I, još kada se znade da je upravo prošle godine snimljen i film „General“ (u režiji vječnog i neponovljivog Ante Vrdoljaka, gdje u filmu glavnu ulogu igra Goran Višnjić, u svijetu filma relativno poznati glumac), o životu Ante Gotovine, tog najvećeg hrvatskog junaka u Domovinskom ratu, svima je moralo biti jasno da će se „hrvatska desnica“ morati referirati spram te svjesne provokacije hrvatskih ljevičara, yu-nostalgičara, antifašista, aktivista... Tim više, što su naši „ljevičari“ (i njihove ideološko-aktivističke derivacije) također pali u svoju poznatu ideološku ekstazu, pa se nisu nešto previše zamarali s tamo nekim „nekontroliranim detaljima“, koji su ih trebali barem malčice „natjerati“ da tom hvaljenom filmu, ali još više „dnevničkim zapisima“, pristupe nešto (samo)kritičnije! A, materijala i za jedan takav kritički pristup, srećom ima!

Moram priznati da je i naše prvo čitanje „Dnevnika...“ 2003. godine bilo prilično površno. Budući da smo o samoj temi „spašavanja kozaračke djece“ iz ustaških logora imali i prije čitanja tih „zapisa“ određene spoznaje, oni su predstavljali samo dodatnu potvrdu tih naših prijašnjih spoznaja. (Moramo reći da sam tijekom svoga boravka, u Banja Luci, 2015. – 2019., kao generalni konzul RH u RS, sretao znatan broj starijih ljudi, „kozaračke djece“, koji su, ničim izazvani, bili spremni podijeliti neka od svojih sjećanja, iskustava iz tih, za njih, iznimno teških vremena. I, znam da će zvučati i više nego heretično, gotovo nevjerojatno, ali velika većina tih *ad hoc* svjedočenja bila su pozitivna. Ti su stariji ljudi imali samo riječi hvale za svoje udomitelje, za okolinu u kojoj su se ne svojom voljom našli, sa simpatijama su govorili o brizi časnih sestara, liječnika, uopće medicinskog osoblja prema njima, o nepoznatim ljudima koji su im u tim traumatičnim vremenima nesebično pomagali, mnoge od njih i usvojili, spasili, omogućili im novi, sretniji život... Rekli su mi da ne razumiju zašto se u njihovim medijima na dnevnoj bazi toliko stigmatizira jedan narod, odnosno zašto se između zločinačkog režima i hrvatskog naroda stavlja znak jednakosti... Konačno, oni i svoje živote duguju upravo tim „dobrim ljudima“, kojih uopće nije bilo tako malo kako se to često misli. Budući da se radilo o usputnim, slučajnim susretima, u banjalučkim kavanama, parkovima, nismo imali vremena dublje analizirati motive tih njihovih usputnih iskaza, uz jutarnju kavu, govore li to zato što bih ja upravo takvo što želio čuti, doduše, mogli su pročitati, a i vidjeti na lokalnim tv-postajama, moje vrlo jasne stavove i o Kozari, i o karakteru logora u Jasenovcu; nadalje, u Židovskoj općini u Banja Luci bila je i promocija moje knjige „Nostalgija: kratka povijest zaborava“, ili,

Benignija „Život je lijep“. Naime, ovaj pisac smatra da jedini smisao ima borba s duhovima koncentracijskih logora.

oni, jednostavno, žele i sebi i meni poručiti da su i ta teška vremena bila itekako slojevita i da ni ta vremena nije moguće svesti samo na jednu simplificiranu ideološku odrednicu, koja uglavnom reproducira binarni, mi vs. vi odnos spram stvarnosti, odnosno crno-bijelo viđenje svijeta…)

I, tko zna, možda bismo i mi sve to zaboravili da neki dan, 22. travnja, u povodu 75. obljetnice proboja iz jasenovačkog logora, HRT i RTS (kao nekad, u onim „starim, dobrim, yu-vremenima"), nisu u svojim udarnim terminima, odmah poslije večernjih vijesti, odlučili prikazati film „Dnevnik Diane Budisavljević". Neki od naših vječnih aktivista u nevladinim organizacijama, tih novokomponiranih „antifašista",[97] isprva su se čudili što će taj film uopće biti prikazan na hrvatskoj televiziji. Ta im se vijest činila „nemogućom misijom" i kao takva predstavljala im je ugodno iznenađenje! Kao i obično, promakao im je podatak da je i HRT sudjelovao u (su)financiranju toga filma. O tom čudnom i nerazumljivom sadomazohizmu naših aktivista pisali smo već ranije. Doduše, imamo dojam da je taj sadomazohistički odnos i to ne samo prema državi, već i prema vlastitom društvu, jedan od zaštitnih znakova ovih (postmodernističkih) vremena u kojima živimo. Slične procese moguće je pratiti u, manje-više, svim europskim društvima. Posebice, u onim tranzicijskim! Naši „aktivisti", koji doduše nemaju ništa protiv obilatih državnih potpora, koje najčešće troše nedovoljno transparentno, iskreno se iščuđavaju svakoj pozitivnoj društvenoj pojavi, dobrodošlom procesu… Njihova je deviza: ili oni ili mi, to jest, što su u društvu procesi retrogradniji to je bolje za njih i njihovo angažirano djelovanje, jer tek tada njihovo djelovanje ima nekog smisla. Na stranu, što je to njihovo

[97] Posvema je u pravu I. Lovrenović kada kaže da je „titovski antifašizam (…) u godini 1945-oj (bio – op. Z. K.) varijanta staljinskoga, nedemokratskog, a idejno i ideološki takav je ostao do kraja. I oni Kadijević-Adžićevi JNA-tenkovi koji su 1991. i 1992. žarili i palili po Vukovaru, Ravnome i na mojoj Grbavici nastupali su u ime antifašizma. Kako piše Peter Sloterdijk, „bijeg radikalne ljevice u 'antifašizam' najuspješniji je manevar jezične politike 20. stoljeća", a „predstavljanje lijevoga fašizma kao antifašizma postalo je u čitavom području utjecaja staljinizma i preko toga u novoj ljevici prevladavajućom jezičnom igrom poslijeratnoga vremena". Stoga bi bilo krajnje vrijeme da „naši antifašisti" shvate da je „jedna (…) stvar antiokupatorska i antikvislinška borba, po kojoj je Titov partizanski pokret bio rijetka svijetla tačka u evropskom mraku Drugoga svjetskog rata", (I. Lovrenović), a ono poslije toga da nema nikakve veze s njihovim poimanjem „antifašizma"! Konačno, ovaj autor stvar zaoštrava do kraja, pa ukazuje na činjenicu da i „antifašizama ima različitih, i ideološki se ne slažu među sobom. Između antifašizma Sime Dubajića i antifašizma Edvarda Kocbeka razlika je duboka i strašna kao pakao." Upravo smo i mi na jednoj tribini upitali jednu uspaljenu „antifašistkinju", gdje joj pripadnost manjinskoj zajednici još samo dodatno pojačava tu atribuciju, da nam odgovori na pitanje: što je, zapravo, Simo Dubajić: ubojica, četnik, heroj, antifašist…?! Naravno, odgovor nismo dobili, jer upravo taj slučaj pokazuje svu konfuznost tog pojma!

„angažirano djelovanje“ vrlo često kontraproduktivno, jer i samo pridonosi stvaranju novih podjela u društvu.

I, poslije gledanja tog filma, i „drugog“ čitanja „dnevničkih zapisa“, slobodno možemo reći da smo na mnoga naša pitanja dobili prilično zadovoljavajuće odgovore. Naime, dugo mi nije bilo jasno zašto komunisti poslije trijumfalne pobjede, sve vrijeme, između 1945. i 1990. godine, uopće nisu spominjali djelovanje Diane Budisavljević. A, zapravo, odgovor je i više nego jednostavan: njezino djelovanje ni na koji način nije se uklapalo u njihovu konstrukciju onoga što se zbivalo između 1941. i 1945. godine. Naime, djelovanje Diane Budisavljević nedvojbeno svjedoči o kompleksnosti hrvatskog društva u tom periodu. To djelovanje pokazuje da je u tom društvu postojao itekako visok stupanj empatije, da je veliki broj građana ne samo bio spreman, već da su i aktivno sudjelovali u pomoći nekim od onih koji su se našli u nevolji, da se kod tih pojedinaca radilo o njihovoj stvarnoj, a ne fiktivnoj plemenitosti, solidarnosti, hrabrosti. (Ovdje se moramo prisjetiti i djelovanja jednoga dr. Đure Vranešića, koji je u svojem sanatoriju, između ostalih, spasio i M. Krležu, ali mu to poslije rata nije pomoglo. Pobjednici su ga i pored nekih intervencija strijeljali. I kada naš poznati publicist Mirko Galić piše o nužnosti da se današnje hrvatsko društvo jasno odredi spram svih naših „ratnih narativa“, pa onda u tom kontekstu, spominje i hrvatsko građanstvo koje poslije Drugog svjetskog rata nije uspjelo rehabilitirati vlastitu naciju, jer su neki od pripadnika tog segmenta društva, iz ovih ili onih razloga, odlučili pobjeći iz zemlje, neki su, pak, pristali na šutnju, a neki su, možda, i protiv svoje volje, prihvatili suradnju s novom vlašću, pobjednicima, onda bi ipak morao reći da su neki od njih i ubijeni, onako egzemplarno, za svaki slučaj... Čini nam se da su se tijekom onoga rata hrvatski liječnici ponašali sukladno Hipokratovoj zakletvi i da su predstavljali onaj bolji dio društva.) No, takvo ponašanje građana Zagreba još bi, možda, i moglo proći kod novih vlasti, ali ono što se nikako nije uklapalo u komunističku konstrukciju hrvatske ratne stvarnosti jest činjenica da u tim akcijama aktivno sudjeluju i državne institucije, ministar Artuković i Eugen Dido Kvaternik, pa i sam Pavelić, nekoliko ministarstava, hrvatski Crveni križ, Caritas, pripadnici vojnih struktura, visokog klera, pa i nadbiskup Stepinac...

Ako je vjerovati „dnevničkim zapisima“, koje je Diana Budisavljević (rođena u Austriji, u Insbrucku 15. siječnja 1891. godine, poslije završetka srednje škole udala se za doktora Julija Budisavljevića, te su 1919. godine došli u Zagreb, gdje je njezin suprug bio između ostaloga i profesor kirurgije na zagrebačkom Medicinskom fakultetu, poslije Drugog svjetskog rata napustili su Hrvatsku/

Jugoslaviju i vratili su se u Austriju, umrla je 20. kolovoza 1978. godine) vodila između listopada 1941. godine i veljače 1947. godine, isprva se Stepinac sa skepsom odnosi spram njezine inicijative/Akcije za pomoć pravoslavnoj djeci, ali vremenom svoj stav mijenja, jer neki njegovi najbliži suradnici, očito s njegovim blagoslovom, zdušno sudjeluju u zbrinjavanju kozaračke, pravoslavne djece u onim ratnim danima. I to su neprijeporne činjenice. Naravno, uvijek je moguće postaviti pitanje je li se moglo učiniti više? Naravno da jest. To pitanje često postavljam i samome sebi. Jesam li kao ratni gradonačelnik Osijeka mogao u 90-im godinama učiniti i nešto više nego što sam (u)činio? Odgovor je: da, vjerojatno sam mogao učiniti i više, ali se, isto tako, mora postaviti i protupitanje: a postoji li netko tko je u tim (ne)vremenima u gradu učinio više od mene glede normalizacije/racionalizacije života u iracionalnim uvjetima? Bojimo se da je odgovor negativan, jer smo najčešće ostajali usamljeni u uvjeravanju ostalih, te „tihe većine" da su svi oblici različitosti legitimni i poželjni u društvu; isto tako, nismo imali neku preveliku pomoć kada smo druge uvjeravali u iznimnu važnost politike pomirenja, kada smo inzistirali na toleranciji kao poželjnom obliku ponašanja i djelovanja.

Ono što je pobjednicima poslije '45. godine bilo uistinu šokantno jest spoznaja da su i dijelovi one zločinačke NDH-vlasti iskreno sudjelovale u rješavanju mnogih ratnih nevolja. Isto tako, i film, a još više „dnevnički zapisi" daju jednu posvema drugačiju sliku života u onim vremenima, pa tako više saznajemo o životu nekih zagrebačkih pravoslavaca, djelovanju Židovske općine, kao i nekih izuzetnih pojedinaca kao što je to npr. bio dr. K. Bressler...

Zanimljivo je da prve informacije o tim nesretnim sudbinama djece, o tom „zlu" Diana saznaje od svoje švelje, Slovenke. Upravo ta „slaba" povijest, te priče „malih ljudi" još jednom pokazuju da nikada ništa nije moguće sakriti i da se uvijek na kraju sve sazna. I, upravo, „priče" da su neke grupe u društvu životno ugrožene izazvat će čitav niz pozitivnih reakcija. Svjesni dijelovi zajednice odlučili su reagirati tako što će početi pomagati ugroženima. Taj početni spontani angažman zabrinutih pojedinaca iz bolje stojećih zagrebačkih kuća uskoro će se i institucionalizirati. U te humanitarne aktivnosti uključit će se i Crkva, sa svojim Caritasom, i pojedina ministarstva, i Crveni križ... Rezultati neće izostati. Preko stotine djece bit će, na ovaj ili onaj način, spašeno... Nažalost, prilično velik djece, prije svega, iz objektivnih razloga (rat, bolesti, opstrukcije nekih moćnih struktura...) nije mogao biti adekvatno zbrinut.

Ali, ono što nas je uistinu šokiralo, ti pobjednici su bez ikakvih problema uništili/sklonili kartoteku/memoriju koju je Diana Budisavljević sve vrijeme

rata marno vodila i kojom se nastojalo sačuvat identitet djece, koji bi onda u nekim „sretnijim vremenima“ trebao omogućiti i njihov povratak obiteljima, biološkim roditeljima. I slažemo se s onima koji misle da je jedna od najtragičnijih epizoda u tom filmu/dnevniku upravo ona scena u kojoj predstavnici „nove vlasti“ iz stana Diane Budisavljević iznose ormar s kartotekom. To je samo jedna od mnogih memorija koje su se u nekim „vunenim vremenima“ sustavno i svjesno uništavale.

Ono što je nama bilo problematično u ovome filmu jesu neka, prema našem skromnom mišljenju, nepotrebna odstupanja od predloška, od „dnevničkih zapisa“. Tako u zapisima nigdje nismo mogli naći motiv za onu scenu u filmu kada Julije, suprug Diane, dolazi kući s papirićem na kojem piše: Srbin i neki broj! Isto tako, scena policijske premetačine u filmu bitno se razlikuje od opisa u Dnevniku. Moramo priznati da smo i sami ostali zaprepašteni „soft-pristupom“ NDH-političke policije u stanu Diane Budisavljević pri pretresu, kada nisu mogli otvoriti jedan ormar, koji je pripadao Dianinoj kćeri, a ključ tog ormara bio je kod nje, oni šalju auto po tu kćer..., a usput, s najvišeg mjesta, dobivaju naputak da se pretres prekine, jer je dojava bila lažna! Ovdje redateljici ne pomažu ni oni ozbiljni teoretičari, koji smatraju da ne treba vjerovati ni građi u arhivama tajnih policija, ali ni dnevničkim zapisima disidenata, jer su i jedni i drugi najčešće pisani sa sviješću da će to i netko drugi čitati. Naime, Diana je svoj Dnevnik prvo objavila u Austriji, na njemačkom jeziku, i mogla je, s pristojne vremenske i sigurnosne distance, napisati bilo što. No, ona je ostala vjerna svom izvornom stavu: o svemu treba govoriti i pisati samo istinu, ma koliko ona nekima može biti neugodna! Ove intervencije, nažalost, dovode u pitanje plemenite namjere redateljice. Jednako tako, priča o samoubojstvu majke Eugena Kvaternika ili karikaturalni prikaz Slavka Kvaternika od strane njegova prijatelja, ni na koji način ne uvećavaju zločinački karakter jednog tragičnog režima![98] Naime, tom režimu ne samo što je bilo suđeno da propadne, jer je u startu bio zločinački i slijedio je užasne (geo)političke strategije, već je

[98] No, ono što bi nas trebalo zabrinuti jest činjenica da se i u ovome filmu ponavlja narativ o „dobrom Nijemcu“, koji je u hrvatskoj književnosti uspostavio S. Šnajder u romanu „Doba mjedi“. (O tome više u našem tekstu, Dobri Nijemac, Vijenac, br. 592, 10. studenoga 2016.), kojem se suprotstavlja stereotip o „lošem Hrvatu“! Naime, za neke od svojih aktivnosti Diana Budisavljević traži pomoć i od njemačkih časnika, koji joj, u pravilu, izlaze u susret, daju punu potporu njezinim humanitarnim aktivnostima. Doduše, ta bi se činjenica mogla i drukčije interpretirati: Nijemci da su htjeli mogli su spriječiti sve zločinačke aktivnosti NDH-vlasti, zabraniti ubijanje nedužnih civila, progon Srba i Židova, ukinuti sve logore u toj državi... Naravno, da bi jedna ovakva interpretacija predstavljala uvredu „zdravoj pameti“, jer upravo su ti „dobri Nijemci“ bili ne samo idejni inspiratori svih tih zlodjela, od masovnih deporta-

svojom pogrešnom strukturom programirao i nazočnost onih koji nisu nikoga slušali (taj moment sjajno je opisan u „dnevničkim zapisima", ali u filmu je, nažalost, izostao; tako je tragikomično slušati objašnjenje Luburića u kojem se spominje i postojanje hrvatske sirotinje o kojoj bi se također trebalo brinuti, a ne o tamo nekoj „tuđoj, neprijateljskoj sirotinji" čije postojanje ima smisla jedino ako, u međuvremenu, postanu „moderni janjičari", tako da one slike djece s ustaškim kapama u logoru uistinu djeluju groteskno) i koji su se upravo natjecali u činjenju zločina. Jedan Luburić, (Miloš, Šakić et com., logična su posljedica arhe- strukture toga režima tako da je bio uzaludan otpor svih onih u tom režimu koji se intimno nisu slagali sa svime onime što se događalo na terenu, ubojstvima, pljačkama, paležom cijelih sela... I u retorziji mora biti mjere. Sa sličnim pojavama, nažalost, susretali smo se i u ovome, posljednjem ratu. Naime, i u tom ratu, postojali su tute, štele, arkani, samozvani lokalni šerifi..., koji su se ponašali na istovjetan način kao u onome ratu Luburić i njemu slični idioti. I oni su si umislili da im nitko ništa ne može, da su oni jedini gospodari života i smrti! Ono što nas čini trajno nespokojnima jest više puta potvrđena činjenica da se, s vremena na vrijeme, iznova pojave.

U međuvremenu su se Diana Budisavljević, M. Luburić ..., pojavili kao likovi u još jednom filmu, u filmu „Dara iz Jasenovca",[99] Diana kao sporedni, u funkciji „deus ex machina", a Luburić kao jedan od glavnih negativnih protagonista. Riječ je o srpskom filmu koji je bio kandidat za Oscara, ali poslije negativnih kritika[100] u „Varietyju" (riječ je o ozbiljnom američkom filmskom

---

cija nevinih civila, do „konačnog rješenja", istrebljenja europskih Židova u koncentracijskim logorima..., već su sve te projekte uspješno proveli i u praksi.

99 Riječ je o srpskom filmu P. Antonijevića za koji je scenarij napisala Nataša Drakulić, Srpkinja iz Hrvatske. Ako je vjerovati L. Zafranoviću, hrvatskom (?) redatelju, radi se o običnom plagijatu. Naime, i sam L. Zafranović, već duže vrijeme, pokušava snimiti jedan igrani film na temu Jasenovca. Doduše, krajem 80-ih godina taj autor napravio je dokumentarni film „Testament" na istu temu – konclogor Jasenovac – u kojem se, manje-više, ponavljaju otprije poznati stereotipi o tome logoru. Budući da je riječ o iznimno delikatnoj temi, taj uradak nije nimalo jednostavno kritički analizirati. No, ukratko, moguće je reći da u „Testamentu" nismo vidjeli ništa što već otprije nismo znali: autor u filmu dosadno ponavlja komunističku mantru o karakteru toga logora. „Testament" je tek niz „pokretnih slika" bez ikakvog pokušaja da se, u svjetlu novih spoznaja, neke „istine/stereotipi" pokušaju dekonstruirati, od broja ubijenih, načina ubijanja, pa sve do krajnje suptilnih međuljudskih, međuetničkih odnosa unutar samoga logora, logoraša, uprave...

100 Vidjeti tekst Jaya Wiessberga u uglednom filmskom časopisu „Variety", u kojem se ovaj film ne osuđuje samo zbog činjenice da je u pitanju „propagandni uradak", već ovaj kritičar smatra da je problem u tome što se u ovome filmu radi o lošoj i loše izvedenoj propagandi. Ovaj film dodatno potpiruje mržnju i raskole između „Srba" i susjednih naroda. A loše je izvedena, jer

časopisu), ovaj film nije ušao ni u uži izbor. Zanimljivo je da ni kritike toga filma u Srbiji, osim onih režimskih kritičara,[101] nisu bile nešto previše pohvalne, pa tako Dejan Ilić taj film smatra običnom „propagandnom misijom".[102] Na tom tragu razmišlja i Arsenije Jovanović, koji smatra da je i u ovome filmu o Jasenovcu, koji se, između ostaloga, temelji i na poznatom historijskom događaju, vidljiv onaj parazitizam, „koji se grčevito i bukvalno hvata za opšte i poznate istorijske činjenice (iako taj odnos prema tim činjenicama nije u svim detaljima korektan, kao što je to npr. pojava časnih sestara u logoru Jasenovac, ili slika A. Stepinca u istome logoru – op. Z. K.), nažalost bez stvaralačke snage i sposobnosti da se samostalno izdigne i razvije iznad doslovne arhivske građe. Šta je tu „umetničko"? (...) Film o kojem je reč nije umetnički film, on je tek jedna od mnogih mogućih sinetehničkih rekonstrukcija jednog dela arhiviranih istorijskih dokumenata, niz pokretnih slika (...), bez onoga što umetničko delo čini značajnim, bez jasne idejne orijentacije, bez dubljeg smisla, poetike, moralne ili filosofske vodilje. (...) Film počinje i završava se na parazitskom osloncu istorijskih događaja i iz tog okvira nije u stanju da izađe".[103]

---

se koristi jeftinim narativnim sredstvima kako bi poslala sumnjivu poruku. To se posebice očituje u onoj sceni u filmu kada imamo paralelnu montažu ubijanja u logoru i seksa!

101 Sam A. Vučić, predsjednik Srbije, poslije međunarodnog neuspjeha ovoga filma, naredio je državnoj televiziji da emitira film prije njegove distribucije po kino-dvoranama u Srbiji. Film je krajem veljače emitiran u udarnom terminu, u subotu uvečer, poslije glavnog dnevnika! Stoga nema nikakve dvojbe da je taj film realiziran zapravo kao jedan od prvih proizvoda državnog programiranja kulture: „Jasenovac kao prostor, mesto nacionalnog stradanja, imperativ sećanja, važan historijski orijentir u negovanju srpskog identiteta...(to je) film po meri (trenutačne srpske) političke elite koja je ogromne resurse usmerila u realizaciju ovog filmskog projekta" (Saša Ilić, Kome pripada Jasenovac, 15. travnja 2021., Peščanik). A da je tome uistinu tako svjedoči i pojavljivanje redatelja u Narodnoj skupštini Srbije gdje je bio toplo pozdravljen od većine zastupnika, a tom se prilikom obratio i Ivica Dačić, predsjednik Skupštine, imao je potrebu izreći nekoliko „toplih" riječi! Redatelj nije uspijevao sakriti svoju neizmjernu sreću!

102 Vidjeti, D. Ilić, Propagandna misija, Peščanik, 30. siječnja 2021. Naime, taj autor smatra da je ovaj „film poslat u Ameriku da bude odgovor na kandidata iz Bosne i Hercegovine, film Jasmile Žbanić „Quo vadis, Aida?", naivno vjerujući da će taj film promijeniti „sliku o Srbima uvreženu na Zapadu. Oni misle da na Zapadu svi odreda Srbe vide kao zločince, a film će konačno pokazati da su Srbi u stvari bili i jesu žrtve." Neki, pak, drugi kritičari smatraju da je tim filmom Jasenovac „kao tema ratne strahote, usled državne propagande „spakovane" u sat i po filmske trake, postao (...) jeftina konzumeristička roba za svakodnevnu političku upotrebu" (Saša Ilić).

103 Arsenije Jovanović, Parazitske orhideje Čarlsa Darvina, 8. ožujka 2021., Peščanik.

Što će nama kapitalizam (i Europa) kada smo mi suvreni(sti)[104]

Čudni smo mi ljudi. Krajem 80-ih godina prošloga stoljeća nismo mogli živjeti od pojmova poput Europe, višestranačja, tržišta, kapitala, demokracije, ljudskih prava, slobode... Gotovo kao da smo se natjecali tko će češće spomenuti upravo te „čarobne" pojmove, koji su nam već samim svojim spominjanjem trebali jamčiti i bolji život, i veći standard, i neupitnu sigurnost... I ne samo što smo ih nekritički spominjali, nego smo iskreno vjerovali da će se njihovom jezičnom (zlo)uporabom riješiti, manje-više, svi naši ondašnji politički i ini problemi. Usta su nam bila puna Europe i demokracije! Budućnost koju smo si sami projicirali izgledala je i više nego idilično u odnosu na tadašnju sumornu i neizvjesnu komunističku stvarnost u kojoj su posljednji maratonci jedne neuspjele utopije trčali svoj posljednji krug. Tada još uvijek nismo mogli znati da će taj naš posljednji krug biti baš toliko krvav, a da ćemo jednu utopiju supstituirati jednom drugom, jednako nerealnom: „Postkrizno je europsko sjećanje jako udaljeno od svečanih izjava o zajedničkom nasljeđu i bliskosti pripadanja u prošlosti. Europsko je sjećanje, koje nastaje na zgarištima dviju kriza (financijske, 2008. godine i migrantske, 2016. godine – op. Z. K.), obilježeno sumnjom i razočarenjem pred europskim projektom" (str. 94).

I kao što je već 70-ih godina prošloga stoljeća, poznata francuska teoretičarka, Julia Kristeva, u svojim tekstovima, konstatirala da su upravo revolucije u jeziku temeljni preduvjet svih onih drugih revolucija, u ranim 90-im godinama mogli smo posvjedočiti ispravnost te konstatacije, jer je naš jezik, ili još preciznije, jer su naše „jezične želje", kao što su Europa, kapital, demokracija, višestranačje... postale naš jedini realitet. Pretjeranom (zlo)uporabom jednih, navodno, poželjnih pojmova uspjeli smo, u potpunosti, supstituirati neke druge do tada obvezujuće/vladajuće pojmove, kao što su to bili: samoupravni socijalizam, internacionalizam, politika nesvrstanosti, bratstvo i jedinstvo, planska proizvodnja, nepartijski pluralizam, općenarodna obrana...

Ali, kako stvari trenutačno stoje, ni taj novoosvojeni realitet ne čini nas nešto previše sretnima. I ta Europa, i taj kapital, i to nesretno tržište, i ta toliko žuđena demokracija, i ta sloboda, koja nas samo još dodatno obvezuje, jer ne samo što nam omogućava izbor između više mogućnosti, već nas suočava i s mogućnošću da pri odabiru između više različitih mogućnosti možemo učiniti i pogrešan izbor i nisu, zapravo, neke vrijednosti kojima bismo se trebali nešto

[104] Ksenija Vidmar-Horvat, Periferna Europa. Tranzitologija i postkrizni diskursi u jugoistočnoj Europi, Sandorf & Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2020.

previše veseliti. Naime, svako lice ima i svoje naličje o kojem naravno u onim godinama „poleta i zanosa“ i nismo nešto previše razmišljali. No, to i nije nešto novo. Takvi smo, zapravo, mi! Naši životi uglavnom su obilježeni neumjerenim, euforičnim raspoloženjima koja, u pravilu, završavaju teškim apatijama. U svaku promjenu ulazimo tako što se isprva nekritički radujemo, a kada ta „radost“ pokaže i neke od svojih slabosti, kada stvari ne idu onako kako smo to mi zamislili, onda ne samo što smo ljuti na cijeli svijet oko sebe, jer nam ništa više nije jasno, svemu se čudimo i ne pada nam na pamet da se upitamo jesmo li možda i mi negdje, u međuvremenu, pogriješili. Samokritičnost nam i dalje nije jača strana. Uvijek su nam za naše probleme krivi neki drugi, komunisti, Srbi, neinformirana međunarodna zajednica... Radi se o tipičnom ponašanju ljudi s „periferije“, koji nepogrešivo kasne na sve susrete s poviješću. Konačno, treba pogledati samo statističke podatke iz 30-ih godina prošloga stoljeća i usporediti ih sa sadašnjim, onda ćemo vidjeti da se, u međuvremenu, ništa dramatično nije dogodilo: sve one države koje su bile siromašne i tada i dalje su jednako siromašne u odnosu na one koje su bile bogate, Njemačka, Engleska, Francuska, Češka... Ako nas pamćenje dobro služi jedino je, u međuvremenu, Češka izgubila onu visoku poziciju koju je u ondašnjoj, predratnoj Europi zauzimala. Češka je pred Drugi svjetski rat uistinu bila jedna od najrazvijenijih industrijskih zemalja u Europi. Status prijeratne tvornice „Škode“ nemjerljiv je sa statusom Škode poslije završetka rata! I ta se razvijenost očitovala u svakome pogledu, gospodarskom, kulturnom, političkom... Nije ni čudo što su Česi, od samoga početka, toliko brundali protiv komunizma, protiv totalne sovjetizacije češkog društva, što su njihovi pisci u egzilu pisali ozbiljne eseje o „tragediji zemalja Srednje Europe“. Naime, nema nikakve dvojbe da je komunistički režim u Češkoj predstavljao regresiju u odnosu na Beneševu ili Masarykovu Češku.

I „Periferna Europa“ jedna je iznimno vrijedna i analitična knjiga o tom našem naknadnom „čuđenju“, jer se pokazalo da ništa nije onako kako smo to mi u našim najljepšim snovima zamišljali. Doduše, to ne znači da i ta knjiga nije bez određenih slabosti. I ta knjiga nije imuna na „crne rupe“, i u toj knjizi, na mnogim mjestima, autorica elegantno preskače neke neugodne teme, jer je i njezina dekonstrukcija realiteta krajnje selektivna, odnosno većinu problema u Europi vidi u žilavoj otpornosti nacionalističkih/partikularističkih projekata u odnosu na one univerzalističke. Posebice se ta selektivnost očituje u onim „površnim“ analizama koje se odnose na vrijeme prije onih radikalnih političkih promjena u bivšoj državi, prije procesa europeizacije, prije pristupanja EU..., jer se u tom vremenu, od 1945. do 1990. godine, formirao takav mental-

ni sklop koji i dalje proizvodi određene učinke. I te učinke nije moguće samo tako zanemariti. I oni bi trebali biti integralni dio svake ozbiljnije analize!

No, i pored svih tih „ideoloških" slabosti, „metafizičke gluhoće", i dalje se radi o iznimno zanimljivoj i poticajnoj knjizi koja, na najbolji mogući način, pokazuje koje su sve to, u današnje vrijeme, dominantne europske teme, bez kojih nije moguće misliti europsku budućnost. O nekim od tih „dominantnih tema" nešto smo više pisali[105] prošle godine prije izbora za Europski parlament kada smo pokazali i dokazali svu političku insuficijentnost (jedan francuski pisac vjerojatno bi uporabio jednu mnogo točniju sintagmu od ove naše nježne konstatacije o posvemašnjoj insuficijentnosti hrvatskih političkih elita, tako što bi se nedvosmisleno referirao na sav taj „sjaj i bijedu..." naših političkih kurtizana) velike većine naših kandidata, koji su i dalje uvjereni da su u današnjoj europskoj Hrvatskoj upravo narativi o nuteli i sardinama najvažniji europski narativi. Stoga je prava šteta što će ovu knjigu pročitati maksimalno stotinjak ljudi u Hrvatskoj, kojima je i bez ove knjige, ionako, manje-više, sve oko ove teme jasno. Doduše, ne bi bilo loše kada bi ovu knjigu pročitali i naši vrli politički analitičari/komentatori koji, u pravilu, ne pokazuju baš neki preveliki respekt, a još manje interes prema čitanju ozbiljnih teorijskih tekstova.[106] Naime, želimo vjerovati da bi poslije tog čina i njihove analize, komentari bili nešto ozbiljniji nego što trenutačno jesu. Bauk površnosti, manje ili više spretnih političkih dosjetki već duže vrijeme, u potpunosti, je kontaminirao (hrvatsku) političku scenu!

Isto tako, treba biti iskren i reći da odnos između „autentične" i „periferne" Europe ne predstavlja samo problem našoj autorici. Ne tako davno imali smo priliku slušati ozbiljnu javnu debatu na „Otvorenom univerzitetu u Sarajevu", koju je moderirao Igor Štiks, a na kojoj su, između inih, sudjelovali i ozbiljni društveni teoretičari, Mujkić, Imamović, Velikonja[107]..., koji su tom prilikom pokušali problematizirati upravo ovaj nesretni odnos između središta i periferije Europe. Nažalost, unatoč svim njihovim kritičkim refleksijama na temu odnosa središte vs. periferija, iz nama nerazumljivih razloga, ovi su sudionici

---

105 *Vidjeti naše prikaze knjiga I. Krasteva, After Europe, D. Murreyja, Čudna smrt Europe. Imigracija. Identitet. Islam i M. Agiera, Nove seobe naroda. Novi kozmopolitizam. Svi ovi prikazi publicirani su u „Magazinu", subotnjem političko-kulturnom dodatku osječkog „Glasa Slavonije"!*

106 *I spram te poražavajuće činjenice referirali smo se u prikazu knjige „Kako ostati bez domovine. Sedam koraka od demokracije do diktature", poznate turske političke aktivistice Ece Temelkuran. Prikaz je također objelodanjen u osječkom „Glasu Slavonije"!*

107 *O našoj kritici pojedinih stavova ovih autora u našoj knjizi Nostalgija – kratka povijest zaborava, Meandar, Zagreb, 2016.*

u raspravi ispustili samo jedan „sitan“ detalj – kontekst! Naime, stječe se dojam da su se svi ti procesi, i proces europeizacije jugoistočne Europe, i procesi proširenja EU, te nove imperijalizacije i hegemonizacije toga dijela Europe, dogodili u nekom zrakopraznom prostoru, u nekim idealnim, laboratorijskim uvjetima. Nevjerojatno je kako ti ozbiljni teoretičari „zaborave“ da su i u tom dijelu Europe postojali vrlo delikatni političko-ekonomski odnosi, kao da su ondašnje političke elite u tim zemljama bile autonomne u svojem djelovanju…

Štoviše, i u toj raspravi dominirao je (yu)nostalgični diskurs, koji ni na koji način ne dovodi u pitanje političko-ekonomske i ine odnose u bivšoj državi. Odjednom više ništa u toj državi nije bilo sporno. Ovu našu primjedbu nikako ne bi trebalo shvatiti kao da smo nešto posebno oduševljeni postojećim odnosima u (hrvatskom) društvu. Ali, uzroci mnogih naših današnjih problema kriju se u našoj nedavnoj prošlosti. Naša današnja kultura sjećanja u najvećoj je mjeri rezultat nekih radikalnih ideoloških operacija u nedavnoj prošlosti. Upravo zbog toga što je, u nedavnoj prošlosti, pamćenje/sjećanje bilo kontrolirano, što su mnoge teme, čak i one neutralne, naše prošlosti bile nepotrebno tabuizirane, mi se danas vraćamo i onim „lošijim“ tradicijama, kojima se ne bismo trebali nešto previše ponositi. Ali, povratak tim „lošim“ tradicijama, nije ništa ino, nego reakcija na čitav niz ranijih zabrana. Stoga nije primjerena ni ona usporedba sa situacijom u Norveškoj, gdje se Norvežani još i danas srame svog Quislinga, a kod nas suradnici okupatora postaju neki novi junaci. Ne mislimo da je između komunizma i nacizma moguće staviti znak jednakosti, ali ni razlike između ta dva totalitarizma nisu tako velike, kako mnogi žele misliti, pa je onda posvema logično da se Norvežani srame svojih kvislinga, jer poslije završetka Drugog svjetskog rata oni su formirali demokratsku, a ne komunističku vlast. Vjerojatno bi se i u nas građani sramili svojih kvislinga da su imali prilike živjeti u demokratskom društvu. Isto tako, ne stoji ni usporedba dvaju pozdrava, ZDS, s jedne strane, i nacističkog pozdrava, pa se kaže da je nezamislivo da u današnjoj Njemačkoj taj pozdrav postane legitiman. To je, bez ikakve dvojbe, točna konstatacija, ali s jednom malom objekcijom: ni u Hrvatskoj da nije bilo agresije ne bi ni bilo pozdrava ZDS! Veliko je pitanje da je nekim slučajem Njemačka 90-ih godina bila napadnuta, kako bi se ponašala njemačka vojska, odnosno koja bi se tradicija u tom ratu prakticirala?!

O tome koliko je sama ideja „tržišta“ opasna po ljudsko zdravlje pisali smo u jednom od svojih pisama/zapisa iz izolacije.[108] Opasnije je čak i od korone.

[108] *Pisma/zapise iz izolacije od pojave korone redovito objelodanjujemo na fb-stranicama osječke Akademije za umjetnost i kulturu!*

U trećem poglavlju ta opasnost je i više nego korektno opisana: „Neoliberalno (postmoderno) stanje, nasuprot tome, brutalnom inačicom individualizma socijalnu državu pretvara u „aktivacijski model“ upravljanja, to jest u „učinkovito uspostavljanje tržišta blagostanja na kojem kompetentni tržišni subjekti mogu individualno prihvaćati političke odluke koje se tiču blagostanja – kao ulaganje u svoje osiguranje za starost, zdravstvenu skrb ili obrazovanje (...). Odgovornost se prenosi na ramena građana (...). Postnacionalni građanin (subjekt prava) i postnacionalni poduzetnik (subjekt interesa) gledaju jedan drugome oči u oči, no nikako ne u suradničkom tonu“ (str. 43).

Surovo ogoljavanje vlastite egzistencije (iz ženske perspektive)[109]

O skandinavskim društvima odavno više nemam nikakvih iluzija. Sve one priče o sretnim društvima u kojima caruje blagostanje, sigurnost, neizmjerna tolerancija, suživot svih mogućih opcija, poslije čitanja dobrih skandinavskih pisaca pokazale su se kao puke fikcije. Ništa ta društva nisu sretnija od nekih drugih. I ovaj roman švedske spisateljice Linde Bostrom Knausgard, jedne od supruga slavnog i planetarno popularnog norveškog pisca, Karla Ovea Knausgarda[110], tu našu oporu konstataciju, na najbolji mogući način, i demonstrira.

---

109 Linda Bostrom Knausgard, Oktobarsko dijete, Ljevak, Zagreb, 2020. *U međuvremenu smo pročitali roman „Ljubavnici poligloti", švedske spisateljice Line Wolff, ali ova tema o odnosu ljubavi/seksa i znanja stranih jezika nije nam bila dovoljno mračna, samim time nije udovoljila kriteriju „mračnosti", pa osvrt na tu knjigu nismo uvrstili u ovaj naš „mračni niz"! Doduše, mnogi će nam zamjeriti i reći da je održavanje ljubavnih/seksualnih odnosa s tri obiteljske generacije ne samo „mračno" već i puno više od toga, na samoj granici perverzije. No, kako smo mi dobri učenici i markiza de Sadea i jednog M. Foucaulta, onda je posvema razumljivo što nas opisi i takvih životnih situacija uopće nisu isuviše šokirali. Istina: nije baš normalno, ali je očito moguće!*

110 *Karl Ove Knausgard napisao je, između ostaloga, i roman „Moja borba", šestotomni roman, koji mu je donio svjetsku slavu, a u kojem uistinu ima svega, od relativno konvencionalnog opisa djetinjstva, priče o životu i smrti, neuspjelim ljubavnim vezama, propalim brakovima, bivšim ženama, mnogobrojnoj djeci, suvremenim političkim odnosima, gdje je jedno poveće poglavlje u posljednjem, šestom svesku svojih borbi posvetio i nekontroliranim razmišljanjima o knjizi Adolfa Hitlera „Mein Kampf"... Naime, neki književni kritičari uočili su istovjetnost naslova između programske knjige njemačkog nacističkog pokreta i romana norveškog pisca. Neki, pak, drugi uspjeli su pronaći, prema našem mišljenju, nepostojeću literarnu sličnost između Marcela Prousta i njegovih „Traganja za izgubljenim vremenom" i romana ovog norveškog pisca. A bilo je i onih koji su u njegovim tekstovima prepoznali utjecaj jednog drugog Norvežanina, Henrika Ibsena. No, nema nikakve dvojbe da se radi o romanima koji su u Norveškoj izazvali i oduševljenje i gnušanje, obiteljske svađe, pa ga je tako vlastiti stric tužio što je čitav niz opisa obiteljskih odnosa jednostavno izmislio, što je svjesno lagao, a i Linda, njegova bivša žena koja doduše za razliku od strica poštuje i prihvaća pravo pisca da se koristi vlastitim životom kao materijalom za roman, ipak primjećuje da je njegov pogled na njihov odnos ne samo limitiran, već da i nije korektan. Ona ima dojam da je ona za njega ostala velika nepoznanica, odnosno da je on jedan od onih muških pisaca koji, zapravo, ne umiju pisati o ženama. Tako će on u svojim knjigama tvrditi da je rastava braka bila rezultat njihova zajedničkog dogovora, dok Linda tvrdi da je odluka o rastavi bila isključivo njegova. No, i pored tih „malih" razlika, kao i izvjesne količine gorčine u gledanjima na njihov desetogodišnji odnos ipak možemo reći da je u romanu „Oktobarsko dijete" Karl Ove prošao prilično dobro, ako se uzme u obzir činjenica da je iza te veze ostalo četvero djece! U ovome romanu kudikamo lošije prolaze njezini roditelji, švedski zdravstveni sustav, medicinsko osoblje... Svog bivšeg muža ona ipak relativno dobro podnosi: „Mislila sam da smo on i ja zapisani u zvijezdama. To sam ti i rekla kad si mi rekao da hoćeš razvod. Mnogo je vremena prošlo otkada si se zadnji put ponašala kao da nam je zapisano u zvijezdama, rekao si, a onda smo se otišli provozati autom, vozili smo se po prirodi i razgovarali, bilo je kasno proljeće i sve je cvjetalo, a usred svega toga onaj osjećaj da se sada, upravo sada, zidovi ruše oko mene. I usred tog osjećaja da se radi o životu i smrti, opet neka vrsta veselja zbog povezanosti s tobom. Razgovarali smo, već odavno nisi tako razgovarao sa mnom. Kao da nešto želiš. Bili smo nas dvoje, zadnji put" (str. 111). Nekako mi se poslije ovog dijela čini da se ipak radilo o prijateljskom i sporazumnom razvodu! Doduše, već*

Doduše, dopuštamo da se u tim društvima, pa onda slijedom toga, i u literaturi, puno otvorenije govori o nekim temama, kao što su poremećeni odnosi u obitelji, obiteljsko nasilje, alkoholizam, droga, pedofilija, teška depresivna stanja, ksenofobičnost, rasizam, odnos prema drugome, različitome..., koje su u nekim drugim društvima/literaturama još uvijek ili stigmatizirane, ili se jednostavno potiskuju iz javnog diskursa, jer se smatra da nije lijepo u kući obješenoga govoriti o užetu! Švedsko društvo, pa samim time i švedska literatura, nemaju nikakvih problema da se otvoreno suoče i s onim manje lijepim epizodama, detaljima iz svojih života. Imamo osjećaj da se švedska/skandinavska literatura u potpunosti uspjela osloboditi od velike većine zabluda koje su logična posljedica svih onih pokušaja da se bude, u svim mogućim i nemogućim situacijama, politički korektan. Stoga i nije nimalo neobično što se Lindi jako dopala fotografija djevojčice u kampu u nekom sovjetskom selu, koja je očito imala i ideale, važnost osjećanja sovjetskog duha u cijelom svom biću, prije svega, dobrobit Sovjetskog Saveza, i sve to zajedno čini da ta djevojčica više nije dijete, jer je već drug, a upravo u toj fotografiji i njezinim prikrivenim narativima Linda vidi onaj izgubljeni smisao vlastitog života, koji se uglavnom odvijao u okvirima prividne demokratičnosti, zaglupljujuće političke korektnosti. A takvo što jednostavno nije moguće, jer upravo inzistiranje na toj fašizoidnoj praksi političke korektnosti, u svakodnevnom životu, stvara sve one nepotrebne tenzije u društvu. Drugim riječima, i one manje ugodne stvari trebalo bi, u svim prilikama, nazvati pravim imenom. To što ćemo za čovjeka koji šepa reći da se radi o osobi s poteškoćama pri kretanju ni na koji način neće umanjiti njegov vidljivi hendikep. Osobi koja ima problema s alkoholom neće biti ništa lakše ako mu ne kažemo da je odvratni pijanac, koji ima običaj terorizirati svoju okolinu, svoju obitelj, susjede, prijatelje... Sličan je slučaj i sa svima onima koji imaju ozbiljne psihičke probleme. U nekim vremenima, u većini društava, takve su u „boljim kućama" skrivali od očiju javnosti. O njihovim problemima nije se javno govorilo. Oni ne samo što su bili obilježeni, već su bili osuđeni na posvemašnju izoliranost od vanjskog svijeta. Oni su bili trajno sklonjeni, a načini liječenja bili su i više nego strašni, od svih vrsta tortura, inzulinske kome, preko elektrošokova, pa sve do teških lijekova.

---

na 153. stranici imamo jedno posvema drukčije viđenje iste situacije: „Dugo si me gledao, a onda rekao: Da, vjerojatno bismo trebali. Rekao si da si i ti razmislio o tome (njihovim životima, različitim stavovima o životu na selu, o problemima vezanim uz proces pisanja, stvaranja, o nedostatku prijatelja... – op. Z. K.). Želim se rastati, rekao si i pogledao me u oči. Želim se rastati." No, za literaturu, pogotovo onu kojoj su u središtu interesa nečija sjećanja, ti „lutajući hodnici mašte", ova naša usputna objekcija nije bitna, a neki sud uopće ne bi zanimalo što o jednom razvodu braka i njegovim razlozima misli tamo neki književni kritičar.

U ovome romanu Linda Bostrom Knausgard otvoreno govori o svome boravku, svojevrsnom sklanjanju na „određeno vrijeme“[111] iz javnog života, u psihijatrijskoj ustanovi gdje se nalazi na prisilnom liječenju. A liječenje se provodi, vjerovali ili ne, elektrošokovima. Oni su u Švedskoj vrlo trendi! Provode se i onda kada takav tretman pacijent odbije. Mi smo mislili da je takvo što, u današnjem svijetu, poslije filma „Let iznad kukavičjeg gnijezda“[112] nezamislivo. Očito da smo se prevarili i da postoje zemlje u kojima je takav oblik liječenja onih koji nisu u stanju prilagoditi se društvenim normama posvema prihvatljiv. Budući da je i samoj autorici dijagnosticiran bipolarni poremećaj, ona nema nikakvih problema pisati o mentalnim bolestima. Na istovjetan način ponašao se i Karl Ove Knausgard. Naime, i on je u „Mojoj borbi“ pisao o sličnim problemima u njegovoj obitelji, gdje je između ostaloga do detalja opisao svoj prvi brak s norveškom novinarkom Torje Aursland, „razmjenu“ djevojaka sa starijim bratom Yngveom, ali i oca alkoholičara koji je posljednje mjesece svog života proveo u stanu s majkom, a sinovi su ga pronašli mrtvog, s razbijenim nosom i u groznom neredu. Upravo su neki od tih opisa „natjerali“ njegova strica da ga na sudu tuži za lažno prikazivanje, „verbalno silovanje“ odnosa u njihovoj obitelji. I ovaj pomalo bizarni podatak svjedoči da nije nimalo jednostavno nositi se s obiteljskim traumama, a pogotovo kada se o njima piše iz tipično voajerske, neobvezujuće i ležerne pozicije/perspek-

---

111 *U tim ustanovama Linda je provela, uz prekide, gotovo četiri godine! Stoga ovaj roman nije jednostavno čitati. Na mnogim mjestima on izaziva nepodnošljivu mučninu.*

112 *U mnogim se zemljama takav oblik liječenja ne koristi. U Italiji je i zabranjen. Iako su se upravo 30-ih godina prošloga stoljeća u talijanskim klinikama elektrošokovi počeli koristiti. Naime, jedan je psihijatar bio inspiriran klaonicom u kojoj je vidio kako se nemirne svinje smiruju elektrošokovima. Nekako u isto vrijeme B. Mussolini, na jedan vrlo sličan način, smirivao je svoje političke oponente. Očito da ne postoji neka velika razlika između političke arene i klaonice. U filmu „Let iznad kukavičjeg gnijezda“, snimljenom prema istoimenom romanu Kena Keseyja, jedne od vodećih kontrakulturnih ikona američke kulture, upravo će psihijatrija predstavljati metaforu bolesnog, odnosno strogo kontroliranog, totalitarnog društva. Stoga nam uopće ne treba biti čudno što je taj film 1975. godine snimio jedan srednjoeuropljanin, Miloš Forman. Naime, taj je redatelj samo koju godinu ranije napustio socijalističku Čehoslovačku u kojoj je svakodnevni život uvelike nalikovao životu u psihijatrijskoj ustanovi: „komunistička partija bila je naša „sestra Ratched“ (u filmu ju glumi Louise Fletcher, koja iako je do tada bila posvema nepoznata glumica sjajno je parirala neponovljivom Jacku Nicholsonu u ulozi McMurphyja, sitnog kriminalca, koji bi trebao odslužiti zatvorsku kaznu zbog seksa s maloljetnicom, ali zbog neubrojivog ponašanja prebačen je u umobolnicu, na odjel pod nadzorom rigidne i bezdušne sestre Ratched, koja provodi grupnu terapiju, a liječenje se temelji na uzimanju velike količine/doze lijekova, prije svega umirujućih sredstava, ali i terapije koja uključuje uporabu elektrošokova; nekoliko godina poslije prikazivanja ovoga filma, pod pritiskom javnosti, u Americi je terapija elektrošokovima bila moguća isključivo ako je pacijent dobrovoljno, bez prisile pristao na takav tretman – op. Z. K.), sanjali smo da kao „Poglavica“ Bromden razbijemo prozore i pobjegnemo u slobodu“. (M. Forman)*

tive kojoj ništa nije sveto. Pa ni o onim detaljima koji pripadaju obiteljskoj intimi, ili onima koji predstavljaju strogo čuvane obiteljske tajne.[113] Naime, stric Gunnar nije bio zadovoljan kako je njegov nećak interpretirao vezu svojih roditelja, stric je u svemu tome vidio krivnju piščeve majke (ovdje se radi o klasičnom „ibsenovskom sindromu", pa u tom smislu i može funkcionirati paralela Ibsen vs. Knausgard), koja je najveći krivac, manje-više, za sve obiteljske probleme, a jednako tako stric ne pronalazi ni jednu dobru riječ za svoga nećaka, koji je prema njegovu mišljenju, obični cinik, bez ikakve empatije, podijeljena ličnost, zla i neubrojiva osoba kojoj je mjesto na psihijatriji... Stoga bi bilo poželjno da se poslije čitanja romana „Oktobarsko dijete" u ruke uzme barem neka od knjiga „Moja borba", Karla Ovea Knausgarda.[114] Naime, tek poslije čitanja i jednog i drugog viđenja odnosa između Linde i Karla Ovea moguće je da će nam neke stvari biti za nijansu razumljivije. Doduše, kao što smo već rekli, kada je u pitanju dobra literatura, onda je najmanje važno tko je od njih više ili manje u pravu.

Nadalje, moramo reći da nas ovaj slučaj uvelike podsjeća na jedan drugi slavni literarni par. Naime, kada je Lenka Prochazovka objavila roman „Pehista" (na hrvatski jezik preveden je davne 2002. godine u izdavačkoj kući Mozaik-knjiga), u kojem je prilično detaljno i (samo)kritički opisala svoj, blago rečeno, čudni odnos sa slavnim piscem Ludovikom Vaculikom (u toj ljubavničkoj vezi rodila mu je i dvoje djece), L. Vaculik je nakon nekoliko godina napisao roman „Kako se prave muška djeca" (i taj roman moguće je čitati na hrvatskom jeziku, objelodanio ga je isti izdavač, Mozaik-knjiga), kao svojevrsni literarni odgovor/repliku na roman njegove bivše ljubavnice. Na stranu što su i Linda i Karl Ove uistinu odlični pisci, što i ona i on znalački umiju svoja sjećanja pretočiti u potresan literarni tekst, ipak moramo biti iskreni i reći da su nam literarni tekstovi Lenke i Ludovika puno bliži, puno razumljiviji... Naime, riječ je o piscima s kojima ne dijelimo samo sličnu komunikativnu prošlost, već je

---

113 *Budući da je njegov privatan život i dalje prilično buran, onda ne bismo trebali biti nešto previše iznenađeni ako bi se uskoro pojavila neka nova knjiga ovoga autora u kojoj bi taj autor opisao neka od svojih novih iskustava, novi brak, novo dijete... Ionako nas Miljenko Jergović uvjerava da se u tekstovima ovoga autora radi isključivo o bezbrojnim varijacijama osobnih iskustva, koja su, pak, impregnirana društvenim varijacijama, mijenama, transformacijama..., koje jedino umjetnost/literatura uspijeva fiksirati, „uhvatiti" na pravi način!*

114 *Isto tako, treba reći da Karl Ove Knausgard obožava one pisce, o kojima se u povijestima literature piše kao o „kontroverznim piscima". Već smo spomenuli određenu vezu s Adolfom Hitlerom, a pored njega svakako bi trebalo spomenuti i njegovo koketiranje s djelima Knuta Hamsuna, Petra Handkea, Bram Strokela...*

riječ i o gotovo istovjetnom povijesnom iskustvu. Tragediju Srednje Europe[115] osjećali smo na jednak način! Sve ono što je mučilo Lenku i Ludovika, i njihove literarne junake, 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća, mučilo je i nas. I mi, kao i oni, nismo bili zadovolji ljudskim i inim slobodama, životom u laži, strogo kontroliranim odnosima u ondašnjem socijalističkom društvu, i nas je, baš kao i njih, mučio problem (auto)cenzure... Doduše, oni su pod cijenu društvenog komoditeta potpisivali razne povelje, postajali „državnim neprijateljima", disidentima, a nama je ovdje, u socijalističkoj Jugoslaviji, nacionalizam, nažalost, ostao najjednostavniji ventil kroz koji je bilo moguće izraziti neslaganje s vladajućom političkom strategijom, jer naši „disidenti" nisu bili baš ludi za demokratskim načelima, nekim nejasnim građanskim pravima. U 80-im godinama u modi je bio narativ o „demokratskom" Beogradu, o živahnoj „disidentskoj" sceni u tom gradu, gdje je sve prštalo od velikih gesti, gdje su se potpisivale peticije u kojima se tražilo ukidanje verbalnog delikta i svakog oblika cenzure, u tim su se peticijama branila prava književnika na slobodu umjetničkog izražavanja... I, na prvi pogled, sve je izgledalo bajno, dojam je bio impresivan, ali problemi su se javljali svaki puta kada su se ta načela trebala primijeniti na „kosovski" slučaj. Na to pitanje iz demokracije naši „demokrati" ne samo što nisu imali adekvatan odgovor, već su njihovi stavovi o tom pitanju bili rigidniji i od onih partijskih: za Albance/Šiptare vrijedila su neka druga pravila!

[115] *Upravo će teze iz eseja Milana Kundere, „Tragedija Srednje Europe", riječ je o tekstu koji je isprva objelodanjen 1984. godine u Americi da bi već nakon dvije godine bio objelodanjen i na hrvatskom jeziku u časopisu „Gordogan", postati naš politički credo! Ovi skandinavski likovi/junaci imaju čudan običaj: cipelare sami sebi i baš poput Drakule sami sebi sišu krv! Stoga uopće nije čudno da mi sebe ne možemo prepoznati u takvim i sličnim situacijama, dok nam je fini humor, diskretna ironija čeških pisaca itekako bliska. Svi smo mi, na neki način, potomci vojnika Švejka!*

Šarmantno-zavodljive priče o ljubomori, braku…[116]

Radnja romana „Utopljeni" događa se poslije pada Berlinskog zida. Autor svjesno ne imenuje zemlju u kojoj se radnja događa, ali prema nekim usputnim detaljima moglo bi se zaključiti da se radi o prostoru/zemlji koja se nalazi u ugarskom dijelu nekadašnje Austro-Ugarske, pa bi ta zemlja mogla biti i Mađarska, pa čak možda i Slovačka, još vjerojatnije u Transilvaniji, a najmanje vjerojatno u Moldaviji… No, ovo svjesno izbjegavanje autora da preciznije imenuje mjesto događanja radnje i nije toliko bitno. Glavni je lik Jonathan, engleski privatni istražitelj, koji zajedno sa ženom Sarom, koja se bavi arheologijom, i koja svoju prolaznu ljubavnu/seksualnu avanturu s poslovnim partnerom supruga pokušava riješiti tako što povremeno posjećuje psihoterapeuta, i kćeri Jenny, koja ima izuzetno bujnu maštu i koja ne samo što je sklona izmišljanju svakojakih priča, već se sjajno snalazi u tom konstruiranom „als ob"/„kao da" svijetu, pokušava riješiti slučaj davno nestale djevojčice. Nema nikakve dvojbe da se nejasan, na momente, i konfuzan odnos između njezinih roditelja, Jonathana i Sarah, itekako reflektira na ponašanje njihove kćeri.

No, bilo bi pogrešno zaključiti da roman „Utopljeni" slijedi žanrovska pravila psihološkog trilera. Ovaj roman puno je više od onih klišeiziranih trilera u kojima se nužno pojavljuje žrtva/žrtve, a vješti istražitelj svojim racionalnim i logičnim načinom razmišljanja otkriva krivca/krivce, koji će, u konačnici, biti kažnjen(i) za svoja (ne)djela! U ovome romanu psihološki triler samo je jedna od njegovih komponenti, jer ovaj roman spaja i *noir*, i horor, i filmove detekcije, i filmove proganjanja, i misterij gubitka kontrole. Naime, kada se čita ovaj roman uvijek se mora imati na umu da je Neil Jordan (1950.), između ostaloga, sjajan scenarist i redatelj. Ovdje ćemo samo spomenuti neka od njegovih ostvarenja, kao što su filmovi „Plačljiva igra", „Intervju s vampirom", „Greta", „Michael Collins", „Mona Lisa"… No, isto tako, ovaj Irac, nije dobitnik samo filmskih nagrada, kao što su Oscar (za „Plačljivu igru"), Zlatni lav (za „Micheala Collinsa"), Srebreni medvjed…, za svoje filmove, već je on dobio i nekoliko prestižnih književnih nagrada, pa je tako već za knjigu priča „Night in Tuni-

[116] Neil Jordan, Utopljeni, Ljevak, Zagreb, 2020. *Pažljivi čitatelj mogao bi primijetiti ako već nismo u ovaj „mračni niz" uvrstili roman „Ljubavnici poligloti", Line Wolff, onda se istovjetni razlozi za neuvrštavanje u taj niz, nedovoljna „mračnost", „light-story", u jednakoj mjeri, odnose i na roman „Utopljeni". Morat ćemo ih razočarati, jer unutar našeg vrijednosnog sustava i dalje je kudikamo „mračnija" tema prevara bračnog partnera nego seksualni odnos s kćeri, majkom i bakom. Posebice u onim slučajevima kada „junak" tu nevjeru oprosti, kao što se to dogodilo u ovome romanu! I ne samo što je oprostio, već i iskreno osjeća vlastitu krivnju zbog ženine nevjere, pa onda taj osjećaj krivnje liječi kupovanjem darova, koji imaju sentimentalnu vrijednost.*

sia“ (ovu zbirku priča moguće je čitati i na hrvatskom jeziku, u izdanju Profil International, Zagreb, 2006.) dobio i nagradu Somerset Maugham i nagradu Guardian Fiction Prize, još tamo davne 1979. godine. A za roman „Mistaken“, objavljen 2011. dobio je nagradu Irish Book Awards za najbolji roman godine.

Sve to napominjemo kako bismo ukazali ne samo na iznimnu darovitost ovoga pisca, redatelja, već da blago usmjerimo i one čitatelje kojima opus ovoga autora nije dovoljno poznat na neke od mogućnosti čitanja toga iznimno zanimljivog i slojevitog romana. Naime, nema nikakve dvojbe da tradicije (i one literarne, i one filozofske, i one filmske, i one kulturološke...), koje su imale presudan utjecaj i na literarnu, ali i filmsku poetiku ovoga autora, nisu toliko bliske našem čitateljstvu, pa u nekim okolnostima mogu negativno utjecati na recepciju njegovih tekstova.

Mnogi od nas u nekim smo vremenima čitali roman „Petrograd“, ruskog pisca Andreja Belyja, ili „Smrt u Veneciji“, njemačkog pisca Thomasa Manna, ili „Mrtvi Bruges“, belgijskog pisca, simbolista Georgesa Rodenbacha, ali moramo biti iskreni i reći da ta djela nisu nešto previše utjecala na tematsko-označiteljski karakter hrvatske književnosti. I zbog toga ne moramo biti nesretni jer, iz objektivnih razloga, političke i ine prilike u našem društvu nisu pogodovale esteticističkim konceptima literature. A kada bi se i pojavili takvi pokušaji oni nikako nisu mogli postati dio literarnog kanona u našoj kulturi. Svi takvi pokušaji u startu su bili marginalizirani. Janko Polić Kamov umro je u dalekoj Barceloni, u nekoj ubožnici, još prije Prvog svjetskog rata, a kada je konačno otkrivena njegova „Isušena kaljuža“, čini nam se 1957. godine, mislimo da je taj rukopis pronašao i objavio Dragutin Tadijanović, ali nema nikakve dvojbe da te godine nisu bile one „prave godine“ za pozitivnu recepciju jednog takvog „iščašenog“ tipa literature. Naime, taj tip literature u svim svojim detaljima rugao se ondašnjem vladajućem socrealističkom konceptu literature, politike, kulture..., konceptu koji ni na koji način nije dopuštao preklapanje stvarnosti i mašte. A, upravo se u ovome romanu, gotovo na svakoj njegovoj stranici, suočavamo s takvom vrstom igre: i poslije višekratnog čitanja ne možemo biti sigurni što je istina, a što, pak, laž! Ima u ovome romanu i elemenata Schopenhaurove filozofije, koja se temelji na tezi da je čitav svijet tek privid, ništa više nego igra ljudskog uma.

No, svi ovi manje poznati detalji trebali bi pozitivno djelovati na potencijalne čitatelje, jer radi se o istinskom majstoru riječi (stoga nije ni čudno što neki kritičari ističu upravo njegovu vjeru u jezik), a onim čitateljima koji obožavaju muško-ženske intrige ovaj će roman biti prava poslastica. Naime, „Jordan je

izvrstan u anatomiji ljubomore…“ (Times Literary Supplement), a to bi svakako trebalo provjeriti: „Bilo je lijepo i dobro, rekao je, na neko vrijeme biti ti, na nekoliko sati, ali ni u jednom trenutku nisam bio suprug, tomu se nisam ni približio, a teško bi se moglo reći i da sam bio ljubavnik. Ti si i jedno i drugo, a ja sam ljubomoran, što je najneobičnije. Žuč i tu zavist trebaš prepustiti meni. Moraš nastaviti biti njezin suprug, prijatelju moj, i činiti što čini svaki suprug.

A što radi suprug?

Pa… kako se ono kaže? Iskupljuje se. Zna da je izazvao dislokaciju, da je on možda bio kriv i da mu je sva ljubav i dalje na raspolaganju ako ju želi. On joj nešto kupi. Nešto što ima sentimentalnu vrijednost. Neki dar (str. 151–152).

Između sna i jave[117]

Mogli bismo se složiti s konstatacijom većine književnih kritičara (Jurak, Ivanjek...) da je dvadeseto stoljeće prvo izgubilo, pa onda iznova pronašlo Lea Perutza, njemačko-austrijskog književnika židovskog podrijetla. Mislimo da nije nužno dodatno objašnjavati naš odnos prema bilo kojem obliku cenzure, ali moramo odati „priznanje“ onim cenzorima iz 30-ih godina prošloga stoljeća, u ondašnjoj Njemačkoj, kojima je od prve bilo jasno da je „Snijeg svetog Petra“, zapravo, proročanska priča o tome kako će izgledati svijet, ako u njemu budu prevladale političke strategije koje su u 30-im godinama prošloga stoljeća bile dominantne na njemačkoj političkoj sceni. Ovo je roman koji nepogrešivo anticipira dominantne odnose u totalitarnom društvu, koje uvijek funkcionira sukladno formuli: jedan vođa – jedan narod – jedna partija! Naravno da unutar takve formule ne mogu funkcionirati disonantni, subverzivni glasovi. (Ta formula nije svojstvena samo nacističkoj Njemačkoj, jer na gotovo istovjetan način odvijao se političko-kulturni život u sovjetskoj, boljševičkoj Rusiji. Poslije Drugoga svjetskog rata i u socijalističkoj Jugoslaviji, bez previše dodatnih opravdanja, primijenit će se istovjetna praksa: umjetnost mora biti u funkciji revolucije koja, prema mišljenju Svetozara Vukmanovića-Tempa, uvijek teče!)

Roman „Snijeg svetog Petra” objavljen je 1933. godine u godini dolaska Adolfa Hitlera na vlast i nekako odmah poslije objelodanjivanja toga bio je zabranjen, bunkeriran. Doduše, već 1934. godine roman je bio preveden i na engleski jezik, ali očito taj prijevod nije nešto previše pomogao ovome piscu glede recepcije tog i ostalih njegovih djela. Od zaborava očito nije uspio pobjeći! Drugi život toga romana i, uopće, recepcije toga iznimno važnog europskog pisca, o kojem su sve najbolje govorili i jedan I. Calvino, i jedan G. Greene, i J. Borges, i H. Broch, i J. Fleming – tvorac Jamesa Bonda, tajnoga agenta 007, a od mlađih D. Kehlmann, sve sjajni književnici, počeo je tek 1990. godine, novim prijevodom Erica Mosbachera na engleski jezik. I, u toj 1990. godini ima puno simbolike. Godinu dana ranije pao je Berlinski zid, koji je bio jedna od najvidljivijih posljedica svih tragičnih zabluda nacističkih političkih strategija iz 30-ih godina, a već 1990. svjedočili smo novome (re)ujedinjenju dviju njemačkih država.

Leo Perutz rođen je 1882. u Pragu , u Austro-Ugarskoj. Baš kao i F. Kafka. Živio je i pisao u Beču iz kojeg je nakon Anschlussa pobjegao u Palestinu. No, tek će ga interes za fantastiku (vidjeti teorijske tekstove Tz. Todorova o toj

[117] Leo Perutz, Snijeg svetog Petra, Ljevak, Zagreb, 2019.

iznimno važnoj književnoj temi) učiniti kultnim europskim piscem. Od osamdesetih Perutz je dio europskog literarnog kanona, pa uopće nije čudno što će ga londonski časopis 'Guardian', u nedavnoj anketi, svrstati u najuži izbor njemačkih prijeratnih književnika, zajedno s Franzom Kafkom, Thomasom Mannom, Josephom Rothom i Ernstom Lotharom.

A, temeljna priča u romanu „Snijeg svetog Petra" i više je nego jednostavna: mladi liječnik, Amberg, doživio je prometnu nesreću (a, možda, i nije bila u pitanju prometna nesreća, već nešto posvema drugo) i budi se u bolnici poslije te nesreće, 2. ožujka 1932. godine. Ta činjenica našem se junaku čini vjerojatnom, jer prema njegovu viđenju stvari on je krajem siječnja te godine preuzeo mjesto liječnika u Morwedeu. No, on se usprkos svim uvjeravanjima medicinskog osoblja u bolnici ne sjeća nikakve prometne nesreće, već nekog metka, nekog udarca u glavu... I od tog „buđenja" naš junak ulazi u paralelnu stvarnost, u kojoj susrećemo čitav niz, blago rečeno, čudnih likova, od lokalnog baruna von Malchina, njegova sina, učitelja, župnika, izvjesne Bibiche (upravo pojava te žene predstavlja onu vezu, sponu između realnosti i sna, jer ona se javlja u svim tim kombinacijama, prisutna je i u njegovim snovima, ali i tupored njegova stvarnog bolničkog kreveta, kao supruga primarijusa koji ga liječi), ruskog kneza koji je morao poslije revolucije napustiti Rusiju, lokalnog krojača kod kojeg je naš junak podstanar...

Taj barun ujedno je i načelnik mjesta. On određuje sva životna pravila u toj maloj seoskoj zajednici. „Politički cilj baruna jest politički sustav u kojem monarha ustoličuje providnost i viša volja; gdje je vjera u monarhiju dio vjere. Sumnjajući u postojanje nečega poput volje naroda, barun u svojim kemičarskim laboratorijima pokušava proizvesti psihofarmatik koji će u narodu probuditi 'žar vjere', opčinjenost velikim simbolima poput krune, žezla, mitre ili jabuke. Taj psihofarmatik pronalazi u zaboravljenoj žitnoj gljivici, po imenu *snijeg svetog Petra*. Zbog poboljšanih uvjeta uzgoja ta je žitna bolest iskorijenjena, no u srednjem vijeku ona je bila pokretač svih tadašnjih velikih vjerskih pokreta: flagelantskih procesija, progona heretika, husitskih ratova, anabaptističkog pokreta" (D. Jurak).

Iz ovoga kratkog opisa/citata vidljivo je da je L. Perutzu bilo i više nego jasno što će nas sve u bliskoj budućnosti čekati: i crvene i crne zastave, uniforme, noćne bakljade, masovne histerije, bezgranična vjera u vođu, u njegova olako izrečena obećanja...

Radi se o tridesetim godinama prošloga stoljeća kada mnogima nije bilo jasno koje se političko zlo u srcu Europe rađa. Kao i svi totalitarni pokreti, i fašizam je u svojim prvim nastupima bio i više nego zavodljiv, na trenutke i šarmantan (danas su dostupni mnogi dokumenti iz kojih je vidljivo kako su mnogi umni ljudi bili fascinirani tom političkom pojavom, mnogi nekritički zaljubljeni u „lik i djelo" A. Hitlera...), pa je stoga zasluga L. Perutza tim veća, jer pripada onim rijetkim, kao što je jedan W. Reich (njegova „Masovna psihologija fašizma" objelodanjena je te iste, 1933. godine kada i roman „Snijeg svetog Petra", i u toj knjižici o funkcioniranju fašizma, koju je moguće čitati na nama bliskom jeziku, dekonstruiraju se neki od mehanizama djelovanja totalitarnih država, koji dovode to toga da i oni, radnici, žene..., koji nemaju nikakvih razloga sudjelovati u tom projektu preko noći postaju njegovi najglasniji zagovaratelji), kojima je već tada sve bilo jasno, koji su nepogrešivo znali kako će ta „fascinacija" nužno završiti, skončati... Stoga bismo i mi Hrvati, poslije svih onih tragičnih iskustava života u totalitarnim društvima, morali biti oprezni s tom našom nekritičkom fascinacijom vlastite države. Lijepo je imati državu, ali jednako tako mora se biti svjestan da i ta naša država nije imuna na mnoge bolesti od kojih boluju sve države ovoga svijeta, od korupcije, nepotizma, klijentelizma, neodgovornosti, površnosti...

A u činjenici da se ovaj roman na hrvatskom jeziku pojavio krajem prošle godine, i sada kada bismo bili skloni nekim teorijama zavjere, onda bismo se mogli malo i poigrati i reći da je upravo tim romanom i najavljena ova pandemija, ovaj famozni COVID-19. Naime, budući da je riječ o romanu koji žanrovski pripada „fantastičnom realizmu", ma što god bi to trebalo značiti, upućujemo na one njegove dijelove u kojima se opisuje manje lijepe strane farmaceutske industrije. „Lude gljive" u ovome romanu uopće nisu nevine. I ono što na prvi pogled djeluje kao puka fikcija vrlo se lako pretvara u surovu realnost, život u nacističkoj Njemačkoj! Doduše, poslije čitanja ovoga romana, koji bi svakako trebalo pročitati, i mi imamo dvojbu, baš kao i onaj teoretičar R. D. Liang, tko se, zapravo u ovome svijetu može smatrati ludim: jesu li to luđaci u onim košuljama ili društvo koje je te ljude obuklo u te košulje?

O izazovu koji to odavno nije[118]

Da feminizam više nije nikakav bauk (doduše, veliko je pitanje je li ikada uopće i bio), koji kruži ovim našim nevinim (čitajte: patrijarhalnim) prostorima i prijeti da će definitivno razoriti naše posljednje svetinje, naše jedine vrijednosti, brak, obitelj..., pokazali smo u nekim našim prijašnjim tekstovima, koje smo, između ostaloga, objavljivali i u Magazinu Glasa Slavonije. Ovdje u prvome redu mislimo na prikaze sjajnih knjiga Svetlane Slapšak – Marine Matešić, Rod i Balkan, u kojima autorice opisuju načine na koji su zapadne žene već sredinom 19. stoljeća stupile na javnu scenu u svojoj borbi za ravnopravnost, za priznanje... U toj borbi one su željele pokazati da i one, baš kao i muškarci, mogu stvarati znanje i igrati važnu ulogu u procesu donošenja svih životnih odluka. Putovanje je bio jedan od najsnažnijih načina da se takvo što i djelom dokaže. U toj su se knjizi (radi se, zapravo, o dvije studije) autorice potrudile pokazati, manje-više, sve bitne razlike između europskih kulturnih identiteta jedne postnapoleonske francuske putnice, viktorijanske Britanke ili pak imperijalne Moskovljanke. Ali, ono što je svim tim ženama bilo zajedničko jest upravo kompleksna, ali snažno ukorijenjena opreka Europe i Orijenta/Balkana ispričana kroz perspektivu ženske borbe za ravnopravnost, gdje je vid porodnjavanja pun paradoksa: zapadne i druge žene koje su posjećivale Balkan jednostavnije su komunicirale s lokalnim ženama, jer su posjedovale „putovnicu" koja je otvarala sva vrata, bile su, prije svega, žene koje su živjele u patrijarhatu doduše različitih oblika, ali su usprkos svim tim nijansama itekako bile svjesne svojih uloga, pozicija u svojim (različitim) društvima.

U prikazu jedne druge knjige, Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća, Ksenije Vidmar-Horvat, slovenske sociologinje, pokušali smo, pak, pokazati kako se i u današnjem društvu još uvijek očekuje da je žena, prije svega, majka, koja igra svoju ulogu nacionalnog poslanja u reprodukciji kolektiva i gdje njezini osobni interesi ne igraju nikakve uloge, već suprotno – njezini osobni interesi smatraju se posvema istovjetnim onim interesima kolektiva. A interes kolektiva jest da se on širi (to se „širenje" u hrvatskom javnom prostoru definira kao nužne „demografske mjere") i to na način vlastitog „genskog", „rodbinskog" proširenja. Ono, što je sada drugačije i novo naspram nacionalizma 20. stoljeća jest toleriranje da se ta reprodukcija nacije vrši neovisno o njezinim drugim društvenim ulogama. Žena može djelovati u javnoj sferi, njezin prijelaz u plaćeni rad ne prati stigma i dopušteno joj je da njezino

[118] Zsofia Lorand, Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji, Fraktura, Zagreb, 2020.

kućanstvo nije baš u najboljem redu. S gledišta zapadnih društvenih i rodnih diskursa iz sredine 20. stoljeća, to bi bilo nešto skandalozno. (A da je tome bilo tako treba samo pažljivo gledati europske filmove iz tog perioda, i one francuske, i one talijanske, i one španjolske, najveći dio opusa jednoga Bergmana treba promatrati unutar tog „obiteljskog" kompleksa.) Ono što je, pak, specifično za zemlje jugoistočne Europe jest da se poslije raspada dvaju „imperija" – sovjetskog i jugoslavenskog – pojavio tip nacionalističke politike roda, koji je s jedne strane prihvatio model zapadnih parlamentarnih demokracija, a s druge strane, kad je bila u pitanju žena, negirao njezine temeljne postulate autonomije tijela i prava do upravljanja s vlastitim životom. Ideja kolektivnog vlasništva se, ako se možemo poigrati historijskim nasljeđem socijalizma, iz sfere ekonomske produkcije života prenijela na biološko. Rodne asimetrije u patrijarhalnom društvu ženu postavljaju na mjesto pasivnog subjekta čija se društvena uloga prekriva s biološkom, „prirodnom". Ta „logika" koja pokušava naturalizirati ono što se potom razvijalo u društvenim procesima sukoba i podjarmljivanja, zapravo, samo je arbitrarni slučaj, „nesreća" (za žene), a kao što znamo iz lingvistike, kad je u pitanju društvena arbitrarnost, to se teško može mijenjati, jer je arbitrarnost učvršćena kao zakon i pravilo uz pomoć raznolikih kolektivnih institucija i „iznađenih" tradicija. Te procese najbolje može opisati Carole Pateman kao projekt „spolnog ugovora".

Nadalje, u tim smo prikazima, u kojima smo, između ostaloga, pokušali objasniti da u prihvaćanju Istanbulske konvencije ne treba *a priori* vidjeti ništa negativno, jer se poslije toga naši životi, odnosi u društvu, neće bitnije promijeniti, pokušali pokazati da su u našem, posttranzicijskom društvu, još uvijek djelatne neke stare društvene formule. A, jedna je od tih „djelatnih formula" i konstatacija Luce Irigaray da ono što je majka za dijete, to je žena za naciju! Tom se konstatacijom razotkriva sva paradoksalnost istovremenog obožavanja žene kao majke i stvaranja krivnje u ženi prema sebi i drugome. Kao što to primjećuje L. Irigaray, ali i neke druge teoretičarke (neke od njih spominju se i u ovoj knjizi Z. Lorand, jer su bitno utjecale na formiranje uglavnom teorijskih, a manje aktivističkih stavova „naših" feministica, naime, ni uz najbolju volju ne možemo se sjetiti ni jedne njihove javne akcije u bivšoj državi, sve njihove aktivnosti svodile su se na organiziranje različitih „okruglih stolova", komornih konferencija, gdje su uglavnom između sebe razmjenjivale svoje „revolucionarne" stavove i kukale nad vlastitom „lošom sudbinom". I upravo u toj činjenici mi vidimo i svu političku nemoć tih aktivnosti, koje su se svodile isključivo na sterilne debate, koje ni za jotu nisu promijenile poziciju žene u socijalističkoj državi/društvu. Tu i treba tražiti razloge zbog kojih su ondašnja

središta moći bila prilično benevolentna spram svih tih njihovih aktivnosti: omogućili su im kontrolirano djelovanje, koje nije proizvodilo nikakve vidljivije političke učinke u stvarnosti. Tim više, što su se u socijalizmu neki procesi već bili dogodili, prije svega, u pravnom smislu, pravo na pobačaj, socijalnoj državi i javnom kultu aktivne, radne žene koja je sasvim jednakopravna muškarcu u izgradnji društva budućnosti. U tom smislu socijalizam se približio zamišljanju kako bi u praksi izgledao humanistički ideal po kojem kategorije roda, klase, nacije ne bi stvarale uvjete za razlike i društvene hijerarhije. Istovremeno je socijalizam priča o nemogućnosti zamišljanja društvene stvarnosti bez razlika; zato se sama razlika, u filozofskom smislu, u praktičnom i političnom smislu vratila s takvom snagom u postsocijalizmu, gdje su rod, nacionalni identitet, religija postali sile nasilja – sad je aktivna razlika u stvaranju obrnute slike od socijalizma, zasnovana na isključivanju i stvaranju kategorija drugosti), majka nikad ne može doći do spolnog ispunjenja i ugode jer je njezino majčinstvo uvijek definirano potrebama djeteta; i kad se njima čini da dijete iskazuje zadovoljstvo, kao majke nikad nisu sigurne je li njihova skrb i odgoj u svim detaljima dobar, ispravan, jer će se učinci njihova majčinstva pokazati u budućnosti. Majčinstvo je uvijek rad za budućnost, i u tom smislu u njemu se iskazuju elementi asketizma i protestantske etike s dodatkom katoličke krivnje. Sve bi uvijek moglo biti bolje, jer se uvijek može pronaći nešto gdje su pogriješile u odgoju.

Stoga bismo bili sretniji kada bi se naše „feministkinje“ posvetile proučavanju slike „tranzicijske majke“, koja je, u međuvremenu, postala kolaž neoliberalne ženstvenosti, postfeminističkog ideala aktivne, uspješne i estetizirane žene, koja postoji na temelju svoje fizičke slike, u prvom redu kao tijelo. Majčinstvo je dio tog biopolitičkog paketa, to je jedan od znakova uspjeha žene. Za razliku od zapadne slike, koja se temelji na postfeminističkoj platformi, to jest negaciji feminizma, „tranzicijska majka“ temelji se na mnogo kompleksniji način koji uključuje ideološke, moralne i historijske elemente revizionizma. Postfeministička generacija kćeri na Zapadu u sukobu je sa svojim majkama u smislu da se pretpostavlja – i ovdje naravno pričam o *mainstream* diskursima – da se za razliku od feminističke politike majka iz 1970-ih opire mogućnosti seksualnog oslobođenja za kćeri. Znači, riječ je o seksualnosti, a manje o rodu u smislu političkog artikuliranja patrijarhata. Tranzicijskoj majci nalaže se ideološki obrat k feminilnosti. Na neki način ideološka fantazma ovdje se sastoji u tome da će se preko oslobođenja žene u ženstvenosti (koja uključuje seksualno oslobođenje, ali ne isključivo to) društvo osloboditi socijalističke prošlost (Ksenija Vidmar-Horvat).

U tom kontekstu, ova knjiga Z. Loranda dobrodošla je kao (re)kapitulacija određenih teorijskih stavova/promišljanja, kojima nije moguće oduzeti njihovu plemenitost, dobre i poštene namjere, ali čija je revolucionarnost od starta bila i više nego upitna. I ondašnji moćni dečki (za koje bi danas Jelena Veljača, onako pametna i mudra, kako već sebe voli vidjeti, rekla „bijeli muškarac u poziciji moći") odlučili su da „curama" prepuste jedan mali dio (javnoga) terena/prostora, s jasnom porukom: samo se vi cure slobodno igrajte slobode, demokracije, tolerancije...! Naime, dobro upućeni dečki unaprijed su znali rezultat tih njihovih neobvezujućih igrica, tog njihovog umiranja u ljepoti stvaranja nekog „boljeg svijeta" za ženski dio svjetske populacije. Stoga uopće nije neobično što su one, u jednom momentu, iskreno povjerovale u privid vlastite važnosti, jer uistinu nije mala stvar aktivno sudjelovati u novoj „svjetskoj revoluciji"! A neki nešto stariji dečki, k tome još i „veliki, uvaženi profesori", neupitnog autoriteta, bili su toliko zločesti u svojoj muškoj iskrenosti, pa su tim mladim i pametnim curama zamjerili vidljivi nedostatak „ženstvenosti"! Danas bi taj „uvaženi profesor" bio obični prostak ili kako bi to mudra J. V. formulirala „bijeli muškarac kojem već ta atribucija pribavlja i moć, i autoritet...". Sa sjetom se moram sjetiti riječi velike francuske glumice Catherine Deneuve, „ledene ljepotice", o tome kako su moderne feministice definitivno ubile svaku ideju o prihvatljivosti muško-ženskih odnosa. Stoga, muški čitatelju, pazi što govoriš suprotnom spolu, budi štedljiv na komplimentima, a od svake pomisli na zavođenje bilo bi ti bolje da na vrijeme odustaneš. Ovi iz „me/too" mogu te optužiti... To se posebno odnosi na sve „bijele muškarce", koji imaju bilo kakvu funkciju! A, kako takvi scenariji funkcioniraju u literaturi moguće je vidjeti u romanu Sare Vaughan, Anatomija jednog skandala",[119] u kojem su prisutni svi ti elementi, od moćnog bijelog muškarca, preko emancipirane pravnice, pa sve do suptilnih odnosa moći, društvenog utjecaja, visokog društva, nasilja...

[119] S. Vaughan, Anatomija jednog skandala, Mozaik-knjiga, Zagreb, 2020. O tome više u našoj recenziji „Anatomija društva", „Glas Slavonije", 7. studenoga 2020. A kada su već u pitanju ti muško-ženski odnosi, onda ni onaj „crni svijet", svijet potlačenih, nije ništa bolji. O tome više u sljedećem eseju „Tamne mrlje američke povijesti"!

Tamne mrlje američke povijesti[120]

Iako smo roman „Boja purpura“, američke spisateljice Alice Walker, pročitali već u jesen 2018. godine, kada je i bio preveden na hrvatski jezik, ta nas tema, insajderski opis života crnačke zajednice u prvoj polovini 20. stoljeća na američkom Jugu, nije nešto previše zainteresirala. Vjerojatno je sjećanje na istoimeni film, u režiji slavnoga Stevena Spielberga, snimljen davne 1985. godine, filma u kojem se prvi puta pojavljuju Whoopi Goldberg i Oprah Winfrey, filma koji te godine i pored mnoštva nominacija nije dobio ni jednog Oscara (većinu Oscara te godine dobio je film „Moja Afrika“, jednako slavnoga Sydneyja Pollacka, filma u kojem su, između ostalih, glumili i jedan Robert Redford, i jedna Meryl Streep, i jedan Klaus-Maria Brandauer, a i tematski su se ta dva filma djelomice preklapala, jer je „afrički kontekst“ prisutan i u filmu/romanu „Boja purpura“ – jedna od sestara završava kao misionarka u Africi; naime, treba imati na umu da je film „Moja Afrika“, između inoga, nastao i na temelju autobiografske knjige „Moja Afrika“, danske književnice Karen Blixen, koju je u filmu utjelovila sjajna i neponovljiva Meryl Streep, objelodanjene davne 1937. godine), bilo još uvijek prisutno, pa nam se činilo da nema prevelike potrebe tu knjigu dodatno predstaviti našoj čitateljskoj javnosti. No, onda smo negdje pročitali da se Steven Spielberg i Oprah Winfrey, koja je, u međuvremenu, postala planetarno slavna, ozbiljno pripremaju da na temelju toga romana naprave mjuzikl! Upravo nas je taj podatak, doduše, u suradnji s virusom COVID-19, „natjerao“ da roman još jednom pročitamo. Konačno, nije slučajno da je upravo za taj roman Alice Walker 1983. godine dobila Pulitzerovu nagradu. I to kao prva Afroamerikanka!

I, moramo biti iskreni i reći, roman „Boja purpura“ uistinu je odličan roman u kojem se prati nesretni život mlade Afroamerikanke, Celie čije napastovanje počinje u ranoj mladosti. S četrnaest godina ona već ima dvoje djece sa svojim ocem (za kojeg se kasnije u romanu ispostavlja da joj je očuh), koje joj otac/očuh odmah po rođenju oduzima, pa je poslije toga prisiljava da se uda za lokalnog udovca kojeg zove „Gospodin“. Na nekoliko mjesta u romanu ipak se spominje i njegovo pravo ime Albert. Doduše, Celie nije bila prvi odabir Gospodina, već je to bila njezina mlađa, puno atraktivnija sestra Nettie, ali otac/očuh nije želio čuti za tu kombinaciju i prisilio je Gospodina da na kraju uzme Celieu. Kao nagradu/miraz dobio je još i jednu kravu!

---

120 Alice Walker, Boja purpura**,** Leo-commerce d.o.o., Zagreb, 2018.

Ono što je u tome romanu fascinantno, pisan je isključivo iz perspektive dviju sestara, Celie i Nettie, one između sebe razmjenjuju pisma (doduše, toj će otežanoj korespondenciji tek autorica, Alice Walker, dati neki smisao, točnije, ona će ju u potpunosti rekonstruirati, jer pisma koja Nettie piše sestri, iz nekih svojih razloga, svjesno zadržava Gospodin/Albert, tako da Celie sve vrijeme piše „naslijepo") jest opis svih vrsta odnosa, od odnosa prema vlastitoj djeci, preko odnosa između samih supružnika, pa sve do onih suptilnih obiteljskih, unutar same crnačke zajednice/obitelji: „Nema šanse da čitaš bibliju i ne misliš da je Bog bijelac, kaže ona. Ondak uzdahne. Kad sam svatila da mislim kako je Bog bijelac i još muški, izgubila sam interes. Ti se ljutiš što on ne sluša tvoje molitve. Svašta! Šta gradonačelnik sluša ono šta govori bilo koji obojeni?" (str. 212).

I ti opisi ne mogu vas ostaviti ravnodušnim. Ti su odnosi blago rečeno patološki. Do incestuoznosti! Znači, u svim aspektima: „Vuko ju je za ruku. Ona je rekla: Prerano je. Fonso, nisam dobro. Na kraju ju je pustio na miru. Prošao je jedan tjedan, a on nju opet vuče za ruku. Nema šanse. Neču. (...) On mi nikad nije reko nijednu ljepu riječ. Samo je rekao Ti ćeš sada radit ono što tvoja mamica neče." (str. 11)

Zanimljivo je da je Tini Turner bilo ponuđeno da u filmu glumi Shug Avery, jazz pjevačicu, koja je, između ostaloga, jedna od ljubavnica Gospodina, ona se zahvalila na toj ponudi, jer je rekla da nema potrebe da još jednom glumi, sudjeluje u tom paklu od života, koji joj je u stvarnom životu priuštio njezin suprug, Ike Turner! Ako je vjerovati Tini Turner, onda je vidljivo da se odnosi unutar crnačkih, ali ne samo crnačkih, obitelji, u međuvremenu, i nisu nešto bitnije promijenili. Seksualna i ine diskriminacije i dalje predstavljaju konstantu većine obiteljskih odnosa. I kada se tome još pridoda i ona rasna, onda se moramo suočiti i s onim manje lijepim detaljima naše trenutačne stvarnosti. Možda, upravo, u toj činjenici treba vidjeti onaj odlučujući motiv zbog kojeg su se S. Spielberg i Oprah odlučili 2020. godine da taj roman „pretvore" u mjuzikl! Pred nekim stvarima, kao što je nasilje unutar obitelji, ne smijemo zatvarati oči i misliti da se ono loše događa nekome drugome. Svi smo mi žrtve i sve nesretne tuđe priče uvijek bi morale biti i naše priče: „Sve dokle se prema meni ne budeš ponašao kako spada, kažem, propašće sve o čemu si sanjao. Rekla sam mu to jasno i glasno, kako mi je nadošlo. (...)

Ko je igda čujo za tako nešta, kaže Gospodin_____. Valjda ti nisam dao dosta po guzici.

Za svaki udarac koji si mi nanijo, ti ćeš dvaput više ispaštat, kažem." (str. 225)

U ovome romanu upravo će interakcija između većine ženskih likova dovesti do dramatičnih i vidljivih promjena u njihovu ponašanju, u njihovim stavovima... I u tom redefiniranju vlastitog statusa podjednako sudjeluju i sestrinska ljubav i njihova duhovna povezanost, i pojava solidarnosti unutar ženskog roda, koja se u romanu, prije svega, opisuje kroz transfer različitih životnih, pa i lezbijskih, iskustava, a koja su opet moguća zbog promjene mjesta življenja, zato će za Celie životno važan biti odlazak u grad, u Memphis, gdje će između ostaloga upoznati i neke druge običaje, kulture... Svi ti detalji itekako sudjeluju u podizanju samopoštovanja kod glavnih junakinja toga romana.

Na kraju će Celie otvoriti galanteriju. Nakon što joj je umro otac, saznaje da joj je on zapravo bio očuh te da je naslijedila kuću od svog pravog oca. U međuvremenu, Gospodinova polja propadaju dok on tone u nerad potaknut alkoholom.

Roman svakako treba pročitati. A da je Alice Walker pazila na svaki detalj, to na najbolji mogući način pokazuje uporaba jezika u ovome romanu. Budući da Celie posjeduje isključivo elementarnu pismenost, čita i piše, i jezik je njezinih pisama na toj razini! Jezik je narodski, ali njezina razmišljanja o Bogu, o ropstvu, o odnosu spram života uopće nisu tako banalna.

Vi koji niste gledali film niste ništa izgubili. Čak ste možda i na dobitku, jer je prema našem sudu kombinacija roman, pa film ona prava, dobitna kombinacija! Film je, u ovome slučaju, dobra nadogradnja. Bit će nadasve zanimljivo kako će istoj temi pristupiti S. Spielberg nakon 35 godina. Do tada, čitajte roman u kojem se već u samome naslovu kriju mnogi odgovori na vaša čitateljska pitanja, jer purpurna boja predstavlja i Shugine ljubičaste haljine koje stvaraju dojam prestiža, nadmoći (u prilog tomu govori i činjenica da je u najstarija vremena nošenje purpura bila povlastica vladara), sav ženski potencijal i uspjeh koji može biti ostvaren.

S druge, pak, strane, purpur simbolizira i Celienine modrice koje su joj zadali očuh i muž, njezina poniženja, tišine, zabrane i svaku vrstu nemoći kojom joj se onemogućuje život vrijedan življenja, ljudska prava i pravo na sreću: „Mislim da Boga nervira kada negdje prođeš pored boje purpura i ne primjetiš je."

O poznatom malo iščašeno[121]

Najkraće, ali i najpreciznije: Dario je Fo (1926. – 2016.) majstor svoga zanata. On piše sjajno, a opet toliko jednostavno. Na momente gotovo infantilno! Imate onaj čudan osjećaj „nepodnošljive lakoće" da biste tako što mogli i sami napisati. Kao i obično, u pitanju je samo varljivi osjećaj! Uistinu, nije mala stvar o velikim političko-literarnim temama pisati jednostavno. A ovome piscu to je pošlo za rukom i kada je pisao o Kristini, švedskoj kraljici,[122] i kada je opisao život nesretne papine kćeri, Lucrezije Borgije.

I nije nimalo slučajno dobio Nobelovu nagradu za književnost. Njegova literatura pripada angažiranoj literaturi. Dario Fo u najvećem je dijelu svoje književne karijere koketirao s politikom. I taj se odnos prema politici tijekom života mijenjao. Od vojnika i dezertera u Mussolinijevoj vojsci do „lijevog aktivista", anarhista, koji će, u zrelijim godinama, smisao života pronaći u prakticiranju umjerenog liberalizma. I, upravo, zahvaljujući tom liberalnom svjetonazoru, pred kraj života, ovaj će se pisac okrenuti povijesnim temama. Posebice onim u kojima su sudjelovale izuzetne žene. Stoga nije nimalo neobično što je u tom periodu uspio napisati i dvije hvaljene romansirane biografije o ženama koje su obilježile ne samo svoje vrijeme, već su postale nezaobilazne povijesne ikone: roman o Kristini Švedskoj („Kristina Švedska. Žena gotovo slučajno", koji je također moguće čitati i na hrvatskom jeziku u izdanju Naklade Ljevak) i roman o Lucreziji Borgiji, „Papina kći. Istinita priča o Lucreziji Borgii", također u izdanju Naklade Ljevak.

Poslije čitanja tih dvaju njegovih romana, romansirane biografije o dvjema izuzetnim ženama, moramo reći da je riječ o piscu koji povijest itekako dobro razumije, analizira, koji umije događaje, pojave staviti u pravi kontekst. Tu nije riječ samo o tome da ovoga pisca određene, prije svega, političke teme iz povijesti zanimaju, već on te teme na vrlo vješt način dodatno dekonstruira, promatra ih iz neke druge, alternativne/ženske perspektive. Točnije, pokazuje da se određeni modeli političkog i inog ponašanja nikada ne mijenjaju i da mnoge detalje za koje (nekritički) mislimo da pripadaju isključivo našem vremenu da ih je moguće pronaći i u nekim drugim, ranijim vremenima. A, upravo su, „ženske teme", uloga žene u povijesti, jedan od najjednostavnijih i najuvjerljivijih načina da se takvo što i demonstrira!

---

121 Dario Fo, „Papina kći. Istinita priča o Lucreziji Borgii", Ljevak, Zagreb, 2020.

122 Vidjeti našu recenziju toga romana „Nepoznato o poznatom", Republika, br. 11–12/2019., str. 231–232.

I u ovome romanu D. Fo demonstrira svoje suvereno poznavanje povijesti s kraja 15. i početkom 16. stoljeća. Štoviše, on na kraju ovoga romana daje i jedan kraći popis tekstova/knjiga kojima se koristio pri njegovu pisanju. On eksplicite upućuje na svoje izvore, koji u ovome romanu funkcioniraju na način „eruditivnog kompleksa" koji bi, između inoga, trebao stvoriti ne samo dojam iznimne učenosti i upućenosti autora glede teme o kojoj piše, već mu uporaba tih eruditivnih elemenata pomaže da fikciji dadne privid istinitosti. A da je tome tako potvrđuje i podnaslov romana – istinita priča o...!

Riječ je o razdoblju, koje je, na ovaj ili onaj način, obilježila obitelj Borgia. Nema nikakve sumnje da ni on nije uspio odoljeti zavodljivoj temi „obitelji Borgia", prije svega, ispitivanju svih onih složenih i delikatnih odnosa unutar te slavne obitelji. Tako se u Uvodu ovoga romana i sam autor pita u čemu je tajna tolikog zanimanja za živote članova te obitelji (život te obitelji pokušali su opisati i jedan Alexandre Dumas, i jedan Victor Hugo, i jedna Maria Bellconi, ali i jedan John Ford, koji pripada krugu elizabetijanaca i koji je već u 17. stoljeću na scenu postavio komad „Šteta što je kurva", neke dijelove njihovih, kao i nekih drugih viđenja o životu obitelji Borgia, iz njihovih tekstova, D. Fo preuzima i ugrađuje u svoju priču o Lucreziji Borgiji, papinoj kćeri), pa nudi sljedeći odgovor: „Nedvojbeno besramni nedostatak moralne čistoće, koji im se pripisuje u svakome trenutku priče. Život razuzdan u svakome smislu, od seksualnosti do društvenog i političkog ophođenja" (str. 11).

No, Dario Fo ovu konstataciju/opće mjesto o, u najmanju ruku, čudnim odnosima unutar obitelji Borgia ne prihvaća u potpunosti. Iz tog narativa, koji se reciklira stoljećima, sve do naših dana, ovaj će pisac „izvući" Lucreziju. On nju ne samo doživljava već i opisuje kao žrtvu u toj obitelji, koju su „i otac (budući papa Aleksandar VI. – op. Z. K.) i brat (Cesare – op. Z. K.) u svakoj prilici (...) bez trunke milosti gurnuli u grotlo financijskih i političkih interesa. Nikoga nije ni najmanje briga što misli umiljata djevojčica. Žensko je, uostalom, tim su se sudom vodili i otac, budući papa, i brat, koji će postati kardinal. Štoviše, u nekim je trenucima Lucrezia bila obični paket okruglih grudi i divnih gluteusa. Aha, da, i oči su joj bile pune čara" (str. 113).

Moglo bi se reći da roman „Papina kći" ne predstavlja samo svojevrsnu repliku svim onim prethodnim tekstovima/knjigama koji su se bavili opisima, u najmanju ruku, delikatnih odnosa unutar ove slavne obitelji, već je to i roman u kojem se neprestano pojavljuju ti u javnosti, i u onoj akademskoj i u onima koje pripadaju političkom i trivijalnom/tabloidnom segmentu svakoga društva, odavno prihvaćeni stavovi/glasovi o neopisivo nemoralnim odnosima

unutar ove obitelji, kojima onda autor suprotstavlja svoje viđenje tih odnosa koji, ni na koji način, ne korespondiraju s ovim općeprihvaćenim viđenjima. U njegovu viđenju tih odnosa Lucrezia, u konačnici, predstavlja pozitivan lik. Točnije, ona živi sukladno onoj definiciji „nesretne svijesti" koju je ponudio Hegel: sve joj je jasno, sve razumije, ali i pored toga nije u mogućnosti izbjeći ona po nju najgora, poražavajuća, a često i ponižavajuća rješenja. Autor ju je sveo na ulogu komentatora koji na krajnje ironičan, gotovo ciničan način komentira lakrdije vlastitog oca i brata. Bez obzira na to što je, u svakome trenutku, svjesna da su joj mogućnosti za bilo kakve dramatične promjene na bolje i više nego ograničene, ona svoju obitelj, njezino ponašanje, u svojim komentarima uopće ne štedi. Stoga su u pravu oni kritičari koji su već prije nas primijetili da je Lucrezia u ovome romanu više fatalna žena nego neka incestuozna trovačica, koja se, ni na koji način, ne razlikuje od oca i brata. Kod svih drugih autora Lucrezia, s istim žarom i ludilom, kao i njezini otac i brat, zajedničkim snagama sudjeluju u realizaciji planova obitelji Borgia.

Budući da su, manje-više, sve priče o ovoj obitelji i više nego strašne, i uvelike i dokumentirane, onda treba pretpostaviti da će se uskoro pojaviti neki pisac, koji će, bez ikakvih problema, pronaći sto i jedan razlog opravdanja za makijavelističko ponašanje i djelovanje pape Aleksandra VI. i njegova sina Cesarea! Ako nas sjećanje služi, onda je jedan svoj tekst Niccolo Machiavelli posvetio upravo mladom Borgiji! Konačno, zašto da se obmanjujemo, mi i živimo u vremenima u kojima je apsolutno sve podložno dekonstrukciji. Vjerojatno je i J. J. Rousseau, taj prorok demokracije i egalitarnosti, bio u pravu kada je rekao da je „Machiavelli, zapravo, veliki republikanac koji je imao odreda loše i neupućene čitatelje". Naime, da bismo shvatili njegove poruke trebamo ih čitati na način onog literarnog junaka R. Marinkovića, koji sugerira da se svaka stvar, izjava mora poslije svakog okretanja barem još jednom okrenuti! Uvijek stvari treba gledati iz neke druge, na prvi pogled, skrivene/iščašene perspektive.

A, da ta dekonstrukcija i nije tako besmislen postupak kako se to možda nekima čini, treba se samo podsjetiti da je upravo vrijeme u kojem obitelj Borgia živi i djeluje, vrijeme iznimnog procvata znanosti, umjetnosti, arhitekture, slikarstva, kiparstva, književnosti... I, postavlja se logično pitanje: kako je moguće da u doba najvećeg razvrata, posvemašnje kapitulacije morala u isto vrijeme nastaju neka od najvećih umjetničkih i znanstvenih djela?[123] I Dario

[123] O tom fenomenu A. Koschorke ima zanimljivo mišljenje: „Očit je primjer renesanse. Suvremenici su stvorili bazičnu pripovijetku o njoj, koju je potomstvo kanoniziralo. To je potomstvo, zatim, rado upotrebljavalo identifikacijsku formulu sadržanu u euforičkoj autorecepciji

Fo referira se i spram te dileme tako što će u svom romanu citirati neke od neprijepornih autoriteta iz područja umjetnosti i znanosti, kao što su Marion Johnson, Robert Gervaso, Sarah Bradford… I svi ti citati samo dodatno potvrđuju da ni jednom vremenu nije moguće pristupiti jednostrano, promatrati ga unutar opozicije crno vs. bijelo (o nekim od tih, naizgled, manje bitnih detalja itekako bi trebali voditi računa i svi oni naši nostalgičari, bez obzira na to koja im je od tih boja ili njezinih nijansi simpatičnija kada sude o nekim vremenima, pojavama, likovima…), jer u suprotnome nikada nećemo uspjeti dokraja shvatiti zašto su talijanski, a ne recimo engleski, njemački, nizozemski…, gradovi bili žarišta europskog humanizma i renesanse. Mrak ne mora biti uvijek i nužno nešto loše![124]

Moram pohvaliti i iznimnu likovnu opremu hrvatskog izdanja ove knjige. Naime, temeljni je tekst obogaćen brojnim likovnim ilustracijama iz tog vremena, portretima glavnih aktera ove iznimno zanimljive (i, dakako poučne) priče o krajnje delikatnim obiteljskim odnosima, koji su uvijek i, prije svega, isključivo u funkciji određenih političkih strategija. Konačno, zar povijest Vatikana nije, između ostaloga, i povijest vrhunske političke diplomacije. Na taj detalj Dario Fo upozorio nas je i u svome prethodnom romanu „Krtistina Švedska. Žena gotovo slučajno", u kojem nas podsjeća da je preobraćenje ove iznimne žene, kraljice na katoličanstvo, Vatikanu, prema priznanju samoga pape Aleksandra VII., donijelo neizmjernu korist. A kako se radi o papi koji je umio prepoznati tu „neizmjernu korist" on će, bez ikakvih problema, promijeniti svoju raniju odluku da se žene više ne primaju u Vatikan. Poslije Kristinine smrti, 19. travnja 1689. godine, ona će biti sahranjena u bazilici sv. Petra, što je bila povlastica koju je Crkva u svojoj povijesti ukazala samo još dvjema dru-

talijanskih umjetnika 16. stoljeća. Vasarijevo učenje o tri epohe (staro doba, vrijeme raspadanja u srednjem vijeku, ponovno rađanje antike) stvorilo je mi-formu koju se moglo u velikoj mjeri afektivno zaposjesti te pozvati druge na sudjelovanje u njoj. Istovremeno je dopuštala uključivanje građe koja je dolazila iz različitih pravaca" (2020: 112).

124 I ne piše to samo u knjizi nizozemskog povjesničara kulture Johana Huizinge, „Jesen srednjeg vijeka", Zagreb, MH, 1964., već gotovo istovjetne formulacije moguće je pronaći i u romanima ovog talijanskog nobelovca, koji uvelike dekonstruira sva ona opća mjesta, sve one kanonizirane percepcije o tome kako se živjelo, radovalo, veselilo, tugovalo, mislilo, molilo u 17. stoljeću. Ova surova dekonstrukcija posebno dolazi do izražaja u onim pasusima koji se odnose na društvenu ulogu žene. Naime, i tada su postojale biseksualne osobe koje nisu pravile nikakve razlike između vođenja ljubavi sa ženama ili muškarcima. I u onim, navodno mračnim vremenima, postojali su oni koji su se javno zalagali i za vjersku toleranciju i za prava manjina. No ono što djeluje upravo nestvarno jest spoznaja o iznimnoj upućenosti njegovih junakinja, posebice Kristine, a ni Lucrezija puno ne zaostaje, u sva relevantna politička, znanstvena, filozofska i umjetnička kretanja toga doba. I sve to bez interneta i Googlea!

gim ženama. Nažalost, Katarina Kosača-Kotromanić, pomajka posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, koja tu čast svakako zaslužuje, iz nekih prozaično-političkih razloga, nije jedna od njih.[125]

[125] Ni ja nisam bio bolje sreće kada sam u razgovoru u prostorijama Papinskog nuncijata u Sarajevu, kao hrvatski diplomat u Bosni, pokušao dodatno senzibilizirati simpatičnog nuncija za bosansku tematiku i pri tome sam mu spomenuo ime Katarine Kosače i njezin testament u kojem Bosnu ostavlja na čuvanje Vatikanu, on taj detalj nije uopće komentirao, već je nešto promrmljao o nesretnoj sudbini te žene, kojoj su Turci ubili muža, sina odveli u Istanbul, a ona je morala trajno napustiti zemlju. Nadasve je zanimljivo da se naše feministice uopće nisu bavile fenomenom Katarine Kosače. O razlozima bismo mogli samo spekulirati, ali imamo dojam da im ta tema nije dovoljno „in"! A, nešto bi se moralo znati i o vremenima u kojima je ta žena djelovala. I nije bila jedina. Treba se sjetiti da je to vrijeme kada su na europskoj političkoj pozornici itekako prisutne žene, Elizabeta I., engleska i Kristina, švedska kraljica, koje su u značajnoj mjeri obilježile vrijeme u kojem su živjele i politički djelovale. Tako smo i u knjizi Rosemary Sullivan, Staljinova kći. Neobičan i buran život Svetlane Alilujeve, Sanfors, Zagreb, 2017., mogli saznati da je Svetlana Alilujeva, u ratu, 1942. godine, sa svojim ondašnjim ljubavnikom, Andreasom Kaplerom, filmskim redateljem, gledala film „Kraljica Kristina", snimljen još 1933. godine (u filmu je švedsku kraljicu glumila slavna Greta Garbo), koji je, doduše, pružao iskrivljenu i apsurdno romantičnu sliku njezina života. U Moskvi bijesni rat, a šesnaestogodišnja Svetlana fascinirana pričom o neobičnoj švedskoj kraljici gleda film u kojem Greta Garbo/Kristina izgovara sljedeće rečenice: „Pobjeda, slava... što stoji iza tih teških riječi? Smrt i razaranje. Želim da moj narod njeguje umijeće mira." (...) U filmu se radi o velikoj ljubavi, savršenoj ljubavi, zlatnome snu." Kraljica se zaljubljuje u Antonija (A. Kapler nekoliko godina poslije te njihove prve ljubavne afere, bit će ih još, izjavit će da se osjećao poput Don Antonija u filmu, „ljubavnik čije aspiracije nadmašuju njegov društveni položaj") izaslanika španjolskog kralja. „Odrasla sam u sjeni velikana", uzvikuje Garbo. „Želim pobjeći od svoje sudbine." „Postoji sudbina koja je samo moja i koju mi država ne može oduzeti." (str. 111) Upravo će ta posljednja rečenica postati njezin životni kredo, koja će 1967. godine odlučiti pobjeći iz sovjetske Rusije, jer jednostavno više nije mogla podnijeti da bude „državno vlasništvo", a ne Svetlana Alilujeva! Doduše, treba biti iskren i reći i zbog nekih drugih stvari...

Limiti političke korektnosti[126]

Kako trenutačno stvari stoje, danas više ni romane nije moguće pisati bez veće (nepotrebne) količine „političke korektnosti". I, upravo, nepodnošljiva količina „političke korektnosti" uvelike kvari čitanje ovoga romana makedonske književnice Lidije Dimkovske. Nema nikakve dvojbe da je autorica ispekla zanat „pisanja romana" (ovdje ćemo uputiti samo na njezine romane koji su prevedeni na hrvatski jezik „Skrivena kamera", V/B/Z, Zagreb, 2017., „Rezervni život", Ljevak, Zagreb, 2018.), da odlično piše, ali u romanu „Non-Oui", ima jedno „ali", koje upućuje na to da se i ova autorica, baš kao i Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić, ali i mnoge druge, (o)lako prepustila čarima vladajuće mode/ideologije, pa je svoju poetiku u potpunosti podredila zahtjevima te mode/ideologije. A, ta moda/ideologija trenutačno ozbiljno misli da bauk (neo)fašizma kruži svijetom! I, ako je tome tako, a ta moda/ideologija tvrdi da jest, onda bi bilo nadasve poželjno (čitaj: politički korektno) kada bi se i pisci odredili spram te ružne i opasne činjenice, jer i Europa sve više postaje „desna". A, da bi tu činjenicu dodatno osnažila, autorica na nekoliko mjesta spominje i jednoga unuka/bratića glavnih naratorica, bake/unuke Nedjeljke/Nede/Non-Oui, sina najstarijeg sina/strica, koji živi u Trstu i koji aktivno sudjeluje u svim neonacističkim aktivnostima na području Italije. Fašizam je u Drugom svjetskom ratu izgubio, ali neki novi momenti izazvani ekonomskom i imigrantskom krizom pokazuju da još uvijek nije pobijeđen. Doduše, autorica će se onako usput osvrnuti i na neke nepotrebne aktivnosti nove komunističke vlasti, kao što je micanje Bajmontijeve fontane u Splitu, devastiranje najstarijeg groblja u Splitu, premještanje kostiju mrtvih, blago će opisati i krute odnose unutar splitske antifašističke organizacije žena. Ali, svi ti opisi ne djeluju nešto previše subverzivno, jer ne prelaze razinu pukih konstatacija: eto, i takve gluposti su se događale…

U tom kontekstu završetak romana gotovo je nečitljiv. Jednu prekrasnu ljubavnu priču autorica je uspjela pretvoriti u „bljutavi politički pamflet" u kojem se u pozitivnom kontekstu, iz čista mira, spominje splitska ikona Boris Dežulović, a kao njegov ideološki pandan ondašnji ministar kulture, Zlatko Hasanbegović; tu je spominjanje i nekih peticija u kojima se traži neopoziva ostavka ministra, a tu peticiju potpisivali su i neki ozbiljni strani pisci, filozofi…, bez obzira na surovu činjenicu da ni jedan od njih elementarno ne poznaje ni jednu hrvatsku riječ i koji, prema tome, nisu mogli pročitali ni jedan inter-

[126] Lidija Dimkovska, Non-Oui, V/B/Z, Zagreb, 2019.

vju tog „nes(p)retnog“ ministra, već im je sve to netko drugi onako selektivno prepričao; ima tu i nekoliko povijesnih refleksija/referenci na neke prošle ratove, i na onaj svjetski i na ovaj posljednji, domovinski, a pri kraju romana autorica nije odoljela a da ne spomene i inicijative nekih društvenih marginalaca, političkih autsajdera koji ozbiljno misle da bi se hrvatska omladina mogla spasiti od pogubnog utjecaja pornografije ako bi se iz srednjoškolskih lektira izbacili tekstovi/knjige nekih domaćih i svjetskih autora: „A to da je 16. lipnja u Hrvatskoj pala vlada, vijest je ne samo dana, već i godine. „Hvala ti, Oreškoviću. Ovo ti je bio najbolji potez za vrijeme mandata“, napisao je netko. (...). Zamisli, u okvirima svih antivladinih prosvjeda diljem Hrvatske, na Twitteru je pokrenuta inicijativa pod hastagom #sisezapadvlade s ciljem da će kad padne vlada, žene postaviti na Twitter fotografije svojih obnaženih grudi. Zbog ove inicijative tviteraši su jedva dočekali pad vlade“ (str. 215).

Budući da je u literaturi dopušteno gotovo sve, onda ni mi nećemo detaljnije problematizirati sve one prave razloge, koji su doveli do pada vlade Oreškovića koja, zapravo, i nije bila toliko loša koliko misli naša autorica, koja je, *by the way*, u sklopu stipendije izvjesno vrijeme tijekom 2015. godine provela u Splitu. Očito da je upravo taj boravak u Splitu, kao i razgovori s mnogim ljudima, itekako pridonio nastavku ovoga *par exellence* „splitskog romana“: opis jedne iskrene ratne ljubavi između mlade Splićanke, Nedjeljke/Nede/Non-Oui i mladog talijanskog vojnika, Carla Lombarda, koji se poslije pada Italije, u rujnu 1943. godine, ne vraća u Italiju, na Siciliju, u svoje rodno mjesto, već ostaje u Splitu i aktivno se priključuje narodnooslobodilačkoj borbi u sklopu talijanskog bataljuna. U kratkom vremenu od fašista postaje antifašist! Doduše, mislimo da bi s takvim i sličnim ideološkim atribucijama trebalo puno pažljivije postupati, jer mladi Carlo nije bio nikakav fašist, a još manje neki svjesni antifašist. On je jednostavno bio obični vojnik, seljak, ne baš obrazovan, koji po inerciji, ne svojom slobodnom voljom, sudjeluje u velikim povijesnim zgodama, ratovima... I ti „mali, nevini ljudi“ u nekim nenormalnim, iščašenim okolnostima mogu postati zli. Tako je i Carlo u trenutku pijanstva, gotovo iz čista mira, prije pada Italije, slomio prst Krsti, mlađem bratu njegove buduće supruge, koji nije želio talijanskim vojnicima pjevati talijanske, već je pjevao samo dalmatinske pjesme. Zauzvrat je od talijanskih vojnika dobivao hranu i na taj način spašavao je obitelj od gladi koja je u to vrijeme vladala ratnim Splitom. Krsto mu to nikada nije zaboravio i prvom mu se prilikom osvetio tako što mu je križem na grobu njegova oca razbio glavu. Zbog te obiteljske netrpeljivosti, straha za goli život, Carlo će koji mjesec poslije završetka rata za sva vremena napustiti Split, vratiti se u Italiju, na Siciliju, u svoje rodno selo...

To je jedna od prijelomnih točki romana, jer će, nakon izvjesnog vremena, Nedjeljka doći za njim. Napustit će Split i otići će u jednu posvema novu, nepoznatu, stranu sredinu, u kojoj vladaju drugačiji običaji, drugačija, konzervativnija pravila ponašanja. Nadalje, u početku Nedjeljka slabo vlada talijanskim jezikom, a zbog iznimno depresivne situacije u selu, na Siciliji uopće, jer vladaju zakoni mafije, Nedjeljka jedno vrijeme gotovo da živi životom časne sestre, pa uglavnom vrlo rijetko napušta sigurnost kuće… Sve ono što je kao djevojka radila u Splitu, šetala Rivom, družila se sa svojim prijateljicama, išla u kino, gledala filmove, slušala glazbu, ovdje ne čini. Čami u kući, ne izlazi van, treba reći da je i vjenčanje održano u zaključanoj crkvi, gdje su uz župnika jedini gosti bili kumovi. No, ljubav/prijateljstvo između Carla i Nedjeljke toliko je čvrsta da je ni jedna prepreka ne može ugroziti. Oni su jednostavno od prvoga njihovog susreta na Rivi, poslije pada Italije, jednostavno kliknuli. A, sve ove i mnoge druge detalje doznajemo kroz dijalog između bake Nedjeljke i njezine prve unuke Nede/Nedjeljke, kćeri njezina najmlađeg sina Stefana, koja je jedina u toj novoj, talijanskoj obitelj, odlično naučila hrvatski jezik. Upravo zahvaljujući njezinoj radoznalosti mi ćemo saznati, manje-više, sve o toj čudesnoj vezi, koju ni razdvojenost nije mogla dovesti u pitanje.

Roman je pisan u formi dnevničkog zapisa u kojem se naizmjence izmjenjuju slike prošlosti i sadašnjosti, koje svatko iz svojeg kuta interpretiraju baka i unuka. I, moramo biti iskreni i reći da u tom stapanju slika prošlosti i sadašnjosti ima sjajnih pasusa, opisa života u Splitu prije početka Drugog svjetskog rata, dolazak tajanstvene Charlotte, francuske novinarke, koja će također zbog ljubavi prema jednom splitskom profesoru francuskog jezika napustiti Pariz i doći živjeti u Split, tijekom rata i svega onoga što se događalo poslije završetka rata, uspostave nove, komunističke vlasti, njezinih organa, između ostalih, i AFŽ-a. Jednako tako, iz tih interpretacija moguće je djelomice rekonstruirati i politički i ini život u Italiji, točnije na Siciliji. Doduše, nismo svaki puta sigurni koliko su svi ti opisi vjerodostojni. Naime, imamo dojam da se na nekim mjestima u romanu prilično pretjeruje kada se opisuje utjecaj mafije na svakidašnji život malog čovjeka na Siciliji. Bilo bi zanimljivo vidjeti kako će na ove opise reagirati naši „neogramšijevci"?! Nažalost, naš popularni talijanist, Nino Raspudić zbog novih obveza vjerojatno nema vremena nešto reći o ovoj zanimljivoj i provokativnoj hrvatsko-talijanskoj temi.

Ali, kao što smo i rekli, u literaturi je dopušteno gotovo sve, pa ćemo onda i mi ova „mala pretjerivanja" podvesti pod umjetničku slobodu. Sve u svemu, ovaj roman vrijedi pročitati bez obzira na čitav niz suvišnih maniritičkih po-

stupaka. Nama je posebno zanimljivo što se na jednu „hrvatsku temu/iskustvo“ referira makedonska autorica, rođena 1971. godine, koja već duže vrijeme živi i djeluje u Sloveniji.

Pacifist ili dezerter, heroj ili…[127]

Moramo priznati da su nam osjećaji poslije čitanja „Plivača“, četvrtog romana, Ivice Prtenjače (1969.), prilično pomiješani. Naime, i kritika, i recenzenti, i urednici ovog romana uvjeravaju nas da je „Plivač“ „snažni i hrabri antiratni roman kakav ne postoji u suvremenoj hrvatskoj književnosti“. Doduše, ima i onih kojima se, pak, čini da bi se taj roman trebalo čitati kao svojevrsni nastavak „Kiklopa“ Ranka Marinkovića, jednog od najboljih hrvatskih antiratnih romana. No, nama se takva ocjena ipak čini, za nijansu, pretjeranom jer, ni uz najbolju volju, ne uspijevamo staviti znak jednakosti između ponašanja i djelovanja jednoga Melkiora Tresića, (anti)junaka romana „Kiklop“ i djelovanja Andreja Šetke, dvadesetogodišnjaka, koji se tek vratio s odsluženja vojnog roka u JNA, a koji, uz pomoć roditelja, Vlade i Jelene, na svaki način, pokušava poslije dobivenog poziva za mobilizaciju u hrvatsku vojsku izbjeći odlazak na ratište. Melkior Tresić puno je kompleksniji književni, što će reći, i životni lik od jednog Andreja Šetke. I, to u svakome pogledu, i u intelektualnom i u emocionalnom! Melkior je pacifist s razlogom. On ne samo što precizno definira zlo, već ga on i nedvosmisleno imenuje. Melkior posjeduje ne samo jasan, već i vrlo ozbiljan sustav vrijednosti, za razliku od potpuno bezličnog Andreja, koji osim legitimne emocije, straha od rata, ne posjeduje ni jedno drugo svojstvo. Svojevrsna socijalistička inačica Musilova „čovjeka bez svojstva“! Isto tako, treba imati na umu, da Melkior želi aktivno sudjelovati u ratu protiv nadolazećeg zla, tako što bez obzira na posvemašnje moralno rasulo jednog režima ipak odlazi u vojarnu kako bi se stavio na dispoziciju postojećoj vlasti. Naime, i takva vlast čini mu se manjim zlom od onog koje dolazi. Tom odlukom on se jasno svrstava u ondašnje europske intelektualce koji su jasno detektirali tko je, zapravo, najveća prijetnja univerzalnim vrijednostima, tko je taj koji jednu civilizaciju dovodi u pitanje.

A, kada se nešto pažljivije pročita roman „Plivač” i dalje ostaje nejasno od kojeg to „zla“ bježi Andrej Šetka! Doduše, ne vjerujemo, ali moguće je da je autoru upravo takvo što i bila namjera, pokazati kako je jugoslavensko društvo učinilo sve kako bi stvorilo pojedinca bez ikakvog ozbiljnijeg sustava vrijednosti, pojedinca koji će, tu i tamo, otići u Trst kako bi si kupio kakvu bezvrijednu krpicu, pojedinca koji marno sluša laku glazbu i koji nema nikakav, a kamoli kritičniji odnos spram vladajuće ideologije. Nadalje, riječ je o pojedincu koji nema ništa protiv da mu partija određuje što je dobro, a što, pak, ne u njegovu skromnom i

[127] Ivica Prtenjača, Plivač, V/B/Z, Zagreb, 2019.

skučenom životu! I, da ne bude nikakve zabune, partiji je posvema svejedno ako dotični pojedinac do tih njezinih usputnih sugestija i ne drži baš nešto previše.

Naime, radnja ovoga „subverzivnog i provokativnog" romana odvija se u rano ljeto 1991. godine na nekom neimenovanom otoku (a, nešto i u Zagrebu) kada je već svima jasno da su u Jugoslaviji definitivno pobijedile one političke strategije koje su i više nego uvjerene da jedino ratom mogu ostvariti sve one svoje nerealne političke ciljeve. Doduše, o tim krvavim strategijama, odnosno o tim monstruoznim ciljevima, u ovom romanu ne saznajemo gotovo ništa. Umjesto jasnoga autorskog stava o svim tim bitnim temama, koje su dominirale jugoslavenskim društvom krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošloga stoljeća čitateljima je ponuđeno tek nekoliko uobičajenih i opće poznatih fraza o odnosima unutar jugoslavenske armije, o zaglupljujućim i besmislenim vojničkim danima, koje dodatno otežavaju priglupi podoficiri i ambiciozni oficiri (zanimljivo je da su i u ovome romanu oni najgori u toj armiji, školovani zločinci, generali JNA ostali pošteđeni bilo kakvog ozbiljnijeg opisa/kritike), o općem nepovjerenju prema vojnicima albanske nacionalnosti, o nekoj dobroj Mici, trafikantici u krugu vojarne, koja je uvijek, na ovaj ili onaj način, bila na usluzi vojnicima JNA, a na nekoliko mjesta u tekstu romana spominje se, na ironičan način, i glava Slobodana Miloševića... I opisi tih uobičajenih slika/stereotipa trebali bi predstavljati neki ozbiljniji autorski stav, njegov vrijednosni i etički sustav. I te krajnje eliptične i nemušte (neki su u toj „nemuštosti" prepoznali neponovljive lirske pasaže ovoga pisca, pjesnika) opise jedne društvene destrukcije trebali bismo doživjeti kao vrhunac autorske „subverzije i provokacije". Jedino ostaje nejasno u odnosu na što sve bi se ta „subverzija i provokativnost" trebala odnositi. No, očito je da autora sve te „sitnice" previše ne zanimaju, jer on ozbiljno misli da „prave" razloge rasapa jedne zajednice treba tražiti negdje drugdje, prije svega, u hrvatskom društvu, koje ne samo što je ksenofobično, već je i sklono genocidnosti. (Doduše, trebalo bi reći autoru da je o svemu tome prije njega pisao jedan Vasilije Krestić, pa da onda nema prevelike potrebe i dalje inzistirati na tim opće poznatim detaljima.) Stoga uopće nije čudno što naš junak, u tim burnim vremenima, nailazi na neke čudne napise, „Srbe na vrbe", i to na otoku gdje vrba i nema, pa će se tako naš junak, iz čista mira, referirati ne na najnovija ratna zbivanja koja se događaju „sada i ovdje", u to rano ljeto '91., već će se te objekcije odnositi isključivo na sve one silne ustaške zločine iz Drugog svjetskog rata o kojima je on mogao tek nešto (na) čuti. Tu je, naravno, i tužna priča o majci, ratnom siročetu, koje su partizani spasili i poslije rata smjestili u jedan od mnogobrojnih domova za ratnu siročad. Naravno, kao i većina hrvatskih romana ni ovaj nije mogao proći a da se ne

spomenu „neke uši i neke žice…“. Na neki način i autor ove recenzije aktivno je sudjelovao u ovom našem posljednjem ratu, ali ni tu žicu, ni te famozne uši nikada nije vidio. Povijest se očito ponavlja onom svojom „lošijom stranom“. Bojim se da će se upornim ponavljanjem takvih i sličnih svjesnih laži nastaviti ona političko-literarna tradicija koja je, u jednom drugom ratu, na stolu poglavnika vidjela zdjelu punu očiju.[128] Kao da i bez te nepostojeće zdjele „nečijih nevinih očiju“ taj lik nije bio već dovoljno zao.

I Melkior, kao i Andrej Šetka, doduše, pokušavaju „ljubavnim izletima“ rješavati svoja depresivna stanja, ali ni između tih „izleta“ također nije moguće staviti znak jednakosti. Naime, i Enka i Vivijana, glavni ženski likovi u „Kiklopu“ uvelike se razlikuju od Anne, Šveđanke koja provodi ljeto na jednom neimenovanom jadranskom otoku, u blizini Rijeke, i to u društvu bake i djede (sic!, nježno bismo savjetovali autoru da u nekom od svojih sljedećih proznih tekstova pokuša pronaći neki literarno uvjerljiviji lik, ovo sa Šveđankom mu i nije baš nešto uspjelo), a u koju se zaljubio nesretni Andrej. Moguće da ljubav prema jednoj strankinji, prema Anni predstavlja autorovo poimanje slobode, ali u svemu tome mi ne uspijevamo pronaći neku suvisliju literarno-političku motivaciju tog odnosa. Nema tu ni seksa, ali ni nekih dubljih emocija. Sve je to samo demonstracija posvemašnje površnosti.

I opet ćemo, vremenu usprkos, napisati da uopće nije dobro kada se hvaljena „subverzivnost i provokativnost“ svodi na antihrvatski diskurs, pa se, bez ikakvih problema, možemo rugati svim onim mnogobrojnim hrvatskim nespretnostima u ranim 90-im godinama (u ovome romanu to je opis promocije onog borbenog vozila, koje je „sklepao“ onaj nesretni Enrico (sic!), koji je tom prilikom i stradao, promocije koja je praćena obveznim ritualom krštenja, škropljenja „svetom vodicom“ tog hrvatskog „vojnog čuda“, njegovog daljnjeg kamufliranja…), opisima zločina koji se nikada nisu počinili, ali autor predmnijeva da su mogući, tu su naravno i obvezujući opisi o koruptivnosti mlade hrvatske države, kao da takvo što nije postojalo i u onom ranijem društvu…

Da bi se bilo uistinu „subverzivno i provokativno“ potrebno je ipak i nešto literarnog, a ne samo ideološkog talenta. Naime, relativno je lako rugati se (ne) spretnim dosjetkama „nepodobnim“ gostima emisije NU2, a kudikamo je teže napisati jedan pravi antiratni roman, koji neće biti opterećen odavno prevladanim ideološkim slojevima. I bio je u pravu onaj švicarski liječnik kada je rekao da je (yu)nostalgija ozbiljna i neizlječiva bolest! Gotovo na smrt!

---

128 Navodno je to svojim očima vidio talijanski pisac C. Malaparte!

Svila, kava, ljubav...[129]

Uvijek se sa sjetom sjetim nekih od mojih susreta sa Zoranom Kravarom, sjajnim povjesničarom i teoretičarom književnosti, eruditom, poliglotom, a nadasve dragim čovjekom, koji nas je uistinu prerano napustio. Tako smo jednom prilikom, bilo je to negdje sredinom 90-ih godina, neposredno poslije vojno-redarstvene akcije „Oluja", putovanje od Osijeka do Zagreba kratili neobvezujućim razgovorom u kojem smo se, između ostaloga, referirali na političko-vojnu, sigurnosnu i inu situaciju u zemlji, odnosno o tome koliko je ova naša vojna operacija utjecala na postojeće geopolitičke odnose u regiji i svijetu. Moramo priznati da nas je Zoran Kravar iznenadio svojim lucidnim objekcijama, iznimno promišljenim komentarima o temama za koje sam bio uvjeren da su miljama udaljene od njegovih, meni poznatih, intelektualnih interesa. Naravno, razgovarali smo i o literaturi, i onoj svjetskoj, ali i ovoj našoj, hrvatskoj. Nešto smo lamentirali o priličnoj tematskoj insuficijentnosti naše literature, o temama koje još uvijek čekaju da budu obrađene u hrvatskoj književnosti. I jedan i drugi konstatirali smo kako su ostali razočarani svi oni koji su naivno očekivali da će poslije dramatičnih političkih promjena u našem društvu iz ladica hrvatskih književnika početi „ispadati" rukopisi koji u nekim vremenima nisu smjeli biti publicirani. Vrijeme je prolazilo i pokazalo se da su ladice hrvatskih pisaca prazne. Mnoge od tih „obveznih tema" i dalje se čekale svoje autore! Jedna od tih „potisnutih tema" u hrvatskoj književnosti nedvojbeno je i jedan ozbiljni opis/rekonstrukcija kapital-odnosa i svega onoga što taj odnos nužno derivira. Budući da smo u to vrijeme bili govorljivi zagovornici liberalnih odnosa u društvu, koji su trebali predstavljati ne samo onu „tihu većinu" hrvatskog društva, već su trebali biti i pouzdano jamstvo da to naše, nesretno društvo, neće opet završiti u jednom od svojih ekstrema, bilo onih lijeve ili desne provenijencije, a imali smo dojam da se u nekim od svojih publicističkih tekstova, intervjua za sličnu opciju zalaže i naš suputnik, htjeli-ne htjeli, otvorili smo temu o fenomenu Krleže i njegove prisutnosti u hrvatskoj književnosti. Tom prilikom konstatirao sam da je upravo Krleža, posebice u svom ciklusu o Glembayevima, otvorio temu opisa/rekonstrukcije kapital-odnosa, temu koja do tada i nije bila nešto previše zanimljiva ostalim hrvatskim književnicima. No, Z. Kravar nije se složio s našom konstatacijom i s nekoliko relevantnih primjera iz svjetske književnosti (Th. Mann...) demonstrirao je svu insuficijentnost Krleže u odnosu na istinsko razumijevanje tog bitnog društveno-političkog odnosa, koji je uvelike obilježio svjetsku povijest

[129] Sonia Velton, „Kupina i divlja ruža", Mozaik-knjiga, Zagreb, 2020.

u posljednjih tristotinjak godina. Još uvijek se sjećamo kako nam je Zoran s nekoliko citata iz Krležinih tekstova pokazao da je uvid M. Krleže u taj svijet kapitala završavao s nekoliko fraza, koje su uostalom poznate i prosječnom studentu političke ekonomije na prvoj godini studija. I ako se samo na trenutak prisjetite kraja drame/filma „Gospoda Glembayevi", onda ćete se sjetiti da Puba govori o nekim nepokrivenim mjenicama, o nekim fiktivnim računima u stranim bankama u kojima je pasiva veća od aktive, o nekim penalizirajućim kamatama, koje su „pojele" glavnicu…, i to bi kod Krleže bilo, manje-više, sve! Onda smo nešto kasnije došli i do tekstova Novaka Simića i zaključili da se radi o hrvatskom piscu kojem su te „ekonomske teme" bile mnogo jasnije nego drugim hrvatskim piscima, štoviše, da bi bilo poželjno kada bi se ti njegovi tekstovi pokušali interpretirati i u tom „kapital-kodu"[130]!

Ovaj nešto duži uvod bio nam je potreban kako bismo dali nešto širi okvir za razumijevanje romana Sonie Velton, „Kupina i divlja ruža". Radnja romana odvija se u 70-im godinama 18. stoljeća u Engleskoj, u Londonu, a u središtu priče samo su prividno ljubavno-egzistencijalni problemi mlade seljančice

130 *U tom kontekstu vrlo su zanimljivi tekstovi Branka Milanovića u knjizi „Bogataši i siromasi" u kojima su upravo primjeri iz književnosti poslužili ovome autoru kao ilustracija nejednakosti u pojedinim zemljama. A, sve je počelo nevinim čitanjem romana jedne Jane Austen. Jer, motivi zaljubljenosti Elizabeth nisu samo emocionalne prirode. Ta „zaljubljenost" u Darcyja itekako je opipljiva, ona će udajom za Darcyja prihode svojega novoga domaćinstva bitno uvećati. Isti princip moguće je primijeniti i na slučaj Ane Karenjine, koja je sasvim solidno prošla i udajom za Alekseja Aleksandroviča Karenjina. Već tom udajom ona pripada krugu najbogatijih Rusa, ali da je kojim slučajem uspjela veza s grofom Vronskim, Ana bi ušla u krug ekstremno bogatih Rusa. Ona bi svoje ionako velike prihode povećala za 150 puta! Govorimo o ekonomskim odnosima u Rusiji oko 1875. godine. Ovdje bi svakako trebalo spomenuti i romane H. de Balzaca. Rijetko je koji književnik tako uspješno, što će reći nemilosrdno analizirao funkcioniranje financijskog kapitala u Francuskoj sredinom 19. stoljeća. O svemu tome više u knjizi Daniela Shavira, Književnost i nejednakost: devet pogleda od Napoleonove ere do prvog zlatnog doba. Bilo bi zanimljivo pročitati hrvatsku književnost iz tog aspekta. Imamo neki osjećaj da u tekstovima hrvatskih književnika nema previše upotrebljivih podataka. I da ne bude nikakve zabune – to ništa ne govori o vrijednosti te književnosti. Takvih podataka nema ni kod jednog M. Prousta iako i on, baš kao i Balzac, opisuje društvene sukobe i kompromise između skorojevića, buržoazije i aristokratske elite. Doduše, ako me sjećanje služi, onda je upravo hrvatska književnica Ivana Sajko pokušala (re)interpretirati Emmu Bovary, glavnu junakinju romana G. Flauberta, „Madam Bovary", unutar postmodernističke paradigme totalne površnosti, gdje se stradava zbog financijskih dugova, a ne zbog ljubavi. Današnja je Emma pripadnica našeg plitkog i površnog vremena u kojem ljude i odnose trošimo kao da smo ih našli na polici obližnje samoposluge kamo ih i vraćamo na samu naznaku bilo kakvog problema: gospođa Bovary dokona je domaćica udana za pogrešnog muškarca, žena koja čezne za fatalnom ljubavi, ona koja vjeruje u strast kakvu nam nude stihovi pop-klasika, a praznine u sebi (i one emocionalne i one duhovne) puni konzumerizmom te u konačnici odabire smrt zbog dugova, a ne zbog ljubavi. Oko nje su, zapravo nasuprot njoj, muškarci – muž, ljubavnici, susjedi, svećenik. Za sve njih ona je i manje od objekta, tek tijelo, nevažno, lako za odbaciti.*

Sare Kemp, koju je majka poslala u London kod svoje rodbine, ali ova već po dolasku u London postaje žrtva, jer su loši ljudi iskoristili njezinu naivnost, neznanje, nepoznavanje grada i prisilili ju da se počne baviti prostitucijom. Srećom postoje i oni drugi, dobri ljudi koji su Saru, opet stjecajem okolnosti, izvukli iz javne kuće i omogućili joj ipak nešto pristojniji život. Esther Thorel, supruga hugenotskog tkalca svile, taj je „dobri duh/anđeo", koji je spasio Saru. Temeljna je priča oko koje se vrte sve ostale priče u romanu priča o proizvodnji svile, o prihodima koje ta proizvodnja donosi, o odnosima „gospodar" vs. „sluga", o onima koji ostvaruju ekstremne prihode i onima koji jedva spajaju kraj s krajem. Tu je i priča o pokušaju organiziranja onih „prezrenih/subalternih" da promijene svoju nezavidnu i ovisnu poziciju, situaciju, odnosno da svojim agresivnim aktivnostima pokušaju osigurati nešto ravnopravniju distribuciju prihoda. To je priča o samim začecima sindikalnog organiziranja, o svim naivnostima tih pokušaja, o načinu kažnjavanja onih koji su kolonizirali središta moći, o dvojbenom moralu ondašnjih elita, o njihovim javnim vrlinama i tajnim porocima...

Roman „Kupina i divlja ruža" moguće je, jednako tako, čitati i iz ženske perspektive. Ali, tu vrstu čitanja prepustili bismo nekim drugim recenzentima, koji i dalje pronalaze smisao i užiće da u svakom književnom tekstu prepoznaju nazočnost „slabih (posrnulih) subjekata", žena, djevojaka kojima nije strano da u nekim situacijama reagiraju izvan svih uobičajenih, normalnih očekivanja. U ovome romanu to čine i Sara i Esther. Konačno, one su i glavne naratorice ovoga romana. Njihove priče, viđenje stvari isprepliću se od prve do posljednje stranice. Njih dvije su te koje određuju što jest, a što, pak, nije bitno. Treba reći da se one uopće ne ponašaju konzistentno, one često mijenjaju svoje poglede na stvarnost, što prije svega ovisi o njihovoj trenutačnoj poziciji. Njihovi ulozi, i emocionalni i oni drugi, uopće nisu stalni. I ti ulozi uvelike ovise o stanju na tržištu (svile, pamuka, roba...). Baš nas zanima kako će naši ljevičari doživjeti ovaj roman, koji je sve prije nego jeftina, sladunjava priča o proizvodnji svile, koja u emocionalne odnose dovodi neke ljude koji u te odnose nikada ne bi stupili da nema te proklete proizvodnje, (nepravednih) tržišnih odnosa, surove eksploatacije tuđeg rada...

Poslije romana o kavi (vidjeti Tom Hillenbrand, Kradljivac kave, Mozaik-knjiga, Zagreb, 2019.), izdavačka kuća Mozaik ponudila nam je novu, zanimljivu priču o proizvodnji svile u kojoj pratimo finu promjenu ponašanja različitih protagonista u tom procesu: jedni proizvode, drugi prodaju, treći kreiraju nove šare, nove mustre, a tu su prisutni i oni koje nitko nikada nije

vidio, koji se samo šaptom mogu spomenuti, o kojima nitko ništa ne zna, ali upravo ti „nevidljivi" određuju sve, i cijenu rada, i cijenu robe, i odnose na tržištu... Oni su ti koji se kriju iza neutralnih imena poput „istočno nizozemska kompanija...", ali koji u isto vrijeme pokreću ekspedicije u nove, nepoznate zemlje, kako bi iznova mapirali odnose političke i ekonomske moći u svijetu, oni počinju ratove, ali jednako tako sklapaju mirovne sporazume, dijele tuđe prostore, koriste se tuđom radnom snagom, a što ih, u konačnici, uopće ne sprječava da pomiču granice i u znanosti, i u tehnici, i u umjetnosti... Oni su izdašne mecene. Danas bi se reklo – sponzori! S podjednakim žarom plaćaju i kurve, i umjetnike, i znanstvenike, i avanturiste...

Isto tako, treba reći da je Sonia Velton pisavši svoj prvi roman bila nadahnuta stvarnim likovima i stvarnim povijesnim događajima. No, ovdje je bitno da i jedan i drugi roman zaslužuju našu nešto povećanu čitateljsku pozornost. Treba iznova naglasiti da ovi romani nisu jeftine i sladunjave priče, površni *hertz*-romani o nesretnim sudbinama „malih ljudi", već da oni svojim temama, ljupkom pričom o izradi svile, kao i pričom o tome tko će biti taj koji će kontrolirati distribuciju kave na europskom tržištu, zahtijevaju jedan puno ozbiljniji pristup. Posebice u ovim danima koji su uvelike kontaminirani ovom nevidljivom pandemijom, mrežom suptilnih i delikatnih odnosa moći od kojih se nitko ne može samo tako osloboditi.

Oba ova romana nastala su unutar one paradigme koju moderna teorija vezuje uz „slabu povijest". A, upravo se, kroz tu tzv. „slabu povijest" zrcali ona „prava povijest, koju akteri ove prve ne mogu ni dokučiti a kamoli shvatiti. Upravo iz tih razloga obožavam tu „mikrohistoriju", jer se upravo u životu u nekom zabačenom selu, u vjerovanju nekog postolara, u pismu vojnika, u receptu domaćice kriju i oni pravi odgovori i o širim političkim i društvenim odnosima.[131]

[131] M. Gross, Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja, Novi liber, Zagreb, 1996. U toj se knjizi, autorica između ostalih referira i na tekstove Natalie Zemon Davis, u kojima se nedvosmisleno kaže da mikrohistorija nema namjeru biti reprezentativna, nego da nastoji pripovijedati o događajima iz kojih se može spoznati i više nego što je u njima samima.

Kako se riješiti sablasti kapitala[132]

„Knjigu koju smo svi čekali, pravi prodor svježeg zraka koji tjera ustajale mirise pseudo-radikalnog akademskog establišmenta" glasi rečenica koju je predstavljajući knjigu Viveka Chibera, „Postkolonijalna teorija i sablast kapitala", na engleskom jeziku ova je knjiga objelodanjena 2013. godine, izgovorio planetarno poznati slovenski filozof Slavoj Žižek. I, moramo reći, bio je posvema u pravu. Naime, u ovoj se knjizi, na jedan posvema drugačiji, što će reći kritičan način, govori i o svim evidentnim ograničenjima, teorijskim slabostima postkolonijalne teorije. Doduše, sam autor, inače profesor sociologije na Sveučilištu u New Yorku, posvema je svjestan da i pored svih nedostataka postkolonijalne teorije još uvijek nije moguće predvidjeti i njezin konačni slom. Ova teorija zauzela je, prema mišljenju autora, „prominentno mjesto u periodu značajnih globalnih političkih poraza ljevice" (str. 411). Budući da je na našim nedavnim parlamentarnim izborima i hrvatska ljevica doživjela još jedan svoj politički poraz, mi smo upravo iz tih razloga i odlučili našu javnost upoznati sa sadržajem ove i više nego provokativne knjige. Možda bi ovu knjigu, pored lidera naše tradicionalne ljevice, hrvatskih (ovu atribuciju trebalo bi tek dokazati, jer imamo neki čudni dojam da su krajem 80-ih godina prošloga stoljeća naši ljevičari bili kudikamo nacionalno svjesniji nego što su to oni danas, pa tako među srpskim ili slovenskim neokomunistima/socijalistima, nije moguće pronaći likove poput N. Stazića, Ž. Jovanovića..., koji bi vjerovali da je neka druga država bila bolja od ove postojeće, ili koji ozbiljno misle da su se poslije 1945. godine pobjednici ponašali prilično šlampavo i pobili premalo „narodnih neprijatelja") socijaldemokrata, trebali obvezno pročitati i korifeji naše „nove" ljevice. Kod ovih je, doduše, primjetna prilična intelektualna radoznalost i znatiželja, primjećuje se da neki od njih prate recentnu političko-teorijsku literaturu, ali nismo baš sigurni koliko su oni uopće svjesni što bi se, u konačnici, dogodilo s našim političkim sustavom, našom ionako krhkom demokracijom, višestranačkim parlamentom..., kada bi neki od njihovih radikalnih stavova, kao što je to primjerice povratak radničkog samoupravljanja, ili nova nacionalizacija privatnog vlasništva, radikalne porezne reforme..., uistinu i realizirali.

Vjerojatno i nije neki veći problem što oni o svim tim detaljima očito uopće ne razmišljaju, daleko je veći problem što o tim logičnim posljedicama dosljedne primjene njihovih političko-teorijskih stavova, koji su, *by the way*, u jednom demokratskom društvu, posvema legitimni, ne razmišljaju previše ni njihovi

[132] Vivek Chiber, Postkolonijalna teorija i sablast kapitala, Jesenski i Turk/Drugo more, Zagreb – Rijeka, 2019.

oduševljeni glasači. Mogu zamisliti situaciju da netko uistinu misli da bi bilo dobro ponovno pokušati s uvođenjem radničkog samoupravljanja, ali treba postaviti pitanje: a što to, zapravo, u praksi znači? Nismo sigurni da je tim oduševljenim glasačima, među kojima su i egzaltirani glumci, nedefinirane feministice, popularni pjevači „borbenih" pjesmuljaka, koji su također skloni koristiti se svim onim društvenim povlasticama, benefitima, kao što su to besplatne karte za gradski parking, benefiti koji obično pripadaju samo onim „povlaštenim" članovima društva, samo im netko tako što mora ponuditi, gnjevni pripadnici urbane gerile koji otvoreno koketiraju s anarhizmom kao jedinim mogućim pogledom na svijet, a tu su, za svaki slučaj, i „lijevi" fašisti, dokraja bistro da jedno takvo „pravedno" rješenje za koje se oni zalažu, zapravo, znači ukidanje višestranačja. Jednostavno, radničko samoupravljanje ako se konzekventno interpretira, mora okončati ukidanjem svake ideje višestranačja. Unutar takvog svjetonazora nema baš previše prostora za slobodno artikuliranje ideja koje bi taj svjetonazor dovodile u pitanje. A, ako, pak, više nema višestranačja, onda to znači kraj demokracije, odnosno početak nekog od totalitarnih oblika vladanja. Nismo sigurni da su i korifeji „nove" ljevice, a još manje njihovi glasači, svjesni ove neminovnosti. A „odgojni logori" predstavljali bi onaj prostor unutar kojeg bi se, na „nježan" način, privodili „pameti" svi oni koji bi se javno usudili posumnjati u vrijednosti ove političko-ekonomske koncepcije.

To nikako ne znači da nismo za radikalne promjene unutar postojećih kapital-odnosa u našem društvu. Ali, te nužne promjene nikako ne smiju ići u smjeru povratka onih političkih odnosa koji su na ovim prostorima bili dominantni veći dio 20. stoljeća. Imamo neki čudni osjećaj da naši „ljevičari", i oni „stari" i ovi „novi", uopće nisu svjesni svih problema s kojima se nekadašnje socijalističko društvo suočavalo. Oni jednostavno taj period amnestiraju, ničega lošega se iz tog perioda ne mogu sjetiti. Stoga je i više nego dobro što ih je nedavno jedan kolumnist u visokotiražnim novinama blago podsjetio na očito zaboravljeni sarajevski govor S. Šuvara, inače, *par exellence* ljevičara, koji je 1989. godine vrlo kritično i nadasve iskreno govorio o političko-ekonomskim strategijama ondašnjeg socijalističkog društva. I kada mi imamo običaj naše čitatelje podsjetiti da uzroci mnogih današnjih problema leže u nekim davnim vremenima, a ne samo u onim nesretnim 90-im, koje su, zapravo, samo posljedica svih tih neriješenih odnosa, i političkih i onih ekonomskih, odnosa koje su svojstveni upravo tim egalitarnim ideologijama.

I možda će zvučati paradoksalno, ali nas tek čeka jedno „pravo" proučavanje svih naših povijesti i društvenih struktura, proučavanje koje neće biti optere-

ćeno apriornim ideološkim stavovima, svakojakim predrasudama, mitovima... Prije svega, trebalo bi kritički preispitati ulogu hrvatske buržoazije, odnosno utvrditi koliko je ona uopće aktivno sudjelovala u kreiranju određenih političkih zajednica, društvenih odnosa... Je li hrvatska buržoazija uopće sudjelovala u stvaranju hrvatskih političkih i inih elita? Mi smo vrlo skeptični u odnosu na njezino historijsko poslanje. Prema našem mišljenju ona nije uspjela stvoriti konsensualni, liberalni poredak, ona nikada nije govorila u ime cijeloga društva. Uostalom, kao ni (hrvatska) komunistička partija koja je poslije Drugog svjetskog rata kolonizirala upravo ono mjesto/ulogu, koju je dotada trebala popunjavati hrvatska buržoazija. Ali, kako stvari stoje, to mjesto/uloga bila je ispražnjena od svakog suvislog sadržaja. I jedni i drugi bili su u jednom vremenu dominantni, ali to je bila dominacija bez hegemonijskog učinka.[133]

Doduše, ovom se knjigom otvara i jedno drugo, jednako bitno pitanje: može li se hrvatsko društvo interpretirati kao postkolonijalno? U jednoj od naših knjiga, „Nostalgija – kratka povijest zaborava", mi smo bili skloni tom stavu. Određena politička i ekonomska rješenja u bivšoj državi, socijalističkoj Jugoslaviji, socijalističku Hrvatsku svodili su na koloniju, na puki objekt tuđih političkih i ekonomskih interesa. Ovdje ovu (pro)tezu nećemo detaljnije elaborirati, ali nema nikakve sumnje da mnoge zapadnjačke kategorije (kapital, demokracija, liberalizam, racionalnost, objektivnost...) nije moguće primijeniti na hrvatsko (post)tranzicijsko društvo. Ni u tom, (post)tranzicijskom društvu nije se dogodila „univerzalizacija kapitala", to će reći, da u tom društvu nikakav problem nije neki nepodnošljivi „višak" kapital-odnosa, već problem leži upravo u trajnom nedostatku tih univerzalizirajućih odnosa! A svagdje tamo gdje je izostala ova univerzalizacija kapitala kompenzacija se obavlja sustavnom proizvodnjom vlastitih, lokalnih kategorija koje, u pravilu, ne nadilaze okvire nepotizma, političkog i inog ortakluka, „dogovorne" ekonomije..., što, zapravo, nije ništa ino, nego sposobnost kapitala da u svim situacijama transformira i sve druge društvene odnose na štetu većine građana. I, ako je tome tako, onda bi nam naši „neoljevičari" trebali ponuditi (demokratski) recept kako eliminirati sve one prisile koje nam kapitalističke strukture nameću. Naime, i mi smo svjesni da postoji čitav niz zajedničkih interesa i potreba koje ljudi bez obzira na njihove kulturne i ine razlike dijele. Naime, svima nama podjednako je stalo do skrbi za našu vlastitu fizičku dobrobit, podjednako smo zabrinuti za određen stupanj autonomije i samoodređenja, pokazujemo iznimnu brigu za one prakse koje se izravno odnose na naše blagostanje.

---

133 *O tome više u knjizi R. Guha, Dominance Without Hegemony.*

Sve je tako blizu, a opet i tako daleko[134]

Tantum scimus, quantam memoriaa tenemus. (I. Kant)
Znamo (samo) ono što držimo u pamćenju.

Prava je šteta što jedan ovakav roman nije bio napisan u periodu između 1945. i 1990. godine. To nikako ne znači da je kojim (sretnim) slučajem eventualno i bio napisan da bismo izbjegli sve one tragedije koje su nam se dogodile u 90-im godinama prošloga stoljeća. Doduše, mi smo i dalje skloni prakticiranju neograničenog „pedagoškog optimizma" i naivno mislimo da bi svijet sigurno bio puno bolji samo kada bismo se na pravi, što će reći, iskreni način suočili sa svim onim negativnim epizodama iz naše nedavne prošlosti. Naravno, mi, u pravilu, bježimo od svih tih negativnih iskustava. Nismo u stanju, ni sebi, ali ni drugima, priznati da smo se puno puta u životu ponašali suprotno i Božjim i ljudskim zakonima. Stoga je posvema razumljivo što smo skloni stalnom i upornom ponavljanju svih ranije učinjenih pogrešaka. Tko iz svoje prošlosti ništa ne nauči mora tu prošlost ponavljati! I bez obzira na to što nam je ova „mudrost" poznata, mi se i dalje ponašamo sukladno filozofiji *als ob*/kao da je u našim životima sve u najboljem redu, odnosno da nam se ono najgore ipak neće dogoditi. I kada se tako što dogodi, onda smo strašno razočarani, ljuti na cijeli svijet, krivi su nam uvijek neki drugi. I, umjesto, iskrenog i bolnog suočavanja sa svim epizodama naše prošlosti, mi sustavno biramo potiskivanje svih naših loših sjećanja. A, i taj je postupak jednako bolan, jednako traumatičan! Svaka ideja katarze posvema nam je strana i nikako se ne uspijevamo osloboditi tih loših emocija, pogrešnih navika... Ovaj roman pisan je upravo sa željom da se neke od tih bolnih „praznina" u našim životima donekle ispune.

Zanimljivo je da Jurica Pavičić, redoviti kolumnist „Jutarnjeg lista", u svojoj umjereno-pohvalnoj recenziji ovoga romana, razmišlja na sličan način i pita se zašto jedan ovakav „veliki povijesni roman" nisu napisali I. Aralica, S. Novak, N. Fabrio... Naime, on smatra da je „u hrvatskoj književnosti, kao i u mnogim istočnoeuropskim književnostima, povijesni (...) roman bio i ostao najvažniji literarni žanr. U neku ruku može se reći da je povijesni roman žanr zbog kojeg nacionalna književnost uopće postoji."

---

134 Ena Katarina Haler, Nadohvat, V.B.Z., Zagreb, 2019. *A da je naša prosudba o iznimnoj vrijednosti ovoga romana bila točna svjedoči i nagrada „Ksaver Šandor Djalski" za najbolje prozno ostvarenje u 2019./2020. godini, koju dodjeljuje Društvo hrvatskih književnika/DHK.*

Tako je to u hrvatskoj književnosti (...), ali i u većini književnosti postkomunističkog Istoka. U svim tim kulturama svrha je pisca da bude nacionalni bard. Njegov je posao da u velikim, debelim tomovima opiše i ispiše sudbinu kolektiviteta. Taj kolektivitet može biti regija, zavičaj ili obitelj, a Veliki Nacionalni Pisac sudbinu tog kolektiviteta opisuje u kontekstu velikih, kompleksnih i obično tragičnih zbivanja nacionalne povijesti.

Takvo djelo postaje Nacionalni Klasik: debeli, ako može i višetomni roman koji prati usud više generacija, bacajući ih od emigracija do holokausta, od fašizma do komunizma, od deportacija do kolonizacija. U takvoj su književnoj kulturi aproksimacije željenog romanesknog ideala Tolstoj i njegov „Rat i mir". Što si bliži tom obrascu, veći si i važniji nacionalni pisac.

Riječ je, ukratko, o književno-tržišnoj niši. U književnim kulturama istoka tu nišu zauzimaju vremešni, bradati muškarci, ljudi koji redovno daju političke intervjue, koje se pita za mišljenje o povijesnim prijeporima i političkim pitanjima. To je niša koja je, recimo, izrodila Aralicu i Dobricu Ćosića. Ali, u tu nišu spadaju nerijetko i stvarno dobri pisci, pisci kao Hugo Claus, Amos Oz ili Ismail Kadare.

Prema njegovu mišljenju i hrvatska kultura pripada onim kulturama, koje se nepotrebno vrte oko uvijek istih ideoloških tema, naših vječnih prijepora, koji su dodatno usložnjeni, jer je „hrvatska nacionalistička ideologija pri tom (...) izgradila kompliciranu samoviktimizirajući narativ o perpetuiranoj žrtvi, narativ koji kompliciranom operacijom ideološke samoposluge uključuje Zrinske i Frankopane, Jelačića, braću Radić, Stepinca, Hebranga i branitelje iz '91. Ta nacionalistička konstrukcija povijesti ima sve što joj treba za etabliranje. Ima knjige, ima profesionalne historiografe, ima sate dokumentaraca HTV-a, ima školske udžbenike, čak i cijeli jedan institut specijaliziran za njezino kodificiranje. Samo jednu stvar nema: nema, (...) ozbiljan povijesni roman".

Doduše, kod J. Pavičića ostaje nejasno zašto taj „grijeh" nepostojanja jednog takvoga romana vidi isključivo kao problem hrvatske književnosti u posljednjih 30 godina, a ne i one koja je nastajala u periodu između 1945. i 1990. godine. Mi se, pak pitamo zašto jedan takav roman nije napisao jedan M. Krleža? Tim više, što je riječ o piscu, koji je već u jesen 1945. godine, u prvome broju časopisa za književnost i društvena pitanja, u ondašnjoj „Republici", vrlo jasno definirao „svetu obvezu" nove hrvatske književnosti: sve ono što smo tijekom rata doživjeli i preživjeli trebalo bi sada sve to i u književnosti opisati. No, kako stvari stoje, M. Krleži uopće nije bio stran instinkt preživljavanja u vremenima

„pijanih sloboda“, pa je tako intuitivno osjećao da u narativnoj ontologiji vlada konstantnost sume: oduzeti snagu jednoj (partizanskoj, vladajućoj) priči znači ispripovijedati drugu priču![135]

Nismo sigurni da bi nas rezultati svih tih literarnih deskripcija o tim „teškim vremenima“, ratnim i poratnim godinama, trebali nešto previše impresionirati. I sam M. Krleža ostao nam je veliki dužnik, jer nismo sigurni da je literarni zapis/opis jedne „pijane novembarske noći“ iz davne 1918. godine, tekst koji bi nas svojim sadržajem nešto previše trebao uzbuditi. Naime, 1948. godine pisati o S. Kvaterniku, propalom pukovniku jedne propale vojske i države, odnosno o veselim i pomalo raspojasanim zagrebačkim damama, koje su, u isto vrijeme, i žustre političke aktivistice i nedovoljno afirmirane umjetnice, a koje u jednoj zagrebačkoj kavani nestrpljivo iščekuju ulazak srpskih vojnika u Zagreb, a pri tome im društvo pravi i mladi književnik M. Krleža, i nije neki previše heretični poduhvat/čin! Budimo iskreni ni „Zastave“ nisu ispunile sva ona naša očekivanja da ćemo konačno dobiti jedno pravo djelo, jedan veliki povijesni roman. Pojava tog romana predstavljala je zakašnjeli i neadekvatni odgovor sujetnog hrvatskog književnika na svjetski uspjeh jednog drugog (hrvatskog, ali ne i samo hrvatskog) književnika, I. Andrića i njegov roman „Na Drini ćuprija“. Ali, i taj je roman, uostalom, kao i neke druge romane, I. Andrić pisao u jednom mračnom vremenu, u dobrovoljnoj beogradskoj izolaciji, tijekom Drugog svjetskog rata, o nekim drugim, podjednako mračnim i politički nesigurnim vremenima. I nepogrešivo je znao s kojom godinom njegova priča o jednom mostu mora završiti. Priča o mostu završava početkom jednog drugog rata, onog koji je započeo 1914. godine. (Zanimljivo je kako naša kritika ima puno razumijevanja kada je u pitanju Andrićev opsesivni odnos prema jednome mostu, ali kada tu istu opsesiju primijete kod drugih pisaca, onda u toj opsesivnosti vide i ono čega u tekstu nema, pa tako J. P. Eni Katarini Haler zamjera posljednju rečenicu romana: „Ima li dostojnijeg spomenika“, kaže, „od pedeset godina stare šume?“. Naime, on u toj rečenici nepogrešivo prepoznaje heimatovski, nacionalistički štih, svojevrsnu odu podrijetlu i tlu. Za razliku od J. P. mi ne samo u toj rečenici, već i u najvećem dijelu romana „Nadohvat“, vidimo samo jedan iskren odnos prema zemlji, i to onoj koja život daje, kakav smo prije toga vidjeli samo kod jednog Knuta Hamsuna. Nadamo se da zbog ove asocijacije nećemo morati odgovarati onima, koji od tog sjajnog norveškog

[135] A. Koschorke, Hitlerov Mein Kampf, XX vek, Beograd, str. 110, gdje se autor oslanja na diskusijsku objekciju Mathiasa Kettnera, koji je na primjeru pripovijesti o vješticama iz ranog novog vremena objasnio mehanizam narativne supstitucije: vještice je bilo moguće učiniti irealnim isključivo uvođenjem druge, u ovom slučaju psihičke – manija vještica – realnosti!

pisca nisu pročitali ni jedan redak, ali ih ta činjenica uopće ne sprječava da o opusu tog pisca izriču konačne političke sudove. Isto tako, bilo bi korisno kada se već takve teme, teme „toposa" u literaturi, otvaraju da se barem površno konzultira relevantna teorijska literatura u kojoj je moguće pronaći čitav niz vrlo ozbiljnih tekstova u kojima se autori referiraju na tu temu. A, ako im je ova asocijacija na K. Hamsuna prejaka, onda ih upućujemo i na tekstove jednog slovenskog književnika, Prežiha Voranca, koji je, *by the way*, bio Titov protukandidat pri izboru za funkciju generalnog sekretara KPJ.)

I Krleža se u „Zastavama", toj impresivnoj povijesnoj fresci bavio onim temama, koje odavno više nisu bile heretične i o kojima je službena/partijska historiografija dala svoj konačni sud, koji je uvelike predstavljao sumiranu reciklažu stavova samoga pisca o tim vremenima i njegovim akterima. Politička povijest hrvatske obitelji Emerički u to vrijeme, a radi se o 60-im godinama prošloga stoljeća, uistinu više nikoga nije mogla nešto previše impresionirati. Mogli bismo biti cinični i reći da su čak i sve one kasnije dramatizacije „Zastava" bile kudikamo aktualnije od njezina temeljnog predloška. I ona Parina, ali i ona Međimurčeva! Ovdje ne želimo spekulirati o svim mogućim razlozima zbog kojih su se hrvatski pisci izbjegavali upustiti u literarnu obradu svih onih mogućih tema rata i poraća, svega onoga što se u tom ratu i prvim godinama poslije njega uistinu događalo, ali mora se konstatirati da se u tom periodu hrvatskog/jugoslavenskog društva, koje Pavičić privatno doživljava kao period autentičnog „oslobođenja": za onaj dio hrvatskog iskustva kojem klasno, regionalno i identitetski pripadam, 1945. je nesumnjivo bila – oslobođenje", i nije moglo pisati baš o svim temama. Za one koji su se smatrali „neprijateljima društva" pristup punom uživanju tih teško stečenih sloboda nije bio omogućen. I taj bismo stav još i mogli shvatiti, ali ostaje nejasno zašto su i pobjednici bili tako sramežljivi te se nisu upuštali u literarnu obradu postojeće stvarnosti! A, više smo nego sigurni da su već tada svi znali sve, i pravu istinu o Jasenovcu, i o križnim putovima, i o noćnim egzekucijama, i o logorima, i o Golom otoku, i o neuspjeloj kolektivizaciji, i o američkoj pomoći... Očito da su sadržaji tog „oslobođenja" bili itekako reducirani. Moguće je da J. Pavičić iskreno misli da je ova *soft*-varijanta jugoslavenskog totalitarizma bila prava i jedina mjera kojom se to društvo moglo (o)držati na okupu, kako-tako kontrolirati. I u takvom načinu razmišljanja nije bio usamljen. Mnogi su tako mislili. I to je legitiman pogled na ondašnje političke i ine (ne)prilike. Ali, upravo zbog toga, trebalo bi dopustiti da postoje i oni koji o svemu tome misle nešto drugačije. Naime, nevjerojatno je kako naši „ljevičari" imaju potrebu od drugih tražiti da na svijet moraju gledati i očima drugog, slabijeg subjekta, žrtve, ali kada je u pitanju

njihov „pogled“, onda (o)lako zaborave na taj svoj principijelni stav. Onda nisu više tako ultimativni.

Stoga nas uopće ne čudi što je najveći nedostatak ovoga romana ono čega u romanu nema: „u „Nadohvatu“ nije problem ono čega u knjizi ima, nego ono čega nema. Nema, za početak, čitave 1941., nema etničkog čišćenja Srba, nema genocida ni glinske crkve, progona i ubijanja „Vlaja“. Moramo iskreno priznati da su nam ovakvi „teorijski“ pristupi književnosti zabavni. Bilo bi zanimljivo napisati jednu povijest književnosti u kojoj bismo se bavili onim čega u (kanonskim) književnim tekstovima nema. No, i samom je Pavičiću jasno da ovakva objekcija nikako ne stoji, jer je i on svjestan da je u pitanju ipak priča jedne dvanaestogodišnje seoske djevojčice, koja početkom 1942. godine uistinu ne može imati nikakav, a kamoli neki relevantniji uvid u sva ona svjetska zbivanja. Ona je upućena isključivo na oskudne i filtrirane informacije! A da se tih vražjih ideoloških nedosljednosti ovaj autor nikako ne može osloboditi, na najbolji mogući način, potvrđuju nam i njegove objekcije o polifoničnosti ovoga teksta. Kada konačno primijeti da u ovome romanu postoji i ta polifoničnost koju cijelo vrijeme toliko priziva, onda mu ni taj detalj više ne odgovara, pa će primijetiti da „Haler (koja je, u međuvremenu, u komentarima pojedinih čitatelja recenzije J. P. postala i osječka Ana Frank, i pedantna Njemica, i opasna folksdojčerica iza koje sigurno stoje neke „nečasne, mračne sile“, koja vješto manipulira nepostojećom dokumentarnom građom, arhivima, kao da svaki zločin mora biti i dokumentima ovjeren – op. Z. K.) nije uvijek sigurna u točan ton vlastite pripovjedačice, pa ona katkad zvuči i rezonira kao dijete, a katkad „iskače iz uloge“ kao prezrela, odrasla verzija sebe.“

Na ovakve i slične teorijske nedosljednosti recenzenta J. P. možemo samo sugerirati da u vlastitoj biblioteci potraži knjigu M. Bahtina o problemima poetike Dostojevskog, radi se o knjizi koju je u nekim vremenima sigurno ovaj recenzent čitao, pa bi onda trebalo pretpostaviti da postoji realna mogućnost da će ipak na kraju shvatiti zašto je ova knjiga uopće i napisana. I tu negdje, zapravo, krije se i odgovor na njegovo čuđenje zašto hrvatska desnica još uvijek nije prepoznala ovu knjigu kao svoju. Odgovor je i više nego jednostavan: ova knjiga uopće nije pisana iz te nacionalističke vizure u koju je Pavičić od samoga početka nekritički „gura“, nasilno upisuje, a jedan drugi, puno pažljiviji, recenzent I. Cingel jobovskom strpljivošću dokazuje mu upravo suprotno i, s punim pravom, tvrdi da je ovaj roman pisan iz posvema suprotne vizure. Štoviše, u njemu pronalazi one pasuse, koji svjedoče o klasnoj osviještenosti same autorice.

Kao što ni dosadašnji jedini pozitivni recenzent romana „Nadohvat“, moja malenkost, uopće nije bila tako oprezna kao što to J. P. u svojoj recenziji sugerira. Naime, ništa od onoga što bi pripadalo kategoriji „kontroverznosti“ u tom romanu u svojoj recenziji nismo prešutjeli. Sve smo spomenuli, i sva ona tragična zbivanja 1941. godine, i žute trake, i sve one nepotrebne retorzije pobjednika, i onih ‘41. i onih ‘45., i svu onu sramotnu insuficijentnost hrvatskih političkih strategija tijekom Drugog svjetskog rata, kao i onu nevjerojatnu glupost te politike koja je cijeli jedan narod pozvala da krene prema zapadu… Nisu li nešto slično u kolovozu 1995. godine učinili političko-vojni lideri jedne druge nacije?! Doduše, naši ljevičari o tom događaju imaju svoje izdvojeno mišljenje, koje bismo i mogli prihvatiti samo kada bi ono bilo dosljedno. Naime, ako za ponašanje pobjednika poslije ‘45. godine oni pokazuju puno razumijevanja, u pitanju su, kao i uvijek, neki „viši, državni interesi“, pa je moguće da poslijeratna vlast legitimira i sve one partizansko-četničke kolektivne odmazde, i Zrin, i Španovicu…, onda bi jednako tako morali dopustiti da postoje i oni koji misle da su i neka od onih zbivanja poslije ‘45., kao i neka od onih poslije kolovoza ‘95. samo zločini i ništa više. O toj nesretnoj hrvatskoj „tihoj, šutljivoj većini“, koja je do sada izgubila sve svoje političke utakmice, vrlo argumentirano pisao je jedan Zoran Kravar, koji je hrvatsku povijest 20. stoljeća vidio kao nesretnu posljedicu činjenice da su na političkoj sceni, u pravilu, prevladali naši malobrojni, ali (pre)glasni i prenasilni politički ekstremi, kojima se upravljalo ili iz Berlina ili iz Moskve!

No, J. Pavičić sklon je da se spram nekih vremena odnosi nekritički, pa će u svojim tekstovima sustavno „krivnju“ pronalaziti isključivo u ovih posljednjih tridesetak godina, u kojima „hrvatski nacionalizam očajnički treba takav roman, ali ga nema. Nema ga, jer su sve knjige koje su napisane u takvom ideološkom ključu bile jako loše. Nema i zato što su takve velebne kronike kolektiviteta – ako su katkad i bile književno dobre – pisali ljudi koji nisu bili vjernici nacionalističke ideologije, pa su njihovi Klasici stoga bili neupotrebljivi. Stoga se hrvatska konzervativna kultura već trideset godina pecka na tihoj vatri. Strašno joj treba jedan dobar, debeli roman o hrvatskom martiriju.“ To nije bio ni „Araličin „Četverored“. Takav roman nije napisao ni S. Novak, ni N. Fabrio, jer se „ Fabrio (…) odmetnuo i opus završio „Trimeronom“, romanom u kojem se opisuje Pakračka poljana. Muka jedna živa: od sto glasa glasa čuti nije. Povijesne knjižurine – ispada – pišu samo bezdomnici i žuti vragovi.

I to je trenutak kad se događa veliki *plot-twist*, neočekivani obrat u književnom zapletu. U jesen 2019., naime, pojavio se baš takav The Roman, knjiga

koja ima sve što hrvatskom nacionalnom biću treba. Sve je tu: i hrvatski martirij, i sudbina kolektiviteta, i partizanski zločini, i Bleiburg, i vlak bez voznog reda. K tomu, knjiga o kojoj je riječ nije nikakva hitrecovsko-tomaševska žvrljotina, nego dobar, a povremeno i vrlo dobar roman. A ipak, konzervativna hrvatska kultura taj roman nije ni spazila, ni pročitala."

No, za razliku od J. P., mi ne mislimo da je do toga došlo zbog toga što „taj roman nije napisao vremešni muški klasik", već zbog toga što taj roman uopće nije pisan iz nacionalističke vizure. Naime, između svijeta jedne Ene Katarine Haler i svijeta hrvatskih suverenista, populista, konzervativaca *a la* Škoro, postoji svemirska udaljenost. Ti svjetovi između sebe ni na jedan način ne komuniciraju. Između liberalnog nacionalizma i onoga kojem se u našoj publicistici tepa da je „ognjištarski" postoje nespojive razlike. Malo je čudno da to jedan Pavičić ne primjećuje, jer teško mi je povjerovati da nije pročitao „Moj slučaj" V. Gotovca. Isto tako, u toj svojoj nekritičkoj zaljubljenosti u ideju „oslobođenja" pokazuje apsolutno svako pomanjkanje osjećaja za realnost, pa se iskreno čudi, štoviše zgraža nad činjenicom, što su ljudi u nekim „vunenim vremenima" na zidove svojih domova stavljali sliku maršala, J. B. T. Sve su to bile neke od egzistencijalnih strategija kako što jednostavnije preživjeti ta vremena u kojima je apsolutno sve bila politika: i koja se vrsta glazbe sluša, i kako se oblačimo, i za koji se klub navija, i koje se novine kupuju, i koje se vijesti gledaju (itekako je bilo važno na koju je stranu svijeta tv-antena na zgradama bila okrenuta), i u koje se vrijeme kupovao bor, prije ili poslije Božića... Sve je to bila naša surova stvarnost. Nekima svi ti detalji danas mogu izgledati kao puka trivijalnost, kao loše dosjetke, nespretnosti lokalnih vlasti, ali za mnoge je u tim vremenima bilo poželjno imati sliku J. B. T. u svojoj kući. Doduše, to nije značilo da su ti koji su ju držali u nju i vjerovali. Često su se na zidu kraj te slike nalazile i slike svetaca!

I ovaj roman Ene Katarine Haler nije ništa ino nego rezultat objelodanjivanja jedne velike privatne traume, koju je pripovjedačica ovoga romana pedesetak godina nosila u sebi, koju je ona potiskivala, jer je itekako bila svjesna da je živjela u nekim vremenima kada nije bilo poželjno o toj svojoj traumi, nelagodi javno govoriti. Doduše, traume najčešće i nisu dio javnog diskursa! Pamćenje uvijek pretpostavlja određenu selekciju. Unutar pamćenja nisu svi događaji jednako važni. Postoji hijerarhija njihove važnosti. Stoga se uopće ne moramo previše čuditi što mi uvijek sakraliziramo samo jedan dio prošlosti. To čini i J. Pavičić. Ali, kada to čine drugi, onda je to „grijeh": „njen prikaz obiteljske i nacionalne povijesti je (...) jednodimenzionalan i nesimpatično sektaški". A,

da je naš pedantni recenzent samo malo više čitao i onu teorijsku literaturu, onda bi vidio da u teoriji odavno funkcionira razlika između „izbora prošlosti" i „težine prošlosti". Tu razliku dugujemo povjesničarki i teoretičarki sjećanja/pamćenja, Marie-Claire Lavabre, koja terminom „izbor prošlosti" želi reći da su neki elementi naglašeniji od drugih. Na taj način političke odluke utječu na načine na koje se prošlost interpretira i restrukturira. „Težina prošlosti", s druge, pak, strane, stavlja naglasak na činjenicu da politički aspekti, odluke i izbori nisu neovisni, već da su formirani i uokvireni pomoću prošlih događaja koji mogu biti u potpunosti manipulirani od strane političkih elita.

I u činjenici „objelodanjivanja" te potisnute traume, koja je odavno prestala biti samo privatna stvar, privatna frustracija jedne mudre žene, već predstavlja integralni dio kolektivnog/nacionalnog identiteta, mi vidimo i jednu od najvećih vrijednosti ovoga romana. Želimo vjerovati da će roman „Nadohvat" pozitivno djelovati na formiranje takve kulture sjećanja u Hrvatskoj, kulture koja će se temeljiti na jasnoj spoznaji da se historijski teret SVIH (i onih nepotrebnih logora smrti, i sramnih diskriminacija svih onih „drugih" u društvu, i sustavnog zatiranja nekih mjesta/prostora u Hrvatskoj, i Bleiburga, i poslijeratnih križnih putova, i nepotrebne i pretjerane retorzije „pobjednika", i onih na početku rata i onih na kraju i poslije završetka ratnih djelovanja: „Ranka su ufatili u obrani, koji tjedan pred Bleiburg. Samo su pucali u njega i ostavili ga pred šumom." (...) „Matej je ostao u Zrinu. Niko i tata ubijeni su prvih dana u Kostajnici. Josu nismo vidjeli od povlačenja, on je nestao." „Tatu su odvukli u logor na putu nazad", nastavila je Dora, „a Stipa i Grgur su ostali na putu u Zrinu." (...) „Tatu su ubili u logoru u Mariboru", obznanila je Andrijina sestra, str. 333) zbivanja u Drugom svjetskom ratu ne može izbrisati pukim zaboravljanjem. Na taj način sjećanja postaju naša etička obveza. Mi i da želimo ne smijemo bježati od njih. I, upravo, na taj se način i ponaša Katarina/Kata, glavni narator romana „Nadohvat". Ona ništa nije zaboravila, ona se sjeća i najmanjih sitnica iz života svoje obitelji, svojih susjeda/naroda, i odlučila je da pred kraj svoga života ta svoja potisnuta i bolna sjećanja podijeli sa svojom unukom. A unuka sve to marno pamti, pedantno bilježi sve što joj baka priča, jer je svjesna da su te priče, između inoga, i svojevrsne moralne poduke. One nas uče kako se ponašati u životu, kako razlikovati dobro od lošega, kada treba slijediti logiku srca, a kada, pak, logiku uma. U romanu Katarina je usprkos svima odabrala Petra, a njezin susjed Andrija Partiju! Katarina je birala srcem, a Andrija je slijedio „razum", koji mu je sugerirao da u životu postoje situacije kada je „prilagodba"/društvena mimikrija poželjni način ponašanja u ne pretjerano demokratskom društvu: „Čuj samo sam te htjela pitati, zamoliti za-

pravo, ako bi mogao… Ti znaš puno ljudi, Andrija, uspio si, evo tu đe god sam pitala na hodniku, svi znaju ko si. Sigurno bi mogao saznat, nekog pitat… za mog Josipa, Andrija. Molim te. Evo, ja tu imam sve", počela sam vadit iz torbe, „tu su prepisana sva pisma koja smo slali, još dok je i Aleksandar bio živ. Di sam pisala sve što sam znala o njemu. (…) „Ne znam kome bi to dao", gurao mi je omotnicu natrag, „stvarno ne znam. Ja sam već pitao, misliš da nisam? Čim sam moga, još prije dvajst godina, ja sam pitao, uvijek za njega, i za sve koji su nestali. Ne zna se, nitko ne zna" (str. 422).

A „bakine priče"[136] uistinu su fascinantne! Bez obzira na to što su (pre)dugo bile prepuštene procesima zaboravljanja, one ništa nisu izgubile na svojoj aktualnosti. One su, u velikoj mjeri, i svojevrsne opomene što nam se sve u životu može dogoditi ako ljudsko zlo, zavist, mržnja prevladaju. I poslije toliko godina i dalje ostaje nejasno zašto su SVI mještani Zrina morali biti kažnjeni zbog (ne)djela manjeg broja pojedinaca u tom mjestu bez ikakve važnosti? Kako to da je komunistička vlast legitimirala ideju „kolektivne krivnje"? (O tom „praznom mjestu" naše povijesti, na najbolji mogući način, svjedoči nekoliko dokumenata u ovome romanu. A sud o karakteru tih dokumenata, odnosno njihovih autora, „u ime naroda", prepuštamo čitateljima.)

I, zbog te „krivnje" (u knjizi „Pitanje krivnje", njemačkog filozofa, K. Jaspersa, ta vrsta krivnje mještana Zrina definira se kao „metafizička krivnja", kao ona vrsta krivnje kada bismo se svi morali sramiti djela koja su navodno činjena i u naše ime) mještani Zrina bili su surovo kažnjeni. Neki su slijedeći stupidnu i konfuznu hrvatsku politiku krajem onoga rata krenuli put zapada, pa su, u najvećem broju, stigli samo do Bleiburga, a druge je nova, narodna

[136] „Bakine priče" itekako su bitne za funkcioniranje historije sjećanja, jer su i te „priče" integralni dio narodnog pamćenja. A protiv narodnog pamćenja ne samo što se nije moguće boriti, već je i svaka borba besmislena. I to iz jednostavnog razloga – narodno je pamćenje u više ili manje dugoročnoj perspektivi jače od udžbenika ili knjiga. I, nadalje, odnos društva prema prošlosti ne formira samo historijska znanost. Naime, teško je procijeniti u postocima što u to unosi historija, a što – bakine priče. Ovo spominjemo onako usput zbog primjedbi nekih kritičara, koji su smatrali da je naše čitanje ovog romana pogrešno, jer smo ga sveli, između ostaloga, na „bakine priče"! Kako stvari stoje u pitanju je njihov uvid u suvremene teorijske tekstove u kojima se o „bakinim pričama" itekako ozbiljno razmišlja. Više o tome kod: A. Filipov & A. Danilov (2008), u: (http://www.prosv.ru/contacts.aspx?ob_no =16811). Isto tako, treba vidjeti i odgovor Dine Hapajeve (2008), u: (http://www..kreml.org./media/169176925), u kojem se ta autorica i više nego nedvosmisleno referira spram neurotičnih pojava u ruskom društvu, koje su posljedica staljinizma i svih ostalih detalja (kolektivizacija, političke čistke, logori…), koji se vezuju uz taj period sovjetske/ruske povijesti. Ona smatra da svako skrivanje, prikrivanje istine o određenim mračnim epizodama iz ruske/sovjetske ili bilo koje druge povijesti, nužno u društvu dovodi do ozbiljnih neuroza.

vlast odvela do Slavonije i naselila ih u prazne njemačke kuće: „Dobro došli, kolonisti“, rekli su i otišli iz sela“ (str. 321). Nevjerojatno koliko su sve vlasti na ovim prostorima sudjelovale u proizvodnji tragedija, gdje se jedna tragedija kalemila na drugu, još veću, još bolniju… I tako sve do sve lošije beskonačnosti!

Nemamo iluzije da će ovaj sjajan roman, u mnogim dijelovima neponovljiv tu lošu praksu samim svojim objelodanjivanjem nešto bitnije promijeniti. Već smo rekli da je njegovo objelodanjivanje, unutar povijesti hrvatske književnosti, u velikom zakašnjenju, ali zato u slučaju budućeg opusa autorice, pojava „Nedohvata“ djeluje uistinu nestvarno. Naime, zvuči nevjerojatno da tako mlada osoba, u dvadesetim godinama, može napisati jedan tako mudar roman, „bez politizacije, patetike i tekstualnih viškova“, kako su to već recenzenti ovoga romana i prije nas uočili. Naime, i mi smo mišljenja da je autorica velikoj priči Povijesti/Politike suprotstavila male priče i zgode o pojedincima, o njihovim životnim historijama, koje su često i histerije, njihovim intimnim željama, njihovim običnim, svakodnevnim, „malim“, ali jedino njihovim jednokratnim i neponovljivim životima. U romanu „Nadohvat“ te male pojedinačne priče stavljene su u relaciju spram velike priče Povijesti/Politike. I upravo te male priče, skice iz svakodnevnog života, na najbolji mogući način, dekonstruiraju sve one velike, historijske priče. (Sjajan primjer ove dekonstrukcije predstavlja poglavlje romana „Vaš voljeni svijet“, dolazak Katarine u Zagreb i služba u kući neimenovanog ministra, koji se svojim ponašanjem, djelovanjem uopće ne razlikuje od svih ovih današnjih ministara. Riječ je o paradigmatičnom primjeru ne samo vječne hrvatske političke insuficijentnosti, već i o skromnim dosezima hrvatskog /malo/građanskog društva. I to u svim segmentima života, i onom privatnom, i onom javnom…)

„Bakine priče“ u ovome romanu na jedan posvema drugi način kod svojih čitatelja stvaraju osjećaj što je to, zapravo, „prava, autentična historija“. Naime, u ovome romanu, u prvome planu, uopće nije bila korektna rekonstrukcija onoga što je u nekim vremenima uistinu bilo, već je autorici bilo kudikamo važnije pokazati što i kako ljudi pamte, odnosno što je sve to njezina baka uspjela, u svome nimalo lakom životu, zapamtiti i njoj ispričati! Stoga ovaj roman ne upada u onu klasičnu zamku kopanja po prošlosti kako bi se ostvarila neka politička korist, koju je moguće ostvariti samo tako što će se iz prošlosti birati samo oni detalji koji mogu poslužiti našoj svrsi, tako što će se historija koristiti za oportunističke moralne lekcije. I bez obzira na svoju mladost, relativno skromno životno iskustvo, autorica „Nadohvata“ svjesna je da bi, u konačnici, uporaba takvih političko-etičkih aktivnosti/narativnih strategija, rezultirala i lošim moralom i lošom historijom (T. Judt)!

U tom smislu, ovaj je roman kudikamo politički, a i estetski korektniji i kvalitetniji od romana S. Šnajdera, „Doba mjedi".[137] To još uvijek ne znači da će i naša oportunistička kritika uspjeti prepoznati sve vrijednosti ovoga iznimno kvalitetnog i poštenog teksta! I na pravi ga način unutar recentne hrvatske književnosti klasificirati![138]

[137] Budući da sam pišući o ovome romanu, usput spomenuo i fenomen „nacionalnog mazohizma", neki su mi rekli da govorim o fantomskoj pojavi koja u Hrvata ne postoji?! Moram priznati da me ta neargumentirana objekcija nije uvjerila da sam u krivu, jer ti kritičari i dalje inzistiraju na nužnosti denacifikacije samo jedne strane (ustaške, domobranske, četničke, balijske…), a uopće im ne pada na pamet da progovore o nužnosti dekonstrukcije i one pobjedničke (partizanske) strane u ratu, koja svakako nije u svim svojim postupanjima uvijek bila neupitna.

[138] *Naša prva recenzija romana „Nadohvat", E. K. Haler, objelodanjena je 22. veljače u osječkom „Glasu Slavonije", točnije u Magazinu, subotnjem političko-kulturnom dodatku tih novina. Do ove proširene verzije došlo je poslije teksta J. Pavičića, u Jutarnjem listu, od 11.–13. travnja, o istome romanu, Dogodio se veliki hrvatski povijesni roman. Nisu ga napisali ni Aralica, ni Novak, već jedna 24-godišnja studentica. Budući da smo u tom tekstu bili „prozvani" morali smo reagirati. No, zato moramo pohvaliti recenziju I. Cingela, Ovo nije književna kritika, Forum.tm, od 11. svibnja 2020., u kojoj se posvema slaže s našom konstatacijom da ovaj roman ne samo što nije pisan iz „desne" perspektive, već i da je itekako polifoničan, jer su u romanu, na jedan suptilan način, izložene ama baš sve perspektive! Posebice one antiratne! No, da bi se do te jednostavne spoznaje došlo roman treba pozorno i bez ikakvih ideoloških strasti polako čitati. Jednako tako bilo nam je zanimljivo i jedno „feminističko čitanje" toga romana, izvjesne Nađe Bobičić, koja je u tom romanu vidjela, ni manje ni više, nego klasični „imaginarij revizionizma"! Naime, i ovu recenzenticu užasno, baš kao i J. P., muči „koje se epizode iz istorije opisuju, sa kojih ideoloških stanovišta, i zašto sa tih? (…) bez šireg pogleda na sve događaje (vezane uz Bleiburg – op. Z. K.) koji su do njega doveli, on postaje samo još jedan u nizu podjednako strašnih gubilišta. Skala vrijednosti je opet problematično mutna." Doduše, šteta je što ova zagovornica afž-projekta isti vrijednosni aparat ne primjeni i na svoje čitanje ovoga romana, pa nam onda dadne odgovore na nekoliko ozbiljnih pitanja. Što je afž: političko-patrijarhalni konstrukt drugova ili začeci feminizma u ex-državi? Ili, i jedno, i drugo, ali bez nekog većeg utjecaja na bitna društvena kretanja. Isto tako, kritika bi bila puno uvjerljivija da je umjesto paušalnih ocjena o stilskim i inim vrijednostima te svoje ocjene osnažila citatima iz samoga romana. Doduše, moramo priznati da nas je hrvatska kritika ugodno iznenadila i da je, u međuvremenu, uspjela prepoznati, manje-više, sve vrijednosti ovoga iznimno dobro napisanog romana.*

Bilo je to jednom davno, jučer…[139]

Ne tako davno imali smo zadovoljstvo recenzirati knjigu Ljudmila Spasova, Duboki slojevi sjećanja: razgovori s Vladom Uroševićem, Spectrum, Zagreb, 2018., u kojoj su dvojica prijatelja, Ljudmil Spasov (1952.), profesor makedonskog jezika na Filološkom fakultetu u Skopju, i Vlado Urošević (1934.), profesor književnosti na istome fakultetu i jedan od najznačajnijih makedonskih pisaca, razgovarali o svemu pomalo; o predratnom Skopju, o književnosti, o kućnim bibliotekama, knjigama i stripovima koje su čitali, marno skupljali, filmovima koje su gledali, glazbi koju su slušali, malo su ogovarali neke zajedničke prijatelje, posebice profesora Mitreva, a s velikom toplinom govorili su o jednom drugom velikom profesoru, Blaži Koneskom, razgovori nisu mogli proći bez lamentacija o jugoslavenskim piscima, Krleži, nadrealistima, Daviču, Ristiću, Matiću, Kocbeku, osvrnuli su se i na političke i ine odnose unutar pojedinih književnih redakcija, žustro su raspravljali o „historijskom sukobu" na makedonskoj književnoj ljevici, koji smo mi, pak, ocijenili kao običnu „buru u čaši vode", tom slavnom prijeporu između makedonskih modernista i realista, komentirali su većinu političko-kulturnih zbivanja u Makedoniji i svijetu, prisjećali se Struških večeri poezije, a nama su najzanimljiviji dijelovi bile priče o njihovim obiteljskim korijenima; naime, u tim pričama mogli smo saznati o tome kako oni poimaju samu ideju nacije, kako gledaju na sam pojam nacionalnog identiteta… I, upravo, ti pasusi o „nacionalnom identitetu" u ovim su razgovorima iznimno važni, jer neki ozbiljni teoretičari nacije (izvjesni Stevan Gajić) ozbiljno misle da je makedonska nacija nastala „rasrbljavanjem Makedonije" (krajnje je zanimljivo da glede Vlade Uroševića ova teza čak i stoji, ali, za razliku od Gajića, Vlado Urošević ima posvema drugačiji odnos prema nacionalnom identitetu. Naime, on identitet doživljava, prije svega, kao jednu nestabilnu, promjenjivu, fluidnu kategoriju, pa sukladno tom osjećaju, on u svome životu može biti i Srbin, i Makedonac, i Europejac, i nacionalist, i kozmopolit…, jer ni jedan od tih atributa nužno ne mora isključivati sve ostale atribucije, pa je on tako i dalje bijelac, muškarac, suprug, književnik, profesor…) i da su sami Makedonci najveća žrtva tako stvorene nacije. „Dobijanjem statusa nacije u drugoj Jugoslaviji", kaže ovaj teoretičar, „oni su osuđeni na dug period nestabilnosti, koji se lako može završiti brisanjem Makedonaca s mape suvremenih europskih nacija". (Jedino nas može tješiti da su u tim i sličnim istraživanjima i neke druge nacije s ovih jugoslavenskih prostora, bošnjačka, crnogorska…, jednako loše prošle.)

---

139 Vlado Urošević, Madžun, V/B/Z, Zagreb, 2020.

I, upravo, ta knjiga razgovora između dvojice starih prijatelja poslužila nam je kao povod da napišemo jednu ozbiljniju studiju o tome kako se (sve) stvarala makedonska inteligencija. (Kada bismo bili pretenciozni, kao što nismo, onda bismo mogli reći da je upravo ova naša studija provocirala Vladu Uroševića da napiše ovaj zanimljiv roman i to iz perspektive šestogodišnjeg razigranog i radoznalog dječaka: „Toliko sam ti puta rekla da ne kušaš svaku od trava koju nađeš u vrtu! Kakva ti je to navika – grickati svakakve trave! Jednog ćeš se dana otrovati, morat ćemo zvati liječnika“ (str. 71).

Naime, i jedan i drugi sugovornik pripadaju ostacima makedonske građanske klase, tom gotovo nevidljivom segmentu makedonskog društva, koji su, bez nekog većeg otpora, od prve prihvatili, manje-više, sva rješenja socijalizma na jugoslavenski, odnosno makedonski način. Naime, i onima koji su došli poslije 1945. godine kao pobjednici trebali su učeni, školovani ljudi, koje ideološka pitanja nisu baš nešto previše umarala. Konačno, i u ovome romanu, gotovo na svakoj stranici, demonstrira se iznimna mudrost djede (infantilnog) pripovjedača, oca njegove majke. Previše je taj čovjek u životu doživio da bi se dao (o)lako zavesti nekom novom, nepoznatom idejom. U svim njegovim postupcima nema mjesta za „logiku srca“. Sve se čini promišljeno, nigdje se ne žuri, nema ishitrenih odluka, što se za neke druge članove obitelji ne bi moglo reći. Oni su, s vremena na vrijeme, skloni „logiku srca“ pretpostaviti „logici uma“! Posebice jedan od njegovih sinova, koji otvoreno pokazuje sklonost ne samo lagodnom, boemskom životu, već i prema lijevim, marksističkim, pa čak i trockističkim idejama: „Pod znakom piše: „Da živi prijateljstvo s narodima SSSR-a!“ Zatim uočavam ujaka Aleksandra. Sjedi u zadnjim redovima, okružen nekim lijepim djevojkama nad kojima se saginje i nešto im šapuće: djevojke, naprasno crvene u licu, tiho se smiju, pritom dlanovima zaklanjaju usta. (...) Jedan neobrijani čovječuljak s crnim kačketom nabijenim do očiju, govori nešto o borbi „protiv fašizma, to jest – nacionalsocijalizma (...). Ujak Aleksandar dovikuje mu: „To s nacionalsocijalizmom je sporedna tema! To su tek privremene prepreke na našem putu! I taj fašizam, i taj nacionalsocijalizam, sve je to luk i voda! Naš je cilj permanentna revolucija“ (str. 177).

Stoga mi, za razliku od Jelene Lužine, (sjajne) prevoditeljice, a ujedno i pisca za nijansu preegzaltiranog pogovora, što ne znači da izrečene pohvale o romanu ne stoje, ovaj roman čitamo u tom, (makedonskom) građanskom ključu. Riječ je o jednom od rijetkih makedonskih romana u kojem se nedvosmisleno referira na jednu krhku zajednicu, koja je samo djelomično uspjela preživjeti sve revolucionarne promjene u kojima je ostala bez vlastite imovine, kuća, stanova...

U mnogim našim tekstovima o Makedoniji upravo smo se referirali na tu činjenicu: mnoge stvari u makedonskom društvu odvijale su se nešto sporije upravo zbog toga što građanski elementi nisu igrali neku bitniju ulogu, odnosno i oni malobrojni predstavnici predratnog građanskog društva bez ikakvog ideološkog otpora ne samo što su prihvatili novu vlast, već su postali jedni od njezinih najboljih promotora. Posebice se ta (pre)zastupljenost očituje na planu kulture, obrazovanja, umjetnosti... Poslijeratna sudbina većine članova obitelji Spasov i obitelji Urošević, to nedvojbeno potvrđuje. I spram te činjenice nemamo ništa protiv. Dapače. Ratne godine, '41. – '44., u Makedoniji, srećom nisu bile tako krvave kao recimo u Bosni, Crnoj Gori, Hrvatskoj... Osim makedonskih Židova, sve ostale etničke, vjerske zajednice u velikoj su mjeri uspjele sačuvati svoju biološku supstancu. Upravo iz tih razloga i period poslije oslobođenja predstavljao je period renesanse. I to u svim segmentima društva, ekonomskom, političkom, kulturnom... Velikom broju Makedonaca disolucija, rasap Jugoslavije teško je pao. Mnogi od njih mislili su da su upravo u toj, jugoslavenskoj federativnoj državnoj zajednici riješili sve svoje probleme, i pitanje imena, i pitanje jezika, i pitanje crkve, i pitanje identiteta, i pitanje teritorija.[140] Treba se samo prisjetiti kako su se krajem 80-ih godina prošloga stoljeća, u jeku jugoslavenske krize, „kukavički" ponašali i jedan L. Mojsov, i jedan L. Koliševski, pa čak i Kiro Gligorov... Stoga uopće nije čudno što ih je javnost u zapadnim republikama smatrala „prodanim dušama", „srpskim poslušnicima"... No, oni su se samo bojali za budućnost vlastite nacije, jer su bili svjesni da dolaze vremena u kojima više ništa neće biti isto kao prije. Doduše, neki u tom (razumljivom i opravdanom) strahu nisu imali osjećaj za mjeru. Zaboravili su na misao Nadežde Mandeljštam da i u strahu treba čovjek voditi računa o tom delikatnom osjećaju!

I roman „Madžun" događa se neposredno uoči Drugog svjetskog rata. Riječ je o vremenu poslije kojeg također više ništa neće biti isto: kao što se početkom rata završava djetinjstvo našega pripovjedača, tako će za obitelj našega pripovjedača završiti jedan oblik života, koji u vremenima koja su došla više neće biti moguće ponoviti: „Ujutro stižu špediterska kola, da sanduke odnesu na

[140] Doduše, kao i svagdje i u Makedoniji postoje oni koji sanjaju „Veliku/Ujedinjenu Makedoniju". Takvi su čak osnovali i političku stranku pod tim imenom. S vremena na vrijeme, ovi izgubljeni likovi „u vremenu i prostoru", uspavanu makedonsku javnost podsjete na svoju političku prisutnost tako što objave neku od starih, turskih geografskih karata, na kojima je vidljiva veličina nekadašnje Makedonije kao važne turske „administrativne jedinice". Naravno, takve i slične aktivnosti ne mogu proći bez onih pjesama koje bi tu javnost trebale podsjetiti na „pravu" veličinu Makedonije.

željezničku stanicu. Kućom se muvaju nosači, vuku sanduke, svađaju se o tome na koju ih stranu treba gurati; jedan se sanduk izvrće, pada s treskom, lomi se staklo na vratima „ulaza za goste“. Pazite, viče djed, „ako odlazimo, ne znači da se i kuća treba srušiti. Možda će nam jednog dana opet služiti!“ (str. 190).

A, ako želite saznati kako se živjelo, o čemu se govorilo, što se čitalo i koja se vrsta glazbe slušala, a što, pak, jelo i pilo u građanskim kućama, onda svakako morate pročitati ovaj roman u kojem, između ostalih zanimljivih stvari, ima i puno dobrih recepata. Tako ćete, dragi čitatelji, ako budete pozorno čitali saznati i što je to, zapravo, madžun!

Mučnina a nije Jean-Paul Sartre[141]

Tijekom čitanja romana „Djevojka iz pisama" čitatelj ni u jednome trenutku neće moći izbjeći nepodnošljivi osjećaj mučnine. I nije tu uopće riječ o onoj vrsti osjećaja mučnine koja se javlja svaki puta kada čitamo prozu francuskih egzistencijalista, kao što je to npr. „Mučnina" jednoga Jeana Paula Sartrea. Ovu vrstu mučnine, tjeskobe, nevjerice koju smo osjetili čitajući ovaj roman gotovo je nemoguće opisati. Doduše, onima koji su imali prilike pogledati irsko-britansku filmsku dramu „Sestre Marije Magdalene", koju je napisao i režirao Peter Mullan, mnoge stvari opisane u ovome romanu bit će puno jasnije. Kao i u filmu „Sestre Marije Magdalene", i u romanu „Djevojka iz pisma", najveći dio radnje odvija se u (izmišljenom) domu Svete Margarete, u jednom katoličkom samostanu u Ujedinjenom Kraljevstvu, kojim upravljaju iznimno zločeste, bezosjećajne časne sestre (i ovaj roman svjesno sudjeluje u konstruiranju/recikliranju one kolektivne svijesti naše moderne kulture u kojoj prevladava slika časne sestre kao zle i bezosjećajne osobe, koja živi i radi u mračnim i hladnim ustanovama) u koji dolaze „posrnule" djevojke. Riječ je o mladim djevojkama koje su neudane, koje samo što nisu rodile i koje su prisiljene da se „dobrovoljno" odreknu svoje tek rođene djece. Te mlade žene morale su, protiv svoje volje, dati tek rođenu djecu na posvajanje. Nitko tim mladim i uplašenim ženama nije rekao da postoje i neki drugi, mnogo elegantniji načini (različiti socijalni servisi, mogućnost smještaja u neku od javnih ustanova, skromna financijska pomoć za „novi početak"...) rješavanja njihovih novonastalih problema, koji bi im pomogli da ipak zadrže svoju djecu. To svjesno uskraćivanje nužnih informacija stvaralo je kod tih mladih i neiskusnih osoba osjećaj bespomoćnosti, bezizlaznosti, gdje se onda odlazak u samostan predstavljao kao jedan jedini mogući i logični izbor! Štoviše, mnoge od tih mladih djevojaka morale su, zbog financijskih razloga, ostati u domu još neko vrijeme kako bi svojim radom, najčešće je to bio rad u praonicama, otplatile sve one „usluge" koje su u tom domu dobile. A, ono što su stvarno u tim ustanovama dobile možete pročitati u ovome romanu: „Sve djevojke koje dođu ovdje imaju određene dužnosti. Ti ćeš raditi u praonici. Od tebe će se očekivati da radiš jednako marljivo kao i mi, da se rano budiš, da produktivno iskoristiš dan, da ideš na svetu misu i moliš Gospodinu Bogu za oprost. Razumiješ li? (...) Kad sam izašla iz ureda, mog kovčega više nije bilo, a sestra Mary Francis rekla mi je da mi više neće trebati. Bila sam histerična. (...) Preklinjala sam ih da m i ga vrate, sve dok se majka

[141] Emily Gunnis, Djevojka iz pisma, Mozaik-knjiga, Zagreb, 2020.

Carlin nije pojavila i počela me mlatiti remenom tamo nasred hodnika. Rekla mi je da se trebam sramiti što se tako ponašam“ (str. 101).

O tom „mračnom fenomenu“ postoji obilje literature, pa se i roman „Djevojka iz pisma“, između ostaloga, temelji na proučavanju te uistinu sramne epizode u novijoj povijesti čovječanstva, odnosa prema djevojkama koje su bile žrtve nesretnih okolnosti, nesretnih ljubavi, mladenačkih zabluda… I ta sramna epizoda nije stvar neke daleke prošlosti. Sve se to događalo tako reći još jučer, u 50-im, 60-im, 70-im godinama prošloga stoljeća, pred našim očima. I, upravo, ta spoznaja da smo i svi mi, na neki načini, nijemi svjedoci svih tih neopisivih tragedija, ovu priču čini još tragičnijom, još mučnijom, još nevjerojatnijom…

Budući da već duže vremena, više od trideset godina, preko ljeta, živim u Rovinju, imao sam prilike čuti jednu zanimljivu priču o tome kako su talijanske obitelji iz Venecije, Trsta, kao i nekih drugih talijanskih gradova, u 19., ali i početkom 20. stoljeća, imale običaj u Rovinj „skloniti“ sve one mlade djevojke, žene, koje su stjecajem nekih nesretnih okolnosti, promašenih ljubavnih veza, ostale u drugome stanju, pa kako bi se ta „ obiteljska sramota“ sakrila one su bile prisiljene skloniti se u ovaj mali istarski gradić. Tako se, još dan-danas, o Rovinju govori kao o gradu „posrnulih djevojaka“. No, čini nam se da je ta vrsta skrivanja „obiteljske sramote“ bila ipak nešto humanija od one koja se provodila u Irskoj, odnosno Ujedinjenom Kraljevstvu. Stigmatizacija izvanbračne trudnoće ima svoju dugu i tužnu povijest i očito da je kao takva prisutna u manje-više svim kulturama, nacijama, vjerama…

Na kraju romana, u autoričinoj bilješci, toj svojevrsnoj varijaciji „optužbe“, koju je svojevremeno, doduše, iz nekih drugih motiva, napisao Emile Zola, Emily Gunnis izriče jednu od najtežih optužbi na račun Katoličke Crkve: „Ni jedna časna sestra i ni jedan svećenik koji su uzrokovali i radili to grozno zlostavljanje nisu se morali ispričati (jedino se ženama iz magdalenskih praonica 2013. godine ispričao irski premijer, ali isto tako treba reći da to njegovo izvješće, u konačnici, ipak ruši uvriježenu sliku o tim praonicama – op. Z. K.); i dalje su na sigurnom, daleko od, za njih, neprijateljskih kamera. Također, palo mi je na pamet da su oni zlostavljači koji su već umrli smrt vjerojatno dočekali u toplim krevetima, čistih i neopterećenih savjesti. No ono što mi se najviše usjeklo bilo je to da nisu „zle časne sestre“ te koje su omogućile sustavno zlostavljanje tisuća žena i djece (govori se da je preko 30 000 žena tu torturu prošlo samo u Irskoj – op. Z. K.) u tim institucijama. Časne su sestre bile samo lice tih institucija, ali šire zajednice u kojima su te mlade djevojke živjele su one koje su dopustile da do tog zvjerstva dođe: roditelji, ujaci i stričevi, liječnici,

tijela lokalne vlasti, odvjetnici i agencije za posvajanje – svi koji su zažmirili na jedno oko“ (str. 341–342). I, upravo, ta autoričina bilješka na kraju romana donekle relaksira čitanje romana, jer se krug onih koji su krivi za sva ta tragična događanja ipak bitno proširuje. Doduše, ovo korektno kontekstualiziranje krivnje, ni na koji način, ne umanjuje krivnju Katoličke Crkve. Doduše, nije samo Katolička Crkva u Irskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu sudjelovala u ovim nečasnim radnjama, ali i u ovome romanu, uostalom, kao i u filmu „Sestre Marije Magdalene“ spominje se isključivo Katolička Crkva, njezini službenici... I to je u današnje vrijeme normalno. To je dio vladajuće političke mode, koja zdušno sudjeluje u konstruiranju ove „crne legende“. Danas je u svijetu, ali i kod nas, ne samo popularno, već i politički poželjno govoriti protiv vjere, crkve... Posebice Katoličke! I nema nikakve sumnje da će se u mnogim detaljima Katolička Crkva morati suočiti s mnogim epizodama iz svoje duge i slojevite prošlosti. I nju tek čeka suočavanje s nekim od svojih vlastitih demona. No, to nikako ne znači da baš sve optužbe protiv nje stoje. Nažalost, i u njima ima puno crne mitologizacije, počev od tih nesretnih „magdalenskih praonica“, koje su bile sve samo ne profitabilne. (Još uvijek nam je u sjećanju ona scena iz filma kada predstojnica samostana sprema veću svotu zamotanih novčanica u limenku!) Nadalje, radilo se o državnim, a ne crkvenim institucijama. Nazočnost redovnica u tim institucijama bila je posljedica činjenice da nitko osim njih nije želio raditi sa siromašnima i prijestupnicima. Isto tako, ne treba baš u svemu vjerovati filmskim slikama, jer uvjeti su ipak bili puno bolji nego što je to u filmu/romanu prikazano. Same su štićenice izjavile da sestre nisu postupale loše s njima, da nisu bile kažnjavane batinama/remenom, odnosno da ih se šišalo na ćelavo...[142] Svi ti „ružni“ detalji opisani su i u ovome romanu. I jedan od temeljnih motiva ovoga romana je narativ o profitu, od kojeg Crkva, kao ni pojedinci, nikako ne uspijevaju pobjeći.

Doduše, moramo priznati da je roman „Djevojka iz pisma“ nadasve zanimljivo strukturiran: sve počinje slučajnim pronalaskom jednoga pisma iz daleke 1959. godine. Upravo će to pismo proizvesti sva ostala daljnja zbivanja, koja u pravilu završavaju tragično, čudnim nestankom osoba, koje se u tim pismima

[142] I ova kaznena akcija u samostanima, kao što je to šišanje na ćelavo, ne samo što u sebi sadrži elemente sramoćenja, već se njome ujedno ukazuje i na iznimnu sličnost sa slikama nasilja iz nacističkih (i ne samo nacističkih) logora, od skidanja do gola i dezinfekcija, višekratnog postrojavanja na prozivku, odijevanja neprimjerene odjeće i obuće, različitih oblika fizičkog i psihičkog maltretiranja, tjeranja na plač, moljakanja za milost, postupanja sa štićenicama kao da su prostitutke, pa sve do ritualnog šišanja često i neadekvatnim predmetima (škarama za šišanje ovaca...).

spominju. Ono, isto tako, predstavlja poveznicu između onoga što se događalo 50-ih godina prošloga stoljeća i nastavlja se sve do današnjih dana, zima 2017. godine! Uz neka nepotrebna pretjerivanja, neke ne baš logične akrobacije u priči, autorica je ipak uspjela napisati, pored svih naših ideoloških primjedbi, jedan provokativan roman, koji uistinu potiče na razmišljanje i o onim manje vidljivim stvarima, odnosima ne samo unutar samostanskih, već uopće svih zidova.[143] Jer, ako je samo i dio ove mučne priče istinit, onda se kao ljudi uistinu moramo duboko zamisliti… Očito je da smo negdje gadno pogriješili!

143 U knjizi Staljinova kći. Neobičan i buran život Svetlane Alilujeve, Sandorf, Zagreb, 2017., Rosemary Sullivan pokazat će da ni život unutar zidina Kremlja nije bio ništa ljepši! Iako Svetlana ima status „komunističke princeze" ona je samo i uvijek vlasništvo države. Zanimljivo da ni bijeg u Sjedinjene Američke Države neće ništa bitnije promijeniti taj ponižavajući status. Štoviše, mnoge situacije u tom „slobodnom svijetu" loše su djelovale na psihu Svetlane, pa će ju često progoniti osjećaj da, zapravo, i nema nekih dramatičnih razlika između života u „slobodnoj Americi" i totalitarnoj sovjetskoj Rusiji.

Pišem ti pismo da u ljubavi više…[144]

Ovih dana poslije svega konačno smo se vratili i nekim aktivnostima koje nas iznimno vesele. Jedna od tih „veselih aktivnosti" svakako je i čitanje dobrih knjiga! No, prije toga morali smo odraditi i parlamentarne izbore. Na našu veliku sreću broj glasača u Albaniji je neznatan. Nema ih više od dvadesetak, to su uz osoblje veleposlanstva, nekoliko svećenika i časnih sestara, jedan izgubljen poduzetnik, nešto naših eksperata u europskim institucijama… No, jedna takva opuštajuća situacija itekako nam je odgovarala, jer smo uspjeli izbjeći sve one nepotrebne i zamarajuće političke rasprave, koje su proteklih dana kontaminirale politički prostor u Hrvatskoj. Ovdje smo bili na sigurnome. Nismo se morali boriti sa svim onim utvarama koje u ogromnim količinama proizvodi hrvatski politički idealizam, koji priznaje samo svoje žrtve i koji izvan tih okvira nije u stanju razmišljati.

Doduše, prije samih izbora morali smo odraditi i sve one nužne tehničko-političke radnje bez kojih nije bilo moguće privesti kraju naše prvo, a kako stvari stoje[145] možda, i posljednje predsjedavanje EU. Bez tih dosadnih, ali nužnih radnji nije bilo moguće na jedan elegantan način, što će reći, sa stilom, predati europsku štafetu sljedećem u tom rotirajućem nizu. I kako mi

---

144 B. Čegec & M. Mićanović, Nesvrstana pisma (2009–2019), *Meandarmedija, Zagreb, 2020. Ako ste pomislili da bi nastavak ovoga naslova trebao biti „više nismo", onda ste se grdno prevarili. U ovome dopisivanju između dvojice prijatelja ne samo što nema konflikata, već nema ni naznake bilo kakvih nesporazuma. Uostalom, na isti beskonfliktni način, dopisuju se i hrvatski pisac M. Jergović i srpski pisac Svetislav Basara (vidjeti „Tušta i tma", „Drugi krug", Laguna, Beograd), pa nam se, u jednom trenutku, pri/u/činilo da je na djelu neki čudni hrvatsko-srpski dijalog. Naime, ova dvojica, blago rečeno, zanimljivih pisaca, u svojim pismima, zapravo, samo recikliraju čitav niz hrvatsko-srpskih stereotipa, općih mjesta (to su, u pravilu, sva ona bolna mjesta) naše novije povijesti, koja oni, navodno, za razliku od mnogih drugih, sagledavaju kroz kritičku perspektivu! Kao ideja uopće nije loše, ali poslije izvjesnog vremena to pretjerano inzistiranje isključivo na onim „lošim stranama i još lošijim protagonistima" naših političkih i svih drugih aktivnosti, postaje pomalo zamorno, nečitljivo, tendenciozno, pretvara se u puki provincijalni trač, prokazivanje tuđih slabosti… Vidi se da su tekstove jednoga Nietzschea čitali i više nego površno. Naime, kod ovog filozofa kojem kritika uopće nije bila strana lijepo stoji: svijet nije kaos, jer da kojim slučajem jest, onda bi odavno sve otišlo k vragu! Ergo…*
Naravno, čim se počnemo ponašati sukladno načelima „filozofije korektnosti" moramo biti dosadni. Ali, zato su kritičari primijetili da komunikacija između Jergovića i Basare poštuje sve standarde visoke kulture dijaloga. Što na ovim prostorima i nije baš toliko teško. Naime, na ovim se prostorima pristojnim čovjekom postaje već samim time što nemate običaj da bilo kome, ničime izazvani, psujete njegovu bližu i dalju rodbinu, oca, majku, sestru, punicu, državu, Boga…

145 *O budućnosti EU-a još uvijek se ne usudim razmišljati jer, između ostaloga, imam na umu i onu pjesmu „Povratak", D. Cesarića, u kojoj se na vrlo jasan način govori o krhkosti ljudskog znanja: „Tko zna, nitko ništa ne zna, krhko je znanje…", pa je u moru, svojevrsnoj inflaciji, činjenica, permanentnoj proizvodnji lažnih vijesti…, sve moguće, od povratka nekih starih, političkih ljubavi, nekih već političko-vojnih kombinacija, saveza, bratskih ljubavi…*

predstavljamo posljednji element u tom sretnom europskom nizu, njegovu 27. kariku, što se za koju godinu od silnoga rotiranja više i neće primijetiti, mi smo tu europsku štafetu predali simpatičnom njemačkom kolegi, iza čijeg se diplomatskog smiješka krije sva ona poslovična njemačka ozbiljnost. Naravno, sve te aktivnosti nisu mogle proći bez nekoliko kurtoazno-protokolarnih fotografija u prekrasnom vrtu njemačke rezidencije u Tirani. U takvoj ljepoti hrvatski diplomati još uvijek ne mogu uživati, jer ovu doziranu ljepotu i primjerenu raskoš, prije svega, omogućava njemačko bogatstvo i moć. Njemačko gospodarstvo! Mi o svemu tome možemo samo sanjati! A, upravo su u taj vrt, 2. srpnja 1990. godine, u velikom broju provalili očajni i bijesni građani Tirane. Iako je Berlinski zid već bio srušen, komunistički režim u Albaniji i dalje se ponašao kao da se to nije dogodilo. A, i građani Albanije željeli su živjeti kao i sav ostali normalni svijet, u društvu u kojem će se ideje kao što su sloboda, pravda, jednakost svakodnevno prakticirati. Iako je Enver Hoxha već nekoliko godina bio mrtav, njegov je duh i dalje vladao albanskim društvom. Očito je da njegovi nasljednici nisu znali, na pravi način, pročitati znakove koji su se mogli vidjeti na ulicama, gradskim trgovima... Nije im bilo jasno da u onim njihovim suhoparnim partijskim dokumentima nije bilo autentičnog života. Život je, kao i obično, bio ipak negdje drugdje! A, upravo, na tu očitu činjenicu građani su morali podsjetiti svoju nešto zaboravnu vlast. Budući da ta vlast nije bila sklona promjenama, ništa nije naučila, čak ni iz svih onih tuđih negativnih iskustava, tuđih povijesnih lekcija. Kako je ta vlast uspjela prespavati i pad Berlinskog zida, i slom komunističke ideologije..., onda je bilo nužno da ju netko probudi iz tog dubokog zimskog sna, a buđenje je moguće jedino tako što će vlast sve te užasne lekcije morati ponoviti i u vlastitoj kući, u Albaniji. Stoga je posvema razumljivo što su građani krajem lipnja i početkom srpnja 1990. godine provalili u nekoliko europskih veleposlanstava. Očito da im se vrt njemačke rezidencije, riječ je o objektu u sklopu njemačkog veleposlanstva, ponajviše dopao, pa se na tom relativno malom prostoru, početkom srpnja, skupilo njih, vjerovali ili ne, tri tisuće. Naime, taj broj uredno su evidentirali njemački diplomati. A postoje i fotografije koje svjedoče o tim dramatičnim zbivanjima. I poslije tih građanskih „upada" u tuđa veleposlanstva ništa više u Albaniji nije bilo isto kao prije toga. Građani su dobili politički azil i njih preko 30 000 tisuća ubrzo je napustilo Albaniju. No, ni ta činjenica, odlazak većeg broja građana, nije spasila režim od pada. Već krajem godine zahvaljujući studentskim demonstracijama i posljednji komunistički režim u Europi morao je priznati poraz pred bolnim zahtjevima za boljim i pravednijim životom, za svim vrstama slobode. (No, vrijeme će pokazati da režimi mogu propasti, ali s

idejama na kojima se oni temelje već ide puno teže, jer one su kudikamo otpornije na sve političke i ine promjene. One mogu preživjeti sve padove. Upravo su ovi posljednji parlamentarni izbori u Hrvatskoj to i pokazali. Kako stvari stoje, u Hrvatskoj Karl Marx nije umro, jer uvijek postoje i oni pojedinci koji su uvjereni da nije problem u validnosti ideja već u načinu kako su se one u praksi realizirale. Naravno da takvima nikakva logična objašnjenja previše ne pomažu, jer oni jednostavno ne žele sumnjati u svoje ideale, u svoje ikone, u svoju vjeru... I ti su likovi nažalost uredno preskočili čitanje nekih od ozbiljnijih teorijskih studija u kojima se na jedan krajnje objektivan način analiziraju sve kontradiktornosti, sve slabosti ideje u koju oni iskreno vjeruju. Kao i obično, na ovim našim prostorima, jedna se loša političko-ekonomska praksa pokušava supstituirati podjednako lošom.) Oni su, zapravo, s malim zakašnjenjem, sudjelovali u istoj onoj revoluciji[146] koja se koju godinu ranije odigrala u zemljama istočne Europe. I kod njih je tranzicija jednako bolna! Nikada dovršen proces. S puno žrtava! I to nije bilo sve! Morali smo dati i nekoliko kraćih izjava za medije u Europskoj kući, u kojima smo pokušali sublimirati sve ono što je u proteklom periodu Hrvatska učinila za europski narativ,[147] a još više o onome što smo sve planirali učiniti, ali zbog poznatih okolnosti, pandemije, potresa nije bilo moguće učiniti. Jedna od naših želja pri preuzimanju predsjedavanja EU bila je snažna Europa u svijetu punom izazova. Još se jednom pokazalo da svijet jezika može postati i naša stvarnost. Otvoreno smo prizivali život u svijetu punom izazova i onda nam se tako što i dogodilo! Neki tamo virus, u kratkom je roku, uspio promijeniti cijeli svijet. Bojimo se nepovratno!

Jedan od načina da se, barem na kratko, pobjegne od te zastrašujuće vizije svijeta jest čitanje dobrih knjiga. Jedna od tih dobrih knjiga je i knjiga „Nesvrstana pisma (2009–2019), koju su zajednički napisali Branko Čegec i Miroslav Mićanović.

Budući da živimo u vremenima[148] kada gotovo nitko više ne piše pisma, onda ova knjiga stvarnih pisama dvojice prijatelja djeluje, u najmanju ruku,

---

146 *U tekstovima T. G. Asha, ni na jednome mjestu ne spominje se borba albanskih disidenata. Kolonijalni diskurs ovoga teoretičara slijep je za muku zemalja „trećeg svijeta". T. G. Ash, baš kao i F. Engels, o albanskom narodu ne misli najbolje.*

147 Uvijek se sjetim svoje drage bake Angeline, koja me je naučila da ljudi planiraju, a dragi Bog odlučuje! Tako smo i mi, s mnogo optimizma i nade konstruirali naš europski narativ. Ali, sve ono što se u međuvremenu dogodilo, na što i nismo mogli nešto previše utjecati, bilo je toliko surovo, a da je od svega ostao samo jedan lijepi, nerealizirani san o hrvatskoj ideji Europe!

148 *Prije su mladići išli u vojsku, pa su bili prisiljeni pisati pisma svojim djevojkama, roditeljima, prijateljima... Jednako tako, i naši gastarbajteri nisu kući slali samo njemačke marke, nego su svojim*

neobično. Gotovo čudesno! Ova pisma, naime, svjedoče da pored svih onih koji isključivo komuniciraju kratkim SMS-om ili, pak, nešto dužim, ali jednako brzim e-porukama, još uvijek postoje i oni pojedinci koji i u pisanju pisama pronalaze iznimno zadovoljstvo. Štoviše, radi se o dvojici prijatelja, koji kao što će se iz ovih njihovih pisama i vidjeti o samoj ideji mišljenja (političkog, poetskog, teorijskog...) imaju gotovo istovjetne stavove, što nužno ne mora značiti da je riječ o istomišljenicima, koji se gotovo svakodnevno viđaju na kavi. A to redovito kvartovsko ispijanje kave u donjosvetičkom Konzumu,[149] radnim danom u 9.30, nije ništa ino nego mjesto gdje njih dvojica razmjenjuju i bistre svoje poetsko-političke i ine ideje. No, bit će da im ni taj svakodnevni ritual nije dovoljan, pa onda u onom vremenu „poslije" jedan drugome pišu pisma. Doduše, nismo sigurni, ali čini nam se da to njihovo dopisivanje ne ide preko onih standardnih pisama, koje primamo u bijeloj ili plavoj omotnici, ovisno o sadržaju, s adresama i primatelja i pošiljatelja, koje nam uz mirovine, telegrame, obavijesti o neplaćenim računima, kaznama za krivo parkiranje, donosi dobro znani kvartovski poštar, već da se u slučaju, „nesvrstanih pisama" ipak radi o pismima u *e-mail* formatu! Što je i razumljivo, jer poslije svih naših negativnih iskustava s Hrvatskom poštom (ali i nekim drugim poštama u regiji),

---

bližnjima, tu i tamo, znali napisati i pokoje pismo, čestitku za rođendane... Neki me uvjeravaju da su neke službe redovito čitale takva pisma! V. Šeks je upravo na tom narativu napravio zavidnu političku karijeru. On je sredinom 1971. godine upozorio ondašnju jugoslavensku/hrvatsku javnost da se iz osječke pošte redovito odnose privatna pisma u prostorije državne sigurnosti! Budući da se ta afera dogodila u vrijeme „hrvatskog proljeća" V. Šeks više nije bio podoban da radi u hrvatskom/jugoslavenskom pravosuđu. Silom prilika postao je odvjetnikom i borcem za ljudska prava. Početkom 90-ih, u novim političkim prilikama, tu ptt-aferu uspio je dobro kapitalizirati.

U nekim ranijim, renesansnim vremenima, hrvatski pisci međusobno su izmjenjivali pisma u kojima su objašnjavali svoje poetike, svoje viđenje stvarnosti, politike... Marin je Držić pisao i neka urotnička pisma koja i nisu bila baš nešto previše draga ondašnjoj, nenarodnoj vlast, dubrovačkoj vlasteli. Morao je pobjeći iz Dubrovnika. Sve do Siene. Neki, pak, drugi (T. Mann, A. Camus...), obraćali su se vlastitoj i/ili tuđoj naciji. Pisma je pisala i Svetlana Alilujeva, Staljinova kći. Svojih „Dvadeset pisama prijateljima" mogla je objaviti tek u inozemstvu. Poslije bijega iz SSSR-a. Zahvaljujući tim „pismima" u Americi je živjela i više nego pristojno. Bilo je i onih koji su iz zatvora (V. Havel) pisali svojim suprugama, dok su neki drugi, kao npr. P. Matvejević, pisali vlastima da oslobode te koji su se stjecajem nesretnih okolnosti našli u zatvorima. Vjerojatno je bilo kudikamo više onih koji su potajice pisali vlastima da u svojim aktivnostima budu još stroži, jer s neprijateljima društva ne treba imati milosti. Duga je i bogata povijest ovog iznimno zanimljivog žanra. Nema nikakve dvojbe, Hrvati vole ovu formu izražavanja, što uostalom i ova knjiga dodatno potvrđuje.

149 Kada bismo bili cinični, kao što nismo, onda bismo se iskreno narugali ovom novom toposu/mjestu susreta hrvatskih književnika. Poslije „Kavkaza", kavane „Medulić", „Gradskog podruma", predratnih građanskih salona u koje su i jedan Krleža i jedan Cesarec rado zalazili, današnji hrvatski književnici kavu ispijaju u tako prozaičnim, gotovo opskurnim prostorima, kao što je to kafić u donjosvetičkom Konzumu! Riječ je o prostoru kojem je donedavni vlasnik bio izvjesni hrvatski tajkun, Ivica Todorić.

ne možemo ni zamisliti koliko bi vremena trebalo da pismo, koje je poslano iz Sarajeva, Gunje, Istanbula, Cetinja ili Murtera stigne do Zagreba. Stoga nema potrebe inzistirati na formatu. U cijeloj je ovoj priči bitno da postoji elementarna potreba da se misli izrečene na kavi, usputnim razgovorima, dodatno elaboriraju, pojasne...

Upravo ta iskonska potreba da se nešto potvrdi, dokaže, približi..., jamči da žanr, „pisanje pisama" ima budućnost, odnosno da može preživjeti i u ovim vremenima koja su kudikamo sklonija nekim drugim vrstama komunikacije. Kako su i B. Čegec i M. Mićanović naših godina, onda i s te strane imamo puno razumijevanje za njihov odnos prema vladajućim znakovima vremena. „Pametni telefoni" i sve ono što uz njih ide nije u potpunosti i naš svijet. I oni, baš kao i mi, pokušavaju se prilagoditi novoj tehnologiji, koja aktivno sudjeluje i u stvaranju novih i kulturnih i političkih paradigmi. Očito da nitko od nas nije zbog toga nešto previše sretan, ali jednako tako svjesni smo da nije moguće ići protiv struje. Doduše, to svjesno pristajanje na neka druga pravila igre naše „nesretne svijesti" kompenziraju povećanim stupnjem nostalgičnih raspoloženja. Kao i sve nostalgije, tako i ove, pjesničko-političke, posvema su bezopasne, jer u njima odavno više nema nikakvog revolucionarnog zanosa. I te nostalgije, na ovaj ili onaj način, sudjeluju u očuvanju postojećih političkih i inih odnosa. Doduše, to nas kao protagoniste ne čini nešto previše sretnim, ali odavno smo, vjerojatno zbog naših pristojnih godina, odustali od bilo kakve radikalnije ideje, od bilo kakvog ostvarenja nekog utopijskog projekta.

Doduše, to ih ne sprječava da tu i tamo, u nekom od svojih pisama, ne konstatiraju tu (o)tužnu činjenicu. B. Č. čini to na nešto eksplicitniji, a M. M. na jedan sofisticiraniji način. No, u konačnici, i jedan i drugi pristup, ostaju unutar one (pra)stare konstatacije: čemu pjesnici u oskudnim vremenima! No, nama se čini da nije toliko problem u samim pjesnicima i njihovim različitim pristupima istim temama, koliko je to problem samih vremena, koja su, očito, više ili manje, uvijek podjednako oskudna i kao takva neprijateljska prema bilo kakvoj ideji ljepote, dobrote, pravednosti!

Moramo reći da smo na mnogim mjestima uživali u opisima novih-starih prostora, u introspektivnim opisima njihovih stanja, u načinu kako ne samo doživljavaju ono „drugo", već kako to „drugo" i sami konstruiraju. Možda je šteta što u ovim pismima nema ni jednog trača, ni jedne negativne objekcije o nekom pojedincu, kolegi... Nema nikakve sumnje da su i jedan i drugi svjesni da je većina naših problema strukturalne naravi. Pojedinci su tu nebitni. Oni se uvijek, prije ili kasnije, konformistički uklope u postojeće odnose, pa tako čak

i jednome Jergoviću Zagreb/Hrvatska postaje sve normalnije mjesto/prostor za življenje. Barem tako i on sam kaže![150]

[150] A, i sami smo se potrudili napisati knjigu u formi pisma. Naime, pišući o odnosu kulture i traume, učinilo nam se da bi bilo i više nego šarmantno kada bismo ju „otvorili" jednim neobvezujućim pismom bugarskom prijatelju!

Nešto malo i o našim logorima, marginalije…[151]

Možda je planetarno poznati književnik Danilo Kiš bio na dobrom putu da na nekom od naših jezika napiše knjigu/tekst „Što je ostalo od Golog otoka. Svjedok i arhiv".[152] Naime, poslije „Grobnice za Borisa Davidoviča", poslije „Časa anatomije", „Enciklopedije mrtvih", dokumentarnog filma „Goli život"[153]… sve je ukazivalo na to da je upravo tema logora, kao i svih njegovih derivacija, postala i njegovom opsesivnom temom. I on, uostalom, kao i mno-

151 David Grossman, Kad je Nina znala, Fraktura, Zagreb, 2020.

152 Upravo jednu takvu knjigu „Što je ostalo od Auschwitza? Svjedok i arhiv", napisao je talijanski filozof G. Agamben. Riječ je o knjizi u kojoj se, s jedne strane, ukazuje na temeljnu obrađenost činjeničkog materijala o toj beskrajnosti ljudskog zla, ali da, s druge, pak, strane, izostaje svako, pa čak i ono elementarno razumijevanje etičke i političke dimenzije te beskrajnosti! Doduše, veliko je pitanje ima li uopće smisla tražiti bilo kakve racionalne odgovore na pitanje zašto je, u nekim vremenima, uopće bilo potrebno ljude masovno uništavati, ubijati, mučiti…? U tom kontekstu, posvema je u pravu David Cesarani kada kaže da je 'holokaust (gulag – op. Z. K.) predmet fascinacije ne samo zbog toga što predstavlja bolesno poglavlje u povijesti, nego zato što ima i iznenađujuću suvremenu relevantnost' (ovdje se misli na ratove u ex-Jugoslaviji, „etnička čišćenja", ratove u Ruandi, induciranu pojavu sve većeg broja izbjeglica, daljnju sklonost mnogih teoretičara prema rasističkim, eugenističkim teorijama… – op. Z. K.)! Uvijek treba imati na umu da industrija represije uvijek traži žrtve, a ne krivce!

153 Ovaj film koji je D. Kiš snimio zajedno s A. Mandićem gledatelji jugoslavenskih televizija mogli su gledati, u četiri nastavka, početkom proljeća 1990. godine. Budući da je riječ o vremenu kada je još uvijek postojala zajednička jugoslavenska programska shema, taj film u kojem dvije zatočenice Golog otoka/Svetog Grgura, Eva Panić i Dženi Lebl svjedoče o svojim uzničkim danima na Titovim Havajima, bilo je moguće, u isto vrijeme, gledati i na TV-Beograd, i TV-Sarajevo, i TV-Novi Sad…, osim gledatelja TV-Zagreba. Naime, ondašnji urednici te televizijske kuće morali su prije emitiranja filma pitati ondašnje reformirane hrvatske komuniste, na čelu s I. Račanom, što oni misle o „političkoj korektnosti" toga filma. Nakon vijećanja odlučeno je da se taj „subverzivni" film ipak emitira bez obzira na to što su reformirani hrvatski komunisti imali čitav niz primjedaba na traumatičan sadržaj svjedočenja dviju starijih gospođa o svojim užasnim zatvorskim iskustvima. Jer, u pitanju su tek dvije „beznačajne" žene, „obscure people" (G. Agamben), koje jednostavno, u nekim „vunenim vremenima", kako kaže ovaj teoretičar, nije bilo moguće opaziti, bile su apsolutno nevidljive, svedene na robijaški broj, bez imena, bez identiteta, bez svojstva. No, i pored te njihove „beznačajnosti", hrvatski komunisti mislili su da im se ipak, u ovim „opasnim vremenima", treba omogućiti pravo na priču, koju ionako nitko „normalan" ne može u potpunosti razumjeti! Naime, neki od njih, oni nešto mudriji i načitaniji, bili su svjesni da dolaze neka „nova vremena", a „znakova ulice" koja su na tu činjenicu ukazivali bilo je na svakome koraku: u prosincu 1989. godine u Rumunjskoj je srušen režim N. Ceausescua, nekako u to vrijeme pao je i Berlinski zid, a S. Milošević tih je dana radio ne samo na ujedinjenju Srbije, već je stvarao vojno-političko-ratne planove da ju malo i proširi…
Trebalo je samo poslije emitiranja serije vidjeti reakciju upraviteljice logora, koja ne samo što je rezolutno otklonila bilo kakvu odgovornost za svoje nehumane postupke prema kažnjenicama, već je, i poslije toliko vremena, uvjerena u apsolutnu nepogrešivost stavova i odluka Partije, Tita, drugova… Ona je, baš kao i A. Eichmann, klasični primjer „ubojice za stolom",

gi drugi europski intelektualci (A. Camus, H. Arendt, Z. Bauman, Tz. Todorov, Jean-Paul Lyotard, Richard J. Evans, R. Hilberg...), nije više mogao ignorirati surovu činjenicu da je povijest 20. stoljeća, između inoga, i povijest (i naših) logora. Još se nekako može razumjeti, ali ne i opravdati, relativizirajući stav M. Krleže u 50-im godinama prošloga stoljeća da, u nekim „vunenim vremenima", nema prevelike potrebe otvarati i one logoraške teme, temu Golog otoka...[154] I te riječi izgovara angažirani književnik, koji je u tridesetim godinama uredno prešutio postojanje logora u Sovjetskom Savezu, gdje su stradali i mnogi njegovi dobri prijatelji. Tek kada se u 70-im godinama pojavila knjiga K. Štajnera „7000 dana u Sibiru" naša akademska i ina javnost morala se, konačno, suočiti i s tom dobro čuvanom komunističkom tajnom.[155] To suočavanje naše

---

samo uredno, birokratski precizno izvršavala zapovijedi Partije, a u odluke Partije nije moguće sumnjati. Riječ je o ljudima koji nikada nisu naučili gledati svijet očima svojih žrtava!

154 Evo Krležinih oporih rečenica: „I sada čeprkati oko toga (tj. oko Golog otoka) i oko čitavog niza takvih stvari znači rušiti sve što se dogodilo da dana današnjega. Potezati taj problem, kako je išlo i kakve su bile metode, ne znam ima li smisla, iako moram priznati da je stradao i nevini svijet. Znam za nekolicinu koji su otišli dovraga, a bili su pošteni ljudi koji su se slučajno na terenu našli. Ne može se o svemu tome govoriti pojednostavljeno." Drugim riječima, i M. Krleža, i D. Ćosić, zapravo, tvrde da ni jedna žrtva nije prevelika za našu demokraciju, najmanje od svega privremeno žrtvovanje same demokracije?! Doduše, u tim svojim stavovima nisu bili usamljeni. Na istovjetan način ponašao se i „demokratski" Zapad, koji u nekim vremenima o postojanju logora u Sovjetskom Savezu, o masovnom ubojstvu poljskih časnika u Katinskoj šumi, nije želio čuti ništa. O tim tragičnim iskustvima mnogih poljskih, ali i drugih istočnoeuropskih književnika (Olehnoviča, Kiša, Gombrowicza, Herlinga...), vidjeti više kod Cz. Milosza, Beskućništvo istine. Spor oko Herlinga Grudzienskoga, Polja, br. 519/2019., Novi Sad, koji zbog „viših interesa" (radilo se isključivo o inferiornom odnosu zapadnoeuropskih komunista prema Staljinu, Sovjetskom Savezu, koji su poslije 1945. godine kontrolirali većinu kulturnog i medijskog prostora u svojim zemljama) nisu mogli naći relevantne izdavače u Francuskoj, Italiji..., kako bi svoja tragična logorska iskustva podijelili sa zapadnoeuropskom čitateljskom publikom. Tako su „Drugi svijet", knjigu Gustava Herlinga odbijali svi relevantniji izdavači u Francuskoj, jer nitko se nije želio zamjeriti Sovjetskom Savezu. Ni G. Orwell nije imao sreće sa svojim izdavačima. Tek će u 70-im godinama doći do određenih promjena u svijetu izdavaštva u zapadnoj Europi u odnosu na izdavanje knjiga u kojima se opisuju strahote sovjetskih/komunističkih logora. Knjiga A. Solženjicina „Arhipelag Gulag" predstavljao je tu prekretnicu. A, ono što je u toj „tužnoj priči" najzanimljivije, manje-više, svi ti književnici bili su ili ljevičari ili su im te ideje bile puno bliže od onih desnih. Stoga nam se čini da je Gustav Herling-Grudzienski bio u pravu kada je Miloszu ozbiljno zamjerio što je u „Zarobljenom umu" nekritički pravdao komunističku angažiranost pisaca ideološkim razlozima, a trebao je jednostavno reći da se u njihovom slučaju radilo isključivo o strahu, gluposti i oportunizmu. I kada bismo sada ovu dijagnozu primijenili na slučaj Krleža/Ćosić, pa i na okolnosti vezane uz Andrićev angažman u komunističkoj partiji, onda bismo se uvjerili u točnost ove dijagnoze: kod Krleže i Andrića na djelu su strah i oportunizam, a kod Ćosića glupost i oportunizam!

155 Istine radi treba reći da je to bila tabu-tema samo u komunističkom svijetu i svijetu njegovih simpatizera. I prije Drugog svjetskog rata o staljinističkim logorima znalo se, manje-više,

akademske i političke javnosti bilo je prilično stidljivo, jer ta javnost i dalje je funkcionirala sukladno formuli: tuđi logori su zlo, a naši uopće nisu postojali ili ako su i postojali, onda je njihovo postojanje bilo opravdano. Poznata je ona partijska floskula iz tih vremena, a koju je moguće, nažalost, čuti i danas, a koja glasi: da mi nismo formirali Goli otok, onda bi cijela zemlja postala jednim velikim Golim otokom![156]

Naravno, svako poricanje holokausta/gulaga ne pripada žanru povijesti, već se ta vrsta (nepristojnog) poricanja očitog mora vezati uz žanr politike ili 'govora mržnje' (Robert Eaglestone). Stoga i više nego groteskno djeluje opis D. Ćosića, koji je negdje početkom 50-ih godina posjetio otok u društvu A. Rankovića, funkcionera koji je u ondašnjoj partijsko-državnoj strukturi bio zadužen za nadzor nad represivnim institucijama (zatvorima, logorima, duševnim bolnicama, aktivnostima tajne policije…), u kojem stoji da je primijetio da se kod druga Marka/A. R. tijekom boravka na Golom otoku i susreta sa zatvorenicima, koji su skandirali njegovo partizansko ime, „živio drug Leko", pojavio „crv sumnje".[157]

---

sve. Postajala su ozbiljna svjedočanstva, knjige… Ovdje, prije svega, mislimo na knjigu Borisa Souvarine, Staljin, Historijski pregled boljševizma, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1989., prvo izdanje, 1935., jedan od utemeljitelja KP francuske, koji je živio u sovjetskoj Rusiji i kao tajnik Kominterne surađivao je i s Lenjinom, i Trockijem, i Buharinom. Isto tako, treba podsjetiti i na čuvenu polemiku M. Krleže s hrvatskim desničarima (Magdićem, Lendićem, Riegerom…), u kojoj ovaj pisac nije imao adekvatne odgovore na primjedbe svojih oponenata glede postojanja logora u sovjetskoj Rusiji, staljinističkih suđenja… I mi, baš kao i Cz. Milosz, moramo konstatirati: ovaj su puta „desni" bili u pravu! Nadalje, partizani su u Užicama 1941. godine na smrt zatukli

156 Živojina Pavlovića (navodno ga ni rođeni brat pri identifikaciji nije mogao prepoznati), koji je kritički, ali objektivno pisao o staljinističkim čistkama i boljševičkoj praksi. A bio je komunist. Tek 1989. godine Slobodan Gavrilović objavit će reprint izdanje njegova najvažnijeg djela „Bilans sovjetskog termidora. Prikaz i otkrića o delatnosti staljinističkog terora", zbog koje je i ubijen.
Koliko je nama poznato ne postoji ni jedan sovjetski dokument iz kojeg bi se moglo vidjeti da je Staljin krajem 40-ih i početkom 50-ih godina pripremao bilo kakvu vojnu akciju protiv Jugoslavije. On je mislio da će poslije objave Rezolucije doći do diferencijacije unutar jugoslavenske partije i da će njegova frakcija pobijediti. I, uistinu, do diferencijacije je došlo, ali pobijedila je Titova frakcija, koja je onda svoj strah od mogućeg političkog poraza, gubitka vlasti, mogućih fizičkih likvidacija proširila na sve segmente ondašnjeg društva. Diferencijacija samo unutar Partije nije bila dovoljna, pa su se u taj proces morali uvući i ostali segmenti društva, svi potencijalni politički neprijatelji, protivnici režima, ostaci građanskog društva, kulaci, kritička inteligencija… Konačno, sve to već je bilo viđeno, a i sam J. B. T. svemu tome i osobno je svjedočio za vrijeme svog boravka/školovanja u Sovjetskom Savezu! Rezultati njegovih aktivnosti govore da je možda čak uspio i nadmašiti samoga učitelja, Staljina!

157 Ova slika gdje kažnjenici spontano skandiraju ime svoga krvnika ne da je morbidna, ta je slika, zapravo, bila najpreciznija dijagnoza ondašnjeg, na smrt bolesnog društva. Tu nikakvi lijekovi ne pomažu! Ipak su u pitanju neki čudni sljedbenici još čudnije ideologije, koje ni

Doduše, upravo će ovaj opis poslužiti kao „krunski dokaz" beogradskoj čaršiji u njezinoj interpretaciji „lika i djela druga Marka/A. R.", pa će se taj „crv sumnje" tumačiti, ni manje ni više, nego kao dokaz iznimne humanosti, a samim time, i političke nevinosti, ondašnjeg „prvog pendreka" države. Doduše, ni o kakvoj se tu političkoj nevinosti ne može govoriti, jer svi su oni itekako dobro znali o čemu se, zapravo, radi: na što elegantniji način riješiti se svih potencijalnih protivnika vlasti, a da pri tome uopće nije bilo važno jesu li ti „protivnici" krivi ili nevini.[158] Konačno, da su bili u pravu, onda ne bi (pri)/s/krivali ljude koje su odvodili, sa „slijepih kolosijeka" vlakovima (i nacisti su svoje žrtve prevozili vlakovima, u stočnim vagonima, a na posvema istovjetan način odvijao se i transport sovjetskih zatvorenika u logore smrti u Sibiru, čuvene gulage), brodovima, u potpalublju, zamračenim vozilima, isključivo u gluho doba dana, po mraku, noću kada vanjski svijet spava. Istražitelji i Evu/Veru pri uhićenju prisiljavaju da legne na pod automobila kako je nitko ne bi od susjeda, slučajnih prolaznika vidio.

Doduše, u 80-im godinama prošloga stoljeća kada je u ondašnjoj Jugoslaviji „golootočka" literatura postala komercijalnom robom, D. Kiš nije želio sudjelovati u toj komercijalizaciji, posvemašnjoj prostituciji te bolne i ozbiljne teme.[159] Ali, kada se tijekom jednog boravka u Izraelu, 1985. godine, sastao s nekoliko žena iz bivše Jugoslavije i kada je čuo logoraške priče Eve Panić i

---

boravak na otoku nije doveo do ideološkog otrežnjenja! Oni su umjesto bilo kakve (auto) refleksije radije pjevali pjesme: „Ubićemo svakog skota ko je protiv Kapejota, ko za druga Tita nije, nema sunce da ga grije…" No, bilo je i onih koji u tim pjesmama, parolama nisu vidjeli nikakve izljeve ljubavi i mržnje, već samo pogrebne jauke! (M. Horvat)

158 O tom fenomenu možemo više pročitati u romanu jednog drugog Grossmana, Vasilija u njegovu tekstu/noveli „Sve teče…", u kojem je mladi Borja Romaškin završio u zatvoru zato što je bio kriv. Naime, on je bez ikakve prisile odmah na početku priznao svoju krivnju i na taj način cijeli sustav represije doveo u pitanje. Naime, treba znati da je N. Tolstoj još početkom stoljeća pisao kako je bolje pustiti deset krivih negoli kazniti jednoga nevinoga. Staljinovo/Titovo podzemlje taj je humanistički aksiom okrenulo na glavu: u sustavu gulaga bilo je na milijune nevinih – i tek tu i tamo pokoji Borja Romaškin. A Borja Romaškin uistinu je izrađivao letke u kojima je optuživao državu za obračun s nevinim ljudima. On je te letke pisao na pisaćem stroju i noću ih je lijepio po moskovskim ulicama. Zbog te „neprijateljske" aktivnosti osuđen je na deset godina teške robije.

159 Ali, isto tako, treba reći da je bilo i onih koji su ovoj temi pristupali krajnje delikatno i koji su ondašnjoj akademskoj javnosti ponudili nekoliko ozbiljnih knjiga, tematema u ondašnjoj periodici… Ovdje prije svih mislimo na teoretičara književnosti Jovicu Aćina, koji je uredio i tematski (dvo)broj beogradskog časopisa „Delo", Književna logorologija, br. 4–5/1986, kao i tematski (dvo)broj Književne kritike, Arhipelag Gulag, 3–4/1987. Tu smo se, prvi puta, mogli upoznati s književnim tekstovima autora (V. Šalamov, J. Brodski, V. Grossman…), koji su na jedan krajnje ozbiljan način pisali o temi logora, toj industriji nasilja, koja je uvelike obilježila naše živote u 20. stoljeću.

Dženi Lebl,[160] čvrsto je odlučio od njihovih potresnih priča sačiniti dokumentarni film.[161] I to je nekoliko godina poslije i, pored ozbiljne bolesti s kojom se sve to vrijeme borio, učinio. U suradnji s redateljem A. Mandićem. Nažalost, samu premijeru filma nije doživio, jer je u međuvremenu umro. No, njegov film o sudbini dviju žena, koje su slučajno i Židovke,[162] zainteresirala je i D. Grossmana, koji će, u nekim drugim vremenima, također razgovarati s Evom/Verom Novak u romanu. Taj susret književnika i Eve rezultirat će romanom „Kad je Nina znala", u kojem će se pratiti (ne)sretna sudbina Eve/Vere, rođene krajem 1918. godine, i to od harmoničnog života u bogatoj židovskoj obitelji u Čakovcu, velike ljubavi i udaje za prostodušnog srpskog vojnika/seljaka, Radoslava Panića/Miloša u romanu, odlaska u Srbiju početkom Drugog svjetskog rata u kojem su joj u Holokaustu stradali roditelji, priključenja partizanskom pokretu, preko svih (ne)snalaženja u onim konfuznim političkim previranjima neposredno poslije rata, koji su kulminirali dramatičnim sukobom Tita i Staljina, što je dovelo i do (samo)ubojstva supruga, koji je bio optužen da su mu bliski stavovi iz Rezolucije Informbiroa, da mu je Staljin bliži od Tita, pa sve do njezine svjesne i bolne odluke kada je na prijedlog istražitelja, koji joj je nudio slobodu, ali pod uvjetom da se odrekne mrtvoga supruga tako što će

---

160 Dženi Lebl završila je na robiji jer je ispričala vic o Titu, ljubičici bijeloj koja je teška samo sto kilograma. U cijeloj toj grotesknoj priči zanimljivo je što je njoj taj vic ispričao prikriveni policijski provokator, inače kolega novinar i udvarač, a njezina se „krivnja" sastojala u tome što ga nije prijavila (sic!). Ne bi nas uopće čudilo da je do te monstruozne prijave došlo upravo zbog toga što Dženi Lebl nije bila nešto previše impresionirana udvaranjem tog odvratnog lika. A njegova osveta uistinu je bila „slatka": prvo ti ispričam vic, a onda te prijavim tajnoj policiji, jer si slušala vic! Doduše, imamo dojam da bi ju taj lik prijavio i da je ona kojim slučajem „pala" na njegovo udvaranje! Stoga se ni ne čudimo što je poslije robije Dženi Lebl odlučila trajno napustiti Jugoslaviju, jer nije željela živjeti u zemlji gdje je „čovjek čovjeku provokator". Ljubičica bela: vic dug dve i po godine, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1990, str. 133.

161 Evo kako je tu situaciju opisao G. Konrad: „Čekali smo na dugačkoj terasi pod stubovima, ali je zazvonio telefon i već su ga vodili u neki kibuc, gde su pet jugoslovenskih Jevrejki, sve već u godinama, želele da mu ispričaju svoje životne priče. I one su bile na Golom otoku, na tom stenovitom ostrvu-zatvoru u Dalmaciji. Pre nego što umru želele su da svoje priče ispričaju upravo njemu, da bi ih on ispisao, jer su rekle da on to sigurno ume. Danilo uopšte nije želeo da piše o tom ostrvu, jer je smatrao da je to odjednom postala moda. Zbog toga se već ne sme pisati o toj temi, sledi inflacija knjiga o logorima. Ali ove žene su ga ipak uzbudile svojim pričama." G. Konrad, „Danilo Kiš", u Pisma, 1990, str. 70–75.

162 Zanimljiv je stav D. Kiša o fenomenu „židovstva", koji ovaj pisac židovskih korijena, uvažavajući mišljenje S. Freuda, svodi na „uznemirujuću neobičnost", koja je već sama po sebi vid oneobičavanja i na književnom planu. Više o tome u njegovu „Času anatomije", Nolit, Beograd, 1978.

reći da je on doista bio „narodni neprijatelj“,[163] ona ipak odabrala odlazak u zatvor, u logor, jer nije mogla pristati da se samo tako odrekne voljenog, ali već mrtvoga supruga, bez obzira na to što se tom „suludom“ odlukom, zapravo, odrekla svoje šestogodišnje kćeri Tijane/Nine u romanu, pa umjesto na slobodi završava na Golom otoku/Grguru, da bi po izlasku iz zatvora odlučila napustiti Jugoslaviju i otići u Izrael, u jedan kibuc, gdje joj se već nalazila kći i gdje će ući u novu emotivnu vezu, ali ne više onako strasnu i duboku kao s Radoslavom/Milošem, gdje ni taj novi brak, nova obitelj, nova okolina, ne doprinose rješavanju onog početnog nesporazuma s kćeri Tijanom/Ninom, kada je Eva/Vera između vlastite kćeri i robije, iz samo njoj razumljivih razloga, odabrala odlazak na robiju![164] I na robiji se Eva/Vera ponašala časno. Iako je na robiju otišla samo zbog toga što se nije željela odreći mrtvoga supruga informbiroovca. Isprva je to bio jedini njezin krimen i nitko tada o njoj nije govorio kao o osobi sklonoj Staljinu i njegovim političkim strategijama. No, na robiji će se ta percepcija dramatično promijeniti, ona više neće biti samo žena koja se nije željela odreći mrtvoga supruga, već će sada optužba glasiti da je Eva imala, vjerovali ili ne, zadatak ubiti samoga Tita. Stoga pomalo groteskno djeluje ona scena iz filma u kojoj vidimo Evu kako se ruga onim zatvorenicama koje su, u međuvremenu, revidirale svoj stav, imitira pjesme koje su tada zatvorenice pjevale, a s neskrivenom gorčinom prisjeća se njihovih besmislenih kritika upućenih njoj koja još uvijek odbija priznati svoju krivnju: gdje su ti, Eva, pištolj bombe kojima si trebala ubiti Tita? U toj verbalnoj agresiji očito se isticala jedna druga Eva, Eva Grlić, jer jedino nju Eva Panić izrijekom i nakon toliko vremena spominje!

Zanimljivo da će tek njihov zajednički povratak/izlet na „mjesto traume“, na Goli otok, i na baku, i na kćer, i na unuku, djelovati katarzično, pa ćemo biti

---

163 Ovaj je slučaj eklatantan primjer kako se u tim vremenima izjednačavalo osobno i javno. O tome u svojoj knjizi „Dom i svijet“, uvažavajući stavove Tz. Todorova, piše i Renata Jambrešić-Kirin: „Novi (kontra)revolucionarni val izjednačavanja osobnog i javnog, političkog života svakog komunista doveo je do negiranja njegove predpolitičke obvezanosti krvnim srodstvom i bračnim vezama. Žene (i djeca) optuženih funkcionara postaju pijuni beskompromisnih rivalskih obračuna i žrtve „infektivnog“ širenja terora u zajednici: „prijatelji, supruge ili supruzi su, upravo zbog svoje bliskosti s neprijateljem, najranjiviji“, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008., str. 82.

164 Bilo bi zanimljivo ovu odluku interpretirati unutar Kantove filozofije morala, vidjeti kako ta strašna odluka funkcionira unutar njegove etike dužnosti! Iako nam se čini da nije moguće dati racionalni odgovor kojim bi se moglo objasniti zašto je Eva/Vera između brige o malodobnoj kćeri i robije svjesno odabrala robiju. A vjerujemo da joj nitko ne bi zamjerio da je odabrala kćer, jer taj izbor čini nam se puno logičniji. Tim više, što je u trenutku biranja njezin suprug već bio mrtav. I njoj je ta činjenica poznata!

svjedoci iskrenog pomirenja između majke i kćeri. Doduše, do tog pomirenja ne bi došlo bez aktivne asistencije unuke, koja je prošla sličnu traumu, jer ono što je Eva/Vera učinila Tijani/Nini, nešto slično učinila je i njezina majka Tijana/Nina. I ona je u jednom trenutku, jednostavno odlučila napustiti vlastitu kćer i bez ikakvog racionalnog objašnjenja otišla je u „bijeli svijet". Roman „Kad je Nina znala" i ispričan je iz perspektive unuke Gili. Ona je ta koja nam zapravo pripovijeda tužnu povijest svoje obitelji, prije svega, svoje bake, ona je ne samo komentator svih tih tragičnih i užasnih obiteljskih trauma, već nam ona sva ta zbivanja, sve te zamršene obiteljske odnose, pokušava učiniti razumljivijim, logičnijim, prihvatljivijim: „Tuvia Bruk bio mi je djed. Vera je moja baka. Refael, Rafi, R, zna se, moj je otac, a Nina – Nina nije ovdje. Nine nema", zapisat će u svoju bilježnicu Gili, pripovjedačica ovoga romana D. Grossmana.[165] U ovome se romanu još jednom pokazuje da je bio u pravu Branko Sbutega kada je rekao da nema takve životne, granične situacije (K. Jaspers), koju barem netko ne preživi, a onda se poslije toga sjeća svega onoga što je proživio![166]

Treba još jednom ponoviti da postupak preodgoja kod Eve Panić/Vere Novak nije uspio. Sve vrijeme boravka na robiji Eva/Vera nije priznala svoju „krivnju", svoja „skretanja", iako je jedna od optužbi glasila da je Eva/Vera imala namjeru ubiti druga Tita! Kao što smo već ranije spomenuli, u filmu „Goli život", ona se na jedan krajnje ironično-groteskni način prisjeća nekih drugih kažnjenica, prije svih, Eve Grlić,[167] majke filmskog redatelja Rajka Grlića, koja je korigirala, odnosno revidirala svoje stavove i koja sada slobodno i veselo može pjevati dopuštene revolucionarne pjesme. Da ne bude nikakve zabune, ni na koji način, ne želimo osuditi postupke tih kažnjenica, jer u tome što je netko „revidirao" svoje „neprijateljske" stavove ne treba *a priori* vidjeti ništa loše.

---

165 David Grossman rođen je u Jeruzalemu 1954. Autor je mnogobrojnih beletrističkih i publicističkih djela te knjiga za djecu, prevedenih na trideset i šest jezika u čitavom svijetu. Primio je mnoge nagrade, uključujući francusku Chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres, njemačku Buxtehuder Bulle, rimsku Premio per la Pace e l'Azione Umanitaria, Premio Ischia – međunarodnu nagradu za novinarstvo, izraelsku nagradu Emet i nagradu Albatros Fondacije Güntera Grassa. Uz književni rad istaknuti je mirotvorni aktivist, ali s izrazitim smislom za realnost! Za svoj roman „Ušao konj u bar" 2017. godine primio je međunarodnu nagradu Man Booker te 2018. nagradu Države Izraela za književno stvaralaštvo. Za očekivati je da D. Grossman u dogledno vrijeme dobije i Nobelovu nagradu za književnost!

166 B. Sbutega, „Sjećanje na Dubrovnik", u: Kurosavin nemir svijeta, Plavi jahač, Beograd, 2006., str. 183. Uopće o kulturi sjećanja više kod fra I. Šarčevića, Skica za jednu kulturu sjećanja. Riječ je o studiji u kojoj ovaj iznimno mudri autor sugerira kakvo bi to „idealno pamćenje/sjećanje" trebalo biti!

167 Vidjeti Eva Grlić, Sjećanja, Dureiux, Zagreb, 1997.

Takvo ponašanje nije za osudu. Čak ni onda kada su te „revidirane" kažnjenice sudjelovale u mučenju onih koje na taj status još nisu pristale. Za užasne odnose u logoru nisu bili krive kažnjenice, već isključivo uprava, partija, vladajuća politika. Ona je bila ta koja je dopuštala da svi kažnjenici budu podvrgnuti dehumanizirajućoj desubjektivizaciji: „I što se sada događa? Ispada da su pakleni otok stvorile i na njemu vladale kažnjenice – deformirane zvijeri i kukavice. (...) Čija je istina sada prava? Koja je to porota koja će donijeti pravi sud? Hoće li se žrtve te paklene, mefistofelske tiranije početi međusobno optuživati, a kreatori tog sistema će zauvijek ostati neotkriveni".[168]

Ovaj roman svojevrsna je apologija fenomenu „sjećanja", jer bez te šarmantne ljudske osobine, koja kulturi 'zaborava' pretpostavlja kulturu 'pamćenja', naši ionako skromni životi bili bi još apsurdniji. A, da upravo sjećanja vraćaju nadu, vjeru da postoje izlazi i iz onih najtežih životnih situacija, najbolji je dokaz ovaj roman D. Grossmana „Kad je Nina znala"! Konačno, i jednome teoretičaru kao što je D. LaCapra bilo je jasno da je svjedočenje ne samo ključni izvor za povijest već da je ono i više od samoga izvora![169]

Nema nikakve dvojbe da je u pitanju iznimna ljudska sudbina jedne posvema 'obične' žene, koju nije moguće samo tako izmisliti, pa nas uopće ne mora čuditi što je ta sudbina mogla toliko fascinirati i pisce poput D. Kiša i D. Grossmana. D. Kiš je o njoj snimio dokumentarni film, a D. Grossman napisao je roman, koji mi doživljavamo kao svojevrsni *homage* ljubavi i obitelji. Naime, te institucije autentičnim književnicima ipak nešto znače, oni za razliku od onih koji su više skloni poziranju nego razmišljanju itekako shvaćaju njihovu iznimnu važnost i ne pomišljaju da bi se smisao književnosti trebao svesti na njihovu totalnu dekonstrukciju, samo zato što neautentična publika takve književne postupke očekuje, odnosno što književni kritičari postmodernističke orijentacije misle da su institucije obitelji i ljubavi odavno *passe*. Srećom,

---

168 Dženi Lebl, Ljubičica bela: vic dug dve i po godine, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1990., str. 158. Ovaj je citat cinična reakcija na izjavu M. Đilasa u Borbi od 21. ožujka 1990. godine, kako vodeći jugoslavenski komunisti ništa nisu znali o pravoj prirodi logora na Golom otoku. Tako ni Koča Popović, kao prvi čovjek JNA u to vrijeme, nije znao da su mu šest generala (ne šest anonimnih vojnika) na Golom otoku i negdje oko četiri tisuće oficira?! Doduše, zanimljivo je da u većini svojih svjedočenja i same kažnjenice smatraju da Tito/Maršal nije imao pojma što se, zapravo, na Golom otoku događalo!

169 „Jer ono (svjedočenje – op. Z. K.) tematizira način na koji povjesničar ili kakav drugi analitičar (književnik – op. Z. K.) postaje sekundarni svjedok, prolazi kroz transferencijalni odnos i mora izgraditi prihvatljivu poziciju subjekta s obzirom na svjedoka njegova/njezina svjedočenja", D. LaCapra, History and Memory After Auschwitz, Ithaca i London, 1998., str. 11.

jedan D. Grossmman tako ne misli, pa tako on nema ništa protiv da u svojoj literaturi obiteljske tajne, koje određuju živote, velike odluke i njihove često tragične posljedice i ideju 'ljubavi' postavi kao poželjnu vrijednost na kojoj uistinu ima smisla inzistirati. Sve te navodno prevladane institucije, koje navodno ne korespondiraju s novim duhom vremena, tzv. „novom senzibilnošću", njemu ipak predstavljaju ono temeljno tkivo pomoću kojeg on konstruira svoje priče. Stoga mislimo da bi o ovome piscu trebalo razmišljati u onim kategorijama koje pripadaju području (iznimne) mudrosti![170]

[170] Isto tako, zanimljiva su i njegova često i heretična razmišljanja o neriješenim odnosima između Izraelaca i Palestinaca, koji su podjednako rezultat i suspektnih aktivnosti izraelske države, i terorističkog djelovanja Hamasa i drugih palestinskih organizacija. Ovaj autor otvoreno progovara o vidljivoj nesavršenosti izraelske demokracije, o njezinoj krhkosti i čitavom nizu slabosti, o pretjeranoj militarizaciji izraelskog društva. No, i pored tog kritičkog stava prema odnosima unutar izraelskog društva D. Grossman smatra da je legitimno pravo svake države, pa tako i izraelske, da se svim dopuštenim sredstvima brani od svake vrste vanjskog i unutarnjeg nasilja, terora... Nije nam poznato što naši „ljevičari" misle o ovom eksplicitnom suverenističkom stavu D. Grossmana!

Što je sve Krleža znao, a nije nam rekao o Titu…[171]

Moramo biti iskreni i reći da su naša očekivanja od ove knjige bila prilično velika. No, poslije čitanja bili smo vidno razočarani, jer ova knjiga ne donosi apsolutno ni jednu novu spoznaju, novu informaciju, koja nam prije čitanja ove knjige nije bila poznata. *Deja vu*! Doduše, mora se priznati da je riječ o iznimno vještoj kompilaciji tuđih tekstova, zapisa o odnosu Krleže i Tita. Ali, onaj tko je prije toga čitao višetomne zapise Enesa Čengića, ili knjige Stanka Lasića, Reinharda Lauera, Ivana Očka, Predraga Matvejevića, Igora Mandića, Velimira Viskovića, Josipa Šentije, Bore Krivokapića, Vlahe Bogišića, Slavka i Ive Goldsteina…, ova će mu knjiga biti i više nego dosadna, bez obzira na to što je relativno pitko napisana. Naime, sve te informacije koje je autor marno skupljao, pažljivo kolažirao, besprijekorno složio, kako sam kaže, sve to oduzelo mu je „preko dvije godine rudarskog rada", sve dok majka Nevenka nije rekla „a sada je dosta", odavno su nam poznate. Uistinu mislimo da u današnje vrijeme nema nekog velikog smisla bilo kome pametnome dokazivati da je Krleža pisac europskog formata, nešto najbolje što nam se dogodilo u dosadašnjoj povijesti hrvatske literature, a da je Tito, u mnogim detaljima, genijalan političar, respektabilan i nadasve mudar državnik, koji je odigrao nekoliko uistinu neponovljivih (geo)političkih partija.[172]

Nema u ovoj knjizi nikakvih novih spoznaja, koje bi, na bilo koji način, dovele u pitanje harmoničan odnos jednog političara/državnika i jednog umjetnika, kojem politički diskurs također nije bio stran i kojem je politika predstavljala iskrenu strast, i u mladosti i u poodmakloj, zrelijoj dobi. Naravno, vrijeme čini svoje, pa je posvema logično što se onaj prvotni mladalački idealizam, entuzijazam, vjera u svjetsku revoluciju, u Lenjina, u komunizam, u međuvremenu, transformirao u rezignirani staračk pesimizam, kojem je odavno postalo jasno da od mladenačkih ideala nije ostalo gotovo ništa: mladi Krleža vs. stari! No, ni ta „nesretna svijest" nije ga sprječavala da i dalje tvrdoglavo brani gotovo sve

---

171 Damir Pilić, Tito u očima Krleže, V/B/Z, Zagreb, 2020.

172 A što postoje i oni koji tako ne misle, *so what*, i to je posvema legitimni stav, ali koji kao takav uopće ne zaslužuje da se na njega uzaludno troši vrijeme. One koji tako misle ni jedna knjiga, ni jedan tekst, ni ozbiljna politička studija neće uvjeriti u suprotno. Konačno, zar Krleža već odavno nije jedan od temeljnih kanona hrvatske književnosti! Isto tako, nema ni nekog prevelikog smisla braniti baš sve političke epizode u kojima je J. B. T., na ovaj ili onaj način, sudjelovao. Jer i ti ostrašćeni „branitelji" morali bi biti svjesni činjenice da postoje i one epizode (poslijeratna retorzija, Goli otok, verbalni delikt, politička policija, kontrolirana demokracija, pretjerana militarizacija društva, nepotrebni kult ličnosti…), koje nije moguće samo tako (o) braniti.

svoje mladenačke vizije/ideale, ideje, pa mu se tako i Tito i Jugoslavija i dalje čine kao najbolja rješenja naše nevesele socijalističke stvarnosti.[173]

I u ovim „sitnicama", prema našem skromnom mišljenju, trebalo bi tražiti one prave i jedine probleme vezane uz, prije svega, poslijeratno djelovanje M. Krleže, a koje D. Pilić, uostalom, kao i mnogi drugi autori koji se bave „likom i djelom M. Krleže", elegantno preskaču. Naime, uopće nije problem što Krleža do kraja života ostaje vjeran svojim mladenačkim idealima, što respektira sve ono što je u nekim „vunenim vremenima", posebice poslije 1945. godine, Tito učinio za njega: „Jedan stup drži sve, a taj se stup zove J. B. Tito. Do ovoga čovjeka, ni boljega i uspješnijeg nismo imali. Konzekventno ispovijedam već nekoliko decenija ovo uvjerenje, i zbog toga sam navukao na sebe antipatije sa svih strana. Taj je čovjek podjednako negacija rojalističkog unitarizma, po modelu korifeja dinarske ideologije narodnog jedinstva i negacije našeg fatalnog Anemurale. Cijelog sam se života borio protiv političkih i duhovnih mistifikacija i zbog toga sam izložen prijetnjama i s lijeva i s desna. Jer sam smatrao da su podjednako laž i prevara idolatrija jugoslavenske države u znaku kosovskog mita i buncanja o kontinuitetu hrvatskog državnog prava (...).[174] Ali, ako je tome tako, onda bi nam moralo biti jasno da sentimentalno/nostalgični odnos spram titoizma i nekih od njegovih derivacija znači svjesno odustajanje od građanskog društva, od individualnih sloboda, od političkog pluralizma, demokracije, tržišne ekonomije, slobode medija, slobodnog očitovanja kulturnih i inih razlika. Stoga svatko onaj koji želi dodatno objasniti odnos Tito vs.

---

173 Kako nas ovo podsjeća na njemačkog filozofa G. Leibniza i njegovu misao o najboljem mogućem svijetu. Na trenutke nam se čini da između ponašanja Tita i Krleže, s jedne strane, i slavne Madame de Pompadour, s druge strane, i nema nekih dramatičnih razlika, jer im je deviza „poslije mene opći potop" bila zajednička!

174 J. Šentija, S Krležom poslije '71. Zapisi iz leksikografskog rokovnika, Školska knjiga, Zagreb, 2011., str. 236–237. Nema nikakve sumnje da je M. K. prilično podcijenio političku moć i „kosovskog mita" i sva ona „buncanja" o kontinuitetu „hrvatskog državnog prava"! Ovdje nam prostor ne dopušta da se podrobnije upustimo u analizu ovih Krležinih rečenica, u kojima se spominju i neki „lijevi" i neki „desni". Bilo bi zanimljivo vidjeti tko se krije iza ovih samo uzgred nabačenih etiketa. Isto tako, vidljivo je da je Krleža svjestan da se od nekih narativa („kosovski mit", „hrvatsko državno pravo"...) ni u socijalističkoj Jugoslaviji nije odustalo. Ali, gdje je onda problem: u tim narativima ili onima koji su trebali, a očito nisu supstituirali te retrogradne narative?! Krleža o našim mentalitetima, malograđanskim, provincijalnim..., ništa dobro nije mislio i vrlo često upravo je u tim mentalitetima vidio ozbiljnu opstrukciju svih onih napora koje nove ideologije poduzimaju kako bi u potpunosti ovladale političkim i kulturnim segmentima našega društva. To će reći da je veliki pisac „bježao" od identitarnih politika! No, kao što su njega progonili neki „sibirski grobovi", onda bi morao dopustiti da postoje i oni koje progone neki drugi grobovi. Naime, i u tim grobovima leže ljudi, nečiji prijatelji, roditelji...

Krleža mora dati kakve-takve odgovore i na ta (usputna) pitanja. Jer, nema nikakve dvojbe da su mnogi naši današnji problemi, i oni ekonomski i oni politički, rezultat činjenice da se prije pada Berlinskog zida, na ovim prostorima, nisu prakticirale upravo spomenute građanske vrijednosti, već smo tim vrijednostima pretpostavili stare i odavno potrošene snove koji su logikom stvari okrenute prema „budućoj prošlosti, prošlosti koja postoji samo u ideološkom smislu“,[175] koja i dalje, i pored svih vidljivih simptoma jednog „bolesnog društva“, želi vjerovati u fantazme poput „i poslije Tita Tito“, „bratstvo i jedinstvo“, politiku nesvrstanosti, u koncept samoupravljanja… Naravno da je buđenje u realnosti bilo itekako bolno u što su se osvjedočili čak i oni koji ozbiljno vjeruju u teorijske eskapade francuskog psihoanalitičara J. Lacana. Na njihovu veliku žalost u 90-im godinama prošloga stoljeća „Imaginarno“ nije imalo nikakve šanse u prijeporu s „Realnim“!

I tu bismo trebali tražiti elemente i njihove političko-historijske krivnje. Doduše, to još uvijek ne znači da bi neke njihove aktivnosti bitnije promijenile našu političku i inu budućnost, ali i pored toga ostaje nam nejasno kako nisu bili svjesni da „jugoslavenstvo“, taj „melting pot“/„lonac za taljenje“, makar ono bilo sačinjeno i prema ideološkoj mjeri J. B. T., ne može biti dugoročno rješenje svih slojeva složenog „jugoslavenskog kompleksa/sindroma“. Ovdje ćemo samo podsjetiti da je i jednom T. W. Adornu bilo jasno da je svaki „melting pot“, a ideja „jugoslavenstva“[176] je to *par excellence*, obična izmišljotina razuzdanih, nekontroliranih političkih odnosa: „želja da se u njega upadne vodi mučeničkoj smrti, a ne demokraciji“. Prema mišljenju ovoga njemačkog filozofa, marksističke provenijencije, ideja *„melting pota“* daje (lažno) obećanje o jednakosti postignutoj totalnim prilagođavanjem. Kada bismo bili cinični, onda bismo mogli reći da je upravo ta ideja uvelike pripremila teren za pojavu razuzdanog (post)industrijskog, (post)tranzicijskog kapitalizma na ovim našim prostorima, jer se upravo taj razuzdani/divlji fenomen odlično slaže s

---

175 E. Bloch, Princip nade, Naprijed, Zagreb, 1981., str. 163. I možemo mi sada misliti što god hoćemo o Ustavu iz 1974. godine, ali ni u tom „slavnom“ Ustavu nema spomena o tim vrijednostima. Stoga se postavlja logično pitanje: koliko su za jedno takvo stanje krivi i Krleža i Tito?! I u tom pitanju ne treba vidjeti nikakvu herezu, nikakvu ideološku diverziju. Ono je samo logična posljedica svega onoga što se događalo poslije njihove smrti. Konačno, i sami su, u nekim „graničnim situacijama“, bili svjesni da njihov projekt neće izdržati neke nove povijesne kušnje. I o tim detaljima njihovih „ozbiljnih sumnji“ postoje zapisi, dokumenti, svjedočanstva…

176 Z. Kramarić, Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike, Meandar, Zagreb, 2014.

„liberalnim multikulturalizmom“, u kojem svi mogu biti različiti, a da opet svi kompletno budu dio zajednice, unutar koje će biti maksimalno eksploatirani.

Ako želimo biti iskreni, sve je to već bilo viđeno i u socijalističkoj Jugoslaviji, i tamo nam je bilo dopušteno da u nekoj pristojnoj mjeri svi budemo „svoji“, „različiti“, a opet smo, u isto vrijeme, bili i dio (veće, šire) zajednice, gdje su također itekako bili prisutni i elementi eksploatacije: razvijeni sjever (Slovenija, Hrvatska) ekonomski je eksploatirao siromašni jug (BiH, Kosovo, Makedoniju...), a Srbija je sve to kompenzirala činjenicom što je Beograd bio političko-administrativno središte te zajedničke države, pa su oni onda preko saveznih institucija, koje su kontrolirali, vršili dodatnu, političko-voluntarističku redistribuciju sredstava, koja je bila u koliziji s elementarnom ekonomskom logikom. A posljedice tih aktivnosti bile su i više nego poražavajuće: svi su se osjećali prevarenim, zakinutim, svatko je imao osjećaj da više daje u „zajedničku blagajnu“ nego što iz nje povlači sredstva.[177]

Nadalje, teško nam je prihvatiti činjenicu da je M. Krleža ozbiljno smatrao da Titova, socijalistička Jugoslavija predstavlja „kraj povijesti“. Tu misao o Jugoslaviji kao optimalnom i konačnom rješenju naših povijesti, „najboljem od svih mogućih rješenja“, on je izrekao prije knjige o „kraju povijesti“ onog slavnog američkog političkog filozofa F. Fukuyame, u kojoj je taj autor poslije pada Berlinskog zida ustvrdio da liberalna demokracija i kapitalizam širom svijeta više nemaju ozbiljne alternative. I ako je već ovaj službenik američke vlade mogao biti tako naivan, nije nam jasno zašto je Krleža, usprkos svim svojim sumnjama, strahovima tvrdio nešto slično. No, čini nam se da bi upravo kategoriju straha trebalo uvesti kao bitnu komponentu u svaku buduću analizu Krležinih tekstova i djelovanja. Naime, i više je nego očito da je „strah“ bio temeljni pratitelj u njegovu životu: on je prisutan i poslije žestokog sukoba s Komunističkom partijom u 30-im godinama prošloga stoljeća, on ga prati i tijekom Drugog svjetskog rata, koji je proživio u Zagrebu, ništa ga manje nije strah od „oslobodi telja“, posebice prvih dana oslobođenja kada je tragično stradao i njegov zaštitnik tijekom rata u NDH-Zagrebu, liječnik Đ. Vranešić, neki dokumenti pokazuju da se paničnо bojao moguće sovjetske intervencije, i ‘48., i ‘68., i ‘71., pa je čak i on bio sklon ponavljati onu mantru o tome kako je Goli otok, uza sve svoje mane (jer, tamo su bili zatočeni i, neki koji nisu trebali biti) ipak predstavljao historijsku nužnost, jer da nije bio formiran poslije Rezolucije Informbiroa, onda bi vjerojatno cijela Jugoslavija postala jedan veliki

[177] Neki nas sada uvjeravaju da su ti odnosi bili „mila majka“ u odnosu na način kako funkcionira EU!

otok![178] Stari, dobri liberali (J. Locke, T, Hobbes…) uče nas da je temeljni smisao svake politike omogućiti život bez straha.[179] Doduše, T. Hobbes dopušta da postoji strah od Levijatana, a taj bi Levijatan u našem slučaju trebao biti – J. B. T.! Na našu veliku žalost, M. Krleža u nekim je od tih „graničnih situacija" odreagirao šutnjom, koja je možda bila znakovita, ali mnogi su u tim situacijama, posebice poslije sloma „hrvatskog proljeća", s pravom, očekivali puno više od njega. Manje-više, svima je poznata ona scena ispred jedne zagrebačke kavane kada je nervozno reagirao na jednu banalnu primjedbu generala Ivana Šibla, jednog od lidera „hrvatskog proljeća".[180]

178 Do sada nije pronađen ni jedan relevantan dokument koji bi potvrdio da je Staljin, a kasnije Brežnjev, imao bilo kakve vojne namjere u odnosu prema Jugoslaviji. Jalta je ipak Jugoslaviju ostavila izvan vojnih interesa Sovjetskog Saveza. Jugoslavija nije mogla doživjeti sudbinu Mađarske, odnosno Čehoslovačke!

179 Doduše, postoji temeljna sumnja da M. Krleža neke svoje egzistencijalne epizode, posebice one predratne i ratne, pomalo mistificira, od njih stvara literaturu, koja tijekom vremena postaje vjerodostojni i pouzdani dokument vremena!

180 Tu scenu/svađu opisao je J. Šentija u svojoj knjizi „S Krležom poslije '71.…", a mi smo ju analizirali u našoj knjizi „Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike", Meandar, Zagreb, 2014., u trećem poglavlju: Identitet i trauma (političko-kulturni utjecaj 1971. na formiranje hrvatskog identiteta), str. 127–167.

Parodija kao majka mudrosti[181]

Ima neka tajna veza između N. Lujanovića i moje malenkosti. Naime, kolega N. Lujanović, od prošle godine, umjesto mene drži predavanja na Akademiji za umjetnost i kulturu. Nema nikakve dvojbe da se radi o sjajnoj supstituciji u kojoj svi profitiraju, i moja malenkost koja je oslobođena obveze predavanja, i mladi kolega koji stječe toliko potrebno iskustvo, a ponajviše studenti koji su umjesto umornog i već pomalo zasićenog profesora dobili priliku slušati predavanja jednog iznimno darovitog znanstvenika. Jer, više se ne radi samo o „mladiću koji obećava", što se dalo naslutiti čitajući njegovu disertaciju, koju je kasnije preradio u sjajnu studiju „Prostor za otpadnike (od ideologije i identiteta do književnog polja)"[182], već je riječ o jednoj izuzetnoj pojavi u hrvatskoj (i ne samo hrvatskoj) znanosti o književnosti. Knjiga „U rovovima interpretacije. Strategija i tragedija nelegitimnog čitanja" to nedvojbeno potvrđuje.

I ova knjiga N. Lujanovića svjedoči da je književni opus Ive Andrića opet aktualan. I to ne samo zbog njegove sjajne literature već i zbog mnogih drugih stvari iz njegova života, kao što su to epizode iz diplomacije, njegova prilično ležernog odnosa prema identitetskim politikama, moralnim načelima, vladajućim ideologijama...

Stoga nas uopće ne mora čuditi što o njemu pišu i Bošnjaci (R. Mahmutćehajić...), Srbi (Z. Milutinović, D. Glišović...), Hrvati (K. Nemec, N. Lujanović...), što ga u svojim pismima i književnim tekstovima (pre)često spominju i M. Jergović i S. Basara, a Vuku Draškoviću u njegovu najnovijem romanu „I grob i rob" Ivo je Andrić postao krunskim svjedokom ne samo da je njegova najnovija politička metamorfoza logična, već da su i njegove političke (pro) teze o integralnom jugoslavenstvu, o dinastiji Karađorđević jedina ispravna rješenja, koja bi morale prihvatiti i slijediti sve današnje srpske političke elite! I jedan takav retropristup našim nedavnim povijestima i odnosima nikako ne bismo smjeli olako shvatiti. Ne kaže se uzalud: boj se Danajaca/Draškovića i kada darove nosi![183]

---

181 Nebojša Lujanović, U rovovima interpretacije. Strategija i tragedija nelegitimnog čitanja, Ljevak, Zagreb, 2020.

182 Ova studija objelodanjena je 2018. godine u izdanju Leykam Int., Zagreb, i u njoj se, između inih stvari, bavio proznim stvaralaštvima Ive Andrića, Miljenka Jergovića, Josipa Mlakića. Riječ je o tzv. piscima-bastardima, koji ne pripadaju samo jednoj nacionalnoj književnosti i koji na toj činjenici svjesno inzistiraju.

183 Jednoga Stjepana Radića nije zavela jedna takva „slatkorječiva, šarmantna politika", pa je jasno rekao da su mu Srbi kudikamo draži kada srbuju, nego kada kažu da su Jugoslaveni.

Doduše, na neka od tih čitanja mogla bi se primijeniti konstatacija Ivana Lovrenovića da su ta čitanja književnog opusa I. Andrića „poprimila obrise vulgarne političke i nacionalne instrumentalizacije velikog pisca" (str. 16.), jedno obično „nacionalističko mrcvarenje autora, svaka od triju strana sa svojim motivima. Srbima je neka vrsta argumenta za zločin, Hrvatima neugodna uspomena na omraženu bivšu državu, a Bošnjacima neodvojiv od traume koju su doživjeli prilikom raspada države" (isto).

Naravno da unutar takvih interpretacija nema mjesta ni za „umjetnost, ni za pisca i njegovo djelo."

Knjiga „U rovovima interpretacija" predstavlja svojevrsni protest protiv takvih (ne)legitimnih čitanja bilo čijih književnih tekstova. Ovdje uopće nije bitno tko je počeo prvi, je li to bio tamo neki znanstveni amater, Šukrija Kurtović, koji je književni opus I. Andrića sveo na puku islamofobiju, pa se ta, blago rečena, neozbiljna ocjena jako dopala jednom bosanskom emigrantu, A. Zulfikarpašiću, koji je onda taj nesretni tekst publicirao, te na taj način utjecao na čitav niz bosanskih/sarajevskih sveučilišnih profesora književnosti (M. Rizvića, N. Durakovića, S. Kordića...), ali i nekih drugih koji s književnošću nemaju nikakve veze (kao što je to jedan R. Mahmutćehajić),[184] koji su se svojski namučili kako bi demonstrirali svoju posvemašnju teorijsku insuficijentnost u pitanjima književnosti, etike, filozofije, politike...

U knjizi „Bitka za prošlost. Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam,"[185] Z. Milutinović pokazao je svu bijedu (neznanje, površnost, ostrašćenost...) jednog takvog čitanja književnog opusa I. Andrića, ali i sam je bio nedosljedan, jer

---

Naime, iza ove, na prvi pogled, nevine i neutralne etikete, u pravilu, krilo se „političko „ludovanje". Moglo bi se reći da smo mi Hrvati 90-ih godina prošloga stoljeća imali veliku sreću što je u Jugoslavenskoj narodnoj armiji pobijedila „Kadijevićeva/srpska/četnička opcija" rješavanja „jugoslavenske krize", a ne ona „Mamulina, pseudojugslavenska".

184 Vidjeti njegovu knjigu, Andrićevstvo (protiv etike sjećanja), Clio, Beograd, 2015. Zanimljivo da je u 80-im godinama R. Mahmutćehajić bio profesor na osječkoj univerzi. Koliko se sjećam predavao je na Elektrotehničkom fakultetu. Srećom u hrvatskoj znanosti o književnosti njegovi stavovi o I. Andriću nisu shvaćeni ozbiljno. Jedini izuzetak predstavlja I. Banac, sjajan povjesničar, ali koji ne samo što o književnosti nije znao apsolutno ništa, već ju i nije razumio, pa je onda iz nekih čudnih razloga, nejasnih interesa, bio spreman nekritički promovirati neozbiljne i neutemeljene filozofsko-teološke stavove R. Mahmutćehajića. Pri tome, čak nije ispravljao ni one nedopustive faktografske pogreške u pretencioznom rukopisu ovoga autora.

185 Z. Milutinović, Bitka za prošlost..., Geopoetika, Beograd, 2018. Z. Milutinović profesor je južnoslavenskih književnosti i moderne književne teorije na Univerzitetskom koledžu London/UCL. Na njegovu sklonost da i svoje interpretacije oboji „nacionalnim bojama", prije

nije želio primijetiti da i unutar bošnjačke akademske zajednice postoje autori koji na jedan posvema drugačiji način čitaju taj opus (E. Kazaz, E. Havarić...), što možda i ne bi bio preveliki grijeh kada istovremeno ne bi prešutio i neka pogrešna „srpska čitanja" opusa I. Andrića.

Tako Z. Milutinović, iz nama nerazumljivih razloga, brani način na koji je srpski akademik P. Palavestra čitao neke tekstove I. Andrića, odnosno nepotrebno relativizira i nekorektni odnos bh. srpskih političara (R. Karadžića, N. Koljevića...) prema tekstovima ovoga pisca. Opće je poznato da su bh. srpski političari preveli Andrićevu novelu „Pismo iz 1920. godine" na engleski jezik i onda su ju dijelili svim stranim političarima, novinarima..., kako bi dokazali da su njihovi zločini nad Bošnjacima i drugima posvema opravdani, jer je i veliki Andrić Bosnu definirao kao „zemlju endemske mržnje".[186] A da nije u pitanju samo jedan „loš dan" kod ovog i više nego pristojnog i ozbiljnog znanstvenika pokazuje i njegova recenzija knjige njemačkog novinara Micheala Martensa, „Vatra u vodi. Ivo Andrić – jedan europski život"[187]. Naime, sve ono što se moglo naslutiti u knjizi „Bitka za prošlost...", a to je osjećaj da ni jednom Z. Milutinoviću uopće nije mrska nacionalistička instrumentalizacija književnih tekstova, njegova recenzija ove knjige definitivno nas je uvjerila da nas naš osjećaj nije prevario. Tako je u ovoj recenziji Z. Milutinović pokazao da nije pažljivo čitao čak ni one tekstove na koje se u svojoj recenziji poziva kako bi osporio neke, zapravo, banalne tvrdnje M. Martensa, o tome je li Ivo Andrić bio ili nije član Jugoslavenske radikalne zajednice, kojoj je na čelu bio M. Stojadinović, (zanimljivo je da taj prilično neugodan podatak ni sam I. Andrić nije nešto previše skrivao) ili tvrdnja da je knjiga M. Martensa pisana iz tuđe/strane, germanske, kolonijalističke perspektive... Doduše, ostaje nejasno iz koje bi to perspektive, prema mišljenju Milutinovića, uopće mogao pisati jedan njemački novinar o Ivi Andriću.

---

nas, upozorili su i D. Beganović, i E. Kazaz, i D. Šabotić. Naše kritičke primjedbe takve prakse izložili smo u završnom poglavlju ove knjige! Inače, to se zove „pohvala (ne)dosljednosti"!

186 Gotovo istu mantru papagajski su ponavljali i Dobrica Ćosić, i Aleksa Đilas, sin Milovana Đilasa, i mnogi drugi kojima još uvijek nije jasno da između fikcije i zbilje, lika, pripovjedača i autora nije moguće staviti znak jednakosti. Konačno, to su sve seminarska pitanja, koja čak i manje dobri studenti apsolviraju na prvoj godini studija književnosti. Kao što se dadne vidjeti s političarima, akademicima i profesorima ide puno teže, oni nikako ne uspijevaju usvojiti te elementarne lekcije!

187 Knjiga je objelodanjena u zagrebačkoj izdavačkoj kući Ljevak 2020. godine. Treba reći da je ova sjajna knjiga prevedena i u Sarajevu i u Beogradu. Zanimljivo je da je njezina recepcija bila puno bolja u Sarajevu nego u Beogradu.

Sam N. Lujanović kaže da su okidač za pisanje ove njegove knjige – parodije o strategijama i tragedijama nelegitimnih čitanja bile bošnjačke interpretacije da je Andrić mrzitelj muslimana, islamskog svijeta uopće. Te su interpretacije, u međuvremenu, prerasle u svojevrsnu hajku[188] na Ivu Andrića. Zanimljivo je da su u posljednje vrijeme neki od tih interpretatora počeli čitati čak i tekstove jednog Danila Kiša na sličan način. I u njegovim tekstovima pronalaze elemente antimuslimanstva, jer ni on nije odolio onom porivu da unizi njihove svetinje. A prije Andrića na isti su način čitali Njegoša i I. Mažuranića. Sjećamo se nekih vremena u bivšoj državi kada su se postavljali zahtjevi s najviših mjesta, partijskih komiteta da se iz školskih lektira izbace, protjeraju djela tih pisaca, „Gorski vijenac", „Smrt Smail-age Čengića", „Osman"... U nekim drugim vremenima rušili su se spomenici nepoćudnih pisaca, mijenjala su se imena ulica koje su bile nazvane po njima.

I jedan takav političko-ideološki pristup „natjerao je" N. Lujanovića da se, kako on to sam kaže, malo „feralovski zaigra" i da njihovom metodom čitanja Andrića dokaže kako su kod ovog pisca objekt iskonske mržnje, zapravo, kršćani, pravoslavci i katolici, a ne muslimani. Pa jedno takvo „feralovsko/nelegitimno čitanje" pokazuje da se sve zlo ovoga svijeta nalazi isključivo kod kršćana, koji su kudikamo iskvareniji od muslimanske raje, oni su ti koji generiraju sva ona loša stanja u svijetu, sve krizne situacije, ratove, njihovi su karakteri slabi, oni su skloni razvratnom ponašanju... Te osobine nisu strane čak ni „svetim ljudima", fratrima... Oni su ti koji bježe od svoje vjere, svojeg identiteta, svojih tradicija, običaja...

Nadalje, moguće je lako dokazati da je I. Andrić vjerovao da su upravo „kršćanske žene naopake"... I još mnogih drugih „šaljivih" detalja moguće je pronaći u ovoj sjajnoj knjizi koja na sjajan, parodičan način demontira interpretacije „visoke" znanosti o književnosti.

---

188 Peto poglavlje knjige N. Lujanovića posvećeno je upravo ovom novom žanru u našim književnim kritikama i povijesti književnosti – hajci. Ovdje ćemo samo konstatirati postojanje toga žanra, a nešto više o tome reći ćemo nekom drugom prilikom. Naime, smatramo kako hajke uopće ne predstavljaju neki novum u našem društvu, kulturi... Ž. Pavlović je tamo 70-ih godina prošloga stoljeća snimio film „Hajka"!

Što je Andrić nama i što smo mi njemu…[189]

Umjesto uvoda: O noveli Ive Andrića „Pismo iz 1920. godine“, još jednom…

[189] Marginalije uz čitanje, M. Martens, Vatra u vatri, Ivo Andrić – jedan europski život, Ljevak, Zagreb, 2020. Nema nikakve dileme da se radi o iznimno važnoj knjizi, u kojoj se autor potrudio uredno katalogizirati gotovo sve bitne događaje, susrete, osobe…, koje su obilježile život Ive Andrića, ali pored toga, ova nam knjiga, jednako tako, može pomoći i u rasvjetljavanju nekih starijih i novijih „crnila“ makedonske povijesti. I to počev od onih koji se odnose na nejasnoće vezane uz makedonski identitet, preko onih koji proizlaze iz nekih prošlih neriješenih jezičnih nesporazuma, pa sve do onih koji dovode u pitanje makedonsku povijest, tradiciju, vjeru/Crkvu… Konačno, zašto ne reći da je i sam I. Andrić jedno vrijeme bio uvjeren da je Makedonija južna Srbija. Nažalost, u tom uvjerenju nije bio usamljen! A da ta „vjerovanja“ uopće nisu stvar neke tamo daleke prošlosti, na najgori su mogući način, pokazale 80-e godine prošloga stoljeća, kada su, manje-više, sve novonastale, antikomunističke srpske političke stranke, koje su se smatrale demokratskim, liberalnim, modernim političkim strankama, od ideje da je Makedonija zapravo južna Srbija nisu namjeravale odustati. Bez obzira na to što je riječ o ideji, koja je nastala unutar geopolitičkih strategija kasnog XIX. stoljeća! To se najbolje može vidjeti u njihovim političkim programima u kojima se otvoreno, na krajnje šovinistički način, negiralo postojanje makedonske nacije, ali i nekih drugih nacija, crnogorske, bošnjačke…, odnosno smatrali su da je „makedonska nacija“ obična konstrukcija/izmišljotina Kominterne, odnosno jugoslavenskih komunista. Iako su mnogi od lidera tih „demokratskih“ stranaka bili relativno obrazovane osobe (N. Milošević, K. Čavoški, Z. Đinđić, V. Gligorov, Lj. i B. Tadić, M. Marković, V. Drašković, S. Selenić…, oni marginalci, poput V. Šešelja, D. Bokana…, nisu vrijedni našeg spomena), očito da su im neke modernije teorije o nastanku nacija bile nepoznate, pa tako i ona „konstrukcionistička“ teorija. Makedonske akademske elite ove provokacije isprva su ignorirale, ali kada je vrag odnio šalu, onda su i one morale reagirati. Od svih tih reakcija vjerojatno su reakcije Katice Kulavkove teorijski najsustavnije, a vremenski najdugotrajnije. O toj sustavnosti i upornosti svjedoči i knjiga „Makedonski volneni vreminja“, Tri, Skopje, 2017. Radi se o zbirci njezinih intervjua u periodu između 1992. i 2017. godine. Naravno, i poslije te godine K. Kulavkova ne prestaje sa svojim stalnim upozorenjima, koja su sastavni dio one europske intelektualne tradicije, koju je još početkom prošloga stoljeća započeo francuski pisac E. Zola s onim čuvenim tekstom „Optužujem/J’ Accuse…“, u makedonskoj javnosti, prije svega, onoj političkoj, ali i akademskoj unutar koje i sama djeluje, na činjenicu da se iz intelektualno-političke lijenosti stalno kasni u reakcijama na čitav niz provokacija, i onih koje dolaze od međunarodne zajednice, ali, jednako tako, i onih koje su rezultat vlastitih, unutar makedonskih, političko-kulturnih nesporazuma.
Čini nam se da razloge izostanka reakcija treba tražiti u činjenici da je najveći dio makedonske javnosti, i one političke, i one akademske, ali i onaj tzv. „obični svijet“, iskreno mislio da su tijekom života u socijalističkoj Jugoslaviji/Makedoniji sve „makedonske teme i dileme“ jednom zauvijek riješene. Tim više, što je u socijalističkoj Jugoslaviji, makedonskim elitama bilo dopušten „stidljivi“ nacionalizam. Naime, smatralo se da je riječ o takvoj vrsti „benignog“ nacionalizma koji ionako ni jednoj drugoj jugoslavenskoj nacionalnoj zajednici ne stvara nikakve veće probleme, tim više, što se Tito odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata nemilosrdno obračunao s partijskom frakcijom unutar makedonskih komunista (Šatarov et com.), a „građanski element“ u Makedoniji ionako nije predstavljao neki značajniji faktor u društvu, posebice poslije obračuna s Metodijom Andonovom-Čentom, prvim predsjednikom ASNOM-a, kao i svih onih političkih likvidacija građana, u Velesu, pa sukoba sa stvarnim, a još više izmišljenim informbiroovcima poslije razlaza sa Staljinom…

Novelu Ive Andrića „Pismo iz 1920. godine“, po svemu sudeći, prvi smo puta pročitali spremajući se za ispit iz srpske književnosti kod profesora Grčevića krajem 70-ih godina. I to čitanje nije se ni po čemu razlikovalo od tipičnog studentskog čitanja ispitne literature: na vrijeme zauzeti mjesto u Slavističkoj knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu i nastojati pročitati što više ispitnih naslova i to po mogućnosti što brže! Stoga i nije nimalo čudno što to prvo, „studentsko čitanje“ te novele nije na nas ostavilo neki dublji trag, nije nas natjeralo na razmišljanje o tome što smo to, zapravo, pročitali. No, samo koju godinu kasnije mnogo toga će se promijeniti. Studentski su dani prošli i u međuvremenu smo izabrani za asistenta na kolegiju makedonske književnosti na tek osnovanom Pedagoškom fakultetu u Osijeku.[190] Ta vas uloga u mnogim

Treba biti iskren i reći da je socijalistička vlast u Makedoniji, u prvome naletu, riješila neke vrlo bitne stvari, kao što su kodifikacija jezika, tiskanje prve gramatike, pravopisa, formiranje temeljnih nacionalnih institucija (fakulteta, opere, muzeja, arhiva, galerija…), a već u 60-im Makedonci su dobili i svoju Akademiju, i svoju Crkvu, pa bi, u takvoj situaciji, uistinu bilo krajnje nepristojno propitivati legitimitet „nove vlasti“. No, već u 70-im, a posebice u 80-im otvaraju se neke „nove teme“, kao što je redefiniranje „jugoslavenske federacije“ i svega što uz to redefiniranje postojećih odnosa slijedi, a na koje ni makedonska politička, ali ni akademska elita više nije imala zadovoljavajuće i pravovremene odgovore. I Memorandum SANU i radikalni stavovi slovenskih intelektualaca, „Novi slovenski program“ (Nova Revija, br. 57/1987), u makedonskoj javnosti prošli su bez ikakvih reakcija. Još su mi u sjećanju neki moji „mali noćni razgovori“ s makedonskim prijateljima u kojima smo pokušavali ukazati na to da je nužan jedan suvisao makedonski politički odgovor/memorandum na sve one političke procese koji su se tog trenutka zbivali na jugoslavenskim prostorima. No, i makedonski komunisti, baš kao i hrvatski, odabrali su „šutnju“ kao svoj odgovor na te dramatične političke procese. Pad Berlinskog zida i u socijalističkoj se Makedoniji uredno prespavao. Dolazak P. Goševa na čelo makedonskih komunista, prema našem mišljenju, došao je za nijansu prekasno. Sve političke pogreške (L. Koliševskog, L. Mojsova, M. Pančevskog…) makedonski komunisti više nisu mogli ispraviti. I sva ta zbivanja početkom 90-ih uvelike su determinirale i ovo sadašnje stanje koje je i više nego nepodnošljivo: pod pritiskom međunarodne zajednice pristalo se na promjenu imena države, Makedonija je postala Sjeverna Makedonija, a od čvrsto obećanih EU-integracija i dalje nema ništa. Građani su s pravom revoltirani, gdje ni činjenica da je, u međuvremenu, novoimenovana država postala punopravnom članicom NATO-saveza ne predstavlja velikoj većini javnosti nikakvo zadovoljstvo.

190 Vjerojatno do osnivanja Pedagoškog fakulteta u Osijeku nikada ne bi došlo, uostalom kao ni do osnivanja osječkog Sveučilišta, da ideje „hrvatskog proljeća“ nisu doživjele težak politički poraz. Poslije „lipanjskog bunta“ beogradskih studenata 1968. godine, a posebice poslije studentskog štrajka u Zagrebu 1971., Titu i ostalim čelnicima Komunističke partije bilo je i više nego jasno da se na svaki način mora spriječiti prevelika koncentracija studentske populacije u glavnim središtima republike, pa je poslije te spoznaje Partija odlučila osnovati nova sveučilišna središta, u Splitu, u Rijeci, u Osijeku…, povećati broj fakultetskih jedinica. Istovjetni procesi događali su se i u Srbiji. Pedagoški fakultet pravni je slijednik osječke Pedagoške akademije, koja nikada nije uspjela izaći iz okvira jedne pristojne provincijalne preparandije. Taj duh provincijalizma dugo će se osjećati i na Pedagoškom fakultetu, gdje je govorljiva odanost

detaljima određuje, pozicionira... Jedna od tih „novih“ obveza predmnijeva i jedan ozbiljni pristup čitanju: vi, jednostavno, više niste u poziciji da književne, teorijske i druge tekstove čitate na studentski način: brzo i površno! Pogotovo je tako što nemoguće ako se pored svih nastavnih obveza, predavanja, seminara, konzultacija još piše i doktorat. Nikako nije moguće biti dobar „upravitelj teorijske praznine“, solidan teoretičar i povjesničar književnosti, bez sustavnog čitanja ozbiljnih teorijskih, filozofskih, politoloških tekstova, poštovanja i usvajanja strogih metodoloških procedura, koje traže da svaka vaša argumentacija u nastavi, u tekstovima koje objavljujete, bude i logična i konzistentna. Naime, samo na taj način, ozbiljnošću i korektnošću, možete uvjeriti potencijalne čitatelje u vjerodostojnost vaših argumenta, u održivost vaše metodologije, u legitimnost vaših čitanja književnih tekstova.

Tema našeg doktorata bila je strukturalna analiza proznog opusa S. Janevskog. Kao što je poznato Slavko Janevski jedan je od najvažnijih makedonskih pisaca u 20. stoljeću, pisac prvog makedonskog romana „Selo iza sedam jasenova”.[191] Budući da je u to vrijeme strukturalizam bio vladajuća teorijska paradigma i naš je doktorat, u najvećoj mjeri, bio pisan iz te strukturalističke perspektive.[192] Stoga i nije neobično što smo u proznom opusu toga pisca tražili sve one detalje kojim bi se potvrdila opravdanost upotrebe te, a ne neke druge teorijske paradigme/perspektive. Ovo smo morali spomenuti, jer mnogi drugi važni detalji, kao što su to npr. političko-etički kompleksi koji su prisutni u svakom literarnom tekstu, pa tako i u prozi S. Janevskog, za strukturalistič-

ondašnjoj vladajućoj partiji bila puno važnija od bilo kakvih pokušaja prakticiranja temeljnih akademskih načela.

191 O tome više u našoj knjizi „Novi experimentum macedonicum“, IC Revija, Osijek, 1988.

192 Iako su nam i u to vrijeme bili poznati neki tekstovi F. Fanona i E. Saida, tada nam nije padalo na pamet da makedonsku, ali i bilo koju drugu književnost čitamo iz (post)kolonijalne teorijske perspektive. Tako što dogodit će se nešto kasnije, u 90-im godinama. Nema nikakve dvojbe da je proživljeno iskustvo rata bitno doprinijelo promjeni naše teorijske paradigme! Naravno, tek poslije tog traumatičnog iskustva bilo je moguće da tekstove nekih pisaca čitamo i u tom, postimperijalnom ključu, tako što smo u njihovim opusima pronalazili i one priče/tekstove, koje se temelje na u emancipatorskoj/oslobodilačkoj naraciji. Nadalje, čitanje književnih tekstova iz te postimperijalne/postkolonijalne perspektive nedvojbeno pokazuje dugu tradiciju pisanja takvih „oslobodilačkih“ priča u svim južnoslavenskim literaturama. Toj tradiciji pripada i „Judita“ M. Marulića, i „Osman“ I. Gundulića, i „Smrt Smail-age Čengića“ I. Mažuranića, i „Gorski vijenac“ P. Petrovića-Njegoša, i „Krštenje na Savici“ F. Prešerna, i „Makedonska krvava svadba“ V. Černodrinskog... Odjednom su nam tekstovi Fanona, Saida, Spivakove..., svih onih koji su inzistirali na tome da se konačno treba čuti i „govor potlačenih“, postali nekako razumljiviji, jasniji, kao nešto što se može aplicirati i u proučavanje naših književnosti, u kojima se često problematizirao odnos „gospodar“ vs. „rob“, gdje je taj odnos najprisutniji upravo u bh. i makedonskoj književnosti.

ku perspektivu ne samo što nisu odlučujući pri interpretaciji teksta, već su oni i nevidljivi, pa je onda posvema razumljivo što takvi detalji i nisu bili predmetom naše strukturalističke analize. Sve ovo govorimo zato što se u noveli S. Janevskog „Ni Balkanci nisu bez sudbine" izrijekom spominje i novela I. Andrića „Pismo iz 1920. godine", i jedan slučajni susret i razgovor dvojice književnika. Tom prilikom ta dvojica književnika razgovarali su, između ostaloga, i o „balkanskim" temama" i to tako što je Janevski uglavnom postavljao pitanja, a Andrić je na ta pitanja pokušao, na onaj svoj poznati način, znakovitom šutnjom i eliptičnom mudrošću, odgovoriti:

„Ni Balkanci nisu bez sudbine" reče. „Ono što su nam doneli vekovi moći će, možda, opet kroz dugi niz godina, da izbrišu buduća vremena".[193] (...)

„Prošlo je više od godinu dana kad sam, posle jednog slučajnog susreta, posetio danas najspokojnijeg pripovedača u Evropi, (...) i pomenuo mu priču „Pismo iz 1920. godine": Maks Levenfeld, poreklom Jevrejin iz Bosne, napušta vilajet, piščev i svoj, zbog mržnje ponikle ne u njemu, već oko njega, naše mržnje, uzajamne u dodiru sa životima naših ljudi. (...)

„Upitao sam ga da li misli da na Balkanu mržnja živi i vreba samo u Bosni. Njegove oči iza debelih stakala gledale su nekud mimo mene, u nešto što je prošlost ili nešto iz čega bi se mogao naslutiti odgovor budućnosti na to pitanje. Posle kraćeg ćutanja, rekao mi je mirno, ne toliko da poduči koliko da odgovori čoveku rođenom u vremenu kad je on napisao svoju autobiografsku pri-

---

193 Ne možemo se oteti dojmu da ovim odgovorom I. Andrić zapravo samo varira onu svoju poznatu misao iz Noćnih razgovora 1941., objavljenih u „Napretku", Hrvatski narodni kalendar 1946., Sarajevo, 1946., str. 120, koja glasi: „Jer služimo i zlo, tuđinu i svojim ranjenim zlim nagonima i zabludama, i svemu i svakome, samo ne načelima Slobode, Bratstva i Jedinstva", za koje se on nada da će se možda u nekoj sretnijoj budućnosti i ostvariti! Stoga pomalo i rezignirano zaključuje da Balkanci ipak nisu bez sudbine! Naravno, kategorije Slobode, Bratstva i Jedinstva, kao i činjenicu da je I. Andriću u tom momentu bila bliska teorija progresije u razvoju Povijesti, novija srpska književna kritika ne želi ni čuti ni vidjeti! Ona uglavnom inzistira na njegovu odnosu prema Vuku Karadžiću, Petru Petroviću-Njegošu..., jer ga, prema tom mišljenju, upravo taj odnos (radi se o odnosu iz kojeg su, u jednom vremenu, bili derivirani svi ključni elementi Andrićeve poetike, i kosovski mit, i hajdučka epika, i /veliko/srpsko poimanje jugoslavenstva, koje smatra da su i Crna Gora, i Bosna, i Dubrovačka Republika, i Makedonija/Južna Srbija srpske zemlje, i iracionalna mržnja prema islamu/Otomanskoj imperiji, i Austriji, i nekritička sklonost prema svim oblicima totalitarnih vlasti, ali i patološki napori da se svjesno suspendira i vlastiti nacionalni identitet...) čini *par exellence* srpskim piscem! Tu tezu, kao i njezinu (ne)utemeljenost, komentirat ćemo u nastavku našega rada. Ovdje, isto tako, treba reći da M. Martens u svojoj knjizi „Vatra u vatri" vrlo pozorno bilježi (i diskretno komentira) sve promjene, sve oscilacije Andrićevih razmišljanja, raspoloženja, duševnih stanja..., kroz koje je u životu taj pisac prolazio.

ču, da su Maks Levenfeld (i on sa njim) živeli u Bosni i govorili o Bosni: autor koji će govoriti o uzajamnoj mržnji naroda koji ne poznaje, njegov je podsvesni sudija i može postati, i ne hoteći, pripadnik sopstvene mržnje. Rekao sam mu da smo mi Balkanci, ljudi izdeljeni granicama i opet slični u mnogo čemu – u iskušenjima, iščekivanju, strahu, folkloru, slobodarstvu. U istorijskim isprepletenostima i beskrajnim nesporazumima".[194]

Podatak da se u vlastitom tekstu pisac poziva na tekst jednoga drugoga pisca uvjerio nas je da bi bilo korisno kada bismo iznova pročitali novelu „Pismo iz 1920. godine", jer očito da njezina važnost nadilazi onu našu površnu studentsku impresiju o još jednoj u nizu „mračnih" Andrićevih priča o Bosni, njezinim ljudima, krajevima, običajima... Njezino „uvlačenje" u novelu „Ni Balkanci nisu bez sudbine" nije nimalo slučajno. Očito da je taj postupak „uvlačenja" drugog teksta u vlasti učinjen iz određenih namjera, literarnih, političkih, etičkih... Možemo samo pretpostaviti da je upravo ta novela, njezina završna poruka, kao i sam razgovor s Andrićem, Slavku Janevskom predstavljala onu konačnu potvrdu nekih njegovih razmišljanja o „balkanskim temama": Da je tome doista tako potvrđuje nam i sam naslov njegove novele, koji je, zapravo, u razgovoru sugerirao I. Andrić, a njegovim prihvaćanjem i preuzimanjem S. Janevski prihvatio je i njegov (umjereni) optimizam koji se temelji na mišljenju da bez obzira na sve nepovoljne povijesne okolnosti koje uporno prate Balkance, oni usprkos tome ipak imaju neku budućnost![195]

To je ujedno bila i polazna premisa naše komparativne analize novele „Ni Balkanci nisu bez sudbine" i novele „Pismo iz 1920. godine". Naime, već do tada bili smo svjesni da u analizi književnih tekstova nije dopušteno stavljati znak jednakosti između stavova autora i stavova književnog lika, i da, prema tome, nije korektno stav o Bosni kao zemlji mržnje pripisati piscu I. Andriću, već je tu oporu misao izrekao Maks Levenfeld, lik u toj noveli. Konačno, to

---

194 S. Janevski, Omorine i druge pripovetke, Narodna knjiga, Beograd, 1973. Treba reći da ovdje S. Janevski griješi kada misli da je ova novela nastala 1920. godine, godine kada je on rođen. Samo se početak priče odnosi na tu 1920. godinu kada su se na željezničkom kolodvoru u Slavonskom Brodu, nakratko, susreli Maks Levenfeld i pisac, koji više ne živi u Zagrebu, jer se početkom te godine preselio u Beograd i Maksu na rastanku daje svoju beogradsku adresu. Ovu novelu I. Andrić objelodanio je 1946. godine u sarajevskim „Pogledima".

195 Doduše, to još uvijek ne znači da S. Janevskom nije strana uporaba fatalističkog diskursa. Tako ćemo u njegovim literarnim tekstovima često naći pasuse u kojima taj autor o historiji govori u kategorijama sudbine, a ne u kategorijama „odgovornosti". Nadalje, u njegovim literarnim tekstovima postoji čitav niz narativnih paragrafa u kojima se tematiziraju makedonska tradicija i korijeni. U intervjuima u kojima interpretira svoju poetiku pisac tu svoju opsesivnost uopće ne skriva: „Nemam poštovanja prema onima koji odbijaju tradiciju!"

nije nikakva velika mudrost, već se tu radi o elementarnim postavkama svake ozbiljnije književne teorije u kojima odavno stoji da se u interpretacijama književnih tekstova ne smije poistovjetiti fikciju i stvarnost, odnosno da bi bilo uputno razlikovati književni lik od stvarne osobe. A kada pisac u svom tekstu precizno datira neki događaj, susret, kao što je to slučaj u noveli „Pismo iz…“, onda on to čini s jasnom svrhom, fikciji želi osigurati privid autentičnog događaja. Težište je na 'prividu', a ne 'autentičnosti'![196]

I kada se pisac X u svome tekstu eksplicite referira na neki drugi tekst, nekog drugog pisca Y, kao što je to slučaj u noveli „Ni Balkanci nisu bez sudbine“, onda to pisac X vjerojatno čini iz sljedećih razloga:

a) piscu X tekst pisca Y iznimno je važan i zato ga i „uvlači“ u svoj tekst u kojem taj „uvučeni“ tekst, između ostalih funkcija, ima i funkciju citata
b) a, eksplicite ga spominje zbog toga što taj tekst/citat sudjeluje u rješavanju nekih od njegovih (opsesivnih) dilema, koje su stvarne i koje se događaju „ovdje“ i „sada“,[197] u Makedoniji krajem 60-ih godina prošloga stoljeća.

---

196 Ovo su stvari koje su jasne studentima prvih godina književnosti, ali očito da mnogi akademici, profesori s ovim banalnostima imaju velikih problema, jer im se ne uklapa u neke od njihovih političkih projekcija. Tako će i Ivo Banac, hrvatski povjesničar, u tekstu u kojem se bavio političkim aspektima Andrićeve proze ustvrditi da nema nikakve razlike između stavova Maksa Levenfelda, književnog lika, s jedne strane, i Ive Andrića, pisca, s druge strane! Naravno da ova Bančeva konstatacija nije točna!

197 I. Andrić novelu „Pismo iz 1920. godine“ napisao je poslije završetka Drugog svjetskog rata, 1946. godine. S. Janevski novelu „Ni Balkanci nisu bez sudbine“ napisao je dvadesetak godina poslije, krajem 60-ih godina, u trenutku kada veliki broj Makedonaca, iz ekonomskih razloga, napušta zemlju i odlazi u Ameriku, Australiju, zemlje zapadne Europe…: „gusto odlaze preko okeana, izlivaju se u reku bez povratka… Neka naša sela godinama ne slave rođenja, nema svadbi… Ostalo je tiho umiranje iseljeničkih roditelja… Ovaj fenomen opseda čitave krajeve republike…“
I pisac se, za razliku od tadašnjih političkih elita, nikako ne može pomiriti s činjenicom da mladi Makedonci masovno napuštaju svoju zemlju. Od tih elita on u očaju traži, gotovo da ih preklinje kako bi se adekvatno odredili spram ove i više nego uznemirujuće društvene pojave, egzodusa ljudi u vremenima mira. Naime, prema njegovu mišljenju, nitko nema pravo da se indiferentno odnosi spram masovnog iseljavanja najpotentnijeg dijela stanovništva Makedonije. Tim više, što je riječ o procesima koji su se događali i u prošlosti i koji ne prestaju samom činjenicom da se, u međuvremenu, nekoliko puta promijenila vlast, društveni odnosi, načini proizvodnje… Do odlazaka najčešće dolazi poslije sukoba, poslije ratova, Balkanskih vojni, prirodnih nepogoda, potresa (veliki potres pogodio je Skopje 1963. godine i bitno je utjecao na demografska kretanja u Makedoniji, Skopje je postalo veliko gradilište, kronično je nedostajalo radne snage, što je dovelo do toga da su preko noći makedonska sela opustjela, seosko stanovništvo masovno je dolazilo u Skopje, ali i ostale makedonske gradove, a koji u to vrijeme nisu imali potrebnu infrastrukturu za njihov prihvat, za njihov pristojan smje-

Štoviše, to „drugo“ čitanje dodatno nas je motiviralo, pa smo napisali i jedan tekst u kojem smo analizirali te dvije novele. Taj smo naš rad izložili na jednom znanstvenom simpoziju.[198] Sjećamo se da je u diskusiji Ivan Lovreno-

štaj…), poplava, suša… Novela „Ni Balkanci nisu…“, uostalom, kao i cijeli ciklus priča u knjizi „Omorine“ predstavlja jednu od najžešćih kritika političko-ekonomskog stanja u tadašnjoj socijalističkoj Makedoniji.

I novela „Ni Balkanci nisu bez sudbine“ jedna je takva nesretna i tužna priča o sudbini dvojice (ne)prijatelja poslije završetka Balkanskih vojni, od kojih je jedan u ratu oslijepio, a drugi ostao bez nogu. Nesreća ih je natjerala na zajedništvo, na suradnju… Ali, poslije tih vojni neki su ipak morali napustiti Makedoniju, iako su u njoj bili rođeni, iako su u njoj živjeli generacijama. Jednostavno, u novoj državi iz vjerskih i etničkih razloga više nisu bili poželjni; jer su bili Turci, jer su bili muslimani, jer su bili Albanci…

Maks Levenfeld, „junak“ Andrićeve novele, Bosnu je napustio u ožujku 1920. godine. Mržnja je bila temeljni razlog zbog čega je on odlučio napustiti Bosnu. Teško je povjerovati da je mržnja razlogom iseljavanja mladih Makedonaca?! Ili je, u međuvremenu, možda, došlo do transformacije klasične mržnje? Možda je u Makedoniji na djelu neki mutirani, novoproizvedeni oblik mržnje, koji predstavlja samo logičnu reakciju građana na pretjeranu birokratizaciju makedonskog društva, ili je, možda, ipak u pitanju reakcija na sveopće osiromašenje makedonskog sela, ili građani jednostavno ne mogu samo tako prihvatiti ideologizaciju svih odnosa u makedonskom društvu, i onih privatnih i onih javnih, gdje se onda ta nepotrebna ideologizacija društva može interpretirati kao konfliktni odnos između dijelova partijskih elita i građana, gdje je elitama omogućeno da iz pozicije moći demonstriraju neshvatljivu mržnju, prezir prema vlastitim građanima? Stoga odluka da se emigrira može se shvatiti i kao logičan i opravdan bunt građana protiv otuđenih struktura moći. No, bilo kako bilo, nedvojbeno je da svaki „odlazak“, promjena mjesta prebivališta, iz bilo kojih razloga, predstavlja svojevrsni događaj, koji trajno proizvodi određene učinke, i to „sada“ i „ovdje“! Doduše, nismo sigurni da je baš svaki događaj, svaka zgoda površinske razine povijesno relevantna, ali se možemo složiti s mišljenjem N. Miščevića da „nijedno (…) ‘sada’ nema svoju istinu u samome sebi. Ono upućuje uvijek na neko drugo ‘sada’, ne nužno na neposredno prethodno ni na sljedeće. (…) ‘Sada’ nije jedinstvena forma vremenskog slijeda, već nehomogena materija povijesne konstrukcije“, Bijeli šum (studije iz filozofije jezika), Dometi, Rijeka, 1978., str. 74–75.

198 „Balkan-Povijest-Trauma (na primjerima iz novela Ive Andrića i Slavka Janevskog)“, u: Z. Kramarić, „Identitet, Tekst, Nacija. Interpretacije crnila makedonske povijesti“, Ljevak, Zagreb, 2009., str. 85–111. Radna verzija toga teksta pročitana je na znanstvenom simpoziju o jugoslavenskoj komparatistici, koji je 1985. godine u Samoboru organizirao profesor F. Grčević. No, u nekim drugim našim tekstovima o proznom opusu S. Janevskog, prisutna su i neka druga čitanja te proze. Naime, shvatili smo da nećemo uspjeti shvatiti važnost te proze u razvoju makedonske književnosti ako ju ne pročitamo iz jedne političko-etičke perspektive. Rezultati tih čitanja bili su sljedeći: S. Janevski je, između ostaloga, pisac kojem su politički momenti u makedonskoj povijesti itekako bitni. Bez obzira na to što je vrijeme poslije završetka Drugog svjetskog rata najmirnije vrijeme u povijesti makedonske nacije, ovom je piscu jasno da, zapravo, ni jedan bitan element makedonskog nacionalnog identiteta (jezik, povijest, vjera/Crkva, kultura…) u socijalističkoj Makedoniji nije u potpunosti riješen. I ovaj je pisac itekako svjestan da to rješavanje neće biti nimalo jednostavno, odnosno da se unutar socijalističke Jugoslavije ta „teška“ pitanja neće otvarati, jer „viši državni interesi“, prije svih, odnosi sa susjedima, kao i stavovi „velikih sila“, takvo što jednostavno ne dopuštaju! A, s druge, pak, strane, svako napuštanje jugoslavenskog okvira/koncepta Makedoniju uvodi u jednu

vić iznio neke objekcije na našu interpretaciju tih novela. Budući da je u pitanju iznimno pristojna i smirena osoba i njegove su primjedbe bile takve, blage, upozoravajuće, s puno mjere, poučne, gotovo andrićevske... Upravo zbog te iznimne kritičarske nježnosti mi smo većinu tih objekcija, na našu žalost, vrlo brzo zaboravili. Naime, i tada smo smatrali da nismo „pogrešno" (pro)čitali ove novele, da novelu „Pismo iz 1920. godine" nismo uvukli ni u kakvo sumnjivo ideološko, etničko polje. Naime, upravo će taj Andrićev tekst samo nekoliko godina kasnije postati njegov vjerojatno najcitiraniji tekst, predmetom mnogobrojnih političkih i teorijskih nesporazuma, nepotrebnih ideološko-političkih mistifikacija..., koji s temeljnom idejom literature nemaju nikakve veze. Sve su se te mistifikatorske aktivnosti, u pravilu, referirale na jugoslavensku/bosansku ratnu stvarnost u 90-im godinama prošloga stoljeća. Stoga je posvema u pravu Enver Kazaz kada tvrdi da nije opravdano Andrićevu narativnu figuru o mržnji reducirati na referenti okvir rata u bivšoj državi, na onu njegovu tragičnu bosansku epizodu. Jer, Ivo je Andrić u toj noveli pisao o mržnji, a ne o ratovima!

Isto tako, možemo samo pretpostaviti da Lovrenoviću vjerojatno nije bilo dokraja razumljivo što je u našem čitanju te Andrićeve novele značilo pozivanje na stavove češkog filozofa K. Kosika, koje je ovaj filozof elaborirao u „Dijalektici konkretnog".[199] Naime, mi smo u tom našem radu pošli od teze da bi bilo pogrešno tvrditi da je novela „Pismo iz ..." samo ili jedino svjedočanstvo vremena već da upravo ona, neovisno od vremena i okolnosti svojega postanka, o kojima, također, svjedoči, jest ili postaje konstitutivni element egzistencije čovječanstva, klase, naroda. To će reći da temeljna osobina ove novele nije njezin 'historicitet' nego njezina 'historičnost'/bezvremenost, što će reći sposobnost konkretizacije i nadživljavanja. Riječ je o takvoj vrsti sposobnosti koja ovoj noveli, priči o mržnji, omogućava da se transformira i utemeljuje i u izmi-

nemoguću situaciju. Ili, kao što to u svojoj knjizi razgovora, „Makedonski volneni vreminja", (2017.), Katica Kulavkova točno definira – otvaranje tih „bolnih makedonskih tema" zapravo znači povratak u daleku prošlost, u drugu polovicu XIX. stoljeća, u period prije Berlinskog kongresa, kada su sve opcije opet na stolu, kada je Balkan opet „bure baruta", a Makedonija „jabuka razdora", kada oni koji su politički, vojno, diplomatski „jači" određuju makedonsku budućnost, ime, jezik, identitet...

199 K. Kosik, Dijalektika konkretnog, Prosveta, Beograd, 1967. Isto tako, u tom smo tekstu, pored preuzimanja stavova ovog filozofa, uvelike uvažavali i stavove Agnes Heller, poznate mađarske filozofkinje, pripadnice tzv. Škole Budimpešta, koja je zbog svojih političko-teorijskih stavova morala napustiti Mađarsku!

jenjenim historijskim odnosima.[200] (Mnogo godina poslije nas i Enver Kazaz, neovisno o našem tekstu, došao je do sličnih spoznaja, pa tako i on tvrdi da mržnja nikada ne postoji sama po sebi, već da se ona proizvodi/konstruira; Maks Levenfeld mržnju je vezao uz religijske institucije u Bosni, ona nije neki nadvremeni, esencijalni fenomen, već je ona rad historije, njezin logos utemeljen na mržnji, a ako se već u povodu Andrićeve literature, uključuje i ratna stvarnost nekih vremena, onda je jedino logično pitanje: koje sve to ideologije marljivo sudjeluju u proizvodnji te endemske mržnje, odnosno koje su to institucije, državni ideološki aparati, koji sve vrijeme marno rade na njezinoj povremenoj operacionalizaciji na terenu.)[201]

Ne krijemo zadovoljstvo što je vrijeme pokazalo svu utemeljenost naše konstatacije o mržnji kao društveno-povijesnom konstruktu, i što smo već tada uspjeli izbjeći svim onim zavodljivim ideološko-političkim čitanjima literature, koja nekim drugim književnim teoretičarima, prije svih, ovdje mislimo na P. Palavestru,[202] uopće nisu bila mrska. Esencijalistički pristup literaturi uvijek

---

200 I upravo je I. Lovrenović u tekstu „Glasovi sarajevske noći" najbolje opisao granice te „historičnosti" kada je iz vojno-političke okolice R. Karadžića na stolove europskih i američkih pregovarača o rješenju bosanske krize dolazio engleski prijevod Andrićeve pripovijetke „Pismo iz 1920. godine", sa sugestijom da je to relevantna povijesno-politička elaboracija „urođene međuetničke mržnje", kao argument da je etničko-teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine najbolji način rješenja krize. (To i dan-danas misle i govore mnogi hrvatski, srpski političari, diplomati, politički analitičari, novinari...) A uopće nije nevažno da u to vrijeme iza Karadžićeva štaba kao intelektualna pozadina i „logistika" stoji praktično cijeli *mainstream* srpske nacionalne kulture zajedno sa Srpskom pravoslavnom Crkvom. Karadžić je engleski prijevod tog teksta dijelio svim stranim političarima, diplomatima, novinarima... kao što se u supermarketima dijele obavijesti o sniženjima i totalnim rasprodajama. I ovim je postupkom, uvlačenjem literature u ratnu stvarnost, kulturalizacijom određenih ideologija, trebalo dodatno legitimirati politiku ratnih zločina, počinjeni genocid, etnička čišćenja, kulturocid, urbicid, opravdati one „ubilačke naracije" – kao čvrste, pravovjerne i esencijalistički shvaćene kolektivne identitete, kako ih je već u svojoj knjizi „U ime identiteta" opisao Amin Maallouf.

201 E. Kazaz, Subverzivne poetike: (tranzicija, književnost, kultura, ideologija), Synopsis, Sarajevo, 2012.

202 Još uvijek su mi u sjećanju šarmantne objekcije Svetlane Slapšak o skromnim dometima teorijsko-političke misli P. Palavestre (ništa bolje mišljenje nije imala ni o književnom talentu M. Pavića, književno-političkim konceptima D. Ćosića, a i o pravno-političkim tezama K. Čavoškog nije mislila ništa dobro), a te svoje kritičke objekcije o posvemašnjoj teorijsko-političkoj insuficijentnosti srpske intelektualne elite, o sklonosti te elite da misli isključivo unutar nacionalističkih stereotipa, da svijet sagledava isključivo iz srpske perspektive, da se ta elita lažno predstavlja, potkrijepila je tako što je korektno citirala njihove tekstove. Poslije te evidentnosti o posvemašnjem siromaštvu ideja, vizija, političkih i inih koncepcija, njezini oponenti u pravilu su odustajali od javnih polemika, osim Čavoškog, već su se koristili drugim, puno suptilnijim metodama, izmislili su neku aferu s putnim nalozima i S. Slapšak morala je napustiti Institut za književnost i umjetnost. Ne treba biti previše maštovit pa zaključiti da

nam je bio stran, jer takvi pristupi nepogrešivo vode legitimiranju najgorih derivata nacionalizma.[203] Za razliku od takvih književnih kritičara/teoretičara mi smo se ponašali poput Odiseja, napunili smo uši voskom, i nismo željeli slušati zov nacionalističkih sirena. Nažalost, mnogi se tom zavodljivom zovu, koji je upravo tih godina, u potpunosti, ovladao ondašnjim javnim prostorom, nisu uspjeli othrvati, pa su se upustili u opasnu avanturu esencijalizacije bosanske, ali i drugih balkanskih mržnji.[204] Rezultati su bili i više nego poražavajući,

---

je upravo akademik P. Palavestra bio predstojnik tog Instituta. Nešto kasnije, zbog kritičkih objekcija na književno djelo D. Ćosića bit će izbačena i iz Udruženja književnika Srbije. Zbog tih „dobrih vibracija" morala je, baš kao i Maks Levenfeld, napustiti Beograd i preseliti se u Ljubljanu. I dalje objavljuje sjajne knjige, a većina njih objavljuje se i u Beogradu, posebice u Biblioteci XX vek, koju uređuje I. Čolović. I u Srbiji, uostalom, kao i drugdje, živi i onaj normalan svijet. O svemu tome više, u: „Ogledi o bezbrižnosti", o Palavestri u tekstu, Kritika i moć: Kritika Predraga Palavestre, str. 121–127, Apatridi Radio B92, 1994., i „Ratni Kandid", Samizdat B92, Beograd, 1997. No, tu njihov „ljubavni" odnos ne prestaje, pa će tako za njegovu knjigu „*Orali smo more: književnost i javna reč" (2001.),* S. Slapšak reći da je retorika njezina autora „jedinstvena u diskursu srpskog nacionalizma", s obzirom na mimikrijski karakter tog diskursa, jer Palavestra nema nikakvih problema kada kaže „oštro i odlučno smatra da ga niko nikad neće uveriti da je bilo 'dobro, mudro i korisno' (str. 78) ubijati i rušiti, ali ni u jednom trenutku ne rizikuje da kaže kako je možda ipak bilo zlo, nerazumno, i štetno činiti to." S. Slapšak, *Beton*, 18, 2007.
Pored P. Palavestre, ovdje bi svakako trebalo spomenuti i neke druge autore, prije svega, D. Glišovića, i D. Ćosića, i A. Đilasa (koji je svoje viđenje rješenja jugoslavenske/bosanske krize objavio 1993. godine u prestižnom i utjecajnom „New York Timesu")..., koji na isti, esencijalistički način, kao i Palavestra, čitaju literaturu, pa se i njima učinilo da je moguće literaturom objašnjavati stvarnost ili kao što to D. Ćosić u 90-im godinama primjećuje: „Bosna je opet zemlja mržnje". A upravo će novelu „Pismo iz..." uzeti kao jedinstveni dokaz te svoje „nevine" tvrdnje. Šteta što se nije potrudio objasniti i svoju ulogu, i kao književnika, ali i kao aktivnog političara, početkom 90-ih obnašao je funkciju predsjednika SR Jugoslavije, u pretvaranju Bosne (i ne samo Bosne) u zemlju mržnje! Moramo priznati da su nas uvijek oduševljavali ovakvi pristupi: prvo se aktivno sudjeluje u stvaranju problema, a onda se „von oben", „autsajderski" sve to loše što se dogodilo komentira „kao da" u svemu tome nismo i sami zdušno sudjelovali!

203 Ne krijemo da je naš odnos prema fenomenu nacionalizma ambivalentan. Konačno, jedan takav odnos posljedica je i čitanja određenih teorijskih tekstova (Fanon, Said, Spivak, Hararija, kao i ostalih teoretičara postkolonijalne provenijencije, odlučnih zagovornika da se u javnosti čuje i „govor potlačenih"...). Isto tako, još uvijek nas nitko nije uspio uvjeriti da je prakticiranje „jugoslavenstva" naprednije od benignog prakticiranja nekog partikularnog nacionalnog osjećaja. Naravno, svi oni oblici rigidnog nacionalizma, šovinizma su nam strani. O tome više u našim knjigama, Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike, Meandar, Zagreb, 2014., Nostalgija – kratka povijest zaborava, Meandar, Zagreb, 2016., Kultura i trauma. Pismo bugarskom prijatelju, Meandar, Zagreb, 2020.

204 Ova esencijalizacija mržnje prisutna je i u filmu M. Mančevskog „Prije kiše" (1994.). No, kako su autoru itekako poznati mehanizmi funkcioniranja američke/zapadnoeuropske politike: na Balkanu su svi krivi, tu ne vrijedi podjela na „dobre" i „loše" momke, onda im je autor u ovome filmu baš to i ponudio – mržnja je prisutna u svim etničkim zajednicama, i albanskoj,

umjesto ozbiljnih političkih, sociološkim analiza, javnost je tih godina bila preplavljena mnoštvom petparačkih tekstova u kojima se lamentira o nekoj „mističnoj nužnosti“, o narodima koji su opsjednuti međuvjerskom mržnjom, o iracionalnosti ljudske psihe, gdje su onda ratna klanja „normalna pojava“! Ali, u takvim „analizama“ nije bilo moguće pročitati ni jednu rečenicu o tome tko su, zapravo, stvarni krivci toga stanja, koji su sustavno godinama stvarali takav politički ambijent u kojima su se onda ratne opcije nametnule kao jedini logični izlaz iz jugoslavenskih nesporazuma. U tim „analizama“ ništa se nije moglo pročitati o eventualnoj odgovornosti elita, i onih političkih i onih akademskih, koje su aktivno sudjelovale u stvaranju jednog takvog shizoidnog ambijenta.[205]

I tu bi vjerojatno i trebalo tražiti razloge zašto u Srbiji većina recenzenata knjige „Vatre u vatri. Ivo Andrić – jedan europski život“ tu Andrićevu novelu uopće ne spominju u svojim osvrtima, a M. Martens ju na nekoliko mjesta izrijekom spominje. Tim više, što su, sve vrijeme, upravo tu novelu uzimali kao „krunski dokaz“ Andrićevih proročkih sposobnosti: „Navođenjem ovih tragičnih činjenica (opis ratne stvarnosti u Bosni, nestanak Srba iz Mostara, gdje su, između inih, i svi Palavestre morali napustiti Mostar na početku posljednjeg rata – op. Z. K.),[206] ne mogu se opravdati tumačenja Andrićevih tekstova kao

---

i makedonskoj... Simetrijom, podijeljenom krivnjom, rješavaju se svi balkanski problemi! Stoga uopće nije čudno što su strani kritičari (neumjereno) hvalili taj film. Budući da takav „simetričan pristup“ daje rezultate i neki drugi redatelji, npr. D. Tanović u filmu „Remake“, ponovit će istu matricu. Svi oni koji pokušavaju krivnju vidjeti samo na jednoj strani, kao što to čine srpski redatelj P. Antonijević i scenaristica N. Drakulić u filmu „Dara iz Jasenovca“ (2020) unaprijed su osuđeni na neuspjeh, i onaj umjetnički, i onaj politički! Zapad jednostavno inzistira na poštovanju „političke korektnosti“ i to u svim njezinim detaljima!

205 Z. Milutinović ima čudnu potrebu braniti Palavestru, Ćosića..., i u onim neobranjivim situacijama. Želimo vjerovati da u toj „obrani“ presudan motiv nije bila činjenica što su obojica bili članovi SANU-a i kao takvi kreatori svih onih loših politika u 80-im i 90-im godinama prošloga stoljeća. Iz njihovih kasnijih knjiga vidljivo je da oni ni za milimetar nisu odstupili od svojih stavova koje su zagovarali u onim „olovnim vremenima“. Nema nikakve dvojbe da oni nisu bili samo bliski, već i da su kontrolirali određena središta moći. I, umjesto da svu svoju znanstvenu pozornost posveti analizi/dekonstrukciji vladajućeg diskursa, vladajuće diskurzivne prakse, Z. Milutinović (o)lako se prepustio zovu nacionalističkih truba: „Truba trubi, svi smo rodoljubi!“ To nikako nije poželjna etička pozicija. Umjesto da je taj vrsni teoretičar dekonstruira on (o)lako pristaje sudjelovati u njezinoj daljnjoj proizvodnji.

206 Z. Milutinović ne zaboravlja spomenuti da je „taj grad (Mostar – op. Z. K) (...) danas, skoro četvrt veka nakon rata, i fizički podeljen između Bošnjaka i Hrvata, a da je nekad u njemu živela i brojna srpska zajednica ostaje samo podatak za istoriju. (...)“, Bitka za prošlost, Geopoetika, Beograd, 2018., str. 345., ali onda elementarna politička korektnost nalaže da se učini još jedan korak i kaže da ništa bolja situacija glede etničkih neravnomjernosti nije ni u Banja Luci (i tamo je broj Hrvata i Bošnjaka sveden na statističku grešku, a nije da ih u nekim dru-

proročanskih spisa. Ne mogu, jer lična tragedija – barem ne u akademskom kontekstu – nije opravdanje za pogrešno čitanje. Štiteći Palavestru od implicitne optužbe da je sam dopisivao naslove na poleđini posljednje stranice Andrićeve pripovijetke „*Pismo iz 1920. godine*“, Milutinović daje moguće objašnjenje otkud su se tamo našli naslovi „*Mržnja*“ i „*Pismo iz 1992. g.*“ (isto, str. 347) i potom zaključuje:

„Palavestra nije ništa dopisivao na poleđini Andrićevog rukopisa. Možda je video naslov ‘Pismo iz 1992. g.’, i pod utiskom svega što se dogodilo u ratu 1992. – 1995. možda je te 1997. godine pomislio da je to Andrić vizionarski predvideo i precizno datirao novu provalu mržnje u Bosni i Hercegovini, i pri tome potpuno smetnuo s uma da sadržaj priče i druge godine koje se u njoj nalaze ne podržavaju takvu interpretaciju. To nije nikakva velikosrpska manipulacija Andrićevim naslovima. To je brzopletost.“ (isto, str. 347 i 348)

Ako se i ne radi o *velikosrpskoj manipulaciji naslovima*, to ne amnestira Palavestru od jasne namjere da manipulira Andrićevim tekstovima. A to što je Palavestra „možda video“ i šta mu se pričinilo, to što, citirajući Andrića, kida rečenicu prije nego što ona postane neupotrebljiva za kontekst u kojem ju citira, što izostavlja polovinu Andrićevog zapisa jer diskreditira sve što je dotad i poslije toga rekao u tekstu o piščevim *predskazanjima*, to što zanemaruje vremenski okvir u kojem govore „*Pismo iz 1920. godine*“, „*Tri dječaka*“ i zapis „*Noćni razgovor 1941.*“ da bi Andrića predstavio kao vidovnjaka koji proriče sve sama crnila, mržnju, zastrašujuću i zlokobnu budućnost, nezdravi mir, mračna razrješenja, nije tek puka brzopletost, kako ju vidi Milutinović, već još jedno resantimansko i nacionalistički zasnovano čitanje Andrića.[207]

A, sada nešto malo i o knjizi M. Martensa „Vatra u vatri. Ivo Andrić – jedan europski život“ ili U grčevitoj potrazi za izgubljenim (neo)jugoslavenstvom.

---

gim vremenima tamo nije bilo), ni u Sarajevu... Što tek reći o situaciji u Republici Srpskoj?! Ovi (kontra)argumenti, koji svjedoče o simetričnom ponašanju etničkih elita u Bosni, nisu ni u kakvoj funkciji (samo)opravdavanja. Dapače! Ti argumenti samo dodatno pokazuju našu nemoć, nemogućnost djelovanja koje bi dovelo u pitanje one elite, one politike, one ideologije, koje su do toga užasa dovele! Ovo podsjećanje i na tragediju „drugih“ trebao bi biti prvi korak u dekonstrukciji balkanskih „etnonacionalističkih politika“, odnosno stvaranje pretpostavke da se u sve naše „kulture pamćenja/sjećanja“ obvezno uvede načelo solidarnosti. Naime, tek kada se bude prakticiralo jedno takvo načelo, onda će se ostvariti pretpostavke da se u našim „kulturama pamćenja/sjećanja“ više ne slave „naši“ zločinci, a da se žrtve „drugih“ ignoriraju!

207 D. Šabotić, Bitka za Andrića, Peščanik.net, 16. 5. 2019., I kao iz suve drenovine, Peščanik.net, 25. 12. 2019.

Kao što je Davor Beganović u svojoj recenziji knjige Z. Milutinovića „Bitka za prošlost – Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam" ukazao na neke pukotine[208] u inače korektnoj autorovoj interpretaciji bošnjačkog nacionalističkog diskursa (iako ne postoji jedan jedinstveni „bošnjački diskurs", pa bi puno opravdanije i korektnije bilo o tom diskursu govoriti u množini, a ne jednini) o ovom piscu u bošnjačkoj književnoj kritici, tako je i Z. Milutinović pokušao ukazati na neke slabosti u knjizi „Vatra u vatri. Ivo Andrić – jedan europski život", njemačkog novinara M. Martensa, dugogodišnjeg dopisnika FAZ-a iz Beograda.[209] Nažalost, i u tom svom kritičkom prikazu ove provokativne knjige, i to još na engleskom jeziku,[210] Z. Milutinović pokazuje da ni on nije u stanju prevladati/ignorirati onu službenu srpsku recepciju Andrića. (Sada i mi ponavljamo istu pogrešku i govorimo o jedinstvenoj „srpskoj recepciji/kritici" iako smo svjesni da postoje mnogi meandri unutar te recepcije/kritike, koji uopće nisu u suglasju s „vladajućom recepcijom/kritikom".) Riječ je o onoj vrsti recepcije koja nekritički brani sve literarne i političke postupke Ive Andrića, gdje je ta nekritičnost rezultat jednog (pre)komotnog, gotovo ležernog odnosa prema činjenicama i dokazima, koje preferira mišljenje koje je u suprotnosti s logikom i tumačenjem i koje, kao takvo, ne pomišlja da bi na bilo koji način trebalo respektirati ono što se tumači – bilo da je tu riječ o historiji ili o Andrićevim djelima. Pored ove „službene" postoji i ona druga, neslužbena, čaršijska recepcija koja je, budući da nema nikakvih obveza spram „središta moći", niti išta od njih očekuje, znatno iskrenija od „akademske", koja se u svojim ne baš spretnim argumen-

---

208 Pa ipak ovdje ćemo istaći ona mjesta koja znatno narušavaju taj dojam jer otkrivaju nedosljednosti u primjeni metode kritičke analize diskursa, naročito onda kada se autor dotakne i pojedinosti iz srpske recepcije Andrića. To se prije svega odnosi na analogije u dokaznom postupku koje nemaju snagu argumenta i pogotovo na previđanje vrlo važnih činjenica u vezi s Palavestrinim stavovima o Andrićevim pripovijetkama Tri dječaka, Pismo iz 1920. godine (...).Vehementnost i akribični trud koji je Zoran Milutinović uložio u svoju obradu toga, ni po čemu zamamnoga, kompleksa tekstova svjedoči i o nečem dubljem od znanstvenog interesa, zapravo o osobnoj pogođenosti takvom iskrivljenom aproprijacijom Andrića. Ta činjenica implicirat će kako snagu tako i slabost njegova pothvata. Koncept na kojem je Milutinović zasnovao knjigu „*Bitka za prošlost*" značajno je uzdrman onog trenutka kada je previdio Palavestrine manipulativne propuste, uveo analogije kao dokazni postupak, prihvatio neprovjerene historiografske izvore kao argumente i dao prednost jednoj internetskoj stranici nad međunarodnim arhivima. Više, D. Beganović, Odgovor Zoranu Milutinoviću, ivanlovrenovic.com, 14. 8. 2018., D. Beganović, Kako razmišljati o Andriću, ivalovrenovic.com.

209 Treba primijetiti da se srpski i bosanski prijevodi te knjige, s jedne strane, i hrvatski, s druge strane, razlikuju već u samome naslovu: u Sarajevu i Beogradu naslov su preveli: U požaru sv(j)etova (riječ je o citatu iz Andrićeve priče „Žena na kamenu", a sam M. Martnes smatra da taj citat prilično vjerno opisuje sav Andrićev život), a u Zagrebu kao: Vatra u vatri!

210 Z. Milutinović profesor je južnoslavenskih književnosti na uglednom britanskom fakultetu.

tacijama poziva i na klasike njemačke književnosti, pa tako, između ostaloga, primjećuje kako je: „Šiler (...) rekao – ako bogove slikate kao obične ljude, onda podilazite ukusu nižih bića (ovo je reakcija na M. Martensovo trivijalno/retoričko pitanje je li dopušteno u Srbiji o Andriću govoriti kao o običnom čovjeku sa svim njegovim vrlinama i slabostima, ili se u Srbiji o Andriću mora govoriti isključivo kao spomeničkoj vrijednosti, muzejskom eksponatu koji se ne smije dirati – op. Z. K.). (...) Kulture treba da podižu spomenike, ali ne da bi im se klanjali nego da se orijentišu. Gledajte u Andrića, on je izvrsnost, a ta izvrsnost izabrala je da bude srpska i jugoslovenska i to nešto znači" (A. Jerkov).

Za razliku od dijela srpske elite čaršija se uopće ne stidi reći što ne samo obični Srbi, već i oni koji pripadaju elitama uistinu misle o ovome piscu.[211] „Akademska" recepcija je javna, ima potporu države, prenosi se knjigama, predavanjima, znanstvenim konferencijama, komemorativnim svečanostima..., dok čaršijska funkcionira na drugi način. Ali, taj neformalni, izvaninstitucionalni vid djelovanja, ne znači da u njoj ne sudjeluju i neki od pripadnika akademske i političke elite. Čaršija svoje „istine" promiče tako što svojim podzemnim kanalima, preko tabloida, medijskih kuća, širi svakojake tračeve, najčešće o čudnim ljubavnim sklonostima pisca, naslađuje se njegovim aferama sa ženama svojih prijatelja, književnika, iz kojih se ovaj izvlačio elegantnim

[211] Treba vidjeti samo kako Andrića čitaju jedan S. Basara „Andrićeva ljestvica užasa", gotski roman, Laguna, Beograd, 2016., i Kontraendorfin, Laguna, Beograd, 2020., ili M. Bazdulj, koji se usudi u „Politici" javno reći da ova knjiga Martensa „potvrđuje tezu da autori van jugoslovenskog istorijskog prostora mogu da napišu knjige koje našoj kulturi nedostaju", u odnosu na ona kanonska/ziheraška čitanja, koja su vrlo osjetljiva na svako „iskakanje" i ne odobravaju ovaj Martensov pristup Andrićevu životu, koji je „prelomljen kroz specifičnu zapadnjačku perspektivu, obeleženu mnogim predrasudama" (Gorana Raičević). No, ni hrvatskoj čaršiji nisu strani tračevi vezani uz Andrića, a koji se uglavnom odnose na njegovo „mutno" podrijetlo, koje se razrješuje sintagmom „fratarsko kopile", neki su, pak, uvjereni da je ipak riječ o „begovskom kopilu", pa sve do toga da je na početku Drugog svjetskog rata svoje diplomatske veze nudio A. Paveliću, iako je, u međuvremenu, „zatajio" svoje hrvatstvo, prodao se Beogradu, Srbima... No, u hrvatskom javnom prostoru ipak nema negativnih tekstova o I. Andriću. Barem ne od relevantnih autora. Izuzetak predstavlja jedan tekst Ive Banca, hrvatskog povjesničara, koji zbog nekih svojih mutnih i privatnih veza s R. Mahmutćehajićem, autorom knjige „Andrićevstvo", u kojem je Banac prihvatio, manje-više, sve teze ovog vodećeg ideologa bošnjačkog nacionalizma, a koje ne samo što se temelje na mitu o „dobrim Bošnjacima", već on taj mit svojim tekstovima dodatno revitalizira, pa tako i ovu tezu o Andriću kao islamofobu. Doduše, treba biti iskren i reći da postoje i oni periodi u njegovu književno-publicističkom djelovanju u kojem nekritički preuzima određene negativne stereotipe o islamu, njegovoj kulturi... Stoga upućujemo na tekst Riccarda Nicolosija, „Dijaloška tolerancija", u kojem je taj autor precizno dekonstruirao taj mit. Isto tako, treba reći da je i I. Lovrenović, jedan od najboljih poznavatelja književnog opusa I. Andrića, promptno reagirao i argumentirano osporio navode I. Banca.

izjavama: „Rominjala je kišica i dogodilo se…“, što bezočno krivotvori određene epizode iz piščeva života, objavljuje pismo pisca pukovniku/general Draži Mihailoviću, što je sklona svakojakim konfabulacijama, koja mu se ruga tako što ga krišom zove drug fra Ivo… Kao što se dadne vidjeti čaršija je iznimno darovita u svojim imaginativnim aktivnostima. Iako pripada tzv. „oral history“, odnosno „slaboj“ povijesti, njezina recepcija uopće nije bez utjecaja u javnosti; i u onoj „podzemnoj“ i u onoj „pravoj“! Konačno, nije ona od jučer, ima ona uporišta u dugoj srpskoj političkoj i inim tradicijama. Ovdje ćemo samo spomenuti onu čuvenu lamentaciju D. Ćosića o fenomenu „laži“ i važnosti tog fenomena u srpskoj kulturnoj povijesti. Iz svega rečenoga, moguće je zaključiti da u srpskoj nacionalnoj kulturi odavno funkcionira takva „interpretativna zajednica“, (*interpretive community*), unutar koje ne samo što postoji neupitni konsenzus oko onih najvažnijih nacionalnih pitanja, već se tu radi o respektabilnom i brojnom društvu koje se i sastaje kako bi slušali upravo te lagane priče/tračeve,[212] koji se temelje na intrigama, mitovima… Nadalje, pripadnike te duhovne zajednice povezuje i iskrena zabrinutost za budućnost srpske na-

[212] „Tako Schiller u pismu Körneru iz 1789. godine piše o Goetheu da je ovaj „egoist neobičnog stupnja“, koji se nikako ne da uhvatiti. Goethe, kako Schiller kaže, poseduje talent da planski angažira ljude za svoje interese, a da pri tome ne dâ nijedan dio sebe i da ne prihvati ni najmanju obvezu. Ne znam da li je Andriću bio poznat ovaj Goetheov opis, ali to bi se isto moglo reći i o Andriću, i on je puštao druge da rade zarad njegovih ciljeva, a da ne pruži nijedan djelić sebe“ (M. Martens). Ništa bolje o Andriću nije mislila ni Isidora Sekulić. Nema nikakve sumnje da je Andrić išao na nerve „beogradskoj čaršiji“, znao je biti vrlo ironičan spram pokušaja nekih ljudi da mu se približe. Tako D. Kiš u knjizi „Čas anatomije“ prepričava onu zgodu kada je čuveni Dragan M. Jeremić jednom prilikom Andriću darovao svoju knjigu „Misli i maksime“, pa su se nakon izvjesnog vremena ponovo sreli i Jeremić je iskoristio priliku da upita Andrića što misli o njegovoj knjizi; Andrić mu je odgovorio da mu veličina sloga izvrsno odgovara, jer opće je poznato da on ima velikih problema s vidom, ali da je njegovu knjigu s lakoćom mogao pročitati! Pametnome dosta! Ono što je u toj priči/anegdoti najzanimljivije jest činjenica da ju je ispričao sam Jeremić. On je u Andrićevu odgovoru prepoznao veliku pohvalu svojoj knjizi. Očito da mu je ironijska intonacija u odgovoru Andrića promakla. Ali, ne treba biti naivan, jer ni čaršija nije ostala dužna Andriću. Tako 1954. godine tek ustanovljenu NIN-ovu nagradu za književnost nije dobio I. Andrić, za svoje vjerojatno najbolje djelo, „Prokletu avliju“, već izvjesni D. Ćosić. I ne samo što te godine Andrić nije dobio tu nagradu, već ju ni poslije nije dobio. I nisu samo te „sitne“ pakosti zadovoljile palanački duh beogradske čaršije. Njezin je gnjev bio neizmjeran, pa ako je vjerovati „gotskom“ pristupu S. Basare određenim epizodama Andrićeva života, onda nas uopće neće iznenaditi činjenice o tome da je čaršija i na smrtnoj postelji pokušala, a vjerojatno i uspjela, ne samo obmanuti staroga pisca, već joj je pošlo za rukom da ga i bezobzirno opljačka i krivotvori njegovu posljednju volju, najvjerojatnije uz pomoć nekih službi, te tako u potpunosti promijeni njegov testament! Na taj je način, između ostaloga, Andrić postao isključivo „srpski pisac“! Srpska književnost jedina ima monopol nad njegovim tekstovima, njegovim mislima… Samo unutar te književnosti moguće ga je vrednovati, čitati, analizirati…

cije, kulture, tradicije, jezika…, i oni tu svoju zabrinutost rješavaju tako što, s vremena na vrijeme, pišu razne političke programe, najčešće nerealne, memorandume, deklaracije o položaju srpske nacije, apelima u kojima pozivaju na svesrpsko jedinstvo…[213]

Tako Z. Milutinović u svojem prikazu knjige ponavlja „opću mantru" da je M. Martens svjesno manipulirao s nekim (nevažnim) detaljima iz Andrićeve biografije, a jedan takav detalj je njegovo članstvo u Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici/JRZ! Iako je u pitanju krajnje irelevantan detalj, Z. Milutinović na njemu, iz nekih samo njemu razumljivih razloga (o kojima ćemo nešto više reći kasnije), ne samo što inzistira, već u spominjanju tih detalja u ovoj knjizi on vidi, prije svega, loše namjere autora, koje on određuje kao tendencioznu manipulaciju: „Podatak da je Andrić bio član Jugoslovenske radikalne zajednice, a to je politička partija koju je formirao Milan Stojadinović, to je novi podatak i najverovatnije nije tačan. Martens ne navodi za to izvore pa se ne može proveriti, ali je ta ideja neubedljiva iz više razloga."[214]

No, najzanimljivije je da ovaj „krunski" prigovor uopće ne stoji, jer ni sam Andrić nije krio svoje članstvo u toj stranci, koje je, po svemu sudeći, bilo samo nominalno, mimikrijske prirode. Vjerojatno motive odluke da se pristupi toj političkoj stranci, koja je u svojem političkom djelovanju konzistentno slijedila vladajući duh vremena u kojem je djelovala, sredina 30-ih godina, pa je sukladno toj činjenici u svoj program uključila i sve bitne elemente fašistič-

---

213 O kritici novih srpskih političko-kulturnih strategija više u našoj knjizi, Kritika političkog uma, Ljevak, Zagreb, 2021.

214 „Čak i kad bi se pokazalo da je Andrić bio član te stranke, za šta nemamo prave dokaze, kao što su knjižica ili partijski dokumenti, nego imamo indicije, pa obrni-okreni… Čak i da jeste, kad je postao član jedne druge stranke koja bi sad mogla više da nam smeta od Stojadinovićeve, mislim na Komunističku partiju Jugoslavije, a to kažem kao levičar, ali to je Andrićev gest koji je dubiozan u vremenu kad mu to nije trebalo, ali tog trenutka bi se ta činjenica ustanovila. Sve i da je bio – pa šta?! Pravo je pitanje – o čemu je ovde reč?" (A. Jerkov). Iako je u pogovoru priznao da je zbog „nemačke publike namerno izostavio uticaj Njegoša i Vuka na Andrića, profesor Jerkov smatra da baš to izostavljanje govori o Martensovom nerazumevanju Andrića."

Ako se tako stvari postave, kako ih između ostalih postavlja i A. Jerkov, tako što će se Andrić svesti na Vuka i Njegoša, onda je E. Kazaz u pravu kada u tim stavovima prepoznaje refleks najgorih oblika srpskog resantimana, rigidnog nacionalizma.., koji nije u stanju književni opus ovoga pisca promatrati u nekom širem kontekstu od samo srpskog. A da je takvo što moguće pokazao je N. Lujanović u knjizi, Prostor za otpadnike. Od ideologije i identiteta do književnog polja, LEYKAM international, Zagreb, 2018. Na istovjetan način poput srpskih znanstvenika ponaša se i dio bugarskih, koji neke pisce (braću Miladinove, Vapcarova…), političare (G. Delčeva…), ratnike (J. Sandanskog…) vide isključivo unutar bugarskog političko-kulturnog konteksta.

kog programa srodnih europskih stranaka, treba prije svega tražiti u Andrićevoj sklonosti oportunističkom ponašanju. Doduše, kod Andrića ako se nešto prakticira to još uvijek ne mora značiti da se u to i iskreno vjeruje! To nikako ne znači da nije bilo trenutaka u kojim I. Andrić nije demonstrirao izuzetnu hrabrost, umjesto života u Švicarskoj, on se na samome početku rata vraća u Beograd, tijekom okupacije nije objavio ni jedan svoj tekst, za razliku od mnogih srpskih intelektualaca odbijao je potpisati dokumente, apele..., te je na taj način odbijao okupacijskoj vlasti dati bilo kakav legitimitet. Šteta što S. Lasić nije napisao knjigu i o njemu u kojoj bi detaljnije pokazao kako modeli prilagodbe funkcioniraju kod ovoga pisca.

Isprva smo bili skloni ovaj „brzopleti prigovor“[215] Z. Milutinovića interpretirati kao jednu od zanimljivijih konstanti u njegovu inače respektabilnom znanstvenom radu, jer je već i ranije u nekim svojim tekstovima demonstrirao tu svoju sklonost površnom čitanju i brzopletim zaključcima. I u ovoj recenziji ponovit će iste one pogreške koje su mu se potkrale u prethodnoj knjizi „Bitka za prošlost“. I u ovom osvrtu tekstove na koje se poziva čita krajnje površno, opet ne provjerava izvore na koje se poziva, jer u tim tekstovima piše upravo ono što u svojem osvrtu osporava. U tim tekstovima mogao je, bez većih intelektualnih napora, pronaći podatak da je I. Andrić bio član JRZ-a,[216] i da

---

215 Ovdje je zanimljivo što sam Z. Milutinović misli o „tuđoj“ brzopletosti: „(...) u Bici za prošlost ja ovo Palavestrino shvatanje (implicitna ideologizacija u Palavestrinu čitanju Andrića – op. Z. K.) karakterišem kao brzopletost (348). Kad za nekog kažete da je brzoplet, to se ne može shvatiti kao odobravanje i saglašavanje, nego kao kritika nepromišljenosti i žurbe u kojoj se prave greške.“ (Milutinović, Odgovor Enveru Kazazu, ivanlovrenovic.com), a kada Palavestra čita Andrića s ideološkim implikacijama, onda on, po Milutinoviću, ne radi ideološki posao u književnoj kritici, već stavom da je Andrić pisao proročki tekst samo je brzoplet. A da nije obična brzopletost pokazuje Milutinovićeva rečenica u kojoj se on usuglašava s Palavestrom. Pišući o Karadžićevoj besramnoj manipulaciji Andrićevom pričom „Pismo iz 1920. godine“ Milutinović kaže: „O tome da li je Bosna zemlja mržnje ili ljubavi i ti stranci su mogli imati svoje nezavisno mišljenje, stečeno ne iz literature nego iz promatranja šta se zbiva na terenu koji obilaze...“ (Milutinović, 2018: 340). Doduše, u svojem prikazu knjige M. Martensa on će tvrditi da R. Karadžić nikada nije pisao o Andrićevim literarnim tekstovima. Čak ni taj podatak nije točan, jer mu je M. Martens dokazao da je R. Karadžić pisao o literarnim tekstovima I. Andrića. I to još početkom 80-ih godina.
Slične objekcije o Milutinovićevu odnosu prema činjenicama ima i Damir Šabotić, koji isto tako smatra da je Milutinović izgubio svoj znanstveni kredibilitet, onoga momenta kada je zanemario Palavestrine manipulativne propuste, kada je uveo analogije kao dokazni postupak, kada je prihvatio neprovjerene historiografske izvore kao argumente i kada je dao prednost jednoj internetskoj stranici nad međunarodnim arhivima. D. Šabotić, Kap iz suve drenovine, Peščanik,net, 25. 12. 2019.

216 Tako u pristojnom odgovoru na neke od Milutinovićevih kritičkih objekcija, M. Martens Milutinovićevu sumnju da je Ivo Andrić bio član Jugoslovenske radikalne zajednice Milana

je R. Karadžić pisao o I. Andriću, pa je prema tome vrlo dobro znao što čini kada je na Palama, kao predsjednik RS, samoproglašene paradržave, stranim diplomatima, novinarima, političarima dijelio engleski prijevod „Pisma iz...“., koji je najvjerojatnije preveo jedan drugi ratni zločinac, N. Koljević, profesor anglistike.[217]

Budući da više nije bilo uputno otvarati *file* „Pismo iz 1920. godine“ Z. Milutinović odlučio se na otvaranje novog *filea*, i to onog u kojem će se problematizirati odnos M. Martensa prema Jugoslaviji, koji je, prema mišljenju Z. Milutinovića, bitno suprotan od načina kako je I. Andrić doživljavao Jugoslaviju. U tom kontekstu, Z. Milutinović ima čitav niz primjedbi na način kako je M. Martens opisao Andrićeve „berlinske dane“,[218] vrijeme kada je Andrić bio (posljednji) veleposlanik Kraljevine Jugoslavije u Njemačkoj, 1939. – 1941. godine, kada je, doduše, pasivno sudjelovao u pripremi potpisivanja Trojnog pakta, ali je 25. ožujka 1941. godine bio prisutan tom svečanom činu. Postoji i fotografija koja o tome svjedoči i koja se poslije završetka Drugog svjetskog rata nije u javnosti pokazivala osim na jednoj izložbi 1951. godine. Tada je Andrić zamolio M. Đilasa da intervenira i uistinu na njegovu intervenciju ta fotografija ne samo što je bila uklonjena s izložbe, već se kasnije više nikada nije pojavljivala, ni u knjigama, ni na izložbama... Kada je 1954. godine M. Đilas, na grub način, uklonjen iz političkog i javnog života Andrić je tu činjenicu elegantno prešutio. Uostalom, kao i mnoge druge neugodne detalje, epizode u socijalističkoj Jugoslaviji.[219] Zanimljivo da mu takvo oportunističko ponašanje Martens previše ne zamjera.

Stojadinovića, mirno komentira: „Da je pažljivije pročitao Sveske koje objavljuje Zadužbina, ne bi rekao tako nešto, jer Andrić je sam napisao kako je bio član te stranke, a Andrićeva zadužbina je to objavila pre 15 godina.“

217 Navodno je N. Koljević bio jedan od najboljih poznavatelja književnog opusa W. Shakespearea, a i sama njegova smrt podsjeća na zle sudbine pojedinih junaka iz Shakespeareovih tragedija. Naime, N. Koljević izvršio je samoubojstvo, tako što si je pucao u glavu! U jednom tekstu Mirko je Kovač duhovito napisao: „pao je od zločinačke ruke“!

218 Moramo biti iskreni i reći da smo kod Martensa prvi puta pročitali da je I. Andrić odlično poznavao svjetski poznatog profesora prava, Carla Schmitta, vodećeg nacističkog eksperta za pravna pitanja i da je bio iznimno blizak s E. Jungerom, značajnim njemačkim piscem, koji je također u tim danima pokazivao iskrene simpatije prema nacizmu, A. Hitleru, novom poretku... Naravno, bilo bi besmisleno da se iz tih neutralnih konstatacija izvlači zaključak da je i I. Andrić bio sklon fašističkom poretku, iako postoje i neki njegovi tekstovi u kojima, blago rečeno, sa simpatijama gleda na te nove političke procese u Europi.

219 Ostaje nejasno iz kojih se sve to razloga Andrić iskreno radovao političkom slomu „hrvatskog proljeća“, političkom padu Savke i Tripala, a isto tako nije mu padalo na pamet da na bilo koji način reagira na politički progon pojedinih pisaca (Kocbek, Gotovac, Đilas...) u Jugoslavi-

Kritičan odnos M. Martensa prema Jugoslaviji omogućava Z. Milutinoviću da pribjegne onim interpretativnim strategijama koje će usmjeriti protiv Martensa, ali koje ne predmnijevaju bilo kakvo logičko tumačenje teksta nego tek njegovu adaptaciju proizvoljno osmišljenim premisama, od toga da M. Martens ne razumije Jugoslaviju, da ne razumije Andrićev „antikolonijalizam", da ne voli Tita, ukratko, da mu je početna premisa knjige „antisrpska" i sl.

I ne samo Milutinović, već i neki drugi pripadnici srpske akademske zajednice, zamjeraju M. Martensu da je njegova knjiga o životu I. Andrića pisana iz tuđe/njemačke perspektive, pa se u tom kontekstu spominje i neka njegova „imperijalna imaginacija", germanocentrične provenijencije! Ma što god to trebalo značiti! Očito da neke pripadnike srpske akademske recepcije smeta taj pogled „drugog", taj pogled „sa strane", koji možda i nije u svim detaljima neutralan (kao što je to recimo odnos prema Austro-Ugarskoj), ali sigurno da taj njegov autsajderski pristup književnom opusu ovoga pisca nije opterećen onom nepodnošljivom težinom „naših" iracionalnih nesporazuma, koji sve ovo vrijeme generiraju seriju „pogrešnih" čitanja njegova opusa. I umjesto da svi mi[220] koji u Andriću, između ostaloga, vidimo i „našeg" pisca, i hrvatskog, i srpskog, i bošnjačkog, budemo zadovoljni i ponosni što se netko sa strane, iz druge kulture, sustavno i temeljito bavi našim piscima i našim „temama i dilemama" (Martens je ovu knjigu pisao punih sedam godina, a namjerava nastaviti pisati o Andriću, pa je već u pripremi nova knjiga o ovome piscu), postoje i oni koji su skloniji u svemu tome vidjeti neku bjelosvjetsku „zavjeru". Treba reći da autor svoje kritične objekcije iznosi na jedan krajnje pristojan i objektivan način, uvažavajući sve naše poznate razlike, pa i onu našu sklonost da u svakoj delikatnoj situaciji prakticiramo „narcizam malih razlika", koji se očituje čak i u različitim prijevodima naslova njegove knjige u Zagrebu u odnosu na Beograd i Sarajevo.

Ostaje nejasno kako su Z. Milutinović, ali i neki drugi , u toj biografiji prepoznali autorovo „antisrpstvo": „Ali, znate šta? Martens je Nemac. A vi od Nemca ne možete dobiti srpski pogled na stvari. Ja i ne mislim da to treba, ali dobro je da se napravi ravnoteža nemačkih predrasuda i onog što jeste. Mar-

ji, nije mu smetalo postojanje verbalnog delikta, montiranih političkih procesa... Mudro je prešutio postojanje Golog otoka, a nije nam poznato ni kako je reagirao na politički pad A. Rankovića.

220 A da u hrvatskoj znanosti o književnosti prevladava upravo jedan takav pristup nedvojbeno dokazuje knjiga K. Nemeca, Gospodar priče. Poetika Ive Andrića, Školska knjiga, Zagreb, 2016.

tens je, ja to govorim sa akademskim respektom, morao da prodre više, da razume zašto je Andrić bio Jugosloven, Hrvat po rođenju ali Srbin po opredeljenju, to je bilo važno i morao je da dâ odgovor zašto je Andrić hteo da bude Srbin" (A. Jerkov).[221]

Svi drugi diskursi, i oni bošnjački, i oni njemački nisu vrijedni pozornosti, jedino što vrijedi isključivo je srpski diskurs o Andriću,[222] koji je jedini operiran od bilo kakvog partikularnog nacionalizma. On jedini u Andriću prepoznaje „jugoslovensku" dimenziju, jer Andrić je cijeli život bio „politički i kulturni Jugoslaven"! I, upravo je iz tih razloga bilo važno osporiti članstvo Andrića u JRZ-u. Naime, ta činjenica dovodi u sumnju Andrićevo postojano „jugoslovenstvo". Pored toga članstva tu je i ona nesretna „Disertacija", koja također nije pisana iz poželjne „(sve)jugoslavenske" perspektive unutar koje i muslimani funkcioniraju kao političko-kulturni ravnopravni subjekt. No, ona se još neka-

221 Na stranu što baš nismo sigurni koliko je ova konstatacija A. Jerkova točna, odnosno na koje se to on dokumente referira kada tako nešto apodiktički tvrdi?! Nama se više čini da Andrić nije imao ništa protiv da između ostaloga bude i Srbin, ali na toj mogućnosti nije inzistirao baš toliko koliko misli profesor Jerkov. Konačno, on je itekako pravio distinkciju između nacionalne i književne pripadnosti: „nema sumnje da sam ja Hrvat po rodu, ali koliko sam kao pisac Hrvat to je drugo pitanje o kom neću da govorim". I ako su u 20-im godinama Vuk i Njegoš imali utjecaj na formiranje njegovih ideoloških, političkih, pa moguće i nacionalnih stavova, nismo sigurni da je taj utjecaj u nekim kasnijim vremenima više bio toliko bitan. Koliko nam je poznato u onoj čuvenoj polemici oko Njegoša u 50-im godinama nije sudjelovao. Ne želimo spekulirati oko razloga nesudjelovanja u toj žustroj polemici. Sve to ništa nas ne bi trebalo previše iznenaditi, jer je u jednom periodu života isto tako (o)lako odustao od „hrvatstva", koje mu je omogućilo ne samo solidno obrazovanje, već i relativno pristojan građanski život. Naime, njegovo daljnje školovanje poslije sarajevske gimnazije ne bi bilo moguće bez stipendije „Napretka", vjerojatno najznačajnije hrvatske institucije u Bosni u XX. stoljeću!

222 Prije nas na ovu osobinu Z. Milutinovića ukazao je E. Kazaz: „Mom oponentu je očito veoma stalo da sve što se u Srbiji pisalo o Andriću unaprijed proglasi ideološki nevinim, pa zbog toga i zapada u stupicu da legitimira implicitnu ideologizaciju u Palavestrinom čitanju Andrića i negira postojanje velikosrpske kritike. Pokušao sam mu navesti neke ideološke temelje takve kritike, njen aksiomatski sistem i zaključke, a Milutinović mi traži imena. E, neću da navodim imena, zato što bi to bez detaljne analize kritičkih radova bilo nekorektno, ali aksiomatski sistem te kritike hoću. Ponavljam radi poduke: pod takvom vrstom kritike smatram svako čitanje koje završava zaključkom da je Andrić pisao romane koji su postali srpska nacionalna predanja, gradili srpsku istorijsku svest, govorili o srpskom istorijskom stradanju itd." (Enver Kazaz, Milutinovićeva kritička mrena, ivanlovrenovic.com). (...) Sad mu dodajem listu aksioma, postupaka i ideoloških naracija: manipuliranje naslovom Andrićeve priče Pismo iz 1920. godine, dovođenje u vezu Andrićeve literature i rata 1992. – 1995., esencijalizacija mržnje u BiH tokom tog rata na osnovu Andrićeve literature, njegovo pravdanje Andrićevom literaturom, promatranje Andrića isključivo kao srpskog pisca čija literatura gradi srpsku nacionalnu svijest, a ne pisca postimperijalnog stanja jugoslavenskog kulturnog prostora s nesumnjivim jugoslavenskim multikulturalizmom i idejom jugoslavenskog integralizma.

ko može braniti mladošću pisca, vremenom u kojem je nastala i brzinom kojom je pisana, ali i činjenicom da je on kasnije blago reterirao od onih „tvrdih" stavova koje je iznio u svojem doktoratu, pa će tako u razgovoru s Titom, 1962. godine, iznijeti nešto nijansiranije argumente o karakteru turske vladavine u Bosni nego što je to učinio u svom doktorskom radu. Tu je i ono nesretno pismo Draži Mihailoviću[223], ali i ono se može braniti kontekstom unutar kojeg je nastalo: početak rata, nacisti su okupirali i raskomadali Jugoslaviju, pa iz skučene beogradske perspektive, perspektive „nepouzdanog pripovjedača", Andrić nije mogao znati tko je u tom momentu na „pravoj" strani historije, četnici ili partizani. Poslije rata to više nikome nije bilo previše važno, čak ni onim ortodoksnim komunistima (Đilasu, Ristiću...), jer je Andrić bez ikakvog ideološko-političkog otpora prihvatio novu vlast, nove pobjednike, donedavno, „mrske komuniste"... Građanin Andrić preko noći je postao drug Andrić!

No, svaka recepcija Andrićeva djela koja se svodi na srpsku, bosansku ili hrvatsku perspektivu ne samo što ukazuje „na drugorazredan i svakako neknjiževni duh" (M. Martens) takvih recepcija, već i ne razumije da je Andrićevo djelo puno više od svega toga. U tom smislu, bliska nam je ideja D. Beganovića[224] da se u budućim čitanjima Andrićeva opusa pođe od njegovih etičkih nazora, koji vrlo jasno ukazuju da njegov opus nije moguće čitati iz bilo koje nacionalne perspektive, jer njegov opus nije ničije nacionalno vlasništvo. Nastavno na tu ideju Beganović nas podsjeća da već postoje takva čitanja, pa tako spominje tekstove Renate Lachman, Jurija Murašova i Miranda Jakiša, koji su se pojavili u njemačkoj znanosti u književnosti. Tu je, prema njegovu mišlje-

---

223 To je pismo krajem 80-ih godina u beogradskom tjedniku „Duga" objavio M. Marić, autor knjige „Deca komunizma". Nema nikakve sumnje da su mu pri pisanju te knjige arhivi jugoslavenskih tajni službi bili dostupni, „samo za njegove oči". I, ne samo arhivi, već i štošta drugo. Pojava te knjige, uostalom, kao i njezina „mutna" geneza, svakako su dio jedne šire (veliko)srpske političke strategije krajem 80-ih godina prošloga stoljeća, koja je, u međuvremenu, pretrpjela određene korekcije, pa je danas sve manje „srpska", a sve više „jugoslavenska"! U srpskoj literaturi taj trend konzistentno provodi V. Drašković u svojim posljednjim romanima u kojima se bavi (nesretnom) političkom sudbinom dinastije Karađorđević, Aleksandrom u romanu „Aleksandar od Jugoslavije", i Pavlom u romanu „I grob i rob"! U srpskoj znanosti o književnosti taj (neo)jugoslavenski trend zdušno u svojim tekstovima promiče G. Tešić, Vidjeti naš kritički prikaz romana V. Draškovića, Vukovo zavijanje na mjesec, Glas Slavonije, 17. studenoga 2018., u Magazinu, kulturno-političkom saplementu Glasa Slavonije, u kojem dovodimo u pitanje idilični prikaz političkih strategija Aleksandra Karađorđevića, koje su navodno bile impregnirane isključivo „jugoslavenstvom", koje je bilo optimalno rješenje ne samo za srpsku naciju, već i za sve ostale nacije u Jugoslaviji. U svim tim političkim projekcijama Ivo je Andrić iznimno važan „svjedok historije"!

224 D. Beganović, Poštovanje drugoga, patnja drugoga, Književna historija, br. 157, 2016., str. 367–380.

nju, i knjiga V. Bitija, hrvatskog teoretičara književnosti „Attached to Dispossesion. Sacrifical Narratives in Post-Imperial Europe". Stoga onaj dio znanosti o književnosti u Srbiji koji Andrića promatra isključivo kao srpskoga pisca, i osporava svaku mogućnost njegove pripadnosti negdje drugdje, na južnoslavenskome teritoriju, trebao bi dobiti odgovor u modernoj varijanti znanosti o književnosti koja će slijediti teoriju „ispripletenih" ili „hyphenated" identiteta, podrazumijevajući pod njima mogućnost prisustva jednoga spisatelja u okviru više nacionalnih (ili nenacionalnih) korpusa.[225] Isto tako, radovat ćemo se ako ovaj teoretičar ustraje u svojoj namjeri da napiše knjigu o „katoličkoj pripovjedačkoj Bosni" (koristeći se pri tome briljantnom sintagmom Jovana Kršića) u kojoj bi na prvome mjestu, sa svojim ranim prozama, stajao Ivo Andrić. Slijedili bi ga, generacijski, Ivan Lovrenović, Miljenko Jergović i Josip Mlakić."

[225] U trenutku kada je D. Beganović pisao ovaj tekst, kolovoz 2018. godine, on nije mogao znati da je u hrvatskoj znanosti o književnosti baš nekako u to vrijeme i objavljena knjiga koja u potpunosti slijedi njegova razmišljanja, riječ je o knjizi N. Lujanovića, „Prostor za otpadnike. Od ideologije i identiteta do književnog polja", LEYKAM, international, Zagreb, 2018. A samo koju godinu kasnije isti autor napisat će knjigu „U rovovima interpretacije", Ljevak, Zagreb, 2020., u kojoj će se narugati svim (etno)nacionalnim čitanjima Andrića, posebice onim „bošnjačkim" interpretacijama. Za razliku od Bošnjaka koji inzistiraju na islamofobičnom karakteru Andrićevih tekstova, N. Lujanović se našalio, pa je na sjajan, parodičan način demonstrirao kako se na istovjetan način može pokazati da je Andrić u jednakoj mjeri mrzio i kršćane, „koja se sastoji od interpretacijskih konstrukcija: omalovažavanje njihovih ženskih likova, prikazivanje likova koji upućuju na slabost vjere, izvlačenja likova provokatora i malodušnika iz te vjere koja upućuje na moralnu degradaciju kršćana itd.". No, mora nam biti jasno da su takva čitanja Andrića nelegitimna čitanja! Jer, selektivno čitanje ili ono koje poistovjećuje lik i autora, koje zanemaruje metaforičke razine teksta i ne može biti ništa drugo nego „pogrešno" čitanje! A o tim „pogrešnim" čitanjima prvi smo put nešto više mogli čuti na seminarima kod profesora M. Solara i koji nam je već tada prijateljski savjetovao da nas takav tip čitanja književnosti previše ne uzbuđuje, jer se jednostavno radi o „promašenom" čitanju književnih tekstova.

Umjesto svakog zaključka

Sve smo više uvjereni da je „neopredijeljenost“[226] najadekvatnija kategorija kojom bi se mogla odrediti Andrićeva nacionalna pripadnost, jer svaki identitet za njega (bio on bosanski, bio on hrvatski ili, pak, neki treći…) je stvar privremenosti, prolaznosti… Baš onako kako identitet određuje S. Hall! Riječ je o privremenoj točki identifikacije na temelju nestabilnih elemenata kao što je to osobno, a ne kolektivno, iskustvo; popularna kultura, a ne etnonacionalni narativi. Dokidat će drugoga dovodeći likove u paradoksalne situacije, komediju zabune, ili ironiziranje tradicionalnih postavki na kojima su temeljili svoj identitet (kao što su religijski elementi i postavke koncepta krvi i tla).[227] Imamo do-

[226] I. Andrić je upravo na majstorski način u svojim izjavama, razgovorima umio raspršiti/dekonstruirati čak i vlastite izjave o svojoj nacionalnoj pripadnosti, znao je „ubiti samoga sebe“! Imamo dojam da se on u tim, njemu iznimno dosadnim i besmislenim razgovorima, najčešće poigrava sa svojim sugovornicima tako što je stvarao dojam da se on u potpunosti slaže sa svime onim što oni misle o njemu, pa je njima prepuštao da ga nacionalno odrede, stave u svoje „fioke“. Tako mu 1961. godine pri primanju Nobelove nagrade za književnost nije padalo na pamet da demantira onog ne baš upućenog predlagatelja, koji je ustvrdio da je 1914. godine Andrić bio „mladi srpski student“. Taj gest predstavljao bi nepotrebno trošenje energije, koji je za samu recepciju njegova djela potpuno nebitan. Doduše, ovu kategoriju nije moguće primijeniti i na „makedonske slučajeve“, jer tu je situacija ipak nešto složenija (Andrićev slučaj sve do disolucije Jugoslavije bio je unutrašnji, jugoslavenski, domaći problem, dok je već nacionalna pripadnost braće Miladinov imala međudržavnu dimenziju), iako i ovdje ima slučajeva da se tijekom života često „lutalo“ pri izjašnjavanju o nacionalnoj pripadnosti. A to „lutanje“ bilo je logična posljedica „vunenih vremena“ (K. Kulavkova)! Ali, to ne znači da tekstove nekih makedonskih autora (braće Miladinov, G. Delčeva…) nije moguće čitati iz barem dvije nacionalne perspektive i da na taj način ti autori nisu ništa manje Makedonci od onih koji se čitaju isključivo iz makedonske nacionalne perspektive. Npr. književne tekstove jednog Janevskog, ili Činga, ili Koneskog, ili Andreevskog…, nikako nije moguće čitati iz neke druge, bugarske perspektive, a još manje književne tekstove jednog T. Georgijevskog ili jedne Kice Kolbe. Doduše, ove potonje moglo bi, sukladno ideji „književnih polja“, kako tu ideju vidi hrvatski teoretičar N. Lujanović, čitati i iz grčke/egejske perspektive! Stoga je bila u pravu K. Kulavkova kada je rekla da je fokusiranost makedonske političke i akademske javnosti samo na ime države („edno ime imame“) poslije disolucije Jugoslavije bila uvelike promašena, jer su problemi vezani uz makedonski jezik, kulturu, historiju, vjeru/Crkvu, pa i teritorij, kudikamo važniji od ovog izmišljenog i nametnutog problema vezanog uz ime države. Upravo na tom tragu i sami smo napisali (unikatnu) studiju u kojoj smo taj nametnuti problem imena pokušali razriješiti slijedeći način na koji je francuski filozof J. Derrida pročitao dramu W. Shakespearea „Romeo i Julija“. Više o tome, u našem tekstu: Ime i identitet – makedonski slučaj, u: A. Banović-Markovski & Z. Kramarić, Politika, kultura, identitet: (interkulturalni dijalog), Školska knjiga, Zagreb, 2013. Doduše, kada smo pisali taj tekst nismo znali da će Z. Zaev pristati da u toj drami, u njezinoj makedonsko-grčkoj verziji, hrabro odigra ulogu Romea i djelomice odustane od makedonskog imena!

[227] N. Lujanović, U rovovima interpretacije, Strategija i tragedija nelegitimnog čitanja, Ljevak, Zagreb, 2020.

jam da je to i nekim mudrijim proučavateljima Andrićeva opusa unutar srpske znanosti o književnosti jasno, pa im se onda čini da bi inzistiranje na njegovu „jugoslavenstvu" bilo ono rješenje koje bi ga i dalje činilo „srpskim" piscem. Naime, jedino u tom kontekstu moguće je razumjeti negativnu recepciju Martensove knjige u Srbiji, jer im se čini da on i tu atribuciju dovodi u pitanje. Doduše, već duže vrijeme primjećujemo procese „re/neo/jugoslavenizacije". I to se dadne vidjeti i u političkom, ali i u drugim diskursima (akademskom, literarnom...) u srpskom javnom prostoru. Imamo dojam da su srpske političke elite shvatile da su kardinalno pogriješile kada su u 80-im godinama odustale od Jugoslavije i kada su jugoslavenskoj ideji pretpostavile (veliko)srpsku. To je bio početak kraja njihovih političkih projekcija, koje se temelje isključivo na idejama koje svoj smisao vide u širenju postojećih (srpskih) teritorija. A da pri tome nisu željeli shvatiti da taj narativ o srpskim teritorijima pripada političkim strategijama 19. stoljeća i da ga je Srbija ostvarila početkom 20. stoljeća, poslije Balkanskih vojni i Prvoga svjetskoga rata.[228] Treba samo čitati posljednje knjige Vuka Draškovića,[229] pa će nam sve biti jasno. Tako u njegovim romanima, preko noći, dinastija Karađorđević postaje mjera briljantnih srpskih političkih strategija, Jugoslavija kao idealna država, idealno mjesto za život, po mjeri svih njezinih nacija. A kako M. Martens ne dijeli u potpunosti

---

228 To su vremena kada smo svakodnevno bili prisiljeni slušati stupidne parole poput: „Svi Srbi u jednoj državi", „gdje su srpski grobovi tu je i Srbija", „Srbija iz tri dela opet je cela" (posle antibirokratskih revolucija u Vojvodini, Kosovu i Crnoj Gori), „Tko to laže da je Srbija mala, a triputa je ratovala..."...

229 U romanu „I grob i rob" V. Drškoviću upravo je I. Andrić jedan od „krunskih svjedoka" političke mudrosti Pavla Karađorđevića, kada je odlučio budućnost Jugoslavije vezati uz Hitlerovu Njemačku, kada je odlučio potpisati pakt sa silama osovine. Naravno tko može biti bolji svjedok u tim javnim i tajnim aktivnostima od veleposlanika I. Andrića. On tako postaje važan književni lik u tom romanu, koji nije ništa drugo nego još jedna apologija jugoslavenstva. Ovdje ćemo se na tren podsjetiti na jedan postupak D. Kiša iz „Časa anatomije" kada on svojim oponentima demonstrira kako bi trebalo čitati literarne tekstove, pa ih podsjeća na abecedu teorije, nešto što se uči na prvim seminarima: podsjećamo, treba razlikovati lik u književnom tekstu od stvarne osobe. No, isto tako, mora se biti svjestan da „uvlačenje" Andrića u ovaj roman, u njegovo tkivo uopće nije nevina aktivnost. Naime, V. Drašković svjestan je da će mu pojava Andrića u romanu priskrbiti onu toliku potrebnu autentičnost. Čitateljima će biti teško razlučiti gdje prestaje fikcija, a počinje stvarnost, što je istina, a što tek njezin privid. Naime, i V. Draškoviću, baš kao i Z. Milutinoviću i više je nego jasno, da tek ideja „jugoslavenstva" Srbe čini posebnim, ona im je omogućila i teritorijalnu ekspanziju, i modernizaciju zemlje, ona im je dala alibi za prakticiranje imperijalnih i hegemonističkih političkih strategija, ona im je stvorila sve pretpostavke, i političke, i ekonomske, da koloniziraju Kosovo i Makedoniju, da srbiziraju Crnu Goru... I, onoga momenta, kada su odustali od Jugoslavije, kada im se učinilo da je (Velika) Srbija bolje rješenje, oni su doživjeli sve moguće poraze, i vojne, i političke, i ekonomske, i demografske, i moralne...

to mišljenje, pa u tom kontekstu želi pokazati da I. Andrić nije bio dosljedni „antikolonijalist", jer kao što je njegovo legitimno pravo bilo da osporava Austro-Ugarsku, za koju M. Martens pokazuje izvjesne simpatije, onda ako se želi biti dosljedan u svojim političkim stavovima, treba imati barem elementarnog razumijevanja i za one koji osporavaju postojanje Jugoslavije, koji imaju kritičke primjedbe spram jugoslavenske ideje, koji ukazuju na njezine slabosti, koji ukazuju na njezin kolonijalni karakter... (Na kolonijalni karakter Jugoslavije i sami smo stidljivo pokušali ukazati u našoj knjizi „Nostalgija – kratka povijest zaborava", gdje smo, između ostaloga, ustvrdili da se politička platforma „hrvatskog proljeća" uopće ne razlikuje od političkih platformi bilo kojeg ondašnjeg antikolonijalnog pokreta u „trećem svijetu"!) Nažalost, nijedan od relevantnih aktera tog političko-kulturnog pokreta nije na taj način razmišljao. Stoga je prava šteta što se nitko od njih u svojim javnim nastupima nije referirao na tekstove jednog F. Fanona,[230] a poznato nam je da su neki od aktera (npr. V. Gotovac) poznavali tekstove ovoga teoretičara. To još uvijek ne znači da bi taj detalj, u konačnici, nešto bitnije promijenio postojeće političke odnose moći u socijalističkoj Jugoslaviji. Jer, nemamo nikakvih iluzija da su sve one političke aktivnosti koje su bile usmjerene protiv ovoga pokreta bile motivirane nekim ozbiljnijim teorijskim nesporazumima unutar još uvijek jedinstvene jugoslavenske komunističke partije. Partija je sve svoje nesporazume, u pravilu, rješavala argumentom sile, tenkovima, narodnom milicijom, tajnim službama, represivnim metodama... No, moguće je pretpostaviti da bi javno pozivanje na antikolonijalistički karakter pokreta utjecalo na povoljniju recepciju „hrvatskog proljeća" u svijetu, Naime, u svijetu pojavu „hrvatskog proljeća" nitko nije povezivao s istim takvim pokretom u Čehoslovačkoj, već isključivo kao pokret koji reciklira neke retrogradne ideologije. Zanimljivo je da

[230] Zanimljivo je da će njegova kultna knjiga „Prezreni na svijetu", ta biblija antikolonijalnih pokreta, na hrvatski jezik, biti prevedena 1973. godine, dvije godine poslije sloma „hrvatskog proljeća"! I više je nego indikativno da nitko prije nas nije pokušao „hrvatsko proljeće" analizirati kao *par exellence* antikolonijalni pokret?! Isto tako, velika je šteta što se J. B. T. poslije Brijunskog plenuma 1966. godine nije odlučio na radikalniju demokratizaciju jugoslavenskog društva, jer su sve pretpostavke postojale, političkim padom Rankovića stvorena je mogućnost da se represivni aparat stavi pod civilnu kontrolu, sveobuhvatni i moćni formativni nacionalni narativi postoje, manje-više u svim socijalističkim republikama, koji su rezultat kristalno jasnih svijesti o pripadnosti vlastitoj naciji, kao i njihovoj razlici u odnosu na druge nacije, konačno, prošlo je dvadeset godina od rata, u međuvremenu, polako ali sigurno formirala se i srednja klasa, čija je svijest miljama udaljena od dotadašnje vladajuće „proleterske svijesti"... Naravno, i u tom scenariju Jugoslavija bi propala, ali smo uvjereni da njezina propast ne bi bila tako krvava kao što je to bila u 90-im godinama, već bi bila rezultat jednog „novog političkog dogovora", nekog novog AVNOJ-a!

je vodeći slovenski političar E. Kardelj itekako bio svjestan da između „hrvatskog" i „češkog" proljeća postoji velika sličnost. Naravno, to njegovo viđenje dato je u negativnom kontekstu, jer i njemu su bili miliji ruski (sic!) tenkovi na našim ulicama nego da se njegova komunistička partija mora odreći mogućnosti da bude posljednji i jedini arbitar u društvu. Ne treba imati iluzije da jugoslavenski komunisti nisu, uostalom, kao i sovjetski, vidjeli da taj „socijalizam s ljudskim licem" nužno vodi u vlastito samoukidanje! Jedino je M. Gorbačov naivno povjerovao da taj sistem može preživjeti i radikalne reforme.[231]

Doduše, i „hrvatsko proljeće", uostalom, kao i svaki drugi „svenarodni" pokret nije homogen, pa je tako među sudionicima toga pokreta bilo i onih koji su vrlo jasno artikulirali i „antikomunističke" sadržaje. Stoga se možemo složiti s B. Budenom kada kaže da svi ti „nesporazumi unutar vladajuće ideologije" samo „potvrđuju" pravilo: „oslobođenje od komunizma se na subjektivnom nivou doživljava kao oslobođenje od tuđinske okupacije, tačnije kolonijalne vladavine."[232] I, treba se samo prisjetiti glavnih političkih parola – zahtjevi za promjenom deviznog režima, financijsku decentralizaciju, gdje će svaka republika sama odlučivati o distribuciji onoga što su njezini građani zaradili, a ne da o tome odlučuju tamo neki otuđeni centri moći/savezna administracija – koje su se najčešće mogle čuti krajem 60-ih i početkom 70-ih godina u Hrvatskoj, za vrijeme „hrvatskog proljeća". I onda na pitanje je li velika većina građana socijalističke Hrvatske komunizam/Jugoslaviju doživljavala kao kolonijalnu silu, slobodno možemo odgovoriti potvrdno: da, najveći broj građana socijalističke Hrvatske jugoslavenski/srpski komunizam doživljavao je kao svojevrsnu kolonijalnu silu!

Naravno, iz srpske perspektive svako, pa i ovo osporavanje Jugoslavije doživljavalo se kao osporavanje Srbije. Ali, zar i sam Aleksandar Karađorđević nije Jugoslaviju mislio kao „kolonijalni projekt", „stupanje na tuđu teritoriju (slavenske dijelove Austro-Ugarske) i preuzimanje na njoj kontrolu nad druš-

---

231 Upravo čitam sjajnu knjigu Simona Sebaga Monteflorea, britanskog povjesničara o Romanovima, toj ruskoj dinastiji koja je Rusijom vladala od 1613. do 1917. godine, sve do Oktobarske revolucije, koju nije preživjela, Lenjin ih je sve dao pobiti, pa je u toj knjizi moguće vidjeti da su čak i ruski carevi bili svjesni da su reforme u ruralnim zemljama „nemoguće misije" i, prema tome, nepotrebne aktivnosti koje mogu samo prouzročiti velike nevolje!

232 B. Buden, Zona prelaska – o kraju postkomunizma, Fabrika knjiga, Beograd, 2012. Zanimljivo je da u svojoj knjizi „Balkan Tragedy: Chaos and Disolution after the Cold War", S. L. Woodward također smatra da su konstantni ekonomski pritisci, i oni unutarnji, a još više oni izvanjski, Svjetska banka, MMF..., bili prvi nagovještaji ratova u 90-im godinama na ovim prostorima.

tvom i proizvodnjom kao i na višem konceptualnom nivou, post facto objavu i širenje kulturne ideologije (gdje je mit o Kosovu temelj te ideologije) koja prisustvo kolonizatora opravdava njegovim superiornim znanjem i 'civilizacijom'".[233] Kada je, pak, u pitanju „srpsko viđenje Jugoslavije", onda je mudro pozvati se na onu brutalnu misao Louisa Sala-Molinsa, koji je rekao da su se europski prosvjetiteljski filozofi bunili protiv ropstva svugdje, osim tamo gdje je on doslovno postojao, pa su se sukladno toj filozofiji srpski političari i srpske partijske elite javno bunile protiv kolonijalizma u „trećem svijetu", ali nikako nisu uspijevali prepoznati njegove suptilne derivacije („unutrašnji kolonijalizam") u vlastitoj kući! Kako stvari stoje, mnogi od njih ni dan-danas ne uspijevaju skinuti tu mrenu sa svojih inače zdravih očiju. Problemi se uvijek javljaju onoga momenta kada i „potlačeni" (Albanci na Kosovu) odluče „biti aktivni" i „historični", što u konačnici dovodi do toga da ti „potlačeni" počinju Jugoslaviju, tu „idealnu državu" doživljavati kao svoju „tamnicu"! Ovdje nemamo namjeru elaborirati „tradicije potlačenih", ali neka buduća analiza književnih tekstova I. Andrića morala bi i taj aspekt uključiti. I da odmah budemo posvema jasni: to ne bi trebalo činiti samo zato što bi se možda utvrdilo kako je Andrić poslije Velikog rata izgubio osjećaj za potlačene, one „slabe aktere" povijesti. Doduše, treba reći da je gubitak takvih osjećaja posvema legitimni stav, jer su se njegovi mladenački ideali (ujedinjenje slavenskih naroda, njihovo bratstvo i jedinstvo...) u velikoj mjeri ostvarili, već bi ta analiza trebala pokazati kako isto tako nije korektno, na bilo koji način, stigmatizirati one koji će i te ostvarene teme iz nekih svojih razloga otvarati i kritički propitivati. Krajnje je vrijeme da se u pristupu književnom djelu ovoga pisca pronađe taj toliko potrebni balans između (konstruktivne – sic!) kritike i pretjerane apologije. Konačno, ni ta neprimjerena apologija nije u svim detaljima nevina, ona sama po sebi nije uopće ideološki neutralna. Već nas je S. Boym[234] upozorila da ni jedna interpretacija prošlosti nije neutralna. I ako smo već spomenuli ovu autoricu, onda ćemo si dopustiti da upravo jednim njezinim terminom definiramo postojeće stanje u srpskoj znanosti o književnosti – ono je, prema našem mišljenju, u velikoj mjeri pod utjecajem „restaurativne (yu)nostalgije", i koja kao takva neke istine iz socijalističkog perioda uzima „zdravo za gotovo" i ne

---

233 Ovu Hiddlestonovu definiciju „kolonijalizma" kada su u pitanju političko-ekonomski i kulturni odnosi u ex-Jugoslaviji ipak treba uzeti s rezervom. U „hrvatskom slučaju" ta specifična kolonizacija proizlazila je isključivo iz vojno-političke, a ne kulturne superiornosti kolonizatora, što se već za Makedoniju, Kosovo, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu ne bi moglo reći. Više, u J. Hiddleston, Understanding Postcolonialism. Understanding Movements in Modern Thought, Acumen Publishing, Stocksfiel, 2009.

234 S. Boym, The Future of Nostalgia, Basic Books, 2002.

smatra potrebnim da se spram tih „istina" kritički referira, već i dalje inzistira na recikliranju starih tradicija, mitske slike svijeta... Upravo iz tih razloga bilo bi poželjno da makedonska znanost o književnosti u svojoj opravdanoj obrani makedonskog nacionalnog identiteta[235] ne ponovi ovu pogrešku, jer je i više nego očito da bilo koja argumentacija koja se temelji isključivo na „restaurativnoj (yu)nostalgiji" nije u svim svojim elementima dovoljno uvjerljiva. No, takvi pokušaji, koji se, *by the way*, u konačnici, uvijek pokažu neuspješnima, samo su logična posljedica onih vremena, onog „blaženog stanja", kada je u svekolikoj makedonskoj javnosti prevladavao jedan krajnje indiferentan odnos spram historije, kada se naivno mislilo da su svi makedonski problemi riješeni, kada se svjesno okretalo glavu od nekih itekako vidljivih problema, kada se ignorirala činjenica da mladi Makedonci masovno napuštaju svoja vjekovna ognjišta i odlaze u Australiju, Ameriku, zapadnu Europu, ili kako to S. Janevski oporo kaže: u Nepovrat![236]

No, daljnju elaboraciju o nekim od negativnih učinaka „refleksivne (yu) nostalgije", kao što je to svjesno „upisivanje" pogrešnih kodova u opuse pojedinih pisaca, ili, osporavanje „malih kultura", „zakašnjelih nacija", nastavit ćemo u nekoj našoj novoj knjizi, jer uvjereni smo da postoji život i nakon 65. rođendana!

---

235 K. Kulavkova taj identitet svodi na njegovu kulturnu dimenziju. Vidi, Makedonski volneni vreminja, Tri, Skopje, 2017., str. 175.

236 K. Kulavkova, isto, str. 132. Upravo o toj vidljivoj pojavi, masovnom egzodusu mladih ljudi iz Makedonije, na jedan bolan i dramatičan način, progovorit će S. Janevski u svojoj noveli „Ni Balkanci nisu bez sudbine", odnosno u zbirci priča „Omorine"! Naravno, ondašnja makedonska politika mudro je odšutjela tu po njih neugodnu činjenicu, a danas ta ista politika upravo zbog toga što se pokazalo da su posljedice tih nekontroliranih procesa došle na naplatu, odnosno da onaj panični „strah od malih brojeva" (A. Appadurai) uopće nije nikakav fantazam nekog tamo konfuznog književnika nego makedonska surova politička stvarnost, o svemu tome progovara na jedan krajnje nervozan način i to tako što, po tko zna koji puta, promašuje stvarnu bit problema, pa o posljedicama problema govori kao o njihovu uzroku. Ništa bolje nisu se ponašale ni hrvatske političke elite u socijalističkoj Jugoslaviji, jer su bili svjesni da bi svako otvaranje tih neugodnih tema nedvojbeno pokazalo da su gospodarsko-socijalni kapaciteti ondašnje države bili i više nego skromni, odnosno nisu bili u mogućnosti zadovoljiti elementarne potrebe svojih građana.

Literatura:

Appadurai, A. (1996), Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalization, University of Minnesota Press.

Basara, S. (2016), „Andrićeva ljestvica užasa", gotski roman, Laguna, Beograd. (2020), Kontraendorfin, Laguna, Beograd.

Beganović, D. (2016), Poštovanje drugoga, patnja drugoga, Književna historija, br.157, str.367–380. (2018), Odgovor Zoranu Milutinoviću, ivanlovrenovic.com 14.8. Kako razmišljati o Andriću, ivalovrenovic.com

Boym, S. (2002), The Future of Nostalgia, Basic Books.

Buden, B. (2012), Zona prelaska – o kraju postkomunizma, Fabrika knjiga, Beograd.

Drašković, V. (2020) I grob i rob, Laguna, Beograd.

Fanon, F. (1973), Prezreni na svjetu, Svjetlost, Zagreb.

Heller, A. (1984), Teorija istorije, Rad, Beograd.

Hiddleston, J. (2009), Understanding Postcolonialism. Understanding Movements in Modern Thought, Acumen Publishing, Stocksfiel.

Janevski, S. (1973), Omorine i druge pripoivetke, Narodna knjiga, Beograd.

Kazaz, E. (2012), Subverzivne poetike:(tranzicija, književnost, kultura, ideologija), Synopsis, Sarajevo.

Kiš, D. (1978), Čas anatomije, Nolit, Bneograd.

Kosik, K. (1967), Dijalektika konkretnog, Prosveta, Beograd.

Kramarić, Z. (1988), Novi experimentum macedonicum, IC Revija, Osijek.

(2009), Identitet, Tekst, Nacija. Interpretacija crnila makedonske povijesti, Ljevak, Zagreb.

(2013), Politika, kultura, identitet: (interkulturalni dijalog), Školska knjiga, Zagreb. (u koautorstvu s Angelinom Banović-Markovskom)

(2014), Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike, Meandar, Zagreb.

(2016), Nostalgija – kratka povijest zaborava, Meandar, Zagreb.

(2020), Kultura i trauma, Meandar, Zagreb.

Kulavkova, K. (2017), Makedonski volneni vreminja, Tri, Skopje.

Lujanović, N. (2018), Prostor za otpadnike (od ideologije i identiteta do književnog polja), Leykam International, Zagreb.

(2020), U rovovima interpretacije, Stategija i tragedija nelegitimnog čitanja, Ljevak, Zagreb.

Marić, M. (2014), Deca komunizma, Laguna, Beograd.

Martens, M. (2020), Vatra u vatri. Ivo Andrić – jedan europski život, Ljevak, Zagreb.

Milutinović, Z. (2018), Bitka za prošlost. Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam, Gepoetika, Beograd.

Miščević, N. (1978), Bijeli šum (studije iz filozofije jezika), Dometi, Rijeka .

Nemec, K. (2016), Gospodar priče. Poetika Ive Andrića, Školska knjiga, Zagreb.

Slapšak, S. (1994), Ogledi o bezbrižnosti, Apatridi, Radio B92. Beograd.

(1997), Ratni Kandid, Samiizdat B92, Beograd.

Šabotić, D. (2019), Bitka za Andrića, Peščanik.net 16. 5. (2019), I kao iz suve drenovine, Peščanik.net, 25. 12.

KAZALO

Aćin, Jovica 211
Adler, Alfred 14
Adorno, Theodor W. 98, 219
Adžić, Blagoje 135
Agamben, Giorgio 22, 36, 63, 208
Alilujeva, Svetlana 168, 205
Anderson, Benedict 71
Andonov, Metodije-Čento 226
Andrevski, M. Petar 248
Andrić, Ivo 9, 43, 66, 185, 209, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 254, 255, 257, 261
Antonijević, Predrag 139, 236
Aralica, Ivan 183, 193
Arendt, Hannah 53, 117, 209
Artuković, Andrija 68, 136
Ash, Timothy G. 204
Assmann, Aleida 16, 26
Attali, Jacques 55, 63
Aursland, Torje 148
Austen, Jane 177

Babić, Milan 77
Bahtin, M. M. 187
Bakarić, Vladimir 16, 18, 107
Balzac, de Honore 48, 177
Banac, Ivo 223, 231, 239
Barac, Antun 64
Barthes, Ronald 88, 94, 113
Basara, Svestislav 13, 79, 132, 202, 222, 239, 240, 254
Basta, Milan 107
Bataille, Georges 95
Baudalaire, Charles 84
Baudrillard, Jean 102
Bauman, Zygmund 17, 26, 27, 209
Beara, Ljubiša 117
Beganović, Davor 20, 66, 224, 238, 246, 247, 254
Belostenec, Ivan 14
Bely, Andrei 152
Benda, Vaclav 75
Beneš, Edvard 142
Benić, K. 59
Benjamin, Walter 84
Bergholz, Max 15, 16, 19, 26
Bergman, Ingmar 158
Bertolucci, Bernardo 42
Biden, Joe 94
Billig, Michael 71
Biti, Vladimir 247
Blažević, Jakov 16, 18, 107
Bloch, Ernst 219
Bloc, Mark 110
Bobičić, Nađa 193
Bogišić, Vlaho 217
Bojić, Drago 66, 108, 109
Bokan, Dragoslav 226
Borges, Jorge Luis 154
Borgia, Lucrezia 165
Borić, Rada 22
Bormann, Martin 130
Bostrom-Knausgard, Linda 146, 148
Bošnjak, Branko 15, 56
Boym, Svetlana 252, 254
Bozanić, Josip 108

Bradford, Sarah 167
Brecht, Bertold 99, 119
Bressler, Kamilo 137
Brežnjev, Leonid 65, 221
Broch, Hermann 154
Brodski, Josif 211
Brooks, Richard 41, 42
Broz, Josip-Tito 16, 69, 70, 103, 109, 135, 186, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 226, 227, 244, 246
Brubaker, Roger 12
Bruckner, Pascal 16, 26
Brzezinski, Zbigniew 28
Buden, Boris 19, 26, 251, 254
Budisavljević, Dara 133
Budisavljević, Diana 52, 53, 67, 108, 113, 133, 135, 136, 137, 138
Budisavljević, Julije 136
Buharin, Nikolaj 19, 210
Bulgakov, Mihail 39
Buljan, Ivica 33
Bunuel, Luis 41
Burg, Steven 19, 26
Bušić, Bruno 131
Buvač, Drago 65

Calvino, Italo 154
Camus, Albert 63, 83, 205, 209
Castoriadis, Cornelius 10
Ceausescu, Nicolae 208
Cesarec, August 14, 81, 205
Cesarić, Dobriša 202
Chiber, Vivek 180
Cingel, Ivan 22, 95, 105, 120, 187, 193
Claus, Hugo 184
Cohen, Leonard 55
Cushman, Gregory T. 25

Čavoški, Kosta 226, 234
Čegec, Branko 202, 204, 206
Čingo, Živko 248
Čolović, Ivan 22, 235
Čopić, Branko 66
Čuić, Stjepan 65, 108

Ćosić, Dobrica 77, 184, 209, 210, 224, 234, 235, 236, 240

Dabčević-Kučar, Savka 243
Dačić, Ivica 140
Dahrendorf, Ralf 94
Danilov, Aleksandar 191
Dare 133
Davičo, Oskar 194
Davis, Natalie Zemon 179
Dedijer, Vladimir 67
Dedović, Dragoslav 105
Delčev, Goce 241, 248
Delumeau, Jean 59
Deneuve, Catherine 160
Derrida, Jacques 248
de Sade, Marquis 146
Dežulović, Boris 169
Dion, Celine 55
Dizdar, Mak 66
Dodik, Mile 70
Donskis, Leonidas 26, 27, 39
Dostojevski, Mihailovič, F. 68, 70, 187
Draganović, Kruno 132
Drakulić, Nataša 139, 236
Drakulić, Slavenka 169
Drašković, Vuk 222, 226, 246, 249, 254

Dubaić, Simo 107
Dugard, Marn 129, 131
Dulić, Tomislav 66, 67
Dumas, Alexandre 165
Duraković, Nijaz 223
Dušan, car 13
Dylan, Bob 55

Đikić, Ivica 117
Đilas, Aleksa 224, 235
Đilas, Milovan 111, 215, 224, 243, 246
Đinđić, Zoran 226

Eaglestone, Robert 78, 210
Eichmann, Adolf 131, 132, 208
Engels, Fridrich 25, 204
Evans, Richard J. 209

Fabrio, Nedjeljko 183, 188
Fanon, Frantz 71, 228, 235, 250, 254
Farkaš, Loretana 9, 86
Fassbinder, Rainer Werner 119
Fere, Vincent 93
Filipov, Aleksandar 191
Finkielkraut, Alain 37, 92, 94
Flaubert, Gustave 73, 177
Fleming, Jan 154
Fletcher, Loise 148
Fo, Dario 164, 165, 167
Foessel, Michael 115
Ford, John 165
Forman, Miloš 148
Foucault, Michael 94, 146
Frank, Ana 187
Frankopani, dinastija 184
Freud, Sigmund 14, 82, 94, 212
Friedrich, Alexander 125
Fromm, Erich 49, 94
Fukuyama, Francis 25, 220

Gajić, Stevan 194
Gaj, Ljudevit 14
Galić, Mirko 136
Garbo, Greta 168
Gauss, Karl Markus 62
Gavrilović, Slobodan 210
Geiger, Vladimir 69
Gellner, Ernest 71
Georgijevski, Taško 248
Gervaso, Roberto 167
Gherves, Stella 13, 26
Gitelman, Lisa 16
Gligorov, Kiro 196
Gligorov, Vladimi 56, 226
Glišović, Dušan 222, 235
Goebbels, Joseph 57
Goethe, von Johan Wolfgang 51, 240
Goldberg, Whoopi 161
Goldstein, Ivo 69, 217
Goldstein, Slavko 108
Gombrowicz, Witold 209
Gotovac, Vlado 28, 40, 47, 71, 72, 113, 189, 243, 250
Gotovina, Ante 134
Grass, Gunter 16, 214
Grčević, Franjo 227, 232
Greene, Graham 154
Grlić, Eva 213, 214
Gross, Jan Thomas 16, 20, 26
Grossman, David 208, 212, 214, 215, 216
Grossman, Vitalij 211
Gross, Mirjana 179

Guha, Ranajit 182
Gunnis, Emily 198

Habermas, Jurgen 13
Habsbawm, Eric 71
Hadžić, Goran 77
Halbwachs, , Maurice 110
Haler, Ena Katarina 16, 41, 115, 183, 185, 187, 189, 193
Hamsun, Knut 149, 185, 186
Handke, Peter 149
Hapajeva, Dina 191
Harari, Yuval Noah 235
Hasanbegović, Zlatko 169
Havarić, Tarik 224
Havel, Vaclav 12, 90, 205, 257
Hebrang, Andrija 184
Hegel, Georg Wilheim Friedrich 9, 24, 166
Heidegger, Martin 21
Heine, Heinrich 60
Hemingway, Ernest 92
Herder, Johan Gottfried 7
Herling, Gustav 209
Hiddleston, Jane 252, 254
Hillenbrand, Tom 178
Hitchens, Christopher 89, 90, 101
Hitler, Adolf 10, 26, 36, 39, 97, 99, 129, 130, 146, 149, 154, 185, 243, 249
Hobbes, Thomas 51, 52, 221
Hoxha, Enver 29, 32, 46, 203
Hruščov, Nikita 65
Hugo, Victor 165
Huizinga, Johan 167
Humboldt, Alexander von 7
Husserl, Edmund 121, 122

Igo, S. E. 21
Ilić, Dejan 140
Ilić, Saša 140
Imamović, Emir 143
Irigaray, Luce 158
Ivanjek. Željko 154
Iveković, Rada 24

Jakiša, Miranda 246
Jakovljević, Ilija 70
Jambrešić-Kirin, Renata 213
Janevski, Slavko 228, 229, 230, 231, 232, 253, 254
Jaspers, Karl 118, 119, 191, 214
Jeremić, Dragan M. 240
Jergović, Miljenko 69, 118, 149, 202, 207, 222, 247
Jerkov, Aleksandar 239, 241, 245
Johnson, Marion 167
Jordan, Neil 151, 152
Josipović, Ivo 79
Jovanić, Đoko 15, 16, 107
Jovanović, Arsenije (redatelj) 140, 180
Judt, Tony 75, 192
Jukić, Ivan Franjo fra 66
Jung, Carl-Gustav 14
Junger, Ernst 243
Jurak, Dragan 154, 155
Juvančić, Joško 100

Kadare, Ismail 184
Kadijević, Veljko 135, 223
Kafka, Frantz 154, 155
Kant, Immanuel 7, 21, 41, 49, 63, 64, 183, 213
Kapler, Andreas 168
Kapović, Mate 22

Karađorđević, Aleksandar 246, 251
Karađorđević, Pavle 222, 246, 249
Karadžić, Radovan 103, 224, 234, 242, 243
Karadžić, Vuk Stefanović 12, 229
Karanović, Nikola 15
Kardelj, Edvard 69, 251
Katunarić, Dražen 92
Kazan, Elia 41, 42
Kellner, Douglas 94
Kesey, Ken 148
Kettner, Mathias 185
Kidman, Nicole 56
Kiš, Danilo 41, 113, 208, 209, 211, 212, 215, 225, 240, 249, 254
Knausgard, Karl-Ove 146, 148, 149
Knežević, Antun fra 66
Kocbek, Edvard 47, 135, 194, 243
Kolbe, Kica 248
Koliševski, Lazar 196, 227
Koljević, Nikola 224, 243
Koneski, Blaže 194, 248
Konrad, Gyorgy 212
Kopić, Mario 95
Kordić, Sanjin 223
Kosača, Katarina 168
Koschorke, Albercht 10, 26, 36, 129, 166, 185
Koselleck, Reinhart 87
Kosik, Karel 233, 254
Kostić, Voki 77
Kovačević, Savo 103
Kovačić, Ivan Goran 16
Kovač, Mirko 243
Krajačić, Stevo 68
Kramarić, Zlatko 219, 232, 248, 254, 257
Kratsev, Ivan 92
Kravar, Zoran 176, 188
Krestić, Vasilije 174
Kristeva, Julia 141
Krivokapić, Boro 217
Krleža, Miroslav 14, 18, 23, 45, 81, 136, 176, 177, 184, 185, 186, 194, 205, 209, 210, 217, 218, 219, 220, 221, 260
Krstulović, Andro-Opara 27
Kršić, Jovan 247
Kršnjavi, Iso 7
Kulavkova, Kata 226, 233, 248, 253, 254
Kulenović, Skender 16, 66
Kundera, Milan 83, 94, 150
Kurtović, Šukrija 223
Kusalić, Ivo 77
Kvaternik, Eugen 136, 138
Kvaternik, Slavko 138, 185

Lacan, Jacques 219
LaCapra, Domenick 215
Lachman, Renate 246
Lasić, Stanko 118, 217, 242
Lauer, Reinhard 217
Lavabre, Marie-Claire 190
Lazar, knez 13
Lebl, Dženi 208, 212, 215
Le Goff, Jacques 93, 110
Leibniz, Gottfried 8, 86, 218
Lendić, Ivo 210
Lenjin, Vladimir Ilych 23, 24, 210, 217, 251
Levinas, Emanuel 94
Levi, Primio 41, 70, 94
Liang, Ronald David 156
Lipovetsky, Gilles 42, 91
Locke, John 221

London, Jack 23
Lorand, Zsofia 157, 158, 160
Lothar, Ernest 155
Lovrenović, Ivan 20, 105, 108, 135, 223, 232, 234, 239, 247
Luburić, Vjekoslav 139
Lujanović, Nebojša 222, 225, 241, 247, 248, 254
Luxemburg, Rosa 23
Lužina, Jelena 195
Lyotard, Jean-Paul 209

Macchiavelli, Niccolo 166
Magdić, Milivoj 210
Mahmutćehajić, Rasim 222, 223, 239
Makarenko, Semjonovič Anton 15
Makavejev, Dušan 18
Malaprate, Curzio 175
Malia, Martin 23
Mamula, Branko 78, 223
Mančevski, Milčo 235
Mandeljštam, Nadežda 196
Mandić, Aleksandar 208, 212
Mandić, Igor 217
Mann, Thomas 99, 152, 155, 176, 205
Manojlović, Miki 13
Marić, Milomir 64, 246, 254
Marinković, Ranko 166, 173
Marjanović, Milan 18
Marković, Mihajlo 226
Markušić, Ivan fra 66
Martens, Michael 43, 224, 226, 229, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 249, 250, 254
Martić, Mile 77
Maruna, Boris 11, 107
Marx, Karl 7, 23, 94, 115, 204
Masaryk, Tomaš 142
Matešić, Marina 157
Matić, Dušan 194
Matoš, Antun Gustav 5, 17, 18, 52, 81
Matvejević, Predrag 205, 217
Maugham, Somerst 152
Mayer, Hans 63
Mažuranić, Ivan 7, 225, 228
Mbembe, Achille 124, 125, 126
Mengele, Josef 130, 131
Menzel, Jiry 65
Michlic, Joana 20, 26
Michnik, Adam 75
Mićanović, Miroslav 202, 204, 206
Mihailović, Draža 118, 240, 246
Miladinovci, braća Dimitrij i Konstantin 241, 248
Milanović, Branko 177
Miletić, Antun 67
Milosz, Czeslaw 12, 209, 210
Milošević, Nikola 226
Milošević, Slobodan 13, 78, 80, 174, 208
Milošević, Srđan 39, 79
Milutinović, Zoran 20, 66, 222, 223, 224, 236, 237, 238, 241, 242, 243, 244, 245, 254
Miščević, Nenad 232, 254
Mitevski, Aleksandar 101
Mitrev, Dimitar 194
Mladić, Ratko 118
Mlakić, Josip 16, 222, 247
Močnik, Rastko 83, 103
Mojsov, Lazar 196, 227
Montaigne, de Michel 105, 222
Mouffe, Chantal 94
Mujkić, Asim 143
Muller, Jan-Werner 75, 94

Murašov, Jurij 246
Murrey, David 92, 143
Musil, Robert 12, 173
Mussolini, Benito 148, 164

Nađ, Kosta 107
Nemanjić, dinastija 13
Nemec, Krešimir 222, 244, 255
Nestorović, Branimir 122
Nicholson, Jack 148
Nicolosi, Riccardo 239
Nietzsche, Fridrich 110, 202
Nora, Peirre 110
Novak, Slobodan 183, 188, 193

Obilić, Miloš 13
Obradović, Dositej 13
Očak, Ivan 217
Oljača, Mladen 66
O'Mallay, Aidan 10
Orban, Viktor 57
O'Reilly, Bill 129
Orešković, Tihomir 170
Orwell, George 25, 39, 82, 125, 209
Oz, Amos 184

Palavestra, Predrag 224, 235, 237, 242
Panić, Eva 208, 211, 213, 214
Panić, Radoslav 212
Pavelić, Ante 118, 136, 239
Pavičić, Jurica 183, 184, 186, 187, 188, 189, 193
Pavić, Milorad 234
Pavlović, Živojin 210, 225
Peović, Katarina 22
Peternai- Andrić, Kristina 9
Petrović, Gajo 77
Petrović Njegoš, Petar 228
Pilat, Poncije 38, 39
Pilić, Damir 217, 218
Podjed, Dan 21, 44
Pogačnik, Jože 13
Polić-Kamov, Janko 152
Pollack, Sidney 161
Pol Pot 47
Popović, Koča 107, 215
Popovski, Aleksandar 101
Prelog, Vladimir 7
Prešern, Franc 228
Preutz, Leo 70
Pribičević, Svetozar 78
Prica, Alma 133
Prochazovka, Lenka 149
Prodanović, Živko 95
Proust, Marcel 49, 146, 177
Prtenjača, Ivica 173
Pulig, Srećko 24
Puljić, Vinko 105
Pupovac, Milorad 78
Putin, Vladimir 28

Quisllng, Vidkun 144

Račan, Ivica 78, 100, 119, 208
Radić, Stjepan 184, 222
Rafolt, Leo 22, 24, 86
Raičević, Gorana 239
Rakić, Vesna Vodinelić 36
Rama, Edi 28, 30, 34
Ranković, Aleksandar 17, 69, 210, 244, 250
Raspudić, Nino 171

Rašković, Jovan 77
Redford, Robert 161
Reich, Wilhelm 118, 156
Renan, Ernest 71, 109, 110
Renoir, Pierre-Auguste 82
Ribar, Ivo Lola 7, 103
Richter, Charles F. 21, 27
Rieger, Vilko 210
Ristić, Marko 194, 246
Rizvić, Muhsin 223
Rodenbach, Georges 152
Rorthy, Richard 118
Rosset, Francois 13, 26
Roth, Joseph 155
Rousseau, Jean-Jacques 166
Runciman, David 52
Ružička, Lavoslav 7

Sablić, Helena Tomić 9, 22
Said, Edward 15, 26, 228, 235
Sajko, Ivana 177
Sandanski, Jane 241
Sartre, Jean-Paul 71, 72, 198
Sbutega, Branko 214
Schaffner, Marin 126
Schmitt, Carl 243
Sebald, Winfried Georg 108
Selenić, Slobodan 226
Selimović, Meša 66
Semprun, Jorge 70
Sesardić, Neven 23, 71, 112
Sewell, Wiliam 87
Shakespeare, W. 99, 112, 243, 248
Shaviro, Daniel 177
Simić, Novak 177
Simmel, Johannes M. 76, 115
Simone, Nicole 55
Sinatra, Frank 56
Skerlić, Jovan 18
Slamnig, Ivan 40
Slapšak, Svetlana 157, 234, 235, 255
Sloterdijk, Peter 21, 113, 135
Smith, Anthony D. 71
Sokrat 10
Solženjicin, Aleksandar 17, 41, 209
Sontag, Susan 39
Souvarine, Boris 210
Spasić, Božo 132
Spasov, Dragan 102
Spasov, Ljudmil 194
Sperber, Manes 14
Spinney, Laura 87
Spivak, Gaytari Chakravorty 228, 235
Staljin, Visarionovič Josif 17, 39, 65, 70, 105, 119, 168, 201, 205, 209, 210, 211, 212, 221, 226
Starčević, Ante 70
Stefanovski, Vlatko 100
Stepinac, Alojzije 136, 137
Stojadinović, Milan 224, 241, 243
Stojanović, Lazar 88
Streep, Meryl 161
Strossmayer, Josip Juraj 8, 70
Subotić, Milan 20, 26
Sullivan, Rosemary 168, 201
Suvin, Darko 22, 23, 24
sv. Augustin 72
sv. Sava 13
sv. Toma Akvinski 10
Syberberg, Hans-Jurgen 74
Szabo, Silvija 133

Šabotić, Damir 224, 237, 242, 255
Šakić, Dinko 139
Šarčević, Ivan fra 20, 109, 214
Šarić, Mladenka 43
Šarlamov, Valerij 41
Šegedin, Petar 14
Šeks, Vladimir 205
Šentija, Josip 217, 218, 221
Šerbedžija, Rade 100
Šešelj, Vojislav 226
Škoro, Miroslav 189
Šnajder, Slobodan 138, 193
Šoljan, Antun 17, 18, 40
Štajner, Karl 19, 41, 209
Štedul, Nikola 132
Štiks, Igor 103, 143
Šuvar, Stipe 7, 181

Tadić, Boris 226
Tadić, Ljubomir 226
Tadijanović, Dragutin 152
Taleb, Nassim 129
Tamil, Jael 118
Tanović, Danis 236
Taylor, Charles 95
Temelkuran, Ece 94, 143
Thatcher, Margareth 23
Todorić, Ivica 205
Todorov, Tzvetan 154, 209
Tolstoj, Nikolaj 184, 211
Tripalo, Miko 243
Trocki, Davidovič Lav 210
Trump, Donald 56, 94
Tuchman, Barbara W. 59
Turner, Tina 162

Udovički, Lena 100
Ugrešić, Dubravka 169
Ujević, Tin 18

Vaculik, Ludvik 149
Vapcarov, Nikola J. 241
Varhely, Oliver 31
Vasari, Giorgio 167
Vattimo, Gianni 95
Vaughan, Sarah 160
Velikonja, Mitja 143
Velton, Sonia 176, 177, 179
Vesić, Dušan 88, 90
Vida, Viktor 107
Vidmar-Horvat, Ksenija 141, 157, 159
Višnjić, Goran 134
Vitezović, Milovan 13
Voranc, Prežihov 186
Vranešić, Đuro 136, 220
Vrdoljak, Antun 134
Vučetić, Radana 17
Vučić, Aleksandar 70, 140
Vukmanović, Svetozar-Tempo 154

W
Wagner, Peter 87
Walker, Alice 161, 162, 163
Weizsacker, Richard von 109
Whitman, Walt 45
Wiesel, Elie 70
Wiesenthal, Simon 131
Winfrey, Oprah 161
Wolff, Lina 146, 151
Wood, Roy 95
Woodward, Susan 251

Zafranović, Lordan 42, 139
Zarić, Slađana 133
Zola, Emile 199, 226
Zrinski, dinastija 184
Zubrzycki, Genevieve 10, 26
Zulfikarpašić, Adil 66, 223

Žižek, Slavoj 22, 180

Bilješka o autoru

Zlatko Kramarić (Osijek, 1956.) profesor je makedonske književnosti i kulture, teorije književnosti i kulturalne antropologije. Radi na Akademiji za umjetnost i kulturu Sveučilišta Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku kao redoviti profesor u trajnom zvanju, i kao gost-profesor na FON-univerzitetu u Skoplju. Trenutačno je veleposlanik Republike Hrvatske u Albaniji. Prije toga, bio je veleposlanik RH u Sjevernoj Makedoniji i Kosovu, i generalni konzul RH u Banja Luci, Bosna i Hercegovina.

Na prvim demokratskim i višestranačkim izborima 1990. godine izabran je za gradonačelnika grada Osijeka. Tu je dužnost obnašao u četiri mandata, do 2005. godine. Od 1992. do 2008. godine bio je u zastupnik u Saboru RH. Liberal.

The National Institute (NDI) u Washingtonu dodijelio mu je 1997. godine prestižnu nagradu „W. A. Hariman" (koju su, među ostalima, dobili i V. Havel, A. Saharov, M. Albright,...) jer je tijekom ratnih devedesetih godina, vremenu usprkos, sustavno promicao liberalno-demokratske vrijednosti, zagovarajući politiku mira, dijaloga i pomirenja, koja se temeljila na onoj kulturi pamćenja/sjećanja u kojoj se respektira načelo solidarnosti!

Izraelsko Ministarstvo turizma proglasilo ga je 2004. godine „ambasadorom dobre volje". Napisao je više knjiga, od kojih izdvajamo: Novi experimentum macedonicum (1987.), Uvod u naratologiju (1989.), Makedonske teme i dileme (1991.), Diskurs razlike (1995.), Identitet, tekst, nacija (2009.), Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike (2014.), Nostalgija – kratka povijest zaborava (2016.), Sat hrvatskog (2018.), Kritika političkog uma (2020.), Trauma i kultura. Pismo bugarskom prijatelju (2020.) i, u suatorstvu s Angelinom Banović-Markovskom, Politika, kultura, identitet (2013.).

Član je Društva hrvatskih književnika, Hrvatskog filozofskog društva., Matice hrvatske, a 2015. godine izabran je za člana Makedonske akademije znanosti i umjetnosti (MANU). Živi na relaciji Tirana – Osijek – Zagreb – Rovinj – Skoplje.

Sadržaj

Uvodne napomene ... 7

Prvi dio: zapisi iz podzemlja ... 27

Život poslije potresa, a prije korone ... 27

Pisma iz izolacije... ... 36

Pismo u kojem pokušavam lamentirati o pojmu slobode... ... 40

Pismo u kojem dajemo kratke opservacije o klimi
(i nekim drugim stvarima) u Tirani... ... 45

Pismo iz izolacije u kojem samo neobvezno brbljam... ... 51

Jedno opće pismo o općim temama... ... 55

Usputne objekcije o knjigama koje bi svakako trebalo pročitati... ... 59

Zapisi očajnika koji nastavlja lamentirati o literaturi, filozofiji, antropologiji... ... 63

Kako je uopće moguće interpretirati Zlo... ... 67

Pišem, dakle, jesam, bez obzira na predizborna vremena... ... 73

Svi naši narativi: osvajanje slobode i suočavanje s prošlošću
(marginalije uz 25. obljetnicu vojno-redarstvene akcije „Oluja“) ... 77

Zapisi o recepciji nekih od ovih zapisa... ... 82

Privremeni povratak domu... sve je, manje-više, isto...
(ili kako iz današnje perspektive izgleda nasljeđe '68.) ... 86

Kako se sve može misliti europski... ... 92

Pisma kada smo naivno pomislili da je vrijeme izolacije iza nas... ... 96

Nazire se kraj ili, ipak, još ne... ... 100

Više interpretiramo tuđe tekstove nego što pišemo vlastite
ili još ponešto o sarajevskoj misi ... 105

Povratak otpisanih... ... 111

Zašto su polemike uglavnom besmislene... ... 115

Pismo o tome kako smo bili naivni... ... 121

O tome kako su za sve loše stvari na ovome svijetu krivi procesi
(post)modernizacije ... 124

Drugi dio: naša lektira 129
Kada država ubija u ime pravde 129
Između traume, istine i fikcije… između Diane i Dare 133
Što će nama kapitalizam (i Europa) kada smo mi suvreni(sti) 141
Surovo ogoljavanje vlastite egzistencije (iz ženske perspektive) 146
Šarmantno-zavodljive priče o ljubomori, braku… 151
Između sna i jave 154
O izazovu koji to odavno nije 157
Tamne mrlje američke povijesti 161
O poznatom malo iščašeno 164
Limiti političke korektnosti 169
Pacifist ili dezerter, heroj ili… 173
Svila, kava, ljubav… 176
Kako se riješiti sablasti kapitala 180
Sve je tako blizu, a opet i tako daleko 183
Bilo je to jednom davno, jučer… 194
Mučnina a nije Jean-Paul Sartre 198
Pišem ti pismo da u ljubavi više… 202
Nešto malo i o našim logorima, marginalije… 208
Što je sve Krleža znao, a nije nam rekao o Titu… 217
Parodija kao majka mudrosti 222
Što je Andrić nama i što smo mi njemu… 226
Umjesto svakog zaključka 248
Kazalo 257
Bilješka o autoru 267